

Zachar Péter Krisztián

.....

Gazdasági válságok
társadalmi feszültségek
modern válaszkísérletek
Európában a két világháború között

1228

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN

GAZDASÁGI VÁLSÁGOK, TÁRSADALMI
FESZÜLTSÉGEK, MODERN VÁLASZKÍSÉRLETEK
EURÓPÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN

GAZDASÁGI VÁLSÁGOK,
TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEK,
MODERN VÁLASZKÍSÉRLETEK
EURÓPÁBAN
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

L'Harmattan

BUDAPEST

A kötet megjelenését az OTKA K 100546 „Gazdasági-szociális reformelképzelések és társadalmi modellek a két világháború között” című kutatási projekt és a Kodolányi János Főiskola támogatása tette lehetővé.

© L'Harmattan Kiadó, 2014

© Zachar Péter Krisztián, 2014

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

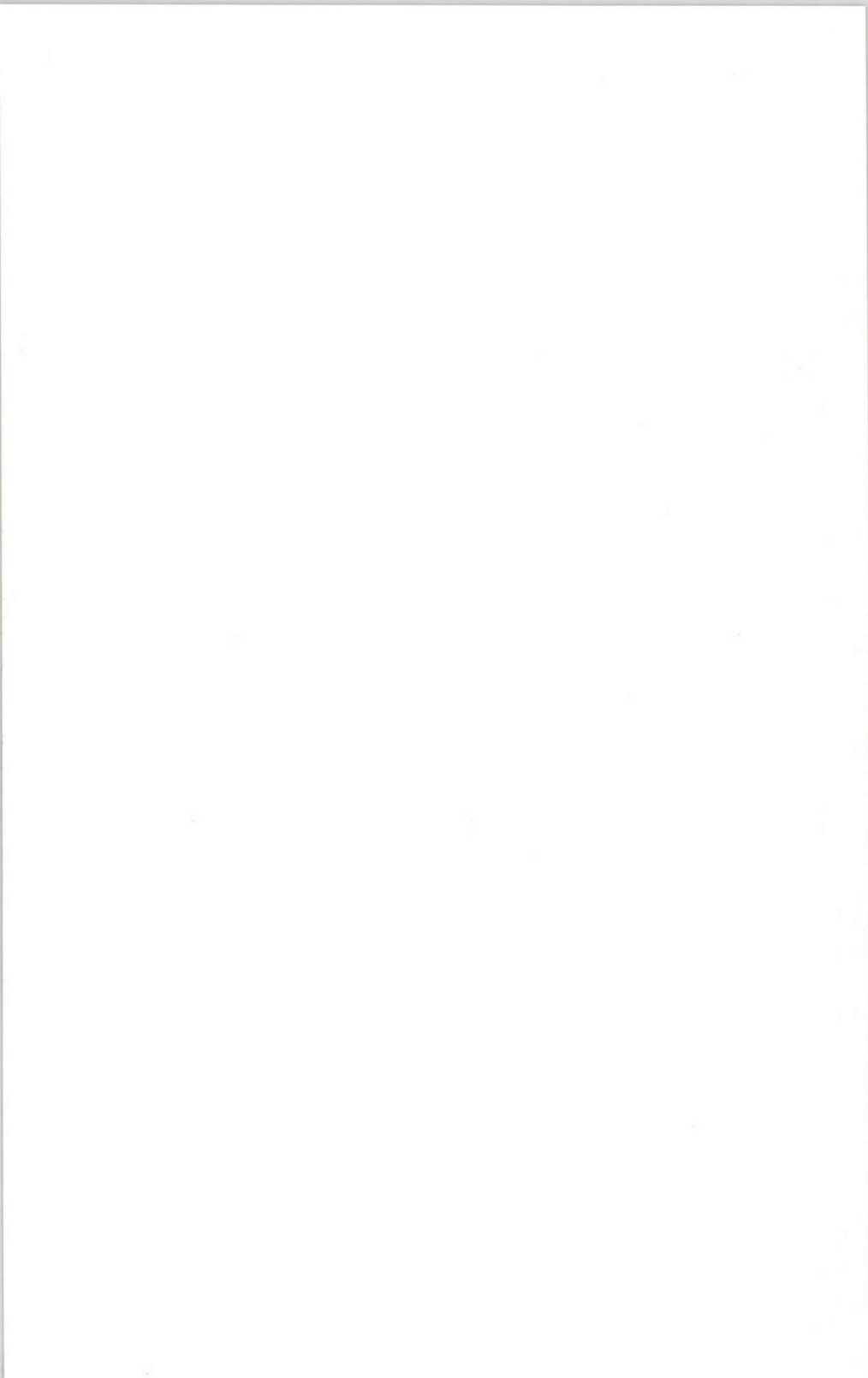
ISBN 978-963-236-955-6

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Bellus Ibolya.

A borító: Nemes Péter
A nyomdai előkészítés: Lusztig Tibor
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Édesapám emlékének – hálával, szeretettel

TARTALOM

Előszó	11
I. Bevezetés: Európa válsága a 20. század hajnalán	21
II. A liberalizmus megújításának kísérlete és az államkapitalizmus megjelenése	31
1. A liberális gondolat megújításának kísérlete Európában ..	31
1.1. A liberalizmus tudományos vitái a századfordulón ..	33
1.2. A két világháború közötti liberalizmus útkeresése. ..	37
2. Magyarországi gondolkodók és főbb műveik.	46
2.1. Az első liberális tudósgeneráció.	46
2.2. A liberális koncepciók fejlődése Csonka-Magyar- országon	48
3. Az államkapitalizmus koncepciójának kibontakozása ...	58
3.1. Az államkapitalizmus hívei Magyarországon	65
III. A hivatásrendi koncepció Európában.	67
1. A hivatásrendiség előfutárai és gyökerei.	67
1.1. A rendi eszme hagyományos alapjai: az egyház társadalmi tanításának gyökerei, az organikus társadalom és a bonum commune	69
1.2. A „politikai romantika” rendiség-koncepciója és társadalomkritikája	71
1.2.1. Adam Müller és a politikai romantika konzervatív társadalmi modellje	74
1.2.2. A 19. század főbb rendi gondolkodói és elméleteik.	77
1.2.3. Karl von Vogelsang és a „termelő rendek”	82

1.3. Szolidarizmus: az új társadalmi-gazdasági rend alapjai és a szociális kérdés rendezése a 19. század utolsó harmadában	85
1.3.1. Kolping és Ketteler	85
1.3.2. A Szociális és Közgazdasági Tanulmányok Katolikus Uniója (Fribourgi Unió)	87
1.3.3. XIII. Leó enciklikái	93
1.3.4. A szolidarizmus	98
1.3.5 A rendi gondolat továbbfejlődése a századforduló után	107
1.4. A keresztényszociális gondolat megjelenése a magyar közéletben: Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor jelentősége	114
2. Az újrendiség és a hivatásrendiség a két világháború között	120
2.1. A hivatásszervezetek politikai programmá emelése az 1920-as években	121
2.1.1. A Juni-Klub	122
2.1.2. Heinrich Herrfahrdt.	125
2.2. A szolidarizmus második generációja	128
2.3. Az univerzalizmus újrendi állama	135
2.4. XI. Pius és a rendi társadalom.	142
2.5. A rendi állam kísérlete Ausztriában.	151
2.5.1. Belpolitikai dilemmák és az autoriter rezsim kiépítése	153
2.5.2. Az 1934-es alkotmány és a hivatásrendiség ...	161
2.5.2.1. Az alkotmány létrehozásának előzményei	164
2.5.2.2. A „Ständestaat” alkotmánya és a (hivatás)rendiség viszonya	165
2.6. A portugál Estado Novo mint hivatásrendi államkísérlet	178
2.6.1. Az Estado Novo kiépítése.	180
2.6.2. A salazari alkotmány és a hivatásrendiség viszonya	184
2.7. Hivatásrendiség és/vagy korporatizmus?	190
2.7.1. A fasiszta olasz állam berendezkedése – a megvalósult korporatizmus	190
2.7.2. A nemzetiszocialista állam berendezkedése – a hivatásrendiségre való hivatkozás a diktatúra keretei között	200
2.7.3. Hivatásrendiség vagy korporatizmus	207

2.8. A magyar hivatásrendi gondolat a két világháború között	212
2.8.1. A hivatásrendi gondolat főbb szószólói	
Csonka-Magyarországon	221
2.8.1.1. Varga László S. J. és a szolidarizmus magyarországi megjelenése	222
2.8.1.2. Mihelics Vid és a nemzetközi minták magyar terjesztése	227
2.8.1.3. Kovrig Béla és a hivatásrendiség a magyar politikában	233
2.8.2. Az eszme gyakorlati megvalósítása	
Magyarországon: a szegedi Hivatásszervezet ..	238
2.8.2.1. A Hivatásszervezet létrejötte és alapelvei	240
2.8.2.2. A Hivatásszervezet országos kiterjesztésének kísérlete	251
IV. Kitekintés: a válságkorszak európai feloldása – a „neokorporatív” állam-modell	259
V. Zárzó	274
Felhasznált szakirodalmak jegyzéke	281
Kutatócsoportunk szervezésében elhangzott előadások	313
A kutatáshoz kapcsolódóan megjelent publikációk	317
Economic crises, social tensions, and modern attempts attacking them in Europe between the two World Wars – Abstract	319
Ökonomische Krisen, soziale Spannungen, moderne Antwortversuche in Europa in der Zwischenkriegszeit – Resümee	331

ELŐSZÓ

Az elmúlt évszázadban, különösen legújabban, a „posztmodern” történetírás korában, alapvető kérdésként jelenik meg a történelem és a történetírás szerepe, funkciója, valamint a történetíró jelentősége az események láncolatának feltárásában. A história lejegyzője véleményünk szerint a mai korban is a múlt értelmezését adja, mindenekelőtt összefüggések és ok-okozati tényállások feltárásával. Munkája nem más, mint kísérlet arra, hogy megértse az örökösen mozgásban és változásban lévő emberi valóságot; segítségével a történelem időfolyamként áll előttünk, mely nyilvánvalóvá teszi: jelenünk a múltban gyökerezik, míg jövőnk mindkettőben. A klasszikus történetírás értékei iránt elkötelezett alkotók minden bizonnyal mind a mai napig az ókori rómaiakkal vallják, hogy „a történelem az élet tanítómestere”, míg a történetírás „példákon alapuló filozófia”. Így jelen kötet megalkotói is úgy vélik, hogy – minden egyéb nézettel és vélekedéssel szemben – kétségbevonhatatlan a történelem „hasznossága” és az a tény, hogy képes hozzájárulni az emberi közösségeket foglalkoztató problémák jobb megismeréséhez és megoldásához. Mindezek során természetesen nem tagadhatjuk, hogy a korabeli források, nézetek könnyen foglyukká változtatják a történetírókat, és az adatok értelmezésének, az elbeszélés létrehozásának fázisában alapvetően jelenik meg a történetíró személyisége, szubjektuma. Ugyanakkor valljuk, hogy mindezt ellensúlyozni tudja az ideológiai előítéletektől mentes vizsgálat, és noha nem valósulhat meg teljes objektivitás a történetírásban, mégis kiegyensúlyozott és egységes képet alkothatunk a múlt folyamatairól.

Kötetünk megírása kapcsán törekedtünk arra, hogy az adott közeget, történelmi helyzetet ne csak kívülről vizsgáljuk, hanem fokozatosan annak belső tartalma felé haladjunk. Ne csak arra törekedjünk, hogy a források segítségével kívülről elemezzünk egy politikai, társadalmi, gazdasági rendszert, hanem vegyük észre a

rendszer mélyén meghúzódó kisközösségeket, egyéneket, akik azt működtetik. A történelem számunkra jelen kötetben az emberi társadalomról szóló tudomány. Szükségesnek látjuk feltárni, hogy a közösségek és ezek tagjai, az egyének miként élték meg a valóságot: a korabeli szavak, kifejezések és azok pontos tartalma segíthet megvilágítani egy régmúlt korszak lelkiségét. Így a valóságos múlt tisztább képéhez járul hozzá a forrásokhoz való visszanyúlás, az eseménytörténet meghaladása, az eszmetörténet kidomborítása, az egyetemleges összefüggések állandó szem előtt tartása, a folyamatok és tendenciák hosszú távú vizsgálata. Emellett pedig véleményünk szerint rendkívül fontos, hogy a történetíró segítségével követendő példákat és egyben erkölcsi iránymutatást is állíthassunk korunk történelmi elé, figyelve arra, hogy a történetírás nem lehet „a politika szolgálóleánya”. A 20. század keserű tapasztalata ugyanis éppen az, hogy a múlt tendenciózus beállítása leginkább a kiüttalanság érzetét kelti a társadalom széles rétegeiben, miközben számos alkalommal épp a biztos jövő és a kiút lehetősége rajzolódhatna ki belőle. Különösen igaz ez a megállapítás válságidőszakokra.

*

A 2008 őszen elindult világméretű hitel-, majd gazdasági válság nemcsak a nyugati típusú demokráciák gazdasági és szociális rendszereire gyakorolt komoly hatást, hanem tudományos érdeklődést is keltett a múltbeli gazdasági-társadalmi válságperiódusok (különösen az 1929-ben kitört gazdasági világválság), valamint az azokra adott válaszalternatívák iránt. Megfogalmazódott annak az igénye, hogy a most megélt folyamatokat történeti párhuzamok segítségével tegyük érthetőbbé, illetve hogy a történettudomány feltáró munkája révén többet lehessen megtudni olyan, a problémák megoldását célzó korábbi elméletekről és gyakorlati kísérletekről, melyek egyes elemeit a mai viszonyokra alkalmazva sikerrel lehetne felhasználni a jelenkor nehézségeinek leküzdésében is. A jelen kötettel döntő állomásához érkező kutatásunk épp ebbe a nemzetközi folyamatba kívánt bekapcsolódni és a korabeli ismeretek – elsősorban eszmetörténeti – feltárásához hozzájárulni.

Az 1929-ben az Egyesült Államokban kirobbanó gazdasági válság rendkívül rövid idő alatt a manchesteri típusú laissez faire kapitalizmus addig ismert leghosszabb és legpusztítóbb krízisévé nőtte ki magát. A hatásai egész társadalmakat döntöttek túlélési válságba, és egyben megnyitották az utat számos szélsőséges eszme roppant

gyors elterjedése előtt. Mai ismereteink alapján azonban bátran kijelenthető, hogy a válság már jóval korábban, évekkel a New York-i tőzsde összeomlása előtt kibontakozóban volt; erről számos korabeli gondolkodó, a nemzetközi együttműködések és a korabeli államok megújításán fáradozó társadalomtudós, közgazdász és érdekes módon egyházi személy is részletekbe menően nyilatkozott. A válságtudat áthatotta a teljes két világháború közötti társadalmat és politikai elitet, és innen sok esetben utat talált az „átlagpolgárok” életébe is. A válsággal foglalkozók számára a megváltozott körülmények között egyértelmű volt, hogy az első világháború előtti liberális alapokon nyugvó manchesteri gazdasági és az individualizmust valló társadalmi, politikai berendezkedés igen súlyos helyzetbe jutott.

Az „individualizmus” fogalma kötetünk összefüggésrendszerében alapvetően egy filozófiai, sőt, még pontosabban normatív társadalmi tanítást jelöl, mely az egyént a közösség, a kollektíva fölé helyezi. Ez az értékelés elsősorban azon alapul, hogy az egyént egy abszolút (elsődleges és nem levezetett) értékkel ruházza fel, míg a társadalom ezzel szemben csak eszközként nyer értéket az egyén életében. Az egyén és társadalom rangsora tehát nem relatív, nem meghatározható ugyanazon értékskála keretein belül, hanem egy alapvető minőségi különbségen nyugszik. Ennek következménye viszont, hogy egyén és közösség kapcsolatában egyedül csak az egyén jogai, követelései, ítéletei és akaratnyilvánításai lehetnek meghatározóak (az egyén autonómiája – a priori szabadság), míg a közösség csak olyan igényeket támaszthat az egyénnel szemben, melyeket végső soron az egyéni döntéshozatal fórumai legitimáltak. Ennek a normatív koncepciónak egy ontológiai (antropológiai) elmélet nyújt támaszt: az egyént antropológiai értelemben autark, önálló, önmagában teljes és autonóm módon kiteljesedésre képesnek tételezi, míg a közösség önmagában nem bír hasonló társadalomelméleti értékkel, hanem csupán a valós egyének és a közöttük zajló interakciós sémák összességét jelöli.

Az individualista ember kialakulása véleményünk szerint az emberképpen a 18. századra kiteljesedő antropológiai fordulatra vezethető vissza, mely szerint a jó ember képe a rossz ember képére változott. E felfogás szerint a moralitásnak már nincs helye az emberi kapcsolatokban. Jól szemlélteti ezt Bernard de Mandeville (1670–1733) *A méhek meséje* című munkájában: a kizárólag a szerzésnek és dicsvágynak élő méhkas az erényessé válás után megbénul, munkája leáll, és a virágzó kas helyett egy korhadt fa üregében éldegél

tovább.¹ Vagyis a modern kor embere számára az erény csak egy szegény, aszketikus társadalomhoz vezethet. A siker, a nyereség, a gazdag és hatalmas nemzet mozgatórugói így az egyéni érdekek. Megjelenik a gazdasági szféra teljes erkölcsmentesítésének koncepciója, amely elvezet a profitmaximalizáláshoz, az individualista előnyök könyörtelen hajszolásához, a tőkefelhalmozás érdekében a munkásság kifosztásához és elnyomorításához. Ezzel összefüggésben pedig megjelent az utilitárius gazdaságfelfogás: Jeremy Bentham (1748–1832) és John Stuart Mill (1806–1873) munkássága² nyomán, a haszonelvűség révén, az emberek cselekedeteit csakis az örömeiv magyarázza: minden egyén célja a gyönyör (boldogság) maximalizálása és a fájdalom elkerülése. A tettek helyességét itt azok eredménye igazolja, ami élesen szemben áll az arisztotelészi gyökerekre és Aquinói Szent Tamás tanítására visszanyúló korábban érvényes keresztény etikával (itt az ember természetétől fogva társas lény, kapcsolataiban és kapcsolataival határozódik meg, és cselekedetei egy metafizikus rend részét képezik, erényes normákhoz igazodnak). A liberális individualizmusban az egyén, az egyéniség, az egyéni képességek és az egyéni boldogulás válnak az új etika alappilléreivé: mindenki saját sikerének kovácsává válik, így az egyéni érdekek feltétlen érvényesítése alapvető emberi kötelesség.

Ez magával hozza, hogy felbomlik a tradicionális társadalmakban meglévő egység: a prekapitalista társadalom- és államstruktúrában a gazdasági célok és tevékenységek még nem jelentek meg önálló entitásként, más szféráktól való elkülönült mivoltukban, hanem beágyazódtak a társadalmi tevékenységbe. A gazdaság a társadalomba illeszkedve az erkölcs, a vallási morál, a társadalmi konvenció szabályai szerint működött. A tőkés társadalom ezt a gazdasági összefonódottságot bontotta meg és tette önállósá a gazdasági szférát: a modern korban a gazdaság kiszakadva e hálóból önálló életbe kezdett, elsődleges és vezérszerepre tört. A korábbi szabályrendszer helyébe a piac mindent átható uralma lépett, immár saját törvényei vezérelték, és elkülönült a társadalmi normáktól. A fenti fejlődésment nyomán jött létre a *homo oeconomicus*, a gazdasági ember hamis képze, aki csak és kizárólag a gazdasággal foglalkozik, és abban célracionálisan cselekszik. Az ember gazdasági lényként gazdasági

¹ MANDEVILLE, Bernard de: *A méhek meséje*. Helikon, Bp., 2004.

² MILL, John Stuart: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Bp., 1980.

öszöntözők nyomása alatt áll (szükségtől való félelem, nyereségvágy), így sikere vagy kudarca csak önmagán múlik.³

E felfogás komoly kritikát váltott ki a 19. század utolsó harmadától kezdve, és folyamatosan erősödött ezzel szemben a közösség, a társadalmi összetartozás hangsúlyozása, az etika és morál kérdéseinek újrafelfedezése. Ennek során pedig a közjó fogalma is újonnan beépült a társadalmi-gazdasági diskurzusba. A közjővel kapcsolatban kötetünk lapjain valljuk „mindazokat az erkölcsi, szellemi és anyagi javakat, amelyek nélkülözhetetlenek magának a társadalmi közösségnek és e közösség tagjainak, tehát a kisebb közösségeknek és egyéneknek létfenntartásához. A közjó eszerint nem az egyéni javak összegezése, hanem több ennél.”⁴ Sok korabeli gondolkodó meglátásában éppen a közjó sérült az individualizmus révén és ez vezette válságba Európát és annak társadalmi-gazdasági rendszerét.

Különösen az első viláégés és az ezzel párhuzamosan mutatkozó nemzetközi gazdasági-társadalmi tendenciák erősítették meg a krízishelyzet jelenlétét. A válságjelek leírásában számos esetben azonos jelzőket, közel ugyanolyan megfogalmazásokat találunk, gyakran egymással nem érintkező tudósok, gondolkodók esetében is. Talán egy egész generáció életérzését fogalmazta meg Szekfü Gyula 1920-ban legendássá vált művében: „Mintha az ember évezredes értelmi fejlődésének büszke magaslatáról lezuhant volna a mélybe. Nem csoda, ha terjed a tan az európai műveltség végleges pusztulásáról, ha mind többen és többen nézünk szemébe a lehetőségnek, a legkegyetlenebbnek, mely a nyugati közösség tagjait érheti: hogy civilizációnk éppen úgy végső haldoklását éli, mint élte a görög-római a negyedik-ötödik században.”⁵ A válságfilozófusok az elidegenedés, a fejüket felütő barbár tendenciákkal és a mindent elborító relativizmus tombolásával – továbbá országonként eltérően a konkrét válságtünetekkel – szemben alapvetően mindannyian valamilyen új hitet, és ebből fakadóan a fennálló rezsím teljes megújulását, vagy egy másfajta rendszerrel történő felváltását látták kiútként. Az egyes

³ Vö. FRENÝÓ Zoltán: A keresztény gazdaságetika érvénye. In: FRENÝÓ Zoltán: *Filozófiai kultúra*. Tinta Kiadó, Bp., 2008. 316–328. FERGE Zsuzsa: A gazdaság történelmileg változó jellege és helye a társadalmi újratermelésben. In: *Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból*. T-WINS. Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-TWINS Kiadó kiadványa, Bp., 1991. 13. és 24–25.

⁴ MIHELICS Vid: A pápai enciklikák és a szociális fejlődés. *Szociális szemle*. 1. évf. 2. sz. (1939–1940) 49–55.

⁵ SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Bp., 1920. 5.

országok szakmai-politikai közvéleménye egyetértett abban, hogy az individualista, szétforgácsolódó társadalmak helyett a közösségi szint megerősítésével valósulhat meg a válságok leküzdése. Szintén alaptézisként fogalmazódott meg, hogy nem elégséges a tünetek, vagyis a társadalmi feszültségek és a gazdasági, szociális problémák felületi kezelése, ennél sokkal mélyebbre ható megoldásokra van szükség. Ez pedig mindegyik esetben egy teljesen új politikai, társadalmi-gazdasági rendszer létrehozását jelentette. A változást igénylők előtt egyértelműnek tűnt, hogy újra kell gondolni a társadalmi és gazdasági érdekek képviselőitől egész rendszerét, azaz újra kell szabályozni a gazdasági és szociális, valamint az ezeket átfogó politikai döntéshozatali struktúrákat, meg kell reformálni a kialakított liberális állam- és gazdaságrendszereket.

A javaslatok igen széles skálán mozogtak, melyek között megtalálható a szélsőséges nemzeti és nemzetközi szocialista diktatúra kiépítésének kísérlete, a fasiszta államhatalom megszervezése és mindemellett a liberális állam megújítása, valamint annak egy új, ámde nem etatista-totalitárius berendezkedéssel való felváltása is. A korszak meghatározó ideológusai meg voltak győződve arról, hogy ezen új államrend révén lehet megszabadulni a „liberalisztikus” államfelfogástól és ugyanakkor a „totális államtól” is, amit a bolsevizmus (nemzetközi szocializmus), a fasiszmus vagy a nemzetiszocializmus (hitlerizmus) testesített meg.⁶ Mint kötetünkben rávilágítunk, ennek a modern berendezkedésnek a hívei, a magukat az „igazi demokrácia” képviselőinek nevezők „elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel a pártok és a körülöttük szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták benne. A parlamentet az érdekcsoportok játékszerének tekintették.”⁷ Így számukra a cél az állam mozgásterének megőrzése volt mind a liberális (ugyanakkor parttalan) pártállamisággal, mind a totalitárius rendszerekkel szemben: a működésképtelennek bizonyuló „liberális demokrácia” új államrendszerrel történő felváltása került zászlajukra. A kötetben eme csoportok különböző irányzatait mutatjuk be eszmétörténeti összefüggésükben, mely során a fő hangsúly azon a hivatásrendinek nevezett irányzaton lesz, melynek alapját az együttműködés és a konszenzuseresés határozta meg.

⁶ Ld. erről: KARPELES, Benno: *Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament*. Typographische Anstalt, Wien, 1933. 11.

⁷ SZATMÁRI Péter: Az osztrák dilemma: Engelbert Dollfuß kancellársága. *Valóság*. 2001/12. sz.

Ennek az irányzatnak a kiindulópontja nem lehetett a korszakban meghatározóvá váló, a szociáldemokrácia munkásmozgalmi osztályharc-szelleméből fakadó ellentét, sokkal inkább a keresztény társadalomtanítás, a katolikus egyház szolidaritás-elve. Ennek szellemében képzeltek el a konfliktusok feloldását is. A személyek egymásra- és társadalomra utaltsága, valamint a társadalom kötődése az egyénhez: az egymásért való kiállás legyen a kiindulópontja a jövő államának. Számukra megvalósítandó cél volt a 19. század óta egyre határozottabban megfogalmazott „szolidaritás, szubszidiaritás és a tulajdonból fakadó szociális kötelezettség.”⁸ Éppen maga a válság és az ebből fakadó szolidaritás-elv mutatott rá az osztályellentétek leküzdésének szükségességére, ugyanis az osztályharc csak akkor lehetséges, ha több társadalmi osztály áll fenn.⁹ Mivel pedig eme ideológusok felfogásában a modern állam válságát az osztályok ellentéte határozza meg, a társadalom igazságtalan berendezkedése és az osztályharc elmérgesedése pedig a mindkét oldalon megjelenő politikai demagógiából fakadt, magát a túlpolitizált és pártok által irányított államot kellett fennálló formájából kimozdítani, átalakítani a válság leküzdéséhez.¹⁰

*

Jelen kötet ezekbe a küzdelmekbe, a korabeli válságból való kilábalás elméleti, eszmetörténeti hátterébe igyekszik betekintést nyújtani az elmúlt időszakban feltárt kutatási eredményeink alapján. Különösen annak tükrében izgalmasak számunkra ezek az elméletek és a mindennapokhoz való viszonyulásuk, hogy pontosan tudjuk: a válságperiódus világkatakлизmába torkolt, melynek borzalmai mind a mai napig érzetetik hatásukat. Úgy véljük, az általunk feldolgozni kívánt kérdések ideológiai előítéletektől mentes vizsgálata immár lehetséges, hiszen csaknem hetven év telt el a második világháború vége óta. Kutatásunk témája tekintetében a nemzetközi előzmények jól dokumentálhatók, és kimutatható a nemzetközi (elsősorban német, olasz és angol nyelvű) történettudomány érdeklődése a felvetett kérdések iránt. Ugyanakkor hazai téren mindeddig csak elszórtan, bizonyos részkérdések tekintetében születtek tudományos eredmé-

⁸ BÖCK, Thomas: *Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat*. Disszertáció. Kézirat. Wien, 1992. 204.

⁹ Ld. erről: KONCZER, Reinhard Rudolf: *Warum ist die Sozialpartnerschaft entstanden?* Kézirat, Wien, 1991. 14–15.

¹⁰ KARPELES, 1933. 15.

nyek. Ezeket hasznosítva, a korabeli gondolkodók ismereteit újrashasznosítva, az elsődleges forrásokra támaszkodó, alapvetően feltáró és további elemzéseket megalapozó kutatást folytattunk. Ennek során beigazolódtak számunkra Ulrich Nocken bő három évtizede tett kijelentése, miszerint mindmáig nem áll rendelkezésre olyan átfogó és összegző monográfia, mely részleteiben mutatná be a 19. századba mélyen visszanyúló modern korporatizmus-elméleteket, modelleket és kísérleteket.¹¹ Úgy véljük, hogy a válsághelyzetben megfogalmazott nemzetközi elméletek egy jelentős részét, és különösen ezek magyar visszhangját eddig senki nem elemezte ilyen mélységben és olyan összetett, interdiszciplináris kutatói szemlélettel, mint kutatócsoportunk. Korábbi kutatók és nézeteik alapvetően két irányból határozták meg eme nézetek és elméletek helyét a történelemben. Egyes történészek és politológusok elemzésében a válságot meghaladni kívánó elméletek szerves, egységes államképet vizionáltak, mely sikerrel haladhatja meg a mesterségesen megalkotott liberális demokráciát. Ennek során az állam nem élettelen mechanikus felépítmény, hanem sokkal inkább különböző szervesen egymáshoz kapcsolódó csoportok élő szövete, a „fizikai és szellemi élet lényegi foglalatja.”¹² Ezzel szemben más megközelítésmódok szerint a liberalizmussal szemben megfogalmazódott elképzelések mind csak a történelem fősodrának peremén elhelyezkedő elméletek, kiemelten antidemokratikus, autoriter elképzeléseket követő szélsőséges csoportok szellemi termékei.¹³

E nagyon is eltérő véleményektől vezérelve, az elmúlt időszakban, a téma széles kiterjedését is figyelembe véve komplex jellegű kutatást végeztünk, amely alapvetően a történettudomány, ezen belül a gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet különböző hagyományos módszereit ötvözte. Mindennek során az interdiszciplinaritást olyan kérdések is jelezték számunkra, hogy „etikai tudomány-e a közgazdaságtan”, vagy az Adam Smith nevével fémjelzett gazdasági rendszer megközelíthető-e morálfilozófiai úton, és ezek az ismeretek integrálhatók-e a történetileg feltárt közgazdasági tényekbe? Kutatócsoportunk összetétele volt a garancia arra, hogy

¹¹ Vö. NOCKEN, Ulrich: *Korporatistische Theorien und Strukturen in der deutschen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. In: *Neokorporatismus*. Szerk. ALEMAN, Ulrich. Frankfurt am Main, 1981. 29.

¹² SCHMITT, Carl: *Politische Romantik*. Duncker und Humblot, Berlin, 1998. 117.

¹³ Vö. BREUER, Stefan: *Ordnungen der Ungleichheit. Die deutsche Rechte im Widerstreit ihrer Ideen 1871–1945*. WBG, Darmstadt, 2001.

projektünk során egy-egy vizsgált kérdés elméleti, gazdasági, társadalmi és mentalitásbeli vonatkozásai megfelelő hangsúllyal mind figyelembe vétessenek. A nagy gazdasági világválság korszakának elmélyült tanulmányozása – mint arra fentebb utaltunk – komoly hozadékkal szolgálhat korunk számára is: milyen csapdákat, milyen tévutakat érdemes elkerülni, és melyek voltak, lehetnek a válságból kivezető út ma is hasznosítható állomásai. Éppen ebben látjuk a történettudomány és a hozzá kapcsolódó társdiszciplínák jelentőségét a mai világunkban. E viszonylatban kétségszövegbevonhatatlan a történelem „hasznossága” és az a tény, hogy képes hozzájárulni az emberi közösségeket foglalkoztató problémák jobb megismeréséhez és megoldásához. Bizakodunk abban, hogy jelen kötetünk e sorba lesz állítható, és annak eredményei hozzájárulnak egy holisztikus gazdasági felfogás térnyeréséhez is, melyben az ember alanya és célja is gazdasági folyamatoknak, és a gazdaság integráns egységet képez a társadalmi-szociológiai tudománnyal!

*

A kötet és a kutatás megvalósításában az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok mellett számos kollégámnak jutott rendkívül fontos és meghatározó szerep. Elsősorban természetesen a kutatócsoport tagjainak munkásságát kell e helyütt kiemelni. Különösen a projekt keretében több éve velem együttműködő kollégáimnak, dr. Strausz Péternek és Rigó Baláznak tartozom hálával, akik az elmúlt időszakban saját kutatásaik esetében is előtérbe helyezték közös munkánkat. Eszmecseréink, tudományos vitáink során rengeteg tudást és forrásismeretet osztottak meg velem, amiből nemcsak jómagam, de a kutatás is hihetetlen mértékben gazdagodott. Saját véleményükkel, gyakran építő kritikájukkal, lektori és korrektori munkájukkal felbecsülhetetlen módon járultak hozzá a projekt sikeres lezárásához. Hasonló módon kell megköszönnöm dr. Rab Virág munkáját is, aki a gazdaságtörténet egyes elemeinek és a nemzetközi személyes kapcsolati hálók előtérbe állításával olyan részterületekre irányította figyelmemet, melyek nélkül a jelen munka is csak torzó maradt volna.

Rajtuk kívül külön szeretném megköszönni dr. Ujváry Gábornak, a projekt senior kutatójának és dr. Vizi László Tamás oktatási rektorhelyettesnek a kutatás felkarolását. A korszakkal is foglalkozó történész kollégákként az első perctől hittek ebben a tudományos munkában, és meglátták benne azokat az új lehetőségeket, amelyeket

mi, a kutatás kigondolói felfedezni véltünk. Megfelelő intézményi háttérrel biztosítottak a kutatás elindításához, és befogadták az OTKA-projektet a Kodolányi János Főiskolára, valamint évtizedes szakmai elhivatottságukkal, precizitásukkal, a forrásokhoz való ragaszkodásukkal követendő mintát is állítottak elénk. Egyes disputáink folyamatos inspirációt jelentettek a munkához, és a véleménycserék mind szakmai, mind emberi téren meghatározóak voltak.

Szintén nagyon fontos kiemelnem, hogy az elmúlt évek munkái során számos olyan kollégával kerülhettem közelebbi szakmai kapcsolatba, akik munkásságukkal, kérdésfeltevéseikkel, saját kutatói témáikkal segítettek kutatócsoportunknak; kritikai véleményükkel, értékes meglátásaikkal rámutattak munkánk hiányosságaira, és fontos tanácsokkal láttak el a téma bővítésében, feldolgozásában. Így külön ki szeretném emelni Prof. Dr. Botos Katalin, valamint dr. Baritz Sarolta Laura OP többéves szakmai támogatását; hálával tartozom dr. Frenyó Zoltán, dr. Bene Krisztián, dr. Kék Emerencia, dr. Botos Máté kritikus észrevételeiért és segítő gondolataiért. A Kodolányi János Főiskola oktatóinak pártfogása, így dr. Simándi Irén, Lőrinczné dr. Bencze Edit és dr. Koudela Pál baráti segítségnyújtása komoly támaszt jelentett a munkában. Mellettük fontosnak tartom kiemelni két osztrák kolléga, Prof. Dr. Rupert Klieber és Prof. Dr. Gerhard Senft, segítségét is, akik a nemzetközi tudományos vitákban is segítettek eligazodásunkat, és egyben sajátos látásmódjukkal és új forrásokkal bővítették kutatócsoportunk ismereteit.

Az úton való elindulást, a téma „felfedezését”, a kezdeti lépéseket pedig egyértelműen egyetemi éveim meghatározó oktatójának, az immáron földi porhüvelyéből öt éve eltávozott Gergely Jenő professzor úrnak köszönhetem, aki nemcsak a témakör egyik kiemelkedő hazai kutatója volt, de éveken át háttérrel adott elképzeléseimnek, kutatásaimnak is. Jóindulata, szakmai tanácsai, támogatása és segítése nélkülözhetetlen volt, hogy elindulhassak kutatói pályámon.

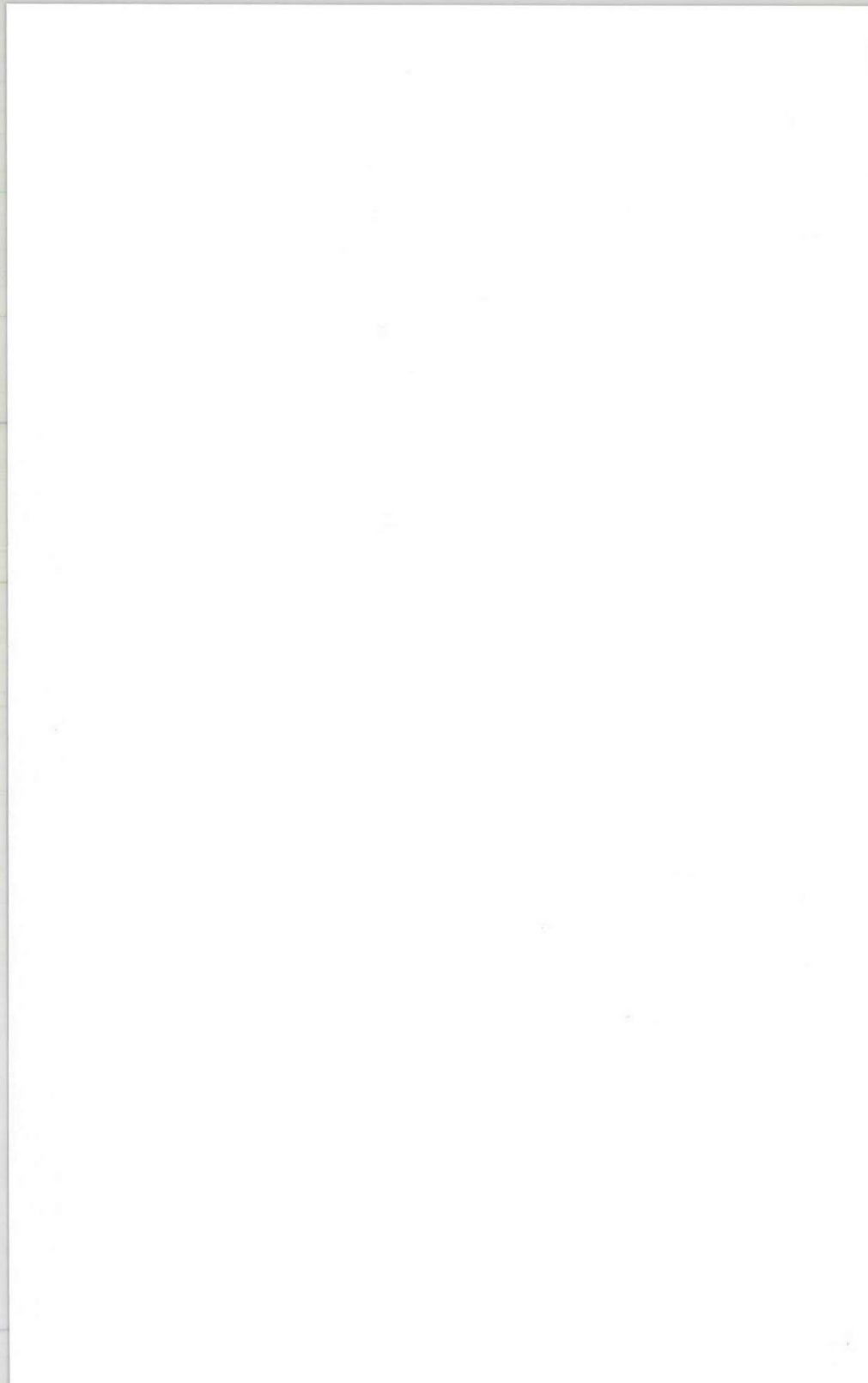
Ehhez a pályaválasztáshoz nagymértékben járult hozzá atyai örökségem és egyben családom támogatása. Édesanyám folyamatos biztatása, édesapám, dr. Zachar József személyes példája, a levéltári szakmai munkába és a történettudomány eszköztárába való korai bevezetése, majd atyai jó tanácsai és feddése nélkül a közös kutatócsoporti munka levelezéslése, az ehhez szükséges történelemszemlélet kialakítása és jelen kötet összeállítása sem lett volna lehetséges. Noha a munka lezárását nem élhette meg közöttünk, reményeim szerint jelen kötettel sikerül megfelelni igen magasra helyezett atyai

elvárásainak. Ugyancsak köszönettel tartozom feleségem, Anikó és gyermekeim, Panna és Máté türelméért, megértéséért, akik az elmúlt években sok esetben elszenvedő alanyai voltak a kutatómunkával járó utazásoknak, konferenciaszerepléseknek és tanulmánykészítéseknek.

A hároméves kutatás vezetőjeként úgy vélem, hogy jelen kötet egyértelmű bizonyítéka kutatásaink relevanciájának, a témában rejlő további lehetőségeknek. Noha e kötettel is törekedtünk a hazai tudományosságban mindeddig csak elszórtan, bizonyos rész kérdések tekintetében megjelent eredmények integrálására, a jövő feladata lesz az itt lefektetett alapokon egy széles körű hazai szakmai vita elindítása a korporatizmus-kutatás újraértelmezéséről, valamint egyes rész kérdések mélyebb és részletesebb vizsgálata is.

Budapest, 2014. december 10.

Zachar Péter Krisztián

I. BEVEZETÉS:

EURÓPA VÁLSÁGA A 20. SZÁZAD HAJNALÁN

Az 1900-as évek egész Európa számára világrengető változásokat hoztak. Már az első világháború felé vezető út során megtapasztalható volt Európa-szerte a gazdasági megtorpanás, nyilvánvalóvá váltak az elmúlt évtizedek során kiépült modern típusú európai társadalmi, gazdasági és politikai rendszerek árnyoldalai. A felvilágosodás nyomán és a francia forradalom hatására teret nyert eszmék, különösen a liberalizmus és a gazdasági átalakulás a 19. század végére elvezetett a második ipari forradalomhoz (vagy újabb elmélet szerint a modernizáció első hullámához);¹⁴ az iparosítás folyamata nagy jelentőségű változásokat hozott mind a társadalom, mind az urbanizáció, mind a környezet szempontjából. A tudományos-műszaki fejlődés sikerei nyomán létrejött ugyan a „nagytóke kora”, ami egy immár összefüggő világpiac kialakulását hozta magával. (A nagyvállalatok már nemcsak az egyes birodalmak és létrejövő nemzetállamok területén, hanem a határokon átlépve működtek. A világgazdaság fejlődése felgyorsult, a világkereskedelem megduplázódott.) Azonban éppen a részvénytársaságok nemzetközi térnyerése, a piac megnövekedett tőkeigénye hozta magával a neoprotekcionizmus megerősödését és a liberális kereskedelemmel szembeni óvintézkedések sorát. A kezdeti szabadelvűség, „amely azonban soha nem volt azonosítható a manchesteri ideállal”, egyre növekvő állami befolyással párosult.¹⁵ A monopóliumok és a nagytóke – részben koordinált – térnyerése egyben új hatalmi pozíciók megjelenését is jelentette, amely egyes döntések megszületésénél nemcsak a hétköznapi érdeklődők, de az új korra jellemző nemzetállamok vezetése számára is komoly

¹⁴ Vö. CAMERON, Rondo: *A világgazdaság rövid története*. Maecenas – Talentum, Bp., 1998.

¹⁵ HETÉNYI István: Gazdaságpolitikai kérdések a dualizmus korában. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002. 349.

kérdéseket vetett fel. A nemzetközi összefonódások következtében az 1873-ban kirobbant gazdasági válság komoly rést ütött a szabad versenyen alapuló világkereskedelmi rendszerben.

A bekövetkezett internacionalizáció okán az 1873-as visszaesés a korábbi válságokhoz képest nemcsak nagyobb erejű, de földrajzi kiterjedésében is minden eddiginél szélesebb volt. A válság egyfelől további lökést adott a liberális rendszerrel szembeni állami beavatkozásoknak és a protekcionista gazdaságpolitikának, másfelől rámutatott a társadalmakban és a politikában egyre határozottabban körvonalazódó új mozgalmakra és eszmékre. A német munkásvédelmi politika nyomán megjelent az állami szociális védelem kérdése, azonban Európa országai csak a fennálló társadalmi-gazdasági rend keretein belüli gondolkodást sorolták a szociálpolitika fogalmába. A korszak gondolkodói nem tekintették feladatuknak a jövedelemkülönbségek általános mérséklését, mindössze a társadalom legaljára szorulókkal foglalkoztak. Az állami (hatósági) intézkedések és az önszerveződések (egyesületek, testületek, helyhatóságok, szakszervezetek) szerepét igyekeztek kiemelni, távol mindenféle paternalisztikus felfogástól.¹⁶

Mindezt az évtizedes folyamatot tetézte be a kortársak által csak „Nagy Háborúként” ismert első világégés, mely immár mindenki számára nyilvánvalóvá tette egy korszak lezárultát. Véleményünk szerint a kialakult gazdasági, államszervezési, társadalmi és szociális válság révén általánossá vált az a nézőpont, hogy a hagyományos liberális szemléletmód és a vele szorosan összefonódó, klasszikus manchesteri kapitalizmus jutott mély válságba.¹⁷

A liberalizmus meghatározó korszaka az első világháborúval véget érő 19. század – kiemelten ennek is a második fele – volt: ekkor irányította szinte egyeduralkodó gazdasági és politikai eszmeként Európa és a korabeli világ politikai arculatát, és éppen ezért válthatta ki a klasszikus liberális felfogással szembenállók heves kritikáját. A Mill, Hobbes, Locke és Smith nézetei nyomán létrejövő politikai gazdaságtan egyik vezérelve volt az individuum szabadságának maximalizálása, a társadalmi és gazdasági életben történő állami szerepvállalás minimalizálása, vagyis: a klasszikus liberális felfogás szerint az államnak nem volt keresnivalója a munka és a tőke világá-

¹⁶ HETÉNYI, 2002. 358.

¹⁷ E tekintetben azonban érdemes megjegyeznünk, hogy a nagy viták és polémiaik ellenére ma annak vagyunk tanúi, hogy a klasszikus liberalizmus eszméi közül számos kétségbevonhatatlan alapját alkotja szinte minden mérsékelt (legyen az konzervatív vagy baloldali, szocialista) politikai ideológiának.

ban. A liberalizmus számára az alig látható, érezhető hatalom volt az ideális, mivel nézete szerint a hatalom önmagában rossz. Olyan politikai berendezkedést óhajtott, amely biztosítja az egyén függetlenségét, és garantálja, hogy egyik ember se nyomhassa el a másikat. Ezt a „modern polgári közgazdaságtant szubjektív közgazdaságtannak is nevezik, melynek célja a racionális, önérdekkövető fogyasztó szükségleteinek maximális kielégítése.”¹⁸ A konzervatív körök ellenérzése különösen akkor erősödött meg az új eszmerendszerrel szemben, amikor a liberalizmus szinte elválaszthatatlan szövetségre lépett a demokratizmussal, és vállalva indítottak harcot az egyének egyenlőségéért és a társadalomirányítás kiterjesztéséért szélesebb néprétegekre, ami egyszersmind a monarchikus államformák elleni harcot és a régmúlt hagyományaiban gyökerező társadalmi-gazdasági szerkezet alapvető megváltoztatásának igényét is jelentette. Az ugyanekkor tömegtámogatásra szert tevő szocialista eszmerendszer pedig a liberális tökefelhalmozásból fakadó egyenlőtlen vagyoni elosztás következményeit sérelmezte és kívánta kiiktatni, alapvetően harcias, a hatalomátvételt bármi áron megvalósító úton.

A 19. században úgy tűnt – és a rendszerváltoztatás utáni magyarországi, közép-európai fejlődés is ezt támasztotta ismételten alá –, hogy a liberalizmus alapvetően csak „gazdasági ideológia”, a kapitalizmus, a korlátok nélküli piacgazdaság eszméje. Ennek okát abban láthatjuk, hogy a klasszikus liberalizmus gondolkodói meggyőződésükként vallották, hogy a szabadság, az egyén boldogsága a szabad piac révén vívható ki. A korlátlan kapitalizmus révén látták megvalósíthatónak céljukat, hogy mindenki egyformán szabaddá és boldoggá válhasson. A liberális koncepció mögött az a nézet húzódott meg, hogy minél többen szabadok a modern társadalmakban, annál nagyobb lehet a piac, annál többen vehetnek részt a számukra előnyösnek tűnő üzleti életben. Az eszme nyomán a magántulajdon és annak felhalmozása teremtette meg a tőkét és a termelésbe történő befektetéseket. Ennek alapján úgy tűnhetett, hogy csak a kapitalizmus biztosíthatja a jólétet a lehető legtöbb ember számára.¹⁹

Tényként állapíthatjuk meg, hogy a 19. század fejlődésmenetében a modern gazdasági struktúrák létrejötte és összekapcsolódása

¹⁸ BARITZ Sarolta Teréz: *Háromdimenziós gazdaság. Lehet-e gazdálkodni érényetika paradigmatában?* Doktori disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástudományi Ph. D. program. Kézirat, 2014. 20.

¹⁹ Vö. BALLA Antal: *A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai.* Légrédy Nyomda és Könyvkiadó Rt, Bp., 1926.

politikai ideológiákkal valóban egyre több ember számára tette lehetővé az evilági jólétet és az addig ilyen mértékben nem ismert szabadságot. Ugyanakkor mindez a hagyományos társadalmi és gazdasági struktúrák felszámolásával járt, és emellett újabb tömegek számára okozott súlyos válsághelyzetet, élethez méltatlan körülményeket. „A kudarc, a piacról való minden értelemben vett kiszorulás az egyén olyan bűne vagy hibája, amelynek következményeiért más vagy mások nem tehetők felelőssé. ☐ következmények a tőkés fejlődés megindulását követő első évtizedekben (ha nem az első 100 évben) szinte mindenütt tragikusak voltak.”²⁰

Az egyéni szabadságjogok túlhangsúlyozása, mely az individualizmus kifejlődéséhez, a korlátok nélküli egyéni előnyök hajszolásához vezetett, visszatetszést keltett az ipari forradalom társadalmi következményeinek láttán. Számos gondolkodóban kérdőjeleződött meg a liberalizmus pozitív emberképe: az ember nem képes önmaga javítani a földi létén, nem valósul meg mindenki szabadsága révén a humánusabb, élhetőbb társadalom. A szabadság kiterjesztése nem a boldogság forrásává vált, hanem a „homo homini lupus” elv még fokozottabb megjelenésévé. Ebben pedig a piaci, gazdasági folyamatok is komoly – ha nem sorsdöntő – szerepet tölthettek be. Az Adam Smith által megfogalmazott „láthatatlan kéz”, mely a piaci mechanizmusokban nyilvánul meg, egyben magának a piacnak a személytelenné válását is deklarálta „és ezzel együtt a termelők és a fogyasztók közti viszony; az emberi kapcsolatok erkölcsi normái is elhalványultak.”²¹

Ugyan a liberális eszmerendszer sikerét alátámasztották a 19. század folyamatai, a piacgazdaság térnyerése nyomán megindult hatalmas fejlődés, az anyagi előrehaladás, a tudományos és technikai forradalmak sorozata, de az érem másik oldalán megjelent a tömeges szegénység, a soha nem látott kizsákmányolás, a kezdeti nagyvárosi érzéketlenség és az első világméretű válság 1873-ban. „Az emberiség nagy része méltánytalanul szomorú és nyomorult viszonyok között tengődik. A munkásokat magára hagyta és védtelenül kiszolgáltatva a munkaadók embertelenségének és nyereségvágyának úgy, hogy néhány dúsgazdag ember a szegények hatalmas tömegeire rakhatta a szolgaság jármát” – fogalmazott kőkeményen XIII. Leó pápa 1891-

²⁰ FERGE, 1991. 25.

²¹ MUZSLAY István: Gazdaság és erkölcs. *Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata.* 1992/7. sz. 322.s.k.

ben.²² A piac által szabályozott „természetes társadalmi és gazdasági rend” utópia maradt, mivel a liberálisok a piac tekintetében is hittek a természeti törvényekben, melyek önmaguktól megvalósítják a megfelelő gazdasági folyamatokat. Éppen ezért a korszakban az egyes államok jogrendszerében keresve sem találunk az érdekcsoportok gazdasági hatalmát korlátozó, a társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat kiküszöbölő szabályozókat.²³

„A 18-19. századi gazdaságban a piac uralkodó paradigmája az önérdékkövetés és annak realizálása lesz, a reciprocitás már nem szerves része a piaci magatartásnak, elválik egymástól gazdaság és társadalom, a gazdasági elv lényege az egyenértékek cseréje, a racionális választás elve és a kinyilvánított preferenciák elve lesz, s a racionalitás redukálása önérdékkövető célokra maga után vonja a boldogság és a személy redukcióját is. A boldogság hasznossággá zsugorodik, s az emberi cselekvés lényege pedig a cserére. A személy a másik ember hasznossági függvényének tárgya lesz, és az emberi természet két lényeges tulajdonságától vonatkoztat el: attól, hogy az ember társas lény az ÉN-TE, a tuizmus perszonalista értelmében, és hogy a szűken vett önérdékkövetésen kívül más motivációi is vannak.”²⁴

Az expanzív módon növekedő iparosodás, a racionalizálás és a technikai modernizáció, a mezőgazdaság visszaszorulása, az ezzel összefüggő társadalmi változások, a tőkeigényből fakadó részvénytársasági forma, valamint az ennek nyomában járó monopolizáció sok gondolkodó számára jelentette, hogy a kapitalizmus maga számolta fel a szabad versenyt, annak helyébe pedig a piaci és gazdaság-hatalmi szervezeteket léptette. „Hanyatlását sikerei okozták. Európa fejlődött, gazdagodott éppen a liberalizmus által támogatott szabad kutatás és iparosodás folytán, de csakhamar elveszítette lendületét és erkölcsi erejét. Elmélyült a kiváltságos gazdagok és a szegények közötti ellentét, amire Marx nyomán a szocialista mozgalmak hívták

²² XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. In: *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szerk. TOMKA Miklós – GOJÁK János. Szent István Társulat. Bp., 1993. Idézet: *Rerum novarum* 2,10–11.

²³ Csak az egyes nagyvállalatok belátására volt bízva az ipari forradalom második szakaszát követően, hogy miként viszonyulnak a kapitalista berendezkedésből fakadó torzulásokhoz. A korszak pozitív példaként került be az annalesbe a Krupp-konzern által életbe léptetett „Alfred Krupp Általános Szabályzata”, mely egészségügyi ellátást vezetett be, iskolákat hozott létre, kórházakat és a későbbiekben időotthonokat létesített az alkalmazottai számára. Vö. GOLDBERG, Jonah: *Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig*. XX. Századi Intézet, Bp., 2012. 294.

²⁴ BARITZ, 2014. 54.

fel a figyelmet, osztályharcot hirdetve. Világossá vált, hogy a liberális szabadságeszme és annak alkalmazása beszűkített: az egyének, bizonyos kiváltságos gazdagok számára biztosítja a 'szabadságot'.²⁵

A fennálló kapitalista rendszer véleményünk szerint nagymértékben közrejátszott már az első világháború kirobbanásában is: az „imperializmus koraként” ismert 1870 utáni globális politikai rezsimben a nagyhatalmak a gyarmatok újraelosztására, illetve ennek megakadályozására, valamint a minél nagyobb mérvű területi befolyásra, kereskedelmi előnyökre és az ebből fakadó profitra törekedtek. E kérdést jól szemlélteti maguknak a szövetségi rendszereknek a létrejötte is: az „entente cordiale” 1904-es megkötése mögött alapvetően gyarmati ügyek, gazdasági kérdések és kereskedelmi előnyök húzódtak meg.²⁶ Az első világháború kirobbanásával csak felerősödtek azok az érzések a közvéleményben, miszerint a fegyveres konfliktus is csak a manchesteri kapitalizmus haszonélvezői számára jelent újabb előnyöket és profitot.²⁷ Egyre elterjedtebbé vált a gondolat, hogy minden ipari nagyhatalom mögött ott álltak a nagyiparosok, nagykereskedők, akik a piacuk növelése érdekében kívánták a háborút. A teljes eddigi manchesteri kapitalizmus és a vele összeforrt laissez faire liberalizmus kérdőjeleződött meg ennek nyomán.²⁸

A problémákat az első világháborút lezáró versailles-washingtoni békerendszer sem tudta megoldani, sőt számos korabeli elemzés is felhívta a figyelmet arra, hogy a nagyhatalmi politika befolyásmaximalizálási szemléletével megalkotott új Európa gazdaságilag nem

²⁵ SZABÓ Ferenc: A politikai közösség Krisztus fényében. *Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata.* 1992/7. sz. 291.s.k.

²⁶ Vö. DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939.* História – MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1997.

²⁷ Erre itt csak egy későbbi értékelést idézünk 1920-ból: „Maga a világháború is csak a modern kapitalista és plutokrata törekvések szemszögéből érthető meg maradéktalanul. Nem szabadságeszmék és kulturális célok, hanem kereskedelmi érdekek vezettek Londonban, Parisban a hadüzenetekre s ezek magyarázzák meg nevezetesen Amerika beavatkozását is. Ezt nemcsak legelsőrendű európai megfigyelők állapítják meg, mint Chamberlain, Sombart, Scheler, Eberle, hanem teljesen érdektelen távolállók is, pl. a kínai tudós és politikus Ku-Hung Ming, aki »Der Geist des chinesischen Volkes und der Ausweg aus dem Krieg« című művében azt állapítja meg, hogy a kommercializmus szelleme, melynek gyávaság és önzés a termőtalaja, s amely főleg Angliában s Amerikában kapott uralomra, lett az emberiség legnagyobb megnyomorítója. Ez a szellem, nem pedig a sokat emlegetett porosz militarizmus volt szerinte a világháború forrása is.” BANGHA Béla S. J.: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Szent István Társaság, Bp., 1920.

²⁸ Vö. ORMOS Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja.* PolgArt, Bp., 2004. 15–16.

lesz életképes.²⁹ A Párizs környéki békediktátumok által a háború veszteseire rótt gazdasági terhek, a jóvátétel rendezetlensége és túlzott arányai, a francia nagyhatalmi politika területszerzési törekvései (Ruhr- és Saar-vidék) alapvetően ingatták meg az európai kontinens gazdasági helyzetét. A társadalmi-politikai feszültségeket csak felerősítette és a nemzetközi stabilizációt szinte lehetetlenné tette, hogy a kikényszerített békediktátumok a vesztesek (és némely győztes ország) körében komoly elégedetlenséget szültek, ami által ezek az országok az első perctől a megkötött béke revízióját állították politikájuk középpontjába. Emellett – mint utaltunk rá – a háború lezárásakor létrejött szerződéscsomagok olyan gazdasági intézkedéseket tartalmaztak, melyek alapvetően nehezítették a vesztes háborús felek (és a háborút a győztesek oldalán záró Olaszország vagy Portugália) talpra állását. A korabeli Európában tapasztalható infláció, a pénztartalékok kiürülése, a munkanélküliség és a szegénység olyan társadalmi feszültségeket generáltak, amelyek egyre nyilvánvalóbbá tették a szabad versenyen alapuló liberális pénzpiaci szemléletmód árnyoldalait. A 20-as években a Népszövetség keretében megindult kezdeményezések és egyes gazdasági szakértők javaslatai³⁰ átmenetileg ugyan enyhíthették a válságérzetet, de az évtized végére a modern kor legsúlyosabb krízise köszöntött Európára. „Ha a válságot a maga összetettségében, komplex módon fogjuk fel, nem szorítkozhatunk a népgazdaság egyik vagy másik ágának elemzésére. [...] A gazdaság egyik – a térség számára legfontosabb – szektorában, a mezőgazdaságban a válság már 1928-ban elkezdődik, és körülbelül 1933-ra véget ér. Az iparban a válság később kezdődik és tovább tart. Megint más a helyzet a bankok exkluzív világában; itt 1931-ben robban a válság bombája, és a robbanás akkora erejű, hogy hatására az egész nemzetközi pénzügyi rendszert drasztikusan átszervezik.”³¹

A politikai instabilitás és az egyre erőteljesebbé váló szociális feszültség radikális megoldások előtérbe kerüléséhez vezetett. Előbb

²⁹ Vö. KEYNES, John Maynard: *A háború gazdasági következményei*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1991.

³⁰ Vö. RAB Virág: Tények és gondolatok az informális kommunikáció jelentőségéről a nagy gazdasági világválság kapcsán. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 147–154. valamint RAB Virág: A nemzetközi együttműködés lehetőségei és korlátai a két világháború között. In: *Együttműködés – versengés*. Szerk. RAB Virág – DEÁK Anita. Gondolat, Bp., 2010. 155–161.

³¹ BORSÁNYI György: *Válságévek krónikája 1929–1933. Az 1929–1933-as gazdasági világválság hatása Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 11.

a cári Oroszországban, majd a háborút követő összeomlás során nemcsak Kelet-, de Közép-Európában is teret nyert a marxi osztályharc elveire épülő kommunista mozgalom. A modern manchesteri kapitalizmussal létrejövő munkástömegek – mivel elvesztették szülőföldjükhöz és eredeti közösségeikhez, sőt a számukra szebb jövőt ígérő liberalizmushoz is a kapcsolatokat – új eszmékre lettek fogékonyak, melyek már nem a fennálló posztfeudális politikai rendszerben (vagy a remélt liberális államban), nem az egyház hagyományos tanításai szerint, hanem teljesen új alapokon képzeltek el a kialakult társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusok rendezését. A radikális baloldal erőszakkal, forradalmi úton próbálta magához ragadni a hatalmat, hogy saját elvei szerint rendezze a politikai-szociális kérdéseket. Mivel ezek központi eleme a környék telen osztályharc, a különböző társadalmi érdekek kiegyenlítésének tagadása és a proletariátus uralmának erőszakos eszközökkel történő megteremtése volt, természetes módon heves ellenreakciót váltott ki. 1922-től Olaszországban kiépült a Benito Mussolini vezette olasz fasiszmus állama, míg 1923-ban első ízben kísérelte meg a hatalom megszerzését a német típusú nemzeti szocializmust (hitlerizmust). Mindhárom totalitárius ideológia alapvetően a szociális kérdések túldimenzionálásával, a társadalmi elégedetlenség szításával és az ezekre reagáló állami gondoskodás etatista megoldásával közelített a kérdéskörhöz. Az adott körülmények között, a válság percepciójának köszönhetően, Közép- és Kelet-Európa „új nemzeti(ségi) államai” is igyekeztek elszakadni az alapvetően a győztes nagyhatalmak révén rájuk helyezett demokratikusnak tekintett államberendezkedéstől. Így jó táptalajt kínáltak azoknak a mozgalmaknak, amelyek az „egység, rend és integritás” megteremtését vizionálták.

A problémák iránt fogékony politikusok, szociológusok, társadalomtudósok és közgazdászok ettől kezdve az elsődleges kérdésnek az állam szerkezetének megerősítését, valamint a nemzetgazdaságban elfoglalt helyének tisztázását tekintették. Úgy vélték, a társadalmi béke és az állami stabilitás megvalósítása érdekében elkerülhetetlen a 19. századi fejlődésmenet nyomán meghatározóvá vált új társadalmi viszonyrendszer, a munkaadó és munkavállaló kapcsolatának új nemzetközi keretek közötti újragondolása. A korábbi tapasztalatokra és új elméletekre egyaránt alapozva igyekeztek megoldani a szociális kérdést; ezen belül is kiemelten kezelték az állami szerepvállalás motívumait és az egyes társadalmi csoportok szerepkörét.

A korabeli politológiai értelmezésben a liberalizmus terméke a

politika színpadán a parlamentarizmus, a népszuverenitás elvén alapuló, általános és titkos választójoggal – a társadalmi szerződés értelmében – létrehozott, központi közigazgatást megvalósító államalakulat, mely „éjjeliőrként” az állampolgárok külső és belső védelmére koncentrált. Az egyenlőséget a polgárok politikai életben való azonos részvétele biztosította, választóként mindenki az államakarat hordozója lehetett. Ugyanakkor azonos mértékben állt a központi hatalom, a bürokrácia hatalma alatt is.³² Az akaratképzés eszközét a liberális államban a pártok adták; azonban ezek mögött gyakran nem találunk közös eszméket, sokkal inkább már csak a választások érdekében képződtek és a tömegek befolyásolására törekedtek. Nem alulról építkezve jött létre a vezető kiválasztása, hanem a vezető állította maga mögé csatasorba a tömegeket. „A pártvezetés tartja kezében a szálakat, valójában álcázott zsarnokságot valósít meg, amely alól a mai államban az állampolgárok nem tudják kivonni magukat” – fogalmazott 1929-es elemzésében az osztrák Reinald Dassel.³³ Éppen ezért alapvetően elterjedté vált a gazdasági-társadalmi válsággal kéz a kézben járó erkölcsi válság gondolata, a demokratikus parlamentáris berendezkedés és a pártrendszerek kritikája is.³⁴ A megoldás pedig mind a konzervatív, mind a progresszív-szocialista oldalon a társadalom teljes megújítása volt – igaz, eltérő előjelekkel. Míg a (nemzetközi és nemzeti) szocialista ideológia az állam kezébe igyekezett adni minden megoldást, és a centralizáció jegyében a gazdaság- és társadalomszervezés is etatista módszerekkel valósult volna meg, addig a konzervatív tábor haladó gondolkodói elvetették mind a diktatórikus, mind a teljességgel etatista megoldásokat. E tábornak nem állt szándékában a felvilágosodási és szabadságfolyamat visszafordítása, csak a fejlődésben mutatkozó történelmi hibák új társadalomszervezési módszerekkel történő korrigálása. Magyarországon többek között Bangha Béla fogalmazta ezt meg egyértelműen: „Főleg a gazdasági életben kell gyökeres revízió alá vennünk a liberalizmus uralmát. Ami baj és

³² DASSEL, Reinald: *Gegen Parteienstaat für Ständestaat*. Wien – Graz – Klagenfurt, 1929. 7–10. „A nép uralkodik, a tömegek önmagukat kormányozzák, az egyén részt kap az állam irányításában. Mindezt technikailag a választásokkal valósítják meg.” Uo. 12.

³³ DASSEL, 1929. 13.

³⁴ A vegytisztán megvalósított parlamentáris rendszer eredménye „a demagógia és zsarnokság, az urambátyám gazdaság, a pénzhatalmak kíméletlen, nyílt vagy rejtett uralma, a népi közösségek teljes lerombolása, végül az anarchia.” DASSEL, 1929. 3.

nyomorúság reánk szakadt, tömegelkeseredés és felforgatás, a középosztály tönkrement s a pauperizmus kiáltó nyomora, a világháború és a bolsevizmus, közvetve vagy közvetlenül mind az eddig uralkodott liberális gazdasági rend következménye. Nem a kapitalizmus, a magánvagyonnal való magángazdálkodás, hanem a kapitalizmusnak liberális elfejlődése teremtette meg azt az egészségtelen plutokrata-kapitalista gazdálkodást, mely a társadalom egyensúlyi helyzetét végleg megrontotta s minden középkori feudalizmusnál százszorta rosszabb és alacsonyabb fokra vetette vissza gazdasági s társadalmi életünket.”³⁵ Mindezek nyomán természetesen a liberális eszme hívei számára is érzékelhetővé vált a korszak által támasztott kihívások és kérdések sora. A liberalizmus hívei számára is újra kellett értelmezni a kereteket és lehetőségeket, így megindult az első átfogó reform kidolgozása a szabadelvű eszmekörön belül is. A következő fejezetekben ezeket a kísérleteket igyekszünk részletesen bemutatni.

³⁵ BANGHA, 1920.

II. A LIBERALIZMUS MEGÚJÍTÁSÁNAK KÍSÉRLETE ÉS AZ ÁLLAMKAPITALIZMUS MEGJELENÉSE

I. A LIBERÁLIS GONDOLAT MEGÚJÍTÁSÁNAK KÍSÉRLETE EURÓPÁBAN

A hagyományos liberális nézetek még a 19. század végi válságok hatására és az 1920-as évek fejleményei nyomán sem változtak komolyan. A legfőbb gondolkodók hallani sem akartak az állam beavatkozásáról a gazdaságba; ők – követve Smith és Mill nézeteit, valamint a klasszikus kapitalizmus atyjait – továbbra is úgy vélték, hogy a társadalomban alapvetően minden baj okozója az állami önkény, amelyet mindenképp meg kell szüntetni, hogy a gazdaság önmagát irányíthassa. A válság elhúzódása, a heves ellenreakciók és az egyre újabb gazdasági-társadalmi elméletek megszületésével azonban voltak, akik elbizonytalanodtak és hajlandóak voltak elismerni: a gazdaság már nem működhet bizonyos fokú központi állami beavatkozás nélkül.³⁶

A korszak egyik legjelentősebb liberális gondolkodója Európában Adolf Weber (1876–1963) közgazdász volt. Egyetemi tanulmányait a jogtudományok területén Bonnban, Berlinben és Lipcsében folytatta, majd 1900-ban szerzett jogi és két évvel később bölcsészettudományi doktorátust. Ezzel párhuzamosan közgazdaságtani tanulmányokba kezdett, melyek nyomán habilitált. Ezt követően több egyetem oktatója, a Breslaui Egyetemen ő alapítja meg a Kelet-Európa Intézetet. 1921-től nyugdíjba vonulásáig (1948-ban) a Münchener Egyetem Közgazdaságtudományi Tanszékének vezetője. Gondolatai és nézetei többek között Alfred Müller-Armack és Ludwig Erhard későbbi társadalom- és gazdaságfelfogásának alakulására is komoly hatást gyakoroltak.³⁷

³⁶ Vö. ORMOS, 2004. 45.

³⁷ KRUSE, Alfred: Adolf Weber als Nationalökonom. In: *In Memoriam Adolf Weber. Ansprachen bei der Gedächtnisfeier in der Münchener Universität am 14. Mai 1963*. Dunckler & Humblot, Berlin, 1964. 13–26.

Adolf Weber írásaiban elítélte a gazdaság állami irányításának modern formáit, így felszólalt mind a szocialista tervgazdaság, mind az államkapitalista olasz és német gazdaságirányítási modellel szemben is. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a liberális közgazdászok közül sokan a „mammonizmus” megvalósításában látták az egyetlen célját a kapitalizmusnak, miközben „nem csak kenyérrel él az ember”. A liberalizmus diszkreditálódását Weber arra vezette vissza, hogy a kapitalizmus szószólói számtalan esetben a népgazdasági erők játéka helyett a gazdasági különérdekek, az egoizmus szabad érvényesülését propagálták.³⁸ Ezért is jelenhetett meg elementáris erővel a szabad piac helyett az állami gazdaságirányítás elmélete.

A korszakban leginkább ismertségre szert tett munkája 1932-ben jelent meg „A világgazdaságról. Amit mindenkinek tudnia kell” címmel. A kötet megírására Oskar von Miller (1855–1934), az elektrotechnika egyik német úttörője, a müncheni Német Természet- és Technikatudományi Múzeum (*Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik*) alapítója kérte fel Webert.³⁹ Ebben a munkájában alapvetően ítélte el a zárt nemzeti gazdaságokról és az állami gazdaságirányításról terjedő korabeli koncepciókat. Elítélte a „zárt kereskedőállam” koncepcióját, amelyben az állam szabályozza és irányítja a gazdasági rendet; hiszen ebben a koncepcióban a külkereskedelem, a világgazdaságba való bekapcsolódás szinte lehetetlenné válik. A külfölddel kereskedő felborítaná azt a szigorú rendet, amelyet az állami irányítás a termelésben és a fogyasztásban, valamint ennek megfelelően az árak tekintetében megszabott.⁴⁰ Ugyan a szabad kereskedelmi rendszert az eddigi nemzetközi és nemzeti politikák deformálták, de Weber véleménye szerint a megfelelő szabályozó mechanizmusokkal biztosított, állami beavatkozás nélküli gazdasági rendszer lehet csak a megoldás a válságból. A szabad piacgazdaság híveként ugyanakkor a szabályozók között fontosnak tartotta a társadalombiztosítási kérdések megfelelő rendezését.

³⁸ WEBER Adolf: Volkswirtschaft und Politik. In: *Adolf Weber zum hundertsten Geburtstag*. Szerk. ISSING, Otmar. Duncker und Humblot, Berlin, 1977. 29–31.

³⁹ Ld. erről: WEBER, Adolf: *Sowjetwirtschaft und Weltwirtschaft*. Duncker und Humblot, Berlin, 1959. 2–3.

⁴⁰ Vö. WEBER Adolf: *Weltwirtschaft*. Duncker&Humblot, Berlin, 1950. (4. kiadás) Utólagosan igazolta nézeteit az autark gazdaságpolitikai kísérlet bukása Franciaországban, és a német nemzetiszocialista állam világgazdasági összefonódása és a külföldi segítségre való rászorulása.

Weber munkájára nagy hatást gyakorolt a korszakban is még jelen lévő német történeti iskola (*Historische Schule der Nationalökonomie*) második generációja. Mivel e fejlődésmenet nélkül a liberalizmus alakváltásai sem érthetők meg, így fontosnak tartjuk visszakanyarodni a 19. század végének tudományos diskurzusához.

1.1. A liberalizmus tudományos vitái a századfordulón

A német történeti iskola képviselői a 19. század utolsó harmadában mutatkozó mélyreható gazdasági változások közepette egyre jobban eltértek a klasszikus ökonómiától, új módszereket és válaszokat kerestek a felmerülő problémákra és helyzetekre. „Az iparosodás és iparosítás kettős kihívása kivitelezhető, ugyanakkor erkölcsileg és társadalmilag is elfogadható gazdaságpolitika kialakítását tűzte napirendre, ami azt jelentette, hogy az ökonómiának erkölcsi szempontokat is figyelembe kell vennie, amikor szembesül a szociális kérdéssel, megélhetést a mezőgazdaságban már nem, az iparban még nem találó elnyomorodó emberek millióival. A klasszikus elméletek és a megélt tapasztalat közötti táguló szakadék áthidalására két út kínálkozott: új, a klasszikusnál átfogóbb érvényű elmélet kidolgozása, vagy minden 'szürke elmélet' elvetése és a gazdasági kutatás egyedüli céljaként a változó történeti realitás leírása, támaszkodva a statisztika és a gazdaságtörténet segítségével szerezhető tudásra.”⁴¹ Ennek alapján elvetette az abszolút laissez faire elvet, ragaszkodott a jog, a közgazdaságtan és az etika szoros kapcsolatához, és ezekre alapozva kívánta a jelen leírását és a követendő jövőbeni koncepciókat megfogalmazni. Emellett fontos a korábbi korszak gazdaságelméletéhez fűződő viszonyban, hogy a történeti iskola már nem csak az egyénből indult ki, nem elsősorban az individuum haszonmaximalizáló cselekvését és önmagára nézve hasznos tevékenységét tette vizsgálatá tárgyává, hanem a nemzetgazdaság egészének a rendszerét.⁴²

Ebből a megközelítésmódból is fakadóan az iskola második generációja már nem csak a jelenségek magyarázatára, nem csak a

⁴¹ MADARÁSZ Aladár: A német történeti iskola. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp. 2002. (2002a) 769.

⁴² PRIBRAM, Karl: *Geschichte des ökonomischen Denkens*. Frankfurt am Main. 1998. I. k. 410–412. valamint HODGSON, Geoffrey: *How Economics Forgot History. The Problem of Historical Specificity in Social Science*. Hertford. 2001. 57–58.

gazdasági-társadalmi folyamatok (történelmi módszerekkel) való megértésére törekedett, hanem normatív ígénnyel is fellépett: etikai megfontolások alapján javaslatokkal élt politikai és társadalmi kérdések megoldására. Mivel a problémák és kérdések egy jelentős részét a szabadelvű piacgazdaság vadhajtásaira vezették vissza, több irányadó közgazdász is elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra. A szabadság szükséges, de önmagában nem elégséges a jólét és a közjó megteremtéséhez. Az állam lehet az a szereplő, aki a nem kívánt következményeket, mint az ipari koncentráció túlzott fokát (kartellképződés), vagy a növekvő jövedelembeli különbségeket ki tudja javítani. Az állam tehát csak a teljes gazdaság érdekeinek és csak a közjónak a figyelembevételével léphet fel, és főszerepe abban lehet, hogy a magángazdaság szereplőit erényes tevékenységre sarkallja.⁴³ A német iskola ezzel megtartotta a liberális kapitalizmus alapelvét, de kiegészítette azt a német történelmi hagyományból táplálkozó paternalizmussal. Elvetette, hogy csak a „láthatatlan kéz” irányítsa a gazdaságot és oldja meg a szociális kérdést, ugyanakkor kivédte, hogy a marxista társadalmi forradalom nyerhessen teret.

Az iskola szemléletmódját korszakunk tekintetében alapvetően Gustav Schmoller (1838–1917) gondolatai határozták meg. Schmoller munkássága révén a szerves gazdaság elmélete a liberális közgazdászok között is teret nyert: a később a konzervatív oldal rendi koncepciójánál részleteiben tárgyalt elméletben a szerzők a gazdaságot és társadalmat élő szervezethez hasonlították. Schmoller felfogásában is a gazdaság egésze sokkal több, mint az egyes részgazdaságok egymással összefonódó összege. Az egyes részek vizsgálata kapcsán így elengedhetetlen a többi résszel összefüggésbe hozni az adott területet és teljességében szemlélni azt.⁴⁴ Emellett szintén Schmollerhez köthető a moralitás beemelése a történelmi iskola

⁴³ Vö. ROLL, Eric: *The Historical School*. In: ROLL, Eric: *A History of Economic Thought*. New York. 1942. 331–340. JAHN, Georg: *Die Historische Schule der Nationalökonomie und ihr Ausklang – von der Wirtschaftsgeschichte zur geschichtlichen Theorie*. In: *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. Szerk. MONTANER, Antonio. Köln. 1967. 41–50. *Nationalökonomien der Neuzeit – die „Geschichte der Wirtschaftstheorien“ im Überblick*. Szerk. GUITON, Raymond-Jean. Rheinfelden, 1999. 71–72.

⁴⁴ WENTZEL, Bettina: *Der Methodenstreit*. (Europäische Hochschulschriften.) Frankfurt am Main, 1999. 85. s.kk. „Az ő szemükben a gazdaság minden történelmi korszakban másképp, a társadalomtól és a kultúrától elválaszthatatlan egységben működik.” VERLEY, Patrick: *A közgazdaság mítosza – és a történelem. Valóság*. XLIX. évf. 11. sz. (2006. november) 124–128.

és a liberális gondolkodók e körének alapvető nézőpontjai közé.⁴⁵ Véleménye szerint az eredeti klasszikus liberális gondolkodók, így az angol Adam Smith vagy a francia Anne-Robert-Jacques Turgot nem mondtak le a morális emberről, és fontosabbnak tartották az erények közötti szabadságot, mint az a darwini megközelítésben („survival of the fittest”) megvalósult.⁴⁶ Schmoller eredménye minden bizonnyal, hogy „a politikai gazdaságtant a filozófia, a jog, a pszichológia, a történelem és az etika újra bevonásával kívánta »a társadalom tudományává« változtatni.”⁴⁷

Az irányzat érdekessége, hogy az új generáció meghatározó személyiségei, így különösen Schmoller és a később még tárgyalandó Werner Sombart és körük a szociális problémák megoldását végső soron az államtól várták. Ezért is lettek számos, a laissez faire rendszer iránt végsőkéig elkötelezett liberális szemében a szocialista eszmerendszer szószólói, ami nyomán Heinrich Bernhard Oppenheim egyik 1871-es cikkében már ironikusan „katedraszocialistáknak” nevezte e gondolkodókat.⁴⁸ Szakmai szervezetük elnevezését is sokkal inkább a társadalmi kérdések iránti fogékonyság alapján választották meg: a Szociálpolitikai Egyesülés (*Verein für Socialpolitik*) 1873 óta foglalkozott az állami szociálpolitika lehetőségével, és 1914-ig komoly hatást gyakoroltak a német birodalmi kormányzat társadalmi kérdésekben hozott szabályozására. Az iskola jelentőségét vizsgált kérdéskörünk szempontjából elsősorban abban láthatjuk, hogy Közép-Európa tudósainak körében első ízben tette releváns tudományos kérdéssé a közgazdaság és etika, a gazdaság és történelem, az állami beavatkozás és a szociális reform viszonyrendszerét. Miközben a liberalizmus alapján elutasította a dirigista állami berendezkedést, mégis szükségesnek tartotta, hogy az állam vállaljon szerepet a szociálpolitika révén. Összességében a fő gondolkodók révén az iskola

⁴⁵ WENTZEL, 1999. 103. s.kk.

⁴⁶ Ld. SCHMOLLER, Gustav: *Historisch-ethische Nationalökonomie als Kulturwissenschaft. Ausgewählte methodologische Schriften*. Szerk. NAU, Heino Heinrich. Metropolis, Marburg, 1998. 115–151. Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy Schmoller legnagyobb kritikusa az erényetika kérdésekkel és a tudomány normatív jellegével kapcsolatban éppen Max Weber szociológus volt, aki mindvégig a tudomány értékítélet-mentességét helyezte előtérbe.

⁴⁷ MADARÁSZ Aladár: Kamberalizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, XLIX. évf., 2002. október 838–857. (2002b)

⁴⁸ Vö. *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft* (HdWW). Bd. 4. (Handelsrechtliche Vertretung bis Kreditwesen in der Bundesrepublik Deutschland.) Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen – Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen. 1978. 463–464.

„egyfajta kameralista liberalizmust fogalmazott meg, amelyben a piac és a tőkefelhalmozás absztrakt elméletét ki kellett egészíteni az alkalmazott gazdaságtan vagy gazdaságpolitika területével, a nemzeti jót a láthatatlan kéz helyett megvalósító kormányzati akarat szükségességével.”⁴⁹

Ugyancsak a századforduló előtt indult Carl Menger munkássága (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*) nyomán a neoklasszikus liberalizmus osztrák iskolája. Menger (1840–1921) az egyetemen jogi és államtani tanulmányokat folytatott, majd gazdasági újságíróként dolgozott, mielőtt megjelentette 1871-es tankönyvét. 1879-től a politikai gazdaságtan professzora a bécsi egyetemen, majd 1883-as társadalomtudományi módszerekről írt munkájával (*Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*) a német tudományos közélet egyik legjelentősebb disputáját (az ún. „módszertani vitát” – *Methodenstreit*) indította el. (Életútjához érdekes adalék, hogy 1876-tól Rudolf trónörökös nevelője is volt.)

Menger és társai a Bécsi Egyetemen, különösen Eugen von Böhm-Bawerk és Friedrich von Wieser, az osztrák közgazdasági iskola (*Österreichische Schule der Nationalökonomie*) létrehozásával az általános gazdasági törvényszerűségek létezése és a gazdasági liberalizmus kiteljesítése mellett érveltek. Számukra az általános elfordulás a liberalizmus eszméitől, az általános nemzetközi szabadkereskedelemtől és a manchesteri kapitalizmustól a romlásba vezető egyenes út volt. Különösen a szerves gazdaság, illetve bárminemű kollektivizálás gondolata váltotta ki kritikájukat. A nemzetgazdaság (illetve annak szelleme) nem önálló intézmény, hanem egyéni döntések eredője; nem önálló organizmus, ezért nem is bír saját akarattal.⁵⁰ A Menger munkájában megjelenő legfontosabb követelmény a tudományosabb alapokra helyezett közgazdaságtan koncepciója volt, mely igyekezett kizárni a gazdaságpolitikát az elemzések közül. Ennek megfelelően a korábban politikai gazdaságtannak nevezett tudomány nevét is közgazdaságtanra módosították munkáikban. Emellett Menger „megpróbálta tisztázni a gazdasági elmélet, a történelem és a gazdaságpolitika viszonyát. Álláspontja szerint mindegyik területet saját természetének megfelelő módon kell tanulmányozni, az egyetlen módszer alkalmazása az összes kérdésre

⁴⁹ MADARÁSZ, 2002a. 776.

⁵⁰ HODGSON, 2001. 70–72. Valamint magyarul: MÁTYÁS Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. KJK, Bp., 1979.

abszurd követelés. A gazdasági elméletben az egzakt és a reális-empirikus módszerek tárják föl a jelenségek közötti összefüggéseket, az oksági törvényeket. A vizsgálódás kiindulópontjai az elemi tények, a gazdaságban ezek az egyéni értékelések.”⁵¹ Így az iskola tagjainak célja az volt, hogy egy politikától független, a dedukció módszerére épülő, a természettudományokhoz hasonló, „tisztá” diszciplínát hozzanak létre, melyben a gazdaságot alkotó egyének (valamint a vállalatok) viselkedését, a rendelkezésükre álló erőforrások optimális felhasználását helyezték tanulmányaik középpontjába. Éppen ezért a liberalizmus megújításában az osztrák iskola egyik legfontosabb alapkövetelménye, hogy a közgazdaságot önálló entitásként szemléljék, és ne a társadalom és politika inerciarendszerébe ágyazottan magyarázzák annak jelenségeit, teljesítményét.⁵²

Minden tudományos jelentősége dacára az osztrák iskola nem tudta áttörni az ekkor kirajzolódó neoklasszikus közgazdaságtan dominanciáját a nemzetközi diskurzusban. A kortársak közül főleg Alfred Marshall (1842–1924) angol közgazdász 1890-ben megjelentetett *Principles of Economics* (A közgazdaságtan alapelvei) című alapvető műve határozta meg a liberális gazdasági-társadalmi vita fő irányvonalát. Munkássága nemcsak új fogalmakkal bővítette a közgazdaságtudományt (termelési tényező, fogyasztáselmélet, stb.), de a mikroökonómia oktatása során számos tankönyv mindmáig Marshall művét követi, és emellett tanítványa volt többek között John Maynard Keynes, a 20. századi közgazdaságtan egyik legjelentősebb alakja. Ebből a megközelítésből bontakozott ki egy „neoklasszikus-keynesiánus szintézis,”⁵³ mely a gazdaság, társadalom és politika együttes vizsgálatában a liberális oldalon meghatározóvá vált a két világháború közötti időszakban.

1.2. A két világháború közötti liberalizmus útkeresése

A Weimari Köztársaság időszakában a német történeti iskola képviselői közül a legnagyobb jelentőségűvé minden bizonnyal Werner Sombart vált. Azonban nézetei – folyamatosan eltávolodva a klasszikus liberalizmus alaptevételeitől – mindinkább az állam gazdaságirányító

⁵¹ MADARÁSZ, 2002b. 853.

⁵² Az így, a szintiszta közgazdász-elemzések során megszülető ún. határháson fogalma miatt nevezik az irányzatot egyes művek marginalizmusnak is.

⁵³ MADARÁSZ, 2002b. 856.

szerepét emelték mindenható megoldássá. Emiatt Sombart nézeteit a következő alfejezetben kívánjuk részletesen tárgyalni.

A korszakban az osztrák iskola is egyre inkább alkotóelemeire hullott és ki volt téve a neoklasszikus irányzat, a fent említett Marshall-féle szintézis beolvasztó tendenciáinak. Számos megoldási javaslat és elemzési terület az osztrák iskolából elismerést nyert a neoklasszikus iskola tanaiban is, azonban John M. Keynes gazdaságpolitikai koncepciójának egyre erőteljesebb térnyerése komoly visszalépést hozott az osztrák iskola ismertsége és támogatottsága tekintetében.⁵⁴ A fiatalabb generáció tagjai közül mindenekelőtt két rendkívüli hatású gondolkodót kell ugyanakkor kiemelniük: Ludwig von Mises és elsősorban a második világháború után komoly befolyásra szert tevő Friedrich August von Hayek tarthatnak számot a társadalom, politika és gazdaság terrénumát érintő gondolataik miatt érdeklődésünkre. Noha hazájukban egyikük sem jutott egyetemi professzori katedrához, noha ifjúkorukban mindketten rokonszenveztek bizonyos szocialista elképzelésekkel, hamarosan határozottan és egyértelműen szembefordultak a magántulajdon, a pénz és a piac megszüntetését hirdető tanokkal.⁵⁵

Ludwig von Mises (1881–1973) tanulmányait szülővárosában, Lembergben kezdte, majd a bécsi jogi fakultáson folytatta. A doktorátus megszerzését követően 1906-tól a bécsi kereskedelmi és iparkamara pénzügyi osztályának vezetőjeként dolgozott. Komoly szerepe volt az 1920–22 közötti hiperinfláció felszámolásában és az Osztrák Nemzeti Bank aranyalapra állításában. 1913-tól oktatott a bécsi egyetemen, és kiválasztott diákjai számára magánórákat adott a kamarai irodájában is. Ezek között a tanítványok között olyan későbbi egyetemi professzorokat találunk, mint Friedrich Engel-Jánosi, Walter Froehlich, Friedrich August von Hayek, Oskar Morgenstern vagy Alfred Schütz. Ausztriából 1934-ben Svájcba, majd innen 1940-ben az Egyesült Államokba távozott. Itt – Hayek kezdeményezésére – Walter Eucken, Milton Friedman, Karl Popper vagy éppen Wilhelm Röpke mellett tagja lett a liberális indíttatású *Mont Pelerin Society* elit körének, és 1969-ig a New York University magántanáráként oktatott közgazdaságtant.⁵⁶

⁵⁴ Vö. SCHWEINZER, Paul: Two Competing Paradigms In Austrian Economic Theory. *Notizie di Politeia*, Vol. XVI, Nr. 59. 2000. 44–66.

⁵⁵ MADARÁSZ, 2002b. 854–855.

⁵⁶ BERGNER, Matthias: Mises, Ludwig. In: *Neue Deutsche Biographie* (NDB). Band 17, Duncker & Humblot, Berlin, 1994. 563–565. valamint HÜLSMANN,

Mises gondolkodásának középpontjában a liberalizmus alaptételeinek újrafogalmazása állt. Végig úgy látta, hogy a szabadelvűség legfontosabb tézise a szabadságpártiság. Az állampolgárok és az általuk létrehozott szervezetek, civil egyesületek szabad cselekvésének biztosítása, szabadságjogaik garantálása, az állami kényszerszertől és befolyástól való mentesség az alapfeltétele a gazdaság önszabályozó működésének is. Mises számára a tulajdonjog védelme és a szerződéses szabadság volt az alapja a gazdasági szabadságnak. Emiatt a liberális állameszme fő ellenfelének Mises egészen a 30-as évekig a marxi eszmékből táplálkozó szocialista-kommunista berendezkedést tekintette. A szocializmus nem alapcéljában – az emberiség számára a jólét biztosításában –, hanem az eszközeiben tér el alapvetően a liberális gondolattól. Eme eszközök azonban elfogadhatatlanná teszik a végeredményt, mert nem szabadságot, hanem újabb elnyomást eredményeznek. Ez a tendencia a liberális gondolkodók széles körében – átmeneti megoldásként – elfogadhatónak tüntette fel az Itáliából kiindult fasiszta államszervezés, vagy akár más európai autoriter rezsimek fellépését a fenyegető szocialista berendezkedés elkerülése érdekében. A faszizmus elvitathatatlan eredményének és történelmi szerepének tartotta, hogy „megmentette az európai szellemet”, de csak pillanatnyi vészmegoldásként volt elfogadható, melyhez tovább ragaszkodni „végzetes tévedés” volna.⁵⁷

Kutatásunk szempontjából – az adott két világháború közötti időszakban – Mises legjelentősebb munkájának 1927-ben megjelentetett *Liberalizmus* című kötetét tekinthetjük. Ebben kifejtette, hogy a liberalizmus az első politikai irányzat, amely a nemzetek javát kívánta szolgálni, és mindenkinek, nem csak egyes társadalmi csoportoknak kívánt jólétet hozni. Ebből fakadóan és a liberális alapelvekből levezetve csak a kapitalista berendezkedést tekintette „a társadalmi kapcsolatok egyetlen lehetséges rendszerének”. Véleménye szerint a munkaalapú társadalom vizsgálatával csak egyetlen eredményre juthatunk: választani kell a termelési eszközök köztulajdonlása és

Jörg Guido: *Mises – The Last Knight of Liberalism*. Ludwig von Mises Institute 2007.

⁵⁷ MISES, Ludwig von: *Liberalismus*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1927. 41–45. Mises gondolatait a faszizmus időszerűségéről a későbbiekben számos alkalommal tették kritika tárgyává. Herbert Marcuse a világháborút követően többek között ezen gondolatok alapján állította fel tézisént a liberális társadalomelmélet és az antiliberális totalitárius államelmélet közötti rokonságról. Vö. MARCUSE, Herbert: *Kultur und Gesellschaft I.*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1965.

egyedi birtoklása között. Minden egyéb köztes megoldás „értelmetlen”. Mivel pedig maga a „szocializmus is megvalósíthatatlan”, így egyedül a kapitalista berendezkedés marad. A modern ember produktivitását a kapitalista gondolkodásmódnak és az emberiség gazdaságról alkotott kapitalista felfogásának, a modern technika eredményének tudja be. Éppen ezért irracionális számára a visszatérés kísérlete bármilyen korábbi, középkorból fakadó társadalmi-gazdasági rendhez. „Nem lehetséges a gazdaságot racionálisan működtetni, ha gondolkodásmódunkat ismét a tradicionalizmusra és az autoritásba vetett hitre állítjuk át.”⁵⁸

Mises munkájának végkövetkeztetése kizárta a további vitát a liberalizmusról. Véleménye szerint a liberális eszmerendszer nem állítja, hogy a kapitalista társadalmi berendezkedés bármely szempont alapján vizsgálva jó lenne. Mindössze annyit mond ki, hogy az emberek előtt lebegő célok eléréséhez valójában csak a kapitalista rendszer lehet alkalmas, mivel a szocializmus, az intervencionalizmus, az agrárszocializmus vagy a szindikalizmus társadalmi konstrukciói megvalósíthatatlanok.⁵⁹ A liberális eszmerendszer másik követelménye a parlamentáris rendszer megvalósítása. Mises véleménye szerint a parlamentarizmussal szembeni kritikák és egyre komolyabb kifogások azért jelentkezhetek, mert még abban az időben sem sikerült megvalósítani az eszmei parlamenti, pártpolitikai berendezkedést, amit „a liberalizmus virágkorának neveznek”. Rendkívül sok különböző párt jött létre, ezek további belső érdekcsoportokra tagozódtak, és mindegyik csak saját érdekeinek maximális megvalósítására tört. Éppen ezért az egyik leggyakoribb vád a parlamentáris rendszerrel szemben, hogy nem a szakmai szempontok alapján hozta meg döntéseit, és nem a közjót szolgálta. Ezért válhattak népszerűvé a különböző gazdasági tanácsok, a parlament mellett vagy helyett létrehozandó rendi képviseleti koncepciók.⁶⁰ Azonban ebben a rendszerben a döntések Mises véleménye szerint előre borítékolhatók: a képviseleti helyek egyes hivatásrendek közötti eloszlásával feleslegessé válik a szavazás, hiszen minden csoport saját döntését már korábban meghozta. Ezen túl az ideálisnak tartott érdekcsoportok közötti kompromisszum sem valósulhat meg, ha nincs, aki a megegyezésre rászorítsa az egyes rendeket. Ezért „a hivatásrendi parlament nem

⁵⁸ MISES, 1927. 75–77.

⁵⁹ MISES, 1927. 80.

⁶⁰ Ezekkel a különböző elképzelésekkel kötetünk későbbi fejezetében részletesen foglalkozunk!

képes azt megvalósítani, amit a demokratikus alkotmány törvényhozó szerve; nem lehet az a hely, ahol a politikai nézetkülönbségeket békésen feloldanak; nem képes a társadalmak békés fejlődésében – puccs, forradalom vagy polgárháború által – mutatkozó erőszakos zavarokat megakadályozni.”⁶¹ A megoldás az ideális pártrendszer megvalósítása, melyben az újkori politikai pártok ugyan egyes politikai ügyekről más-más nézeteket vallhatnak, de mindvégig a teljes társadalom, az egész nép képviselőjének vallják magukat, és nem egyes társadalmi rétegek, egyes különérdekek megjelenítőjének. A liberális berendezkedésben a pártok azonos szándékkal és kívánásokkal rendelkeznek, csak a célok eléréséhez használni kívánt eszközökben különböznek. A pártokat nem áthidalhatatlan elentétek választják el, ami az állam bukását eredményezné, hanem a politika konkrét feladataival kapcsolatos eltérő álláspontok. Ebben a helyzetben pedig csak két párt létezik: a kormányzó erő és az ellenzék, amely maga is kormányzásra tör, de nem egyes különérdekek megvalósítása érdekében, hanem az elméleteinek a törvényhozásban történő megvalósítása miatt. „Csak ilyen körülmények közepette valósítható meg a parlament és a parlamentáris rendszer.”⁶²

A két világháború közötti időszakban a Mises-féle iskola köréből kiemelkedett Oskar Morgenstern, Paul Rosenstein-Rodan, Ludwig Lachmann és különösen Friedrich August von Hayek (1899–1992). A kispolgári, értelmiségi családból származó Hayek az első világháborús frontszolgálatot követően a Bécsi Egyetemen jogtudományi tanulmányokat folytatott, de számos pszichológiai és közgazdasági kurzus iránt is érdeklődést tanúsított, különösen mivel Eugen Böhm von Bawerk, az osztrák közgazdasági iskola egyik jelentős képviselője gyakran vendégeskedett a szülői házában. Kezdeti szocialista nézeteitől Mises munkáinak megismerése és a liberális gondolkodó által tartott magánszemináriumokon való részvétel fordította a liberalizmus megújítása felé. 1921-ben jogi, 1923-ban közgazdasági doktorátust szerzett, majd 1927-től Mises-szel közösen vezette az Osztrák Konjunktúrakutató Intézetet (Österreichisches Institut für Konjunkturforschung). 1931-től a London School of Economics tanára lett, ahol kidolgozta neoliberais koncepcióit, és John Maynard Keynes nézeteinek egyik leghevesebb ellenzőjévé vált. A második világháborút követően megalapította a *Mont Pelerin Society* liberális gondolkodói körét, melynek 1960-ig elnöke volt. Előbb az

⁶¹ MISES, 1927. 151.

⁶² MISES, 1927. 148–149.

Egyesült Államokban (Chicagói Egyetem), majd a 60-as évektől Németországban (Freiburgi Egyetem) tanított. 1974-ben közgazdasági munkásságának elismeréseként, a konjunktúrakutatásban végzett úttörő munkájáért Gunnar Myrdallal közösen megkapta a Nobel-díjat, 1991-ben pedig a legmagasabb amerikai civil kitüntetést, az Elnöki Szabadságérmét (Presidential Medal of Freedom).⁶³

Hayek munkásságának hatása valójában a második világháborút követően bontakozott ki, különösen a keynesi szemléletmódot ért kritika gyakorolt nagy befolyást az 1970-es évektől a politika színpadán megjelenő neoliberalizmusra. Hayek nagy jelentőségű rendszerleíró munkái is ebben az időszakban születtek, ezért e helyütt csak röviden utalunk a két világháború közötti korszakban is már megtalálható nézeteire. Alapvetően kritikával illette azokat a rendszereket, melyek a társadalmat és a gazdaságot szervezetként fogták fel; véleménye szerint elhibázott az emberi cselekvésre jellemző célracionalitás alapján értelmezni az emberiség egésze szintjének jelenségeit. Nem tartotta elfogadhatónak azt a nézetet sem, hogy a gazdaságban működik valami, amit elosztásnak lehet nevezni, s ez alapján lehetne beszélni társadalmi igazságosságról. Éppen emiatt számos korabeli gondolkodó, aki eltávolodik a klasszikus liberalizmus tanaitól, valójában a feltevések talaján áll, és egy olyan ideális társadalmat gondol el, amely se nem hatékony, se nem valósítható meg, emellett hosszú távon nem is fenntartható, így szükségszerűen elvezet a totalitarizmushoz.⁶⁴

A legújabb kutatások alapján ugyanakkor kijelenthető: Hayek és Mises már nem a 19. század *laissez faire* liberalizmusának hívei. Munkásságuk alapján nem egy, a társadalomból és a gazdaságból kivonuló, mindössze gyenge szereplőként megjelenő államot vizionáltak, hanem az önműködő gazdaság mellett egy erős, a rendteremtésre képes és a későbbiekben a kialakult szabadságrendet fenntartó állam képét rajzolták meg. Ez az új típusú (neo)liberális állam a történelmi tapasztalatok alapján érzékeli: a magára hagyott piac alapvetően a kartellekhez és monopóliumokhoz vezetett, a verseny torzulását okozta. Így Pierre Dardot és Christian Laval kutatásai szerint a liberális iskola megújítói is olyan állami keretek kidolgo-

⁶³ Ld. HENNECKE, Hans Jörg: *Friedrich August von Hayek. Die Tradition der Freiheit*. Verlag Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf 2000. és CALDWELL, Bruce J.: *Hayek's Challenge: An Intellectual Biography of F. A. Hayek*. Chicago, 2003.

⁶⁴ Vö. OHNSORGE-SZABÓ László: Hayek az igazságosságról és a hatékonyságról. *Pro philosophia* füzetek. Történet- és Kultúrbölcseleti Al-Manab. (Veszprémi Egyetem) 1999/1. sz. 27–50.

zását sürgették, melyek minimalizálják az állami bürokráciát, de segítik kialakítani a torzulásmentes tiszta verseny normáját. Ehhez pedig az egyéneket haszonelvű, utilitárius gondolkodásra nevelik, mindenből vállalkozó szellemű, a piacon életképes individuumot igyekeznek alakítani. Számukra tehát elégséges garancia a piac és a társadalom szabad, spontán működésének biztosításához, az állami keretek között létrehozott helyes viselkedés, az emberiség kulturális evolúciója nyomán kialakuló szabályrendszer összegző „magánjog”.⁶⁵

A liberális gondolkodók körében az 1929-ben újra beköszöntő nyílt válság ugyanakkor elhozta az állami beavatkozás szükségességét hirdető nyílt színre lépését. Szinte párhuzamosan jelent meg több országban is az igény a szabadelvű kapitalizmus új keretek közé szorítására. Richard Kahn 1931-ben a jótékony állami beavatkozásról fogalmazott meg egy önálló gondolatsort, melyben kifejtette, hogy az állam által hozzáadott kiadásokat nem csak a pillanatnyilag rendelkezésre álló erőforrásokhoz kell igazítani. Stockholmban kifejlődött az ún. svéd iskola, élén Gustav Cassel munkáival, amely a szociáldemokrata köröknek adott muníciót, és szinte minden skandináv állam politikatörténeti (szociális-gazdasági) fejlődésére komoly hatást gyakorolt. A legkeményebb kritikát és legjelentősebb tanokat minden bizonnyal a Marshall munkássága nyomán kifejlődő cambridge-i iskola, ennek keretein belül is mindenekelőtt John Maynard Keynes fogalmazta meg, akinek nézetei valójában az 1936-ban megjelent *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* révén kerültek be a főáramú teoretikus közgazdaságtan legitim témái közé. Keynes munkásságának nagyon jelentős eleme volt, hogy ismét igyekezett összekapcsolni az etikát és a közgazdaságtant. Véleménye szerint „a gazdaság működése függ az emberi akaratától”, így viszont „az etikai kérdések állandóan napirenden maradnak. Nem lehet egy újabb etikai alapot alkotni: a közgazdaságtan átitatódik az erkölcsi kérdésekkel.”⁶⁶ A laissez faire helyett tehát egy olyan gazdasági rendszerre van szükség, amely „szándékosan kontrollálja és irányítja a gazdasági erőket a társadalmi igazságosság és stabilitás érdekében”.⁶⁷ Hasonló szellemben az Egyesült Államokban Stuart Chase 1932-ben adta ki a gazdasági reformokat sürgető „A new

⁶⁵ DARDOT, Pierre – LAVAL, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Egy-Kettő Kiadó, Bp., 2013.

⁶⁶ ZÁMBÓ Tibor: Állam és etika. Az állami beavatkozás etikai és politikai alapjai Keynesnél. *FORDULAT. A Társadalomelméleti Kollégium Szakmai Folyóirata. Konferencia különszám: Keynes 120.* 2003. tavasz. 53–60. Itt: 54.

⁶⁷ KEYNES szavait idézi ZÁMBÓ, 2003. 54.

deal” című munkáját, mely F. D. Rooseveltnél elnöki kampányának és kormányzásának köszönhetően vált mindenhol ismertté.⁶⁸

Szemben a hagyományos liberális felfogással (maximális egyéni szabadság, minimális állam) a modern (progresszív) liberálisok az anyagi és műveltségbeli szegénység enyhítésére, a régi dogmák és hiedelmek alóli felszabadulásra törekedtek. „A progresszívek számára a szabadság már nem a zsarnokságtól való szabadságot, hanem az ínségtől való szabadságot, a »konstruktív« állampolgárrá válás szabadságát, az állammal és a közakarrattal összhangban élés rousseau-i és hegeli »szabadságát« jelentette.”⁶⁹ Ebben a szellemben fogalmazta meg John Dewey 1935-ös programadó munkáját is (*Liberalism and Social Action*), melyben a liberális hitvallást a gazdaságilag hátrányos helyzetűek és a társadalmi újjáépítés nevében cselekvő kormány testesítette meg. Ezért jelenthette ki Roosevelt elnök 1944. évi, az Unió helyzetéről szóló beszédében: „A szűkölködő emberek nem szabadok. Ezért az államnak a biztonság és jólét új alapjává kell válnia. A felkínálandó új jogok között szerepel a hasznos és jövedelmező munka, a tisztességes lakhatás, a megfelelő orvosi ellátás, a jó egészségi állapot elérésére és élvezetére való lehetőség, kellő védelem az idős korral, betegséggel, balesetekkel és munkanélküliséggel járó, gazdasági eredetű félelemmel szemben és a jó színvonalú oktatás.”⁷⁰ A liberális közgazdászok eme új köre tehát már nem ismerte el a közgazdaság totális autonóm működését, a gazdaság teljes körű szabadságát. Szükségesnek ítélték az állami beavatkozás bizonyos mértékének biztosítását, de ezt igyekeztek elméletükben mind politikai, mind gazdasági téren is alaposan körülhatárolni. Nézeteikkel utat nyitottak az államkapitalizmus felé, de ők a meghúzott határvonalat nem kívánták átlépni.

Kötetünkben terjedelmi és tematikabeli korlátok miatt az amerikai New Deal részletes elemzésétől el kell tekintenünk.⁷¹ Ugyanakkor

⁶⁸ ORMOS, 2004. 49–58.

⁶⁹ GOLDBERG, Jonah: *Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig*. XX. Századi Intézet, Bp., 2012. 219.

⁷⁰ Idézi: GOLDBERG, 2012. 221.

⁷¹ A kérdéskörrel ld. részletesen többek között: EDSFORTH, Ronald: *The New Deal – America's Response to the Great Depression*. (Problems in American History). Blackwell Publishers, Oxford - Malden, 2000. WINKLER, Heinrich August – ADAMS, Willi Paul: *Die große Krise in Amerika. Vergleichende Studien zur politischen Sozialgeschichte 1929–1939*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1973. COLLINS, Sheila – GOLDBERG, Gertrude: *When Government Helped – Learning from the Successes and Failures of the New Deal*. Oxford University Press, Oxford, 2014.

érdemes kiemelni, hogy a szabadelvű filozófia és a szabad piacgazdaság megújításából kinövő kísérlet nemcsak a liberális oldalon talált támogatókra és jelentős visszhangra. Az amerikai tradícióban a keresztény-konzervatív körök egy jelentős része örömmel üdvözölte a New Deal programjait, abban ugyanis éppen kapitalizmuskritikájuk beteljesedését látták. Az amerikai „progresszív” katolikus mozgalom vezéralakja Msgr. John Ryan (1865–1945) volt, aki már 1919-ben a katolikus püspökök felkérésére megfogalmazta az akkor felállított Nemzeti Katolikus Jóléti Konferencia (*NCWC – National Catholic Welfare Conference*) programját: minimálbérek bevezetése, általános társadalombiztosítás megvalósítása munkanélküli segéllyel, időskori nyugdíjellátással és betegbiztosítással. Jelmondatként is felfogható William Kerby atya egyik korabeli gondolata: kevésbé kell tartani az állami paternalizmus intézményeitől, a termelés előzetes megtervezésétől és a befektett tőke lassabb megtérülésétől, mint a gazdasági rabszolgaságtól, a lezüllesztett egészségügytől, a tömeges szegénységtől és társadalmi bizonytalanságtól.⁷²

Míg Ryan és a vezető politikai körök nézeteiben az állam volt az egyetlen intézmény, mely képes volt a gazdasági körülmények szervezett előmozdítását elérni, addig az amerikai libertárius körök és a velük szimpatizáló katolikus vezetők, így különösen a német származású William Engelen jezsuita atya és Frederick Kenkel (1863–1952) elleneztek az erős állami jelenlétet. A Katolikus Központi Egyesület (*CCV – Catholic Central Verein*) alapítói és vezetői elfogadták ugyan a pápai társadalmi tanítást, megőrizték a német szociális gondoskodás Ketteler-féle hagyományát,⁷³ azonban óva intettek a gazdasági funkciók kormányzati kézben történő központosításától. A liberális katolicizmus képviselői továbbra is úgy vélték, hogy a társadalmi problémák megoldása a karitatív elv alapján képzelhető csak el. Elvetették az állami beavatkozást: „mivel a *charitas* nem jogi fogalom, hanem teológiai erény, annak gyakorlása államformától függetlenül az individuum hatáskörébe tartozik, az állam feladata tehát nem lehet az, hogy ezt az akciót bármilyen úton helyettesítse.”⁷⁴ Edward Keller atya (1903–1989) megfogalmazásában a pápai enciklikák nem ítélték el a szabad

⁷² Idézi: SCHMIESING, Kevin E.: Another Social Justice Tradition: Catholic Conservatives. *University of St. Thomas Law Journal*. Vol. 2. Nr. 2. (2005 Spring) 310–311.

⁷³ E kérdések részletekbe menő kifejtése kötetünk későbbi fejezeteiben olvasható.

⁷⁴ BOTOS M., 2010. 94.

vállalkozáson alapuló gazdasági rendszert, sokkal inkább morális, etikai alapokkal egészítették azt ki. A kritikák keresztüzében álló „korlátlan verseny”, illetve a laissez faire kapitalizmus e nézet szerint soha nem volt a gazdasági rendszer meghatározó alapelve, mindössze néhány gazdasági csoport követelése, melynek jogi szabályozással gátat lehet szabni. Az egyházi tanításból ezért nem a jelentős magántulajdonok elítélése, hanem azok társadalmi, morális szerepének megjelenítése olvasható ki. A pápai megnyilatkozások sokkal inkább figyelmeztetnek az állam és a kormányzat túlzott beavatkozására gazdasági-társadalmi folyamatokba, mintsem a kapitalizmus és a magántulajdon veszélyeire.⁷⁵ Mindezek alapján a két világháború közötti időszakban – a konkrét megvalósított kísérleteket is figyelembe véve – komoly vita bontakozott ki a liberális tábor legkülönbözőbb nézőpontjai között az állami szerepvállalás mélységéről és lehetőségéről.

2. MAGYARORSZÁGI GONDOLKODÓK ÉS FŐBB MŰVEIK

2.1. Az első liberális tudósgeneráció

A nemzetközi gazdaság- és társadalomelméletben mutatkozó trendek és ezek elméleti vitája a magyar királyság területén – a gazdasági fejlődés megkésetttségéhez hasonlóan – a 19. század utolsó harmadában jelentkeztek elsöprő erővel. A külső hatások közül alapvetően a Smith és Mill gondolatain alapuló klasszikus értelemben vett kapitalista szabadversenyes gondolkodás volt a meghatározó. A magyar liberális kapitalizmus eszmeiségét és egyben a magyar gazdaságtörténetet első ízben Kautz Gyula *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* című monográfiája foglalta össze és tette tudományos vita tárgyává 1868-ban. Kautz Gyula (1829–1909), aki előbb a Pozsonyi Királyi Jogakadémián, majd a Nagyváradi Királyi Jogakadémián, végül a Pesti Tudományegyetemen oktatott osztrák pénzügyi jogot és politikai ökonómiát, volt az első magyar liberális közgazdász, aki a német tudományos viták fejlődéséhez is hozzájárult Bécsben megjelent munkáival (*Theorie und Geschichte der National-Oekonomik*, 1858–1860). Politikusként Deák Ferenc szűkebb szellemi köréhez tartozott, és komoly

⁷⁵ SCHMIESING, 2005. 311–317.

szerepe volt a kiegyezés gazdasági programjának kidolgozásában. Ő terjesztette az országgyűlés elé az első alkotmányos költségvetést, 1883-tól az akkori jegybank, az Osztrák–Magyar Bank magyar alkormányzója és 1893-tól hét éven át főkormányzója.⁷⁶

A dualista állam keretei közepette ugyanakkor nem érvényesülhetett a Kautz által is elméleti síkon felvázolt szintiszta liberális gazdaságpolitika: a kezdeti szabadelvűség, „amely azonban soha nem volt azonosítható a manchesteri ideállal”, egyre növekvő állami befolyással párosult. Az 1873-as válság, a német munkásvédelmi politika, a magyar ipar fejlődése, az agrár-tulajdonviszonyok megmerevedése nyomán erősödött a korszakban egész Európában jelen lévő protekcionizmus, a magyar ipar erősítése érdekében az állami vállalkozástámogató beavatkozás és az állami szociális védelem. A szabadelvű kereteket Magyarországon is konzervatív társadalompolitika kísérte, amely a fennálló társadalmi állapotok megőrzését szolgálta. A meghatározó közgazdászok és a kormányzati elit egységesen azt a nézetet vallotta, hogy nem tekintik feladatuknak a jövedelemkülönbségek általános mérséklését, közösen várták el a „rendszer legalján lévők” esetében az állami (hatósági) intézkedéseket és az önszerveződések (egyesületek, testületek, helyhatóságok, szakszervezetek) beavatkozását.⁷⁷

Kautz munkássága mellett a korszakunk végéig hasonló jelentőségű összegző munka nem született meg Magyarországon, összesen két jelentős kísérletről tehetünk említést: 1901-ben került sor a háromkötetes Közgazdasági Lexikon, majd három évtizeddel később a Közgazdasági Enciklopédia (1930-ban 4 kötetben) kiadására.⁷⁸ Az elméleti viták alapvetően két erőter kölcsönhatásában bontakoztak ki: párhuzamosan és folyamatosan volt jelent az angolszász közgazdasági gondolkodás és a német-osztrák iskolák hatása, mely – a geopolitikai és külgazdasági viszonyok következtében – erősebb és közvetlenebb befolyásra tudott szert tenni. Míg Kautz Gyula a két iskolát párhuzamosan tudta megjeleníteni, a következő generáció

⁷⁶ BEKKER Zsuzsa: Kautz Gyula élete és munkássága. *Hitelintézeti szemle*. 3. évf. 5. sz. (2004) és OROSZ Róza: Kautz Gyula munkássága és helye a közgazdasági gondolkodás történetében. In: *Magyar közgazdászok arcképvázatai*. Szerk. MIHALIK István. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem PTK, Bp., 1991.

⁷⁷ HETÉNYI, 2002. 348–349. és 358. valamint KAPOSI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs, 2010.

⁷⁸ Vö. BEKKER Zsuzsa: A „praktikus eszmemenetektől” a „doktrinár” fejtegetésekig. Bevezető áttekintés. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002. 21.

meghatározó személyisége, Heller Farkas leginkább az „osztrák iskola legjobb magyar képviselőjének” volt tekinthető. A két világháború között azonban jelentkezett az a fiatalabb generáció, amely többek között az univerzalizmus irányába is nyitott, illetve Fellner Vilmos (1905–1983), Káldor Miklós (1908–1986) vagy Scitovsky Tibor (1910–2002) révén már nem elsősorban Magyarországon teljesítették ki karrierjüket, így viszont a világ fő központjaihoz kötődtek. A nagy különbség a két eszmekör között elsősorban az egyén és közösség, a gazdálkodó egyén és állam viszonyának eltérő értelmezésében volt megfogható: „Az önmagáért felelős racionális gazdálkodó főáramú koncepciója és az alattvalói/polgári jólétéért felelős uralkodó/állam koncepciójának kameralizmusig visszavezethető német tradíciója két olyan látásmód, amely nem keverhető mechanikusan, nem ’mixelhető’ egyszerűen konzisztens felfogássá.”⁷⁹

2.2. A liberális koncepciók fejlődése Csonka-Magyarországon

A korszak válságpercepcióját Magyarország esetében nem tartjuk szükségesnek részleteiben bemutatni. Az első világháború lezárása, az azt követő államcsínykísérletek⁸⁰ sora, majd a trianoni békediktátum⁸¹ és a mindezzel kéz a kézben járó gazdasági válság és társadalmi feszültség megkerülhetetlenül az addigi rezsimmal való szembenézést sürgették. Ennek nyomán felélénkült a tudományos közgazdaságtan: Éber Antal elnök és Heller Farkas alelnök vezetésével rendszeres tudományos vita terévé vált a Közgazdasági Társaság. A Heller Farkas által szerkesztett *Közgazdasági Szemle* magas színvonalú folyóirattá vált, ami amellet, hogy közölte a hazai közgazdászok írásait, rendszeresen tudósított a nemzetközi közgazdaságtani eredményekről, és recenzeálta a külföldi és magyar irodalmat is. A Műegyetemen 1920 őszén kezdte meg működését a közgazdaság-tudományi kar, de a többi magyar egyetem is oktatta a vonatkozó gazdasági tárgyakat,

⁷⁹ BEKKER, 2002. 34.

⁸⁰ Véleményünk szerint az 1918 őszén lezajló esemény, mely a baloldali történetírói hagyomány hatására „őszirózsás forradalomként” került a köztudatba, nem tekinthető a magyar történelem szerves fejlődésének, ugyanis a „háborúellenes tömegmegmozdulás árnyékában végrehajtott puccsal a Károlyi Mihály vezette Magyar Nemzeti Tanács magához ragadta a hatalmat.” ZACHAR József: *A mi huszadik századunk*. 1918. 1944. 1956. Heraldika Kiadó, Bp. 2007. 43.

⁸¹ A trianoni béke aláírásának kérdéséről ld. VIZI László Tamás: Ki írja alá a trianoni békét? *Rubicon Történelmi Magazin*, XXIV. évf. 260. sz. (2014/6.) 70–76.

gyakran a legmodernebb nyugati tendenciákkal.⁸² Ugyanakkor a válságpercepció folyamatos jelenléte és a liberalizmussal szembeni tendenciák elsősorban a stagnálás közgazdaságtani-társadalmi magyarázatát helyezték előtérbe. Ennek nyomán indult meg hazánkban is a konjunktúraalakulás vizsgálata, melyben a hazai gondolkodók együtt haladtak az európai élmezőnnyel: 1929-ben létrejött a konjunktúrakutatás önálló tudományos műhelye, a Gazdaságkutató Intézet Varga István vezetésével.⁸³

Az egyik legjelentősebb összegzést a válság magyarországi hatásáról és a szükséges, a liberalizmus megújításában gyökerező lépésekről 1926-ban Ádám László (1899–1976) újságíró, közgazdász hozta nyilvánosságra. 1922-től újságíróként, különböző gazdasági lapok külső munkatársaként dolgozott. Előbb a *Pesti Napló* (1928–1932), majd a *Népszava* munkatársa (1932-től) és a *Népakarát* című lap közgazdasági rovatának vezetője. Hosszas gazdasági elemzésében, az 1926-ban megjelent *A válság és a gazdasági kibontakozás útja* című kötetében kifejtette, hogy az első világháború nyomán a gazdaság lépésről lépésre az állam irányítása alá került. „A háború egyik legnagyobb gazdasági pusztítása az volt, hogy megölte a közgazdaság önállóságát, az egyéniség alkotó szelleme helyébe az állami mindenhatóság hivatali szellemét igyekezett plántálni.”⁸⁴ „Az állami gazdálkodás túltengése következett be minden vonalon a leg-rövidebb időn belül, és ennek folytán az egyéni kezdeményezés, az egyéni vállalkozás és az egyéni, az önálló tevékenység a minimumra szorítkozott.”⁸⁵ Ezen a helyzeten a forradalmak kora csak tovább rontott, mivel a „hatóságilag központosított gazdasági rendszer fő jellemzője és állandó kísérője: a rablógazdálkodás. Rablógazdálkodásnak azt a gazdasági rendszert nevezzük, amely nem termel, csak fogyaszt, feléli a meglevő készleteket anélkül, hogy gondoskodna az utánpótlásról. Nem törődik a holnappal, a vak véletlenre bízva a jövő esélyeit, csak a mának él, mert ma még van mit ennie, van mit

⁸² Vö. ANTAL Zsuzsanna – BAKSA Máté: A közgazdasági képzés története, a vezetés- és szervezéstudomány fejlődése a kezdetektől 1948-ig. In: *Tanulmányok a magyar menedzsmenttudomány 20. századi történetéről*. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2014. 25–41.

⁸³ BEKKER Zsuzsa – HILD Márta: Közgazdaságtan a két világháború között. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002. 521–523.

⁸⁴ ÁDÁM László: *A válság és a gazdasági kibontakozás útja*. Magyar Piac, Bp., 1926. 13.

⁸⁵ ÁDÁM, 1926. 10.

felosztania. Ha pedig ez elfogyott, jöhet a vízözön! Valahogy majd csak lesz azután is!”⁸⁶

Véleménye szerint igen elhibázott lépés volt a gazdaság állami irányítása és az az elvárás is, hogy az adott válságperióduson valamifajta állami intézkedéscsomagokkal kívántak úrrá lenni. A liberális felfogást tükrözve véleménye szerint „válságok mindig voltak és lesznek, a gazdasági élet állandó hullámmozgásának mindenkori kísérői a válságok, és ha ez a mostani magyar válság méreteiben és időtartamában súlyosabb is a többinél, ebből is lesz gyógyulás, ez is véget fog érni egyszer. A gazdasági szervezet élni akar és elpusztíthatatlan, mert módjában áll formát, alakot változtatni és rövidebb-hosszabb idő alatt bár, de kiveti magából a pusztító mérget. A gazdasági élet mindig megtalálja azt a formát, ami a mindenkori viszonyoknak legjobban megfelel és a legkuszáltabb helyzetből is megtalálja a kivezető utat.”⁸⁷ Éppen e nézetéből fakad a szabad piacgazdasághoz és a manchesteri típusú kapitalista gazdaság alapértékeihez való visszatérés igénye. „Szakítani kell azzal a téves felfogással, hogy változást csak az államhatalom hozhat, hogy a válságot csupán hatósági intézkedésekkel lehet leküzdeni. Ez a felfogás azoknak az időknek a terméke, amikor orgiát ültek a központosító törekvések a magángazdaság romjai felett; ez az a kényelmes, felelőtlen felfogás, amely mindig mást akar maga helyett dolgoztatni, és most is azt kívánja, hogy államhatalmi intézkedések szanálják a magángazdaságok válságát.”⁸⁸

Az újítás Ádám László és számos korabeli liberális közgazdász gondolkodásában, hogy az „éjjeliőr” államot erőteljesebb jogosítványokkal kell felruházni a közjó és a gazdaság működőképességének védelme érdekében. Ennek egyik elemének tekintette a hitelek megfelelő szabályozását és az infláció feletti őrködést, ezzel összefüggésben a fizetőeszközök értékállóságának megőrzését. („Meg kell tanulunk, hogy az állam hitele mindnyájunk hitelét jelenti, és az infláció államcsődje kikerülhetetlenül az egész ország közgazdaságának pusztulását hozza magával. Ezért a pénz becsületét és értékét mindig és minden körülmények között meg kell védeni.”) Emellett fontosnak tartotta a megfelelő fogyasztói társadalom kiépülésének elősegítését, mivel csak „a tömegek gazdagsága, a tömegek vagyona, az ország minél nagyobb fogyasztóképesége” lehet az alapja a stabil

⁸⁶ ÁDÁM, 1926. 11.

⁸⁷ ÁDÁM, 1926. 107–108.

⁸⁸ ÁDÁM, 1926. 110.

fejlődésnek és dinamikus növekedésnek.⁸⁹ De mindez nem vezethet állami funkciók és hatáskörök túltengéséhez: „Az állam feladata az, hogy jogrendjével őrítse álljon a gazdasági élet oldalán, hogy biztosítsa a magángazdaságok szabad működését és oltalmazza őket kifelé más államokkal szemben. De a gazdasági élet hajtóerejét nem az állam adja, hanem a magángazdaságok, a polgárok önérdeke, egyéni invenciója és munkája. Egyedül az individualista gazdasági rend végezhet alkotó és termelő munkát. Ezt az igazságot kell az államnak és polgárainak egyaránt elismerniök és követniök” – írta végkövetkeztetésként kötetében.⁹⁰

A legnagyobb hatású magyar közgazdász a korszakban minden bizonnyal Navratil Ákos (1875–1952) volt. Az uralkodó liberális irányzatot nyomán a gazdaság interdiszciplináris vizsgálatát sürgette; ezen a téren hazánkban iskolateremtő elméleti munkát fejtett ki: az egyes iskolák hasznosnak ítélt elemeit – így a német iskola történeti szemléletét, az osztrák iskola határhaszon-elméletének egyes tételeit és a neoklasszikusok egyes gondolatait is – beépítette saját elemzési felfogásába. 1905-től 1918-ig a kolozsvári, majd ezt követően egészen 1948-as kényszernyugdíjazásáig a Budapesti Tudományegyetemen (Pázmány Péter Tudományegyetemen) oktatott, a közgazdaságtan és pénzügytan tanszékvezető egyetemi tanára volt. Ennek során mindvégig a társadalomba és politikába ágyazott közgazdaságtan vizsgálatát szorgalmazta: a kontextusától megfosztott, elvont gazdasági kérdések helyett a jog, a filozófia, az etika, a szociálpolitika és a technikai fejlődés összefüggésszereit tette alaptézisként a vizsgálat kiindulópontjává.⁹¹

Munkáiban mindvégig amellet érvelt, hogy a gazdasági szabadság és gazdasági fejlődés egy töről fakadnak, és éppen ezért nem kérdőjelezhetők meg a klasszikus liberalizmus alapértékei. Kutatásaiban kitért a mégis erősödő állami beavatkozás vizsgálatára, és igyekezett megkülönböztetni egymástól a háborús és a háborútól független okokat, amelyek ehhez vezettek. A háború hatásaként tekintett arra, hogy az állam az ekkor elsajátított beavatkozási módok némelyikét később a háború után is használta, amikor szinte mindenhol az erősen elzárkózó, nemzeti jellegű, autark gazdasági politika vált uralkodóvá. A háborútól független okként említette a nagyipari termelés

⁸⁹ ÁDÁM, 1926. 156.

⁹⁰ ÁDÁM, 1926. 111.

⁹¹ Vö. *Magyar közgazdászok a két világháború között*. Szerk. MÁTYÁS Antal. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.

szervezeti, technikai sajátosságait: minél több termelőt egyesítenek egy termelőszervezetbe, annál könnyebben lehet ezek munkáját az állam céljára felhasználni. Emellett külön hangsúlyozta, hogy a magántulajdoni rendben kialakuló konjunktúrahullámzások is a beavatkozásra ösztönözhetik az államot, hogy ezeket a hatásokat ellensúlyozza.⁹² Munkásságában eme okok vizsgálata alapján jutott el arra az álláspontra, hogy megkérdőjelezze a totális szabad verseny üdvös hatását. Munkáiban arról értekezett, hogy az erősebb szereplők már az indulásnál előnyt élveznek a gyengébbekkel szemben, és különösen a monopóliumok térnyerésével szemben fontossá válik az állam tevékenysége a gazdasági szabad küzdelem hátrányainak ellensúlyozására.⁹³ Ezt a tendenciát felerősítette az első világháborús kényszerszergazdaság és az általa „neoszocializmusnak” nevezett irányzat, mely révén az állam befolyásolni kívánja a konjunktúrát és a vagyon-, valamint jövedelemelosztást. Meggyőződése volt, hogy a jövő fejlődése sem hozhatja vissza a liberalizmus korábbi formáját, állami beavatkozás és szociálpolitika ettől kezdve minden államrendszer velejárója lesz, függetlenül annak államformájától.⁹⁴

Éppen ezért a korszakban egyre erősebben felmerülő gazdaságpolitikai problémák, beleértve a hangsúlyosan jelen lévő szociális és jövedelemelosztási kérdéseket, arra ösztönözték a liberális közgazdászokat, hogy újragondolják az állam gazdasági szerepét. Ennek nyomán az 1920-as években intézményesült a jóléti gazdaságtan aldiszciplínája, de az állam gazdaságmenedzsmentben való részvétele hazánkban is elsősorban csak a Keynes-recepció hatására nyert legitimációt a liberális gondolkodók egyes köreiből. Ebbe a körbe sorolhatjuk Balás Károly (1877–1953) munkásságát, aki indokoltnak tartotta az állam bizonyos fokú gazdaságpolitikai beavatkozását, a világkereskedelemben a védvámok bevezetését. De még inkább e körbe tartozónak tekintjük Heller Farkas (1877–1955) munkásságát, aki a két világháború közötti időszak legkiemelkedőbb magyar közgazdászának tekinthető. Jogi tanulmányait követően a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, majd a Földművelésügyi Minisztérium munkatársa volt, majd 1917-ben a Műegyetemre nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Többször is betöltötte a dékáni funkciót (1927

⁹² BEKKER Zsuzsa: A magyar gazdaságelméleti gondolkodás új generációja az 1930-as években. In: *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Szerk. DÉVÉNYI Anna – RAB Virág. Pro Pannonia, Pécs, 2007. 9–29.

⁹³ MÁTYÁS Antal: Adalék Heller Farkas elméleti munkásságához. *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf. 7–8. sz. (1998. július–augusztus) 738–746.

⁹⁴ ORMOS, 2004. 202–204.

és 1929 között a gépészmérnöki osztály dékánja), majd 1934-től az új néven működő intézmény, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának első dékánja. Az 1945/46-os tanévre pedig az egyetem rektorává választották, ám mint nem marxista közgazdász csak 1948-ig taníthatott. A két világháború között a Magyar Közgazdasági Társaság alelnöke, a Magyar Társadalomtudományi Társaság elnöke, 1917 és 1948 között a *Közgazdasági Szemle*, valamint az 1937-ben kiadott Közgazdasági Lexikon szerkesztője. 1934-től az MTA rendes tagja (amely pozíciótól 1949-ben többekkel együtt őt is megfosztotta a berendezkedő diktatúra). Munkásságát 1930-ban Corvin-koszorúval ismerték el.⁹⁵

Heller az elsők egyike volt, aki fontosnak tartotta, hogy az adott politikai-társadalmi feltételek között a gazdasági liberalizmus kérdéseivel tudományos szemszögéből foglalkozzon. Nem fogadta el a feltétel nélküli gazdasági liberalizmus elméleteit, sokkal inkább óvatosságra intett, mivel véleménye szerint a „gazdasági szabadság mint egyedüli szervezési elv nem állotta ki az élet próbáját. Ösztönző ereje igen nagy, de az önzés számára oly tág teret nyújt, hogy ebből komoly társadalmi bajok származnak.”⁹⁶ Úgy vélte, hogy a gazdasági szabadság elengedhetetlen a közgazdaságtudomány gazdasági összefüggéseinek feltárásához, de az elméleti eszközökből gazdaságpolitikai elv lett, mely a monopóliumok kialakulásához vezetett.⁹⁷ Ezek létrejötte pedig alapvetően veszélyeztette a liberális berendezkedés céljait: „A gazdasági szabadság olyan alakulatokat termelt ki, amelyek mint nagy töketömörülések az állam hatalmával vetélkedő hatalmat teremtenek a verseny elnyomásával, és így egyes területeken kikapcsolják azt a szabályozó erőt, amelytől a liberalizmus az önzés megfékezését várta.”⁹⁸

Heller azon az állásponton volt, hogy a monopóliumok kikapcsolják a verseny szabályozó erőit, ami korlátok nélkülivé változtatta a piacot, és így a társadalmi osztályok közötti konfliktus fő okozójává vált. Ennek a feszültségnek az enyhítésére a klasszikus liberális elmélet nem tudott segítséget nyújtani... Megoldási javaslatai több ponton is ellentmondtak, vagy eltávolodtak a hagyományos liberális gondolatiságtól. Így a munkanélküliség leküzdésére – még Keynes elméletei

⁹⁵ OROSZI Sándor – SIPOS Béla: Heller Farkas. *Magyar Tudomány*. XCVII. kötet. (Új folyam, XXXV. kötet.) 12. sz. 1493–1499.

⁹⁶ HELLER Farkas: *Közgazdaságtan. II. kötet: Alkalmazott közgazdaságtan. Mérnöki Továbbképző Intézet, Bp., 1947. 23.*

⁹⁷ MÁTYÁS, 1998. 744.

⁹⁸ HELLER, 1947. 23–24.

előtt – már 1920-ban is a közmunkák létesítését javasolta. Véleménye szerint az országos kihatású létesítmények nem maradhattak magánkézben, így az állam feladata, hogy a meghatározó szakpolitikák területén az egységes irányításról és szabályozásról gondoskodjon. Ilyen területnek tételezte az energiagazdálkodást, valamint a városok alapvető szolgáltatásainak terrénumát is (gázzal, villannyal való ellátás). A közérdek és a gazdaságossági szempont egyesítését vegyes vállalatok létesítésével vélte megoldhatónak, amelyet a város és a magántőke részvénytársaság formájában együttesen működtethetett volna.⁹⁹ Munkássága nagyban hozzájárult a modern magyar gazdaságpolitikai gondolkodás tudományos megalapozásához.

A meghatározó tudósok mellett érdemes e helyütt még – a teljesség igénye nélkül¹⁰⁰ – kitérnünk néhány további izgalmas szemléletmódot tükröző liberális indíttatású munkára is. Ezek sorában mindenképp hangsúlyos helyet követel magának Balla Antal (1886–1953) egyetemi tanár, újságíró, szabadelvű politikus munkássága. Több munkájában, így *A legújabb kor gazdaságtörténete* című kötetében is kitért arra az alapállításra, hogy a háborús gazdaság, az állami beavatkozás, a javak központi elosztása sem a termelést, sem az elosztást nem biztosította, komoly üdvös hatást e törekvéseknek nem tulajdonított. Sokkal inkább e törekvések a feketepiac és a zugkereskedelem kialakulásának kedveztek. Munkájában mind a „keresztény jelszavakat hangoztató pártok” gazdasági programját, mind az amerikai New Deal kísérletét,¹⁰¹ mind az orosz, német és olasz tendenciákat elítélte.¹⁰² Látásmódjában elsősorban az individualizmus és a kollektívizmus hívei között dül a szembenállás, és e harcban ő egyértelműen a liberális individualizmus mellett tette le a garast. Meggyőződése volt, hogy „a felülről való irányítás, a túlságos állami beavatkozás, az államhatalom kiterjesztése a gazdasági életre, nem segítenek. Az étatizmus, az erősebb állami beavatkozás, az állami tervgazdaság olyan orvosságok, amelyek nem gyógyítják, hanem ellenkezőleg, fokozzák a gazdasági élet betegségeit.”¹⁰³ A li-

⁹⁹ MÁTYÁS, 1998. 744–745.

¹⁰⁰ A magyar liberális áramlat korrekt és bőséges összegzését adja: ORMOS, 2004. 115–205.

¹⁰¹ „Roosevelt elnököt nehéz volna beosztani a háború utáni politikai és társadalmi szektákba. Gazdasági rendszere, melyet ő maga „kapitalista tervgazdaságnak” nevez, rokon vonásokat mutat a fasizmussal, a hitlerizmussal, sőt az orosz bolsevizmussal is, de lényegében egyik sem.” BALLA Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. 288.

¹⁰² Vö. BALLA, 1935. 291–298.

¹⁰³ BALLA, 1935. 303.

beralizmus geneziséről írt monográfiájában kifejezésre is juttatta, hogy a politikai viták és a demokrácia körüli negatívumok nem az alapelvek hibásságára, hanem a társadalmakban mutatkozó éretlenségre vezethetők vissza: „A választók minden állampolgári teendőt a parlamentre vagy a kormányra tukmálnak, azt követelik tőle, hogy mindenki helyett gondolkodó, mindent látó egyetemes értelem, mindent igazgató akarat legyen.”¹⁰⁴ Éppen ezért vissza kell térni a felvilágosodás nagy céljaihoz: a képzett kútfők felneveléséhez és a felelősségteljes állampolgárok képzéséhez. Ugyanis „a fejlődés kontinuitását csak a népralmi rendszer biztosíthatja, csak az állandó, éber közakarat és közvélemény nyújthat a közhatalmak visszaélései ellen némi oltalmat.” Ennek pedig természetes velejárója az a kapitalista gazdasági rendszer, melyben „semmi sincs, ami ellentétben volna az általános emberi morállal, és nem egyeznék meg a keresztyén vallás erkölcsi tanításaival.”¹⁰⁵ Balla munkájában is megkérdőjelezhetetlen a szabadpiac vadhajításainak és negatívumainak jelenléte a társadalomban, de ezekből nem a teljes kollektivizálásnak, az állam mindenhatóságának¹⁰⁶ tézisének kell megoldásként levezetni. Írásában elismerte, hogy a kapitalizmus is valamiféle reformra szorul, különösen a termelés és a fogyasztás közötti egyensúlytalanság kiküszöbölésére lenne szükség, de ez nem érintheti a liberális berendezkedés érdemi pontjait.¹⁰⁷

Hazánkban a Cobden Szövetség töltötte be azt a szellemi műhely szerepet, ahol az „éjjeliőr állam” hívei kifejthették koncepcióikat és nézeteiket a kor aktualitásaival kapcsolatban. Itt tartott előadást többek között Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) közgazdász, Éber Antal (1872–1950), a Magyar-Olasz Bank vezérigazgatója és a Magyar Közgazdasági Társaság és a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, vagy éppen Esterházy Mór gróf (1881–1960) is, akik egyértelműen a gazdaság autonómiáját és a kereskedelem teljes szabadságát védelmezték.¹⁰⁸ Ugyanakkor Surányi-Unger nézeteiben

¹⁰⁴ BALLA Antal: *A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai*. Légrády nyomda és könyvkiadó r.-t., Bp., 1926. 286.

¹⁰⁵ BALLA, 1926. 287. és 288.

¹⁰⁶ „Az elmúlt esztendő gazdasági tapasztalatai egy szemernyi bizonyítékot sem nyújtanak amellet, hogy a kollektívizmus valamely formája vagy módosulása győzni fog. Mert az állam nem tudja ellátni azokat a funkciókat, melyek szükségesek a napi szükségleteknek az igényekhez mért kielégítésére.” BALLA, 1926. 294.

¹⁰⁷ ORMOS, 2004. 178–181.

¹⁰⁸ A BKIK kiemelkedő gazdaságpolitikai szerepéről a korszakban ld. STRAUSZ Péter: *Kamarák a két világháború közötti Magyarországon*. L'Harmattan, Bp., 2008.

elismerte, hogy a klasszikus liberalizmus túlzottan is kikapcsolta a gazdaság társadalmi elemeit, melyeknek a gazdasági szabadság rendszerében is figyelmet kellene szentelni. Éppen ezért a liberális tudósok e köre olyan gazdaságpolitikai elmélet kialakítására törekedett, amely a gazdaságpolitikát az állami politika egyik részének tekintette, és ezáltal a gazdaságpolitikai célokat egy tágabb rendszerben helyezte el.¹⁰⁹

E helyütt részleteiben nem tudunk kitérni gondolataira, de szükségesnek tartjuk, hogy utaljunk rá: A liberális tábor egyik nemzetközileg is elismert szereplője volt Hantos Elemér (1881–1942) politikus, közgazdász. A *Pénzügyi Szemle* és a *Pénzügyi Szemle* szerkesztője, 1910-től országgyűlési képviselő, majd a Kereskedelmi Minisztérium államtitkára. Egyetemi tanárként döntően írásain keresztül befolyásolja a hazai és a nemzetközi tudományos közvéleményt, mely utóbbinak 1924-től a Népszövetség közgazdasági bizottságának előadójaként elismert szaktekintélye is.¹¹⁰ Elkötelezett híve volt a korszakban meghatározó Páneurópa mozgalomnak, és ezáltal a nemzetek közötti megbékélésnek. A bécsi székhelyű Közép-európai Gazdasági Tanács egyik alapítójaként központi gondolata volt a közép-európai országok természetes gazdasági egymásrautaltsága. Emiatt a szabadpiac híveként nyilatkozott, és csak ez alapján látta lehetségesnek a gazdasági, politikai és kulturális együttműködés megvalósítását.¹¹¹ A 20-as években – különösen a válság hatásainak enyhítése érdekében – vetette fel a monetáris intézmények közötti szorosabb együttműködést, majd a közép-európai országok gazdasági-társadalmi életének teljességét átfogó kooperáció lehetőségét.¹¹² Munkássága előremutató volt, elemei megjelentek a második világháborút követő monetáris integrációs elképzelésekben, de ennek dacára Hantos 1942-ben csaknem elfeledve halt meg Budapesten.

A fentiekhez igazodó, azt azonban több ponton meghaladó következtetésekre jutott kutatásai során Izsák László (1911–1986), aki több (ál)néven is publikálta írásait (Bálint István, Bálint László,

¹⁰⁹ BEKKER – HILD, 2002. 538–539.

¹¹⁰ ZSUGYEL János: Hantos Elemér útja a nagytérgazdaság eszméjétől a közép-európai országok átfogó együttműködésének gondolatáig. *Polgári Szemle*. 5. évf. 6. sz. (2009. december)

¹¹¹ Vö. PALLAI László: A közép-európai egységtörekvések egy elfeledett magyar képviselője: Hantos Elemér. *Debreceni Szemle*, 1996/4, 581–590.

¹¹² VIZI László Tamás: Duna-völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejezetek a közép-európai integrációs törekvések történetéből. In: *Civil társadalom és érdekképviselet Közép-Európában*. Szerk. SIMON János. L'Harmattan – CEPoliti Kiadó, Bp., 2012. 17–33.

Bálint-Izsák László) 1925-ös első, nyomtatásban megjelent cikkétől kezdődően. Miközben temesvári vállalatoknál tisztviselőként, ill. munkásként dolgozott, folyamatos szerzője volt a legális és illegális munkássajtnak. Az 1930-as évek elejétől a *Korunk* munkatársaként többek között szépirodalmi, irodalomkritikai, történelmi, politikai és közgazdasági anyagokat jegyzett. (A háború után gyárigazgatóként és intézményvezetőként is dolgozott. Emellett a temesvári Ady Endre, ill. Franyó Zoltán Irodalmi Kör vezetőségének volt tagja, és szerkesztette a kör írásait felölelő *Lépcsők* című irodalmi antológia három megjelent kötetét.) Munkásságában „a jelen társadalmi berendezkedésben uralkodó diszharmónia megszüntetésére” alapvetően két megoldási javaslatot lát: „Az egyik a megújítható klasszikus liberalizmus, a másik a marxizmus. Mindkettő progresszív és internacionalista, mindkettő alapvetőnek tartja a gazdasági motívumokat a társadalmi kérdés szempontjából, és ezért a társadalmi kérdést gazdaságpolitikai úton akarja megoldani.” Gazdaságfilozófiai fejtegetéseinek eredménye, hogy a „két szocializmus jól felfogva nem ellenkezik egymással, hanem csak a fejlődés akadályai elhárításának különböző etapjait képviseli.”¹¹³ Vagyis munkássága – összecsengésben a nemzetközi trendekkel – már egyben a liberális iskolából az államkapitalizmus koncepciójában irányába mutatott kilengést.

A fentiekben elmondottakból talán hatványozottan is világossá válik, hogy a két világháború közötti Magyarországon „olyan tudósgenerációról beszélhetünk, akik sokoldalúan, elfogadottan, s nem csak alkalmasszerűen részesei a korabeli nemzetközi tudományos életnek. Az akkori vezető tudósok rutinszerűen publikáltak a nemzetközi, persze főképp német nyelvű szaksajtóban (*Zeitschrift für Nationalökonomie*, *Schmollers Jahrbuch*, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, *Weltwirtschaftliches Archiv*).” Mindezek a nemzetközi kapcsolatok pedig nem csak a liberális közgazdaságtan elveire voltak igazak. Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a magyar konzervatív és természetesen baloldali tudósok is ezer szállal kötődtek az európai fejlődésmenethez. Nem megkésett, utólagos elméleti összegzések születtek tollukból, hanem a kortárs vitákhoz hozzájáruló, naprakész eszmei alpmunkák láttak napvilágot, melyek mindegyik nagy ideológiai irányzat esetében a legkorszerűbb közéleti és tudományos disputákhoz kapcsolódtak.

¹¹³ BÁLINT László: A kétféle szocializmus. *Korunk* 1927./12. sz. (1927. december).

3. AZ ÁLLAMKAPITALIZMUS KONCEPCIÓJÁNAK KIBONTAKOZÁSA

A liberális berendezkedést megkérdőjelező tendenciák hatására – mint azt láthattuk – a liberális gondolkodók körében is egyfajta „balratolódás”, a szociális érzékenység iránti fogékonyság, majd az állami programok kiterjesztésének és – a hagyományokkal ellentétben – nem azok lebontásának, piacosításának igénye mutatkozott a korszakban.¹¹⁴ Így került a közép-európai liberális eszme jellemzői közé kiindulási pontként az emberi/állampolgári alapjogok elismerése, a heterogén társadalomszerkezet tényként való elfogadása, a döntéshozatali folyamatok autonómiája mellé az „a posteriori” közjó, valamint a jog- és szociális állam alapelveinek létezése.¹¹⁵ Ez az újonnan jelentkező liberális elmélet úgy látja, hogy léteznek olyan területek, melyek nem képezhetik vita tárgyát. Ilyennek tekintette az olyan fogalmakat, mint a „népszuverenitás elismerése”, a „többségi döntéshozatal” vagy „a törvény előtti egyenlőség”. Éppen ezért a pluralizmus keretei között a közjó fogalmát egyre inkább felváltotta a liberális közbeszédben a közérdek. Ez a fogalom ugyanis nem bizonyos típusú javak meglétére utal, hanem ösztönzést nyújt arra, amit meg kell tenni bizonyos javak megteremtéséért vagy megőrzéséért.¹¹⁶ Ezért a közérdek védelméhez szükség van az állam jelenlétére, de ez csak a klasszikus „éjjeliőr-állam” egy új, alig módosított változata lehet, ahogy ezt különösen Ralf Dahrendorf is kifejtette munkásságában. Az állam, e teória szerint, megteremti azokat a kereteket és garantálja fennállásukat, melyek szükségesek az érdekek pluralista versengéséhez.¹¹⁷ A jogállamiság elve garantálja a pluralista erők játéktérét. Amennyiben pedig felfedezhető különbség a csoportok kiindulópontja között, úgy a „szociális” jogállam kiírja az egyenlőtlen szociális kiindulási feltételeket, védi és támogatja azokat a peremre sodródott csoportokat, melyek nem képesek érdekeiket megfelelően

¹¹⁴ Ezt egyes kortársak már akkor is a „progresszivizmus”, „polgári radikalizmus”, „progresszív radikalizmus” néven illették, és ez az irányzat is a társadalmi kérdést gazdaságpolitikai úton kívánta megoldani. Vö. BÁLINT, 1927.

¹¹⁵ Ld. ezekről: SONNBERGER, Hannes: *Neo-Korporatismus statt Pluralismus im politischen System Österreichs, am Beispiel der Paritätischen Kommission für Preis- und Lohnfragen*. Disszertáció, kézirat, Universität Wien, 1983. 9–10.

¹¹⁶ Vö. G. FODOR Gábor: Az érdek mint a politika mozgatórugója. In: *Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban*. Szerk. BAYER József – KÉGLER Ádám. MTA PTI, Bp., 2009. 17.

¹¹⁷ Ld. erről: DAHRENDORF, Ralf: *Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*. R. Piper Verlag, München, 1961. és DAHRENDORF, Ralph: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, Bp. 1994.

szervezett egyesületekkel képviselni.¹¹⁸ A modern, gazdaságtan által befolyásolt politikai elméletek a hagyományos alapelvek (szabadság, racionalitás, demokrácia, szubjektív egyenlőség, biztonság, haladás, béke, gazdasági növekedés) hangsúlyozása mellett ezáltal beiktatták a „szociális jólét” fogalmát is (a Pareto-optimum elvének megfelelően).¹¹⁹

Már a két világháború közötti gondolkodók egy része is éppen e szempontból és e normatív felfogás miatt támadták a liberális elméletet: a sokszínűség és sokaság posztulátumát véleményük szerint nem lehet megvalósítani, a valóságban csak a magukat megszervezni képes és vitákra alkalmas társadalmi, gazdasági csoportok tudnak akár a piacon, akár az államszervezetben érdekeket megjeleníteni és sikeresen keresztülvenni. Vagyis a pluralizmus társadalmában megjelenő számos csoportérdek nem egyenlő eséllyel indul a döntések befolyásolása során; a megvalósítás esélyével elsősorban a jól szervezett nagy érdekek rendelkeznek. A nézetet, miszerint hosszú távon egyetlen külön érdek sem lehet domináns, éppen a hatalmas óriáscégek, mamut-lobbiegyesülések és a társadalom szélén lévő csoportok helyzete cáfolja meg. Ezt az egyenlőtlen elosztást egy versenyelvű – pluralista – rendszer, „az érdekek szabad piaca” indokolja, és ugyan igyekszik csökkenteni, de nem tudja felszámolni. Az elmélettel szemben így komoly kritikát fogalmaztak meg azok, akik úgy vélték, hogy az érdekeket és ezek révén a társadalmi-gazdasági folyamatokat mindenképpen bizonyos mértékig irányítani, vezetni kell, máskülönben az érdekek végtelen számából fakadóan sem a politikai, sem a piaci folyamatok nem tudnak hatékonyan működni.

Ennek egyik korai lenyomata az „államkapitalizmus” vagy „szervezett kapitalizmus” gondolatának megjelenése az 1920-as években. A korabeli magyarázatok szerint ezt kikényszerítette „a technika fejlődése következtében egyre erősebbé váló szükségszerűsége bizonyos termelési ágak ‘társadalmasulásának’, valamint az egyre élesebbé váló harc a piacokért, mely a polgárság állami támogatását követeli

¹¹⁸ SONNBERGER, 1983. 22–24.

¹¹⁹ Ld. BEYME, Klaus: Interessengruppen in der Demokratie. R. Piper Verlag, München, 1974. 17. A Pareto-hatékonyság a mikroökonomia, a jóléti közgazdaságtan és a játékelmélet fontos fogalmai közé tartozik. Amikor egy gazdaságban a javaknak a gazdasági szereplők közötti elosztását megváltoztatjuk, Pareto-javítást hajtunk végre, ha legalább egy szereplő jólétét javítjuk anélkül, hogy bárki más jóléte csökkenne. Egy elosztás akkor Pareto-hatékony, ha nem végezhető rajta Pareto-javítás. A Pareto-hatékony elosztást Pareto-optimumnak is nevezzük.

meg a világgpiacokért való küzdelemben; kikényszerítette az a szükségyszerűség, hogy a világ új felosztásáért érő harcban minden polgári erőt összefogjanak.” Az államkapitalizmus lényegi eleme az állam beavatkozása bizonyos gazdasági és társadalmi folyamatokba: „Az állam irányító tevékenysége mellett a termelési eszközök a tőkések magántulajdonában maradnak. Az állam csak az áruk termelését és cirkulációját szabályozza s az árak és munkaviszonyok irányítása révén a jövedelem megoszlását, anélkül, hogy ő maga mint tőkés vállalkozó fellépne.”¹²⁰

Éppen ezért a marxista irodalmon belül az államkapitalizmussal kapcsolatban alapvetően egy olyan szociális rendszerről volt szó, amelyben a kapitalizmus (vagyis a bérmunka a termelésben és az ebből fakadó nyereségmaximalizálás) kéz a kézben járt az állami tulajdonnal a kulcsfontosságú ágazatokban.¹²¹ Véleményünk szerint azonban komoly különbség mutatható ki az alapvetően kapitalista jellegű gazdasági rendszerek, amelyekben a magánvagyon mellett állami tulajdon is létezik mind az infrastruktúra, mind a termelés és ipar területén, valamint a létező szocializmus mint gazdasági rendszer között. A két világháború között az államkapitalizmus alapvetően olyan kapitalista rendszerként jelent meg, amely képes a manchesteri liberalizmus túlkapásainak mérséklésére, a szociális feszültségek enyhítésére. A liberális oldalról érkező gondolkodók e koncepció keretében elfogadhatónak vélték az állam mint tőkés vállalkozó és egyben munkáltató jelenlétét a gazdaságban, sőt egyes (kulcsfontosságú) ágazatok teljes állami kezelésbe vételét is. A baloldali ideológiák terrénumáról érkezők pedig a szocializmusba való átmenet időszakának tekintették a szervezett kapitalizmus korát, mely a magánvállalatok állami ellenőrzésének és korlátozásának a rendszerévé válik.

Az állami gazdaságszervezés ilyenén gondolata Európa mellett – mint arra korábban utaltunk – az Egyesült Államokban is komoly követőkre talált, így a gazdasági válság kirobbanását követően Gerard Swope, a General Electric elnöke vizionálta a nagyvállalkozások

¹²⁰ VARGA, E.: Die Wirtschaft der Niedergangsperiode des Kapitalismus. Verlag Carl Hoym. Idézi: Az államkapitalizmus „kurzusa”. *Korunk*. 1932/2. szám. (1932. február)

¹²¹ Stephen A. Resnick és Richard D. Wolff 2002-es „Osztályelmélet és történelem” című könyvükben éppen ennek megfelelően vizsgálták az egykori Szovjetunió gazdasági berendezkedését. (RESNICK, Stephen A. – WOLFF, Richard D.: *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*. Routledge, New York, 2002.)

szoros együttműködését, hogy a termelést a fogyasztáshoz igazíthassák. Ezáltal az ipar „már nem független egységekben működik, hanem egészként, az iparági egyesülés által lefektetett szabályok szerint [...] és mindezek felett valamilyen szövetségi ügynökség, például a Szövetségi Szakmai Bizottság gyakorol felügyeletet.”¹²² Az amerikai berendezkedés e lépésekkel számos kortárs meglátása szerint a centralizált, államilag szervezett, vagyis egyértelműen az olasz korporatív államban mutatkozó tendenciák irányába nyitott. Számos korabeli sajtócikk és politikai elemzés látott hasonlóságot Mussolini állama és Franklin Delano Rooseveltnél a New Deal programja között.¹²³

Az állami gazdaságsszervezés megjelenésének törekvése természetes módon váltotta ki az államkapitalizmust meghaladni kívánó (részben radikális) baloldali gondolkodók komoly kritikáját; véleményük szerint ez a bizonyos mértékben tervgazdálkodásra hasonlító rendszer továbbra is a „kapitalizmus princípiuma” szerint működne, „a monopolizáció teljesítményképesebb apparátushoz és nagyobb perspektívákhoz” juthatna, de mindennek költségeit ismét „a dolgozók viselik a bérek és fizetések szükségszerű csökkentésének az alakjában.”¹²⁴ Ezért szükségessé vált egy egységesebb elmélet kidolgozása az állam gazdasági szerepvállalásának kérdéseivel kapcsolatban.

Werner Sombart (1863–1941) német közgazdász megközelítésében erre az új kapitalizmusra már a racionális elemek előtérbe kerülése lenne a jellemző. Sombart alapvetően bírálta a szabad piacgazdaságban mutatkozó „rendtelenséget”, „tervszerűtlenséget”, az „egyéni önkényt”, és arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy éppenséggel nem kevesebb, hanem több tervezettségre lenne szükség. „A kapitalizmusra jellegzetes vállalkozási szellem: rizikóval, bizonytalanságokkal telten kezd kipusztulni s helyét a »tervezésnek« adja át. Az új kapitalizmus szelleme már nem anarchisztikus, hanem bürokratikus. A piacokon már nem uralkodik az anarchisztikus rendszertelenség szelleme, hanem mindig több és több hely jut a megállapodásoknak és megegyezéseknek. A szabad versenyt a szabad megegyezés váltja fel. A gazdasági cselekvéseknek a profitra való törekvés nem egyedüli meghatározója, hanem előtérbe kerülnek itt is a racionális

¹²² Idézi: GOLDBERG, 2012. 290.

¹²³ Vö. WELK, William G: Fascist Economic Policy and the N.R.A. *Foreign Affairs*. 1933. október. 98–109., valamint BOTTAI, Giuseppe: Corporate State and the N.R.A. *Foreign Affairs*. 1935. július. 612–624.

¹²⁴ Az államkapitalizmus „kurzusa”. *Korunk*. 1932/2. szám. (1932. február).

elemek, melyeket a szükségletkielégítés előnyösebb módjai vezetnek.”¹²⁵ Sombart nézeteiben tehát a tervezés nem kapcsolódott össze a kollektivizálással, véleménye szerint a tervszerűség még jobban is érvényesítheti pozitív hatásait az állami irányítású kapitalizmus tőkés keretei között. Elképzelésében egy értéksemleges, elméleti támaszokkal ellátott állami szociálpolitika kialakítását tartotta szükségesnek, mely elsősorban termelésorientált strukturális politikaként jelentkezett, és a nemzetgazdaság modernizálására koncentrált volna. Ezért is jutott el munkáiban végső soron egy speciális, modernista és szociális romantikus nézeteket is kifejező „német szocializmus” rendi-autoriter koncepciójáig.¹²⁶

Ezt a gondolatsort öntötte végső formába a két világháború közötti Weimari Köztársaságban Robert Hilferding (1877–1941) osztrák származású közgazdász, előbb liberális politikus, majd marxista ideológus és publicista, aki két rövid időszakban (1923-ban, valamint 1928–1929-ben) töltötte be a német birodalmi pénzügyminiszeri tárcát.¹²⁷ 1910-ben jelent meg korszakalkotónak tartott műve a szervezett kapitalizmus működéséről *Das Finanzkapital* címen, míg maga a később meghatározóvá váló fogalom egy 1915-ben, az osztrák szocialisták lapjában, a *Der Kampf* hasábjain megjelentett tanulmányában („Arbeitsgemeinschaft der Klassen?”) található meg először. Elképzelése a „szervezett kapitalizmusról” a későbbiekben egy a baloldalhoz köthető, szociáldemokrata elmélet alapját képezte.¹²⁸ Hilferding célja az volt, hogy a marxi életművet hozzáigazítsa a 20. század eleji politikai valósághoz. Elmélete szerint a gazdaság oly mértékben megszervezhető, hogy egy általános, mindent átfogó gazdasági kartell irányítsa a termelést, mely révén meghaladható a kapitalista termelés mód uralkodó anarchiája. A szervezett kapitalizmus elmélete révén a német szociáldemokrácia elfordult forradalmi

¹²⁵ HAVAS Imre: A kapitalizmus vége? *Korunk*. 1928/11. szám. (1928. november).

¹²⁶ EBNER, Alexander: Normative Grundlagen der Sozialpolitik. Solidarismus, Historische Schule und die politische Ökonomie des Wohlfahrtsstaates. *Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik – ZFWU*. Vol. 7. Nr. 2. (2006) 240–262. Itt: 249.

¹²⁷ A német Weimari Köztársaság hivatalos szóhasználatában megmaradtak a „birodalmi” elnevezések, kiegészítve a köztársasági jelzővel, így a pénzügyminiszter hivatalos titulusa „Reichsminister der Finanzen der Weimarer Republik” volt.

¹²⁸ Robert Hilferding életéről ld. részletesen: GOTTSCHALCH, Wilfried: Hilferding, Rudolf. In: *Neue Deutsche Biographie* (NDB) Bd. 9. Duncker & Humblot, Berlin. 1972. 137–139.

álláspontjától, és a reformok útján megvalósítandó társadalmi és gazdasági szerkezetváltás útjára lépett.¹²⁹

A szervezett kapitalizmus elmélete – ellentétben a hagyományos, liberális koncepciókkal – nem tekintette az államhatalmat a társadalmi erőkkel szemben semlegesnek. Az állam és a szervezett érdekek közötti interakció célja a már fejlett iparosodott kapitalista gazdasági rendszer működőképességének fenntartása volt. Ehhez pedig stabilizálási és támogatási akciók szükségesek, melyeket mindenki hajlandó (még ha eltérő mértékben is) elfogadni. Csak ezzel küszöbölhetők ki a gazdasági növekedés és a konjunktúra egyenetlenségei. Éppen ezért megfigyelhető, hogy az intézkedések igen széles skálán mozognak. A szervezett kapitalizmus egyik legfontosabb jellemzője, hogy a cél biztosítása érdekében hozott intézkedések nem korlátozódnak a gazdaságra: a mindennapi működés során a társadalom, a politika és a gazdaság alrendszere egyre szorosabban fonódik össze egymással. Ez pedig erősíti egyfelől az államhatalom végrehajtó szerveit, másfelől a jelentős mértékben felülről is szervezett szövetségi/egyesületi formában megjelenő érdekkerpercepciót.¹³⁰ A terv megvalósulása végül egyesek szerint éppen a hitleri Német Birodalomban kezdett tetet ölteni...

E helyütt érdemes még felhívunk a figyelmet egy rendkívül érdekes társadalmi-gazdasági nézetrendszert kifejtő, azonban a hazai tudományosságban mindeddig kellőképpen nem elemzett, de a két világháború között rendszeresen recenzeált szerzőre. Franz Oppenheimer (1864–1943) szociológus és közgazdász egyszerre ötvözte a liberális, a szocialista, az utópista és cionista nézeteket életművében. A berlini születésű tudós előbb orvosi diplomát szerzett (1885, Freiburg és Berlin), majd háziorvosi tevékenysége mellett egyre inkább a társadalom átfogó kérdéseivel kezdett foglalkozni. Így 1908-ban bölcsészettudományi doktorátust szerzett, és 1909-ben közgazdaságtanból habilitált. A Weimari Köztársaságban a frankfurti egyetemen látta el a szociológia tanszék vezetését (1919–1929), miközben rendszeresen részt vett a cionista mozgalomban és szövetkezeti telepítések létrehozásában. A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően folya-

¹²⁹ Ld. erről: GOTTSCHALCH, Wilfried: *Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding*. Soziologische Abhandlungen, Heft. 3. Berlin, 1962.

¹³⁰ PUHLE, Hans Jürgen: Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. In: *Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. 1984/2. sz. 167.

matosan úton volt, előbb Palesztinába, majd az Egyesült Államokba, végül Japánba és Kínába látogatott.¹³¹ 1941-ben megalapította a *The American Journal of Economics and Sociology* című lapot, ám szerkesztését egyre gyengülő egészségi állapota miatt már csak részben tudta ellátni.¹³² Fő törekvése a kapitalista és szocialista gazdaságfelfogás közötti „harmadik út” megtalálása volt. Miközben a földkérdés megfelelő megoldását kereste, részletesen foglalkozott Silvio Gesell¹³³ pénzpoltikai és válságelméletével. A tulajdon- és jövedelemeloszlás közötti különbségek magyarázata és a monopóliumkialakulás politikai eszközeinek feltárása során jutott el Oppenheimer a „szocialista piacgazdaság” elméletéhez. Ezt tükröző egyik legjelentősebb műve, *Az állam*, már 1912-ben magyar fordításban is napvilágot látott. A földkérdés megoldásával magának a kapitalizmusnak a visszásságait is felszámolhatónak tartotta. Tanítása szerint a működő „politikai gazdaság” valójában az erőszak és a nyomor megtestesítője, amit a nagybirtokstruktúrák okoznak. Ezzel szemben a megvalósítandó „tisztá gazdaság” már a szabadságot és a jólét társadalmát tudja megvalósítani: a nagybirtok felszámolásával olyan birtokstruktúra jöhet létre, melyhez nem kellenek bérmunkások. Ez egyben az ipari kizsákmányolást is megszünteti, mivel az ipari munkásság, ha nem kap megfelelő bérezést, úgy a vidéki életformában a szabad, korlátozatlan mennyiségű föld révén megélhetést találhat.¹³⁴ A szocialista és liberális gazdasági elvek ötvözésével a piaci mechanizmusok már nem átmeneti kényszerűséget jelentettek, hanem a szocialista társadalom létrehozásában meghatározó jelentőségűek voltak.¹³⁵

¹³¹ Életútjáról ld. részletesen: *Liberaler Sozialist, Zionist, Utopist – Der Soziologe und Nationalökonom Franz Oppenheimer (1864–1943). Begleitkatalog zur Ausstellung.* Szerk. LICHTBLAU, Klaus – WILLMS, Claudia. Institut für Soziologie, Frankfurt, 2014.

¹³² Vö. SENFT, Gerhard: In Alternativen denken: Franz Oppenheimer zum 150. Geburtstag. *Zeitschrift für Sozialökonomie. ZfSÖ.* Jg. 51. Folge 182/183. (Oktober 2014). 34–39.

¹³³ Silvio Gesell (1862–1930) a szabadgazdasági közgazdasági doktrína (Freiwirtschaft) megalapítója, mely szerint a modern piacgazdaság azzal reformálható meg, ha a pénzeket helyi közösségek korlátozott időtartamra bocsátják ki. Ennek nyomán a gazdasági növekedést a közösség maga tudja szabályozni, a kamatok kvázi megszűnnek, az emberek többet költenek fogyasztásra és beruházásra, és elérhető a teljes foglalkoztatás (mindenkinek jut munka, aki dolgozni akar). Mindez a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetése irányába hat. Vö. SENFT, Gerhard: *Weder Kapitalismus noch Kommunismus. Silvio Gesell und das libertäre Modell der Freiwirtschaft.* (Archiv für Sozial- und Kulturgeschichte. Bd. 3.) Libertad, Berlin, 1990.

¹³⁴ OPPENHEIMER, Franz: *Az állam.* Révai, Bp., 1912.

¹³⁵ SENFT, 2014. 37–38.

3.1. Az államkapitalizmus hívei Magyarországon

Ezekben az években Magyarországon is megjelent az állami kapitalizmus követelésének programja. Az expanzív módon növekedő iparosodás, a racionalizálás és a technikai modernizáció, a mezőgazdaság visszaszorulása, az ezzel összefüggő társadalmi változások, a tőkeigényből fakadó részvénytársasági forma, valamint az ennek nyomában járó monopolizáció sok gondolkodó számára jelentette, hogy a kapitalizmus maga számolta fel a szabad versenyt, annak helyébe pedig a piaci és gazdaság hatalmi szervezeteket léptette. Ahogy azt a korabeli közgazdász, Bell Miklós a 20-as évek tanulmányai alapján megfogalmazta: „A nemes verseny megszűnt, egész nemzetek kerültek rabszolgaságba (...) úgyszólván már mindenki plutokratikus terror alatt áll: az egyik az üzleti összeköttetések, a másik bankadóssága miatt.”¹³⁶ Bell Miklós több munkájában is kirohanásokat intézett a bankrendszer, a nemzetközi nagytőke és a vele szövetségben álló politika ellen. A megoldást abban látta, hogy „ezentúl maga az államvezetés legyen a nemzeti gazdaság és kulturális életének tényleges irányítója.”¹³⁷

Hasonló gondolatot fogalmazott meg Péchy Henrik is, aki azonban egy új alkotmányos monarchia megszületésével kapcsolta össze a gazdaság megreformálását. Véleménye szerint a válság kiváltója éppen a tervek hiánya, a gazdaságpolitika összehangolatlansága. Ezért egy „állami gazdasági rendőrség” koncepcióját vázolja fel, mely képes racionizálni a teljes termelést és fogyasztást, és emellett összhangot terem az egyes termelési ágak között is, elkerülve, hogy egyik vagy másik túlsúlyba kerüljön és veszélyeztesse a gazdaságpolitika sikerét.¹³⁸

A legjelentősebb magyar nyelvű értekezés az irányított gazdaság kérdésköréről 1934-ben született Fáskerti Tibor (1899–1964) tollából. A két világháború közötti kor egyik jelentős közírójaként, újságírójaként tevékenykedő Fáskerti a budapesti egyetem jogászhallgatójaként részt vett a kommunista párt munkájában, a szabadgondolkodó egyetemi hallgatók egyesületeként jelentkező Galilei Kör direktóriumában, és 1919-ben a Vörös Hadsereg politikai megbízottja lett. A kommün után szülővárosába, Aradra tért vissza, ahol több

¹³⁶ BELL Miklós: *Mi a mostani nyomorúság oka? Az aranyfedezetű pénzrendszer haldoklása*. Első Debreceni Irodalmi Társulat, Debrecen, 1933.

¹³⁷ BELL, 1933. 6–7.

¹³⁸ ORMOS, 2004. 276–278.

baloldali sajtóorgánum szerkesztője, szerzője (Aradi Munkás, Virradat). Ennek nyomán lázítás miatt perbe fogták, így Budapestre menekült, ahonnan azonban 1939-ben mint „nemkívánatos idegent” kiutasították.¹³⁹

1934-ben megjelent *Irányított gazdálkodás* című tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy a tendenciák szerint a kapitalista gazdasági forma a jövőben is megkerülhetetlen lesz, ám ez már nem az ismert szabadelvű és korlátlan piacgazdaság megvalósulása lesz. Sokkal inkább „új kapitalista gazdálkodás”, amely „az egyre erősödő közösségi érzésnek” jobban megfeleltethető.¹⁴⁰ A szervezett kapitalizmus, vagy irányított gazdálkodás Fáskerti meglátása szerint a nyereségre kell, hogy irányuljon, máskülönben félő, hogy a szovjet típusú kollektivizmusba torkollik. Ehhez a nyereséghez pedig elengedhetetlen a kiegyensúlyozott piac állami létrehozása: a kínálat csökkentése és a kereslet növelése, amely csak az autark nemzeti gazdaság keretei között képzelhető el. Elméletében a mindenható állam dirigista eszközökkel szabályozza a piacot, emeli a munkásság szociális színvonalát, gondoskodik a jövedelemtöbblet igazságos elosztásáról. Nem véletlen, hogy ilyen elméletek ismeretében egyes történészek az államkapitalizmus kérdéskörét összekapcsolják a diktatórikus berendezkedésekkel, ugyanakkor egyoldalúan „szélsőjobb-oldali”, „fasiszta” gyakorlatnak igyekeznek azt minősíteni, miközben jelen gondolatok szerzője, Fáskerti Tibor, sokkal inkább sorolható a szélsőbaloldallal kokettálók körébe, mintsem a nemzetiszocializmust propagálók táborába. Végso soron ez is ama álláspontunkat támasztja alá, hogy a jobb- és baloldal szélsőséges nézetei számos esetben összecsengeni tűnnek (jelen esetben az állam hatalmának növelése a gazdaság teljes irányítása révén), és csak nüanszokban mutatnak eltérést.

¹³⁹ Életről ld. *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés* I. (A–F). Főszerk. BALOGH Edgár. Kriterion, Bukarest. 1981.

¹⁴⁰ FÁSKERTI Tibor: *Irányított gazdálkodás*. Stádium, Bp., 1934. 7.

III. A HIVATÁSRENDI KONCEPCIÓ EURÓPÁBAN

I. A HIVATÁSRENDISÉG ELŐFUTÁRAI ÉS GYÖKEREI

A korszak leginkább meghatározó, ugyanakkor a válság nyomán megvalósult katalizma következtében utólagosan leginkább félremagyarázott eszmerendszerét a rendi, hivatásrendi, újrendi gondolkör alkotja. Az elemzés központi tárgyát képező hivatásrendi gondolat nem alkotott egységes, általános ismérvekkel leírható eszmerendszert. A válaszokat kereső gondolkodók (közgazdászok, filozófusok, történészek, szociológusok, egyháziak) számos korai előfutára, akár Aquinói Szent Tamás „organikus társadalomszemléletéig” visszanyúló előzményre építhettek. A korszakunkban megfogalmazott elméletek közös vonása volt azonban, hogy nem az egyén, hanem társadalmi csoportok felől közelítették meg az állam felépítését. Az állam és a társadalom – ebben minden elmélet megegyezett – jól meghatározható csoportokból tevődik össze. Az állam nem az egyének között megkötött szerződés eredménye, sem valamilyen nemesség kifejeződése, vagy királyi akarat következménye. Az állam a részcsoporthoz tartozók összessége, ugyanis az egyének mind valamely államalkotó csoport részét képezik, amely csoportok pedig – elméletenként eltérő módon – részesülnek az államhatalomból.¹⁴¹ Fontos hangsúlyozunk, hogy az elképzelések igen széles skálán mozogtak: egyes teóriák hajlandóak voltak a demokrácia végleges felszámolását is tervbe venni (pl. Othmar Spann), míg más koncepciók éppenséggel a részvételi demokrácia kiteljesítéséként ábrázolták az új típusú államot (pl. több svájci gondolkodó, vagy éppenséggel a politikai katolicizmus és Heinrich Herrfahrdt egyes elméletei is). Izgalmas vizsgálati terepet jelenthet az a kérdéskör is, hogy a különböző elképzelések milyen mértékben ragadtak le a hagyó-

¹⁴¹ Vö. BOHN, Sascha: *Die Idee vom deutschen Ständestaat. Ständische, berufsständische und korporative Konzepte zwischen 1918–1933*. Diplomica Verlag, Hamburg. 2011. 10–11.

mányos, vertikális felépítésű rendi koncepcióknál, ahol a klasszikus társadalmi csoportok egymásra épülő hierarchiája alkotta magát az államszervezetet, vagy mennyiben távolodtak el ettől, és alkalmaztak egyfajta horizontális megközelítést, ahol a rendek és társadalmi csoportok egymást kiegészítve alkalmazkodtak az új politikai valósághoz.

Eddigi kutatásaink alapján három irányzatát különíthetjük el egymástól a két világháború között reneszánszát élő „rendi gondolatnak”. Az egyik alapvetően a katolikus egyház szociális tanítására is alapozó irányzat, mely egy szubszidiaritásra építő, demokratikus elemeknek is teret engedő új társadalmi-gazdasági rend megvalósítására tett javaslatot. Eme irányzat meghatározó dokumentumainak tekinthetjük azt a két pápai enciklikát, melyek a későbbiekben a hivatásrendi államszerveződések számára is alapidokumentummá, hivatkozási alappá és eszmei bázissá váltak. XIII. Leó pápa 1891. május 15-én tette közzé *Rerum novarum* kezdetű, a munkások helyzetéről szóló enciklikáját, mely egyfelől az addig felhalmozott keresztény-konzervatív gondolkodók elméleteire épült, másfelől pedig alapvetően meghatározta a továbbiakban a keresztényszociális (és egyéb konzervatív) gondolkodók eszméit. Az enciklika 40. évfordulójára időzítette XI. Pius pápa saját *Quadragesimo anno* kezdetű társadalmi tanítását, melynek hatására indult meg a hivatásrendiség részletesebb kidolgozása, és a hivatásrendi gondolat gyakorlatba történő átültetésének több kísérlete. Ennek a katolikus ihletettséggű irányzatnak az egyik alegysége véleményünk szerint a számos konzervatív gondolkodó által is propagált, antikapitalista és antidemokratikus tendenciákat is magába sűrítő nézőpont, mely azonban még mindig az egyházi tanítás közelében helyezkedik el. Ezt önmagában is nehéz elhatárolni a második kategória képviselőitől, a konzervatív forradalmárok és a nemzetiszocialista mozgalommal is kokettálók elképzeléseitől, mely az autoriter-karizmatikus újrendi koncepciókban öltött testet. Ennek legfőbb ismérve a vallási motívumok, az egyházi iránymutatás mellőzése. A harmadik megközelítés a baloldallal is kiegyezést kereső, gyakran a szociáldemokrata táborhoz sodródó gondolkodók által felvázolt „irányított gazdaság” koncepciója, melyben egy „munkavállalói kamara” vagy „gazdasági tanácsok” kapnak jelentős szerepet a társadalmi-gazdasági problémák rendi kezelésére.

A következőkben először a rendi eszme gyökereit és annak modern kori meghatározó gondolkodóit, alapvető tanait igyekszünk feltérképezni annak érdekében, hogy a hivatásrendiség és újrendiség gondolatait elkülöníthessük egymástól. Ezt követően az egyes rendi

irányzatok legfőbb képviselőit és nézeteiket igyekszünk bemutatni, hogy végső soron megtehessek legfontosabb elemzésünket: a rendiség egyértelmű elválasztását a fasiszta olasz korporatizmustól, és még inkább a nemzetiszocialista totális államberendezkedéstől.

1.1 A rendi eszme hagyományos alapjai: az egyház társadalmi tanításának gyökerei, az organikus társadalom és a *bonum commune*

A (hivatás)rendi eszme megértéséhez az alapokat Aquinói Szent Tamás filozófiája képezi: az ember természeténél fogva társadalmi lény, szükségleteit csak a másokkal való közösség tudja kielégíteni. Az egyén nem egymaga áll az állammal szemben, hanem személycsoportok jelennek meg a folyamatokban, akik különböző funkciókat ellátva egységet alkotnak. „Amint a rész alárendeltje az egésznek, úgy viszonylik az egyén is a közösséghez. A törvénynek szükségszerűen az a feladata, hogy a közjót előmozdítsa. Ráadásul a józan ész is azt sugallja, hogy a közösség java előrébb való az egyéninél – hiszen a »köz«-be az egyén is beletartozik.”¹⁴² Aquinói Szent Tamás teológiai munkásságában dolgozta ki a funkcionálisan elkülönülő rendek gondolatát, melynek azonban nem hivatásrendi, hanem alapvető társadalmi felosztást szán. Ezáltal számára a rendileg tagolt kereszténység egyben a hármasságával (a nemesség, polgárság és a köznép révén) nem más, mint „*corpus Christi mysticum*.”¹⁴³

A középkori skolasztikus tanításokat és a patrisztika vallásbölcseletére alapozott eszméket előbb a reneszánsz, majd a felvilágosodás is megkérdőjelezte, melyek új megközelítéseket és új szempontokat hoztak a közösségek vizsgálatában. „A liberalizmus a társadalom egyes tagjait olyan individuumoknak tekintette, akik egymástól függetlenül alkotják a társadalmat. Ezzel szemben a katolicizmus perszonalizmusa az emberi személyiség társas voltát tételezte.”¹⁴⁴ A perszonalizmus központi állítása, hogy a személy feltétlen, abszolút értéket képvisel,

¹⁴² BOTOS Máté: Az állam szerepei és értelmezése a keresztényszociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. In: *Heller Farkas Füzetek. Gazdaság- és eszmetörténeti tanulmányok*. VIII. évf. Tarsoly Kiadó, 2010. 91.

¹⁴³ MAYER-TASCH, Peter Cornelius: *Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee*. Athenäum Verlag, [Frankfurt am Main], [1971]. 5–6.

¹⁴⁴ GERGELY Jenő: *A keresztény szindikalizmus története a XIX–XX. században. (A Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége)*. MTA-ELTE Pártok, Pártrendszer, Parlamentarizmus Kutatócsoport. Bp., 2007. 10.

mely minden társadalmi intézménynek egyben az alapja, az alanya és a célja is. A személyt ennél fogva semmilyen magasabb rendűnek vélt érték oltárán, így a társadalom javáért sem szabad feláldozni. A személy azonban lényegénél fogva csak társas lényként értelmezhető, természeténél fogva rászorul a társadalom életére, másokkal való kapcsolat nélkül nem tudja életét kiteljesíteni, a rábízott talentumokat kifejtteni. „Ennek a társadalomelméletnek a *bonum commune*, a közjó kategóriája köré épített konstrukciójában a társadalmat összetartó kohéziós erő a közjó szolgálata, amely a társadalom minden egyes tagjának létérdeke, erkölcsi kötelessége, illetve a társadalmi intézmények célja és értelme. Ennek tudatosulása, a szolidarizmus a társadalom egyes tagjait a mikroközösségekbe (család), illetve a szolidaritás tágabb kereteibe, a hivatásuk szerint egymásra utalt embercsoportokba (mint pl. a rendek), s végül ezek szerves összességébe, a társadalomba tagolja. Ez az *organikus társadalomszemlélet* kizárta az osztályok és az osztályharc létét és funkcióját.”¹⁴⁵

Ebből fakadóan a keresztény társadalmi gondolat követői számára a korszakban nyilvánvalónak tűnt, hogy három természetes társadalmi forma (*societates perfectae*) létezik: a család, az állam és az egyház. Ugyanakkor mindhárom területen kézzelfoghatónak tűnt a 19. század derekától (valójában a francia forradalom ideje óta) az egyre erőteljesebb szekularizáció, és ezáltal a kereszténység visszaszorítására tett kísérlet. Éppen ezért megkerülhetetlen volt egy egyértelmű katolikus válasz megfogalmazása! Ennek során kristályosodott ki az egyház modern kori társadalmi (szociális) tanítása, mely a megváltozott körülmények közepette igyekezett értelmezni egyén és közösség, állam és individuum viszonyrendszerét.¹⁴⁶

Ugyanakkor a keresztény társadalmi tanítás nem önálló társadalomelmélet, vagy éppen magának a társadalomtudománynak, illetve a szociológiának a része. Sokkal inkább maga a társadalmi

¹⁴⁵ GERGELY, 2007. 10.

¹⁴⁶ Jelen kötetünk keretei és tematikája nem teszi lehetővé, hogy az egyház társadalmi tanításának fejlődését részleteibe menően ismertessük. Erre kutatócsoportunk tagjai közül Rigó Balázs tett kísérletet összegző tanulmányában, illetve a témában több jelentős kötet is rendelkezésre áll: RIGÓ Balázs: Egyén és közösség az Egyház társadalmi tanításában. In: *Műhelytitkok (Tanulmányok a politikai filozófia, a politika és a szociológia tudományterületeiről)*. Szerk. DITZENDY Orsolya. ELTE Eötvös József Collegium, Bp., 2014. 47–61. Valamint ld. még: TOMKA, Miklós: Az egyház társadalmi tanítása. In: *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szerk. TOMKA Miklós – GOJÁK János. Szent István Társulat. Bp., 1993.; BERAN Ferenc – LENHARDT Vilmos: *Az egyház társadalmi tanítása*. Szent István Társulat. Bp., 2003.

tanítás a keresztény tanok alapján álló társadalometikai elvek és a belőlük fakadó társadalomszervezési követelmények sajátos, önálló rendszere, mely „a társadalom, sőt (...) az emberiség életének optimalizálását szem előtt tartó egységes állásfoglalás: a világról, az egyház szerepéről, az egyház és a világ viszonyáról.”¹⁴⁷ A 19. század végére kialakuló tanítás az emberi személy és a közösség, a személy és az állam viszonyát helyezte tehát a keresztény erkölcsiség társadalmi dimenziójába. Az individualizmussal szemben a tanítás az embernek mint személynek és a közösségnek mint alapvető emberi társulásnak adott útmutatást a küldetéséhez és felelősségének kiteljesítéséhez. Ebben a megközelítésben az ember mint önmagáért és a közösségért, a teremtet világért felelős személy jelenik meg. Ennek nyomán a személyes döntések és a közösségért végzett munka, a társadalomhoz való viszony azonos súllyal esnek latba!¹⁴⁸

Korszakunkban a „neotomista filozófiára való hivatkozás és a természetjogi (*ius naturale*) érvelés volt a jellemző. Ez utóbbit azt állítja, hogy az emberi természet adottságai kortól, földrajzi lakhelytől, kultúrától, világnézettől függetlenül kijelölik a társadalmi együttélés normáit, amelyek etikai szabályokba, sőt akár jogszabályokba foglalhatók. E megközelítésmód szerint a társadalom berendezkedése végső soron tehát a természetjogon, illetve a természeti törvényen keresztül Istenben leli alapját. Az egyház szerepe az »objektív rend« feltárása, hirdetése és megkövetelése.”¹⁴⁹ A következőkben azokat a politikai, társadalmi, gazdasági elméleteket igyekszünk bemutatni, melyek ilyen vagy olyan módon hatottak a társadalmi rend gondolatának fejlődésére, és akár ellentétes megközelítésmódjukkal, akár az egyházhoz fűződő szoros kapcsolatukkal befolyásolhatták a (hivatás) rendi eszme kiteljesedését a két világháború közötti Európában.

1.2. A „politikai romantika” rendiség-koncepciója és társadalomkritikája

A feudalizmus válságát követően a 18. századra egyes gondolkodók számára a középkori rend és rendiség fogalmához, elvéhez való visszacsatolás az állam liberális elképzelésekből fakadó esetleges

¹⁴⁷ TOMKA, 1993. 11.

¹⁴⁸ RIGÓ 2014. 48–49. Valamint: LAKNER, Zoltán: *Egyház és társadalom. A tanítás forradalma*. Szent István Társulat, Bp., 2012. 28–29.

¹⁴⁹ RIGÓ, 2014. 49–50.

felbomlásának ellenszereként jelentkezett. Míg a középkori rendiség a valóság leírása volt, addig az újkori gondolkodók számára az előkép felelevenítése lehetőséget biztosított a „valós monarchia” és a nemzet szerves összetartozásának és felépítésének szemléltetésére.¹⁵⁰ Az 1800-as évek kezdetére – különösen a német nyelvterületen – egyre inkább terjed az a „politikai romantika”, mely éppen a forradalom borzalmaiból és zavaros következményeiből kiindulva kereste az elveszett életközösséget. A racionális természetjog (különösen Hobbes, Locke és Rousseau munkássága) nagymértékben hozzájárult a társadalom atomizálásához, majd teljes szekularizálásához. Míg korábbi gondolkodók, mint azt a fentiekben Aquinói Szent Tamás munkásságában is láthattuk, az ember által alkotott „pozitív jog” eredetét elsődlegesen az ember felett álló isteni alkotóerőre vezették vissza, addig a modern természetjog szakított ezzel a tradícióval. Noha a modern liberális gondolat hívei – a korábbi korok elméleteihez hasonlóan – főleg azokat a természetes alapelveket keresték, amelyek minden emberre érvényesek, és amelyek az egyes társadalmak számára a törvények alapjául szolgáltak, ebben a folyamatban már tagadták vagy háttérbe szorították egy teremtető erő létezését. Az általános érvényű értékeket a természet rendjéből és működéséből próbálták megismerni és levezetni, a törvények forrását az emberi természetben találták meg, és alapvetően egy immanens fejlődés eredményének tulajdonították.¹⁵¹ Ezzel szemben kellett visszavezetni az emberiséget korábbi alapvető ismereteihez, illetve az új egység fogalmát meghatározni, melyben fontos szerep jutott a „politikai romantika” állam- és társadalomszemléletének. Herder, Kant, Fichte és Schelling gondolatai nyomán a szerves államfogalom kezdett egyre inkább teret nyerni: a sok alkotóelemre bontott társadalmat ismét egységben kell összefogni.¹⁵² Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) számára már az állam alapját a rendek adták, mely révén a nép is részesedhetett az államból. A szerves egészről alkotott elképzelésével az individualizmus ellen lépett fel: munkáiban az állam a család és a polgári társadalom egységét jelenítette meg.¹⁵³

¹⁵⁰ Vö. BOHN, 2011. 33.

¹⁵¹ FELLNER Máté: Heinrich Ahrens – A természetjog hozzájárulása a hivatásrendi gondolathoz. In: *Történelem Doktori Program Kutatási Füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005. 11–32.

¹⁵² MAYER-TASCH, 1971. 10–13.

¹⁵³ Vö. JAESCHKE, Walter: *Hegel-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Metzler, Stuttgart, 2003.

Mindehhez pedig segítségül lehetett hívni a kereszténység hasonlóan szerves államelméletét. Az államot ugyanazon szerves törvényekre kell építeni, mint amelyeket a szervezeteket létrehozó természet saját maga is megvalósított. Az osztrák rendi állam egyik filozófusa, Philipp Bugelnig szavai értelmében: „amennyiben az állam újjászervezését kívánjuk elérni, akkor ott is az egység szerves építési törvényeit kell szem előtt tartani, hogy egy eszme, egy élet-cél hassa át az egész szervezetképződményt, ahogy a vér áramlik a testben.”¹⁵⁴ Ezáltal a felvilágosodás természetjogi tanítását, mely a politikai viszonyokat is az individuumra korlátozta, felváltja a szerves társadalom eszméje. A „politikai romantika” hatására a politikai szubjektum már nem közvetlenül, hanem a szerves részegységek mediációja révén áll a társadalommal (közvetett) kapcsolatban. A korszak e témával foglalkozó szerzői közös nevezőre jutottak a rendi mediatizáció kérdésében. Ugyanakkor annak formája és mértéke igen széles skálán mozgott: a klasszikus feudális elemeket hordozó, konzervatív rendiségtől a progresszív, hivatásrendi elemeket felvonultató koncepciókig. Szintén közös nevezőnek tekinthető e korszak szerzőinek körében a monarchikus államforma melletti egyértelmű kiállítás. Az uralkodó garantálhatja a közjó elősegítését: az általános államcéljt jeleníti meg a rendek különleges államcéljával szemben. Elősegíti a csoportérdekek közötti kiegyenlítődést és az államérdek követelményeivel való harmonizálásukat. Ezáltal a rendszerben nemcsak a kölcsönös ellenőrzés valósulhat meg, hanem mindez – egymást kiegészítő elemekként – hozzájárul a társadalmi és politikai teljesítménynöveléshez is.¹⁵⁵ Fő szempontként jelentkezett a tagolatlan választói tömegek által megválasztott, liberális indíttatású parlamentek ellen az a kritika, hogy ezek nem megfelelő intézmények a lakosság egészének képviseletére, nem megfelelő eszközök a törvényhozásra és az államháztartás megállapítására. Maga Hegel is kifejtette munkáiban, hogy a képviselőknek ismerniük kell az egyes rendek, hivatások és iparágak speciális igényeit és érdekeit. Csak ezek tükrében tudnak a közjó előmozdításáért működni. Ez pedig csak úgy valósítható meg, ha maguk a képviselők is ezek közül a csoportok közül kerülnek ki. Erre a feladatra azonban nem alkalmas a választás liberális koncepciója, az alapvetően véletlenszerű

¹⁵⁴ BUGELNIG, Philipp: *Der Ständestaat – Dessen Voraussetzungen und Verwirklichung*. Verlag der St. Josef Bücherbruderschaft, Klagenfurt – Rosenheim, 1935. 13.

¹⁵⁵ MAYER-TASCH, 1971. 15–17.

eredményeket hoz, és a sok egyén miatt nem biztosíthatja a rendi szempontok megjelenését.¹⁵⁶

A két világháború között megszülető hivatásrendi munkák előszetettel hangoztatták, hogy a francia forradalom óta folyamatosan jelen van a rendi eszme a politikai vitákban. Találunk olyan szemléletet is, mely az organikus államelmélettel szimpatizáló, azonban elsősorban a klasszikus liberalizmus iránt elkötelezett gondolkodókat is ebbe a körbe sorolná. Noha számos, akkoriban előzménynek tekintett gondolkodót és eszmét nem sorolhatunk az új rendiség előfutárai és megalapozói közé, mégis érdemes megemlítenünk néhány olyan kiemelkedő személyiséget, akik eszméi befolyásolták a szorosabb kutatásunk tárgyát képező korszak gondolkodóit is.

1.2.1. Adam Müller és a politikai romantika konzervatív társadalmi modellje

Adam Heinrich Müller (1779–1829) volt talán az első, aki a számos, elméleti és elvi filozófiai megközelítésmód mellett gyakorlati szempontokat is szem előtt tartva összehasonlította a múlt tapasztalatait saját korának károsnak tartott fejleményeivel; az észlelt társadalmi jelenségekből pedig levezette a régmúlt rend megújítva megtartásának posztulátumát. Számára közvetlen következménye volt az ember szerves létének az állam szerves egészként való felfogása, melyben az egyes szervek (társadalmi csoportok) természetes módon – sőt törvényszerűen – keverednek ellentétbe egymással.¹⁵⁷ Ebből is kiviláglik, hogy munkásságában az egyén nem független társadalmi közegétől. Elveti a francia forradalom eszméiben is szerepet kapó individualista álláspontot, miszerint az egyén az államon kívül is megtalálhatja helyét. Minden egyes polgár élete az állammal fonódik össze, mely kapcsolatból nem léphet ki. Emellett pedig történelmi vonatkozásaiban támaszkodik a múlt tapasztalataira, és egyben gondoskodnia kell a jövő államszervezetének működéséről is. Müller egyik központi gondolata az állam és a család közötti ha-

¹⁵⁶ RITTER, Gerhard A.: Politische Repräsentation durch Berufsstände. Konzepte und Realität in Deutschland 1871–1933. In: *Repräsentation in Föderalismus und Korporativismus*. Szerk. BRAUNEDER, Wilhelm – BERGER, Elisabeth. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main – Berlin – New York, 1998. 231–232.

¹⁵⁷ Vö. MEYER, Thomas: *Stand und Klasse. Kontinuitätsgeschichte korporativer Staatskonzeptionen im deutschen Konservativismus*. (Studien zur Sozialwissenschaft, Band 184.) Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 72–73.

sonlat felállítása volt. A „család-elmélet” alapján minden társadalmi csoport pontosan meghatározott helyre került az államon belül, és ahogy a különböző családtagok között adódhattak súrlódások, úgy a társadalmi csoportok között is természetesen mutatkozhattak feszültségek. A társadalom egésze ugyanis számára nem az egyéni szabadságok garantálására szolgáló szabad társulás, valamint nem is a minél nagyobb értéktöbbletet előállító intézményesített szervezet. „Az állam nem csupán manufaktúra, nem valami bérlemény, nem biztosítótársaság vagy merkantilista társulás; az állam egy nemzet teljes fizikai és szellemi igényeinek, fizikai és szellemi gazdagságának, teljes belső és külső életének összefonódása egy hatalmas, energikus, végtelenül mozgó és élő egészszé.”¹⁵⁸

Az államszervezet szempontjából kiemelkedő jelentőségű munkája *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei, 1809) nagymértékben mutatta törekvését a számára példaként szolgáló középkori állammodell újragondolására. A Karl Bernhard von Sachsen-Weimar herceg és egy válogatott diplomáciai kar előtt tartott előadás-sorozatból összeálló kötet hat egységben tárgyalta az eszmei államot a jogi alapvetésektől, a pénzügyi-gazdasági kérdéseken át egészen az egyház és állam kapcsolatáig. Mindezek során kiderült, hogy a francia forradalommal végleg feladott keresztény, középkori mintákhoz igazodó európai államstruktúrához való visszatérés volt Müller célja. „Felfogását a középkorról a 18-19. század azon történéseivel – mindenekelőtt Ludwig Timotheus Spittlerrel – szemben fogalmazta meg, akik az európai történetfejlődés fő irányának a római jog és a francia *tiers état* individuumfelfogása közötti kontinuitást tartották, és a középkort az emberiség fejlődése egyik mellékvágányának tekintették.”¹⁵⁹ Mindennek során azonban a német történelmi jogi tradíció az összállami érdekek kifejeződését jelentette számára, mely segíthetett az egymással szembenálló érdekek kiegyenlítésében.

Müller munkássága egyértelmű kritikája volt a kialakuló modern kapitalista berendezkedésnek. Számtalanszor kitért műveiben Adam Smith nézeteire, és kritizálta a liberális gazdasági berendezkedést, valamint az ezzel együtt járó liberális individualista felfogást. Családkoncepciója megfogalmazta a munka és tőke ellentétének áthidalása érdekében egy új társadalmi rend, egy (hivatás)rendi

¹⁵⁸ Adam Müller gondolatát idézi MEYER, 1997. 79.

¹⁵⁹ GÁNGÓ Gábor: Középkor és modernitás. Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány az emigráció időszakából. *Aetas* 2000/4. sz.

államfelépítmény létrehozásának szükségszerűségét. Munkájából kitűnt a fenyegető társadalmi harc rémképe, melyet mindenképpen meg kívánt akadályozni. Ezt véleménye szerint a nemzet életének négy egyenrangú „alaptevékenységre” osztásával és az ő közös munkálkodásukkal lehetett elérni. Ez a négy alaptevékenység pedig a mezőgazdaság, a városi gazdálkodás (ipar), a fizikai tőke gondozása (kereskedés) és a szellemi tőke gondozása (tudomány és szellemi üzlet). Az ezeket végzők alkotnának egy-egy rendet, melyek egymással tárgyalva oldanák meg a vitás kérdéseket és segítenék az államélet vitelét.¹⁶⁰ Mind Müller, mind a vele egy lapon említhető bécsi romantikus gondolkodók köre a francia forradalom hatására és a napóleoni háborúk borzalmainak feldolgozására vállalkozott munkáiban. A traumák, különösen Napóleon gyors sikerei és Nagy Károly ezeréves Német-római Birodalmának szétesése, alapvetően befolyásolták világképüket. Az állami, társadalmi, gazdasági rend felbomlása nyitottá tette a gondolkodókat egy konzervatív-romantikus (új)rendi berendezkedés iránt. Ez azonban nem jelentette, hogy Müller „az ancien régime forradalom előtti feudális jogban gyökerező társadalmi berendezkedését dicsőítette volna mint a mindenekelőtt követésre érdemes igaz hatalmi berendezkedés legteljesebb formáját.”¹⁶¹ A napvilágra került visszasságok, az ancien régime társadalmi szétzilálódása, a felszínen mutatózó korrupció hatására képes volt saját korához igazítani a korábbi berendezkedést, melynek központi elemévé a társadalmi csoportok közötti harmonikus közvetítés vált.

Müller híres előadás-sorozatában, mely 12 előadásban az új társadalom alapvetéseit mutatta be a Bécsi Téli Lovardában (*Wiener Winterreitschule*), még a pénzgazdaság felszámolását is kilátásba helyezte a társadalmi kiegyenlítés érdekében.¹⁶² Ezzel minden liberális államelmélettel szemben foglalt állást, hiszen azok az állami

¹⁶⁰ Ld. erről: PRIBYL, Herbert: *Sozialpartnerschaft in Österreich*. Verlag A. Schendl, Wien, 1991. 33–37., valamint WOHNOUT, Helmut: *Regierungsdiktatur oder Ständeparlament*. Verlag Böhlau, Wien 1993. 13–15.

¹⁶¹ MEYER, 1997. 81.

¹⁶² KNOLL, Reinhold: Die „verdrängte” Soziologie: Othmar Spann. In: *Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Bd. V. Im Schatten der Totalitarismen. Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie. Philosophie in Österreich 1920–1951*. Szerk. BENEDIKT, Michael – KNOLL, Reinhold – ZEHETNER, Cornelius. WUV Facultas, Wien, 2005. 460–466. Irt: 462. és 463. Ehhez Müller az alapokat minden bizonnyal egyfelől a hegeli alkotmányfelfogásból merítette. Másfelől pedig a Johann Gottlieb Fichte „A zárt kereskedőállam. Filozófiai terv a Jogtan függelékéül és egy jövőbeli politika ízelőjeként” című munkájára alapozott.

közigazgatás szerveit csupán az egyéni tőkeakkumulációt biztosító adminisztratív szervekként értelmezték. Müller a gazdasági erők szabad játékaival szemben, amit Adam Smith a piac önszabályozásában bízva hirdetett, éppen azok önromboló tendenciáit emelte ki. Ezek, véleménye szerint, képesek lettek volna az ipari termelés, a kereskedelem és a mezőgazdaság között fennálló törékeny egyensúlyt beláthatatlan anarchikus káoszba taszítani. Müller gondolataiban a piac „termelésünk zsarnokává válhatna”, amely „ezúton felszámolná a nép földjéhez fűződő szent kötelékét, a társadalom minden dolgozó tagjának egymással való összefonódását és egy független testben való összetartozását.”¹⁶³ Éppen ezért a tudatos és aktív kapitalizmuskritika és a piaci mechanizmusokkal szemben a „megbékélés” és „kiengesztelődés” Müller munkái révén nyerhetett központi helyet a politikai romantika gondolatvilágában és számos későbbi elmélet középpontjában. Minden meglévő ellentét dacára az általa megrajzolt államélet egésze harmonikus struktúrákat mutatott, mivel a magasabb rend egyensúlyi állapota a fogalmi ellentétpárokat könnyűszerrel feloldotta. A társadalmi valóság egyes absztrakt kategóriái között Müller kimutatta mindazokat a sokszínű és sokrétű összefüggéseket, melyek révén nem dialektikus szembenállás, hanem komplementer összetartozás áll fenn az egyes társadalmi csoportok között. Mindezek a folyamatok pedig a történelem révén váltak láthatóvá. Épp ezért Adam Müller a napóleoni háborúk időszaka után a „forradalmisággal” szemben mérsékeltlen reakciós, míg az uralkodó (felvilágosult) abszolutizmussal szemben mérsékeltlen evolúciós nézeteket képviselt.¹⁶⁴

1.2.2. A 19. század főbb rendi gondolkodói és elméleteik

A német alkotmányosság egyik atyjaként tisztelt történész-filozófus, Friedrich Christoph Dahlmann (1785–1860), aki az 1848-as frankfurti alkotmány létrehozásában is szerepet játszott, folyamatosan hangoztatta, hogy az egyént számos szempontból alá kell rendelni a közösségnek. Felfogásában létezett az egyének fölött álló, önálló, természetes jogosultságokkal rendelkező valóság: az állam. Dahlmann (és a vele szimpatizáló göttingeni gondolkodók köre) szerint az állam feladata az egyéni érdekek fölött álló általános közérdek megvalósítása. Az egyének így nem csak jogai lesznek az állammal szemben,

¹⁶³ Müller gondolatát idézi MEYER, 1997. 80.

¹⁶⁴ MAYER-TASCH, 1971. 18–19.

hanem kötelezettségei is. A természetes fejlődés pedig megmutatja az állami berendezkedés útjait: az alkotmány a társadalomban fejlődik ki, nem oktroálják, hanem a történelmi folyamatokat és tapasztalatokat felismerve közösen fogalmazzák azt meg. Ebben az alkotmányban pedig kulcsszerepet kapnak a természetes alkotóelemek, a különböző társadalmi csoportok, rendek által alkotott „kamarák”, melyek egyenrangúak, és a többségi döntéshozatal szellemében képesek az állam irányítására.¹⁶⁵ Dahlmann felfogásában a közjó és az azt megtestesítő népakarat olyan organikus képződmény, mely rendkívül különböző csoportok véleménynyilvánítása révén jön létre, és így a népképviselőt is ennek a különbözőségnek a szellemében kell megszervezni.¹⁶⁶ Ez a típusú államberendezkedés ugyanakkor sem az 1849-es német birodalmi alkotmánytervezetben, sem más, ebben az időszakban megfogalmazott, német állami alkotmányban nem kapott kellő teret.

A korai gondolkodók közül a politikai közélet elemzése során különösen Karl Levita gießeni jogászprofesszor ismerte fel a politikai pártok megjelenésének és a sokak által követelt általános választójognak esetleges negatívumait. Véleménye szerint az általános választásokból kinövő parlament nem képes minden véleményt megjeleníteni és a közjó érdekében kompromisszumos megoldásokat felszínre hozni. Ebben a rendszerben nem a képességek, hanem az „agitáció” lenne a döntő tényező a közszereléshez. Levita véleménye szerint a hivatásrendi csoportok (korporációk) képviselői viszont már egy megérlelt, különböző nézetek ütköztetéséből eredő, és így kompromisszumképes véleményt hoznak magukkal. Levita elképzelései szerint az állam legalsó szintjén, a községekben is már hivatásrendi alapon szerveződne a képviselet, míg az ország-vezetésben fele arányban lennének jelen a hivatásrendi (korporatív) képviselők és a községek, régiók delegáltjai. Ezáltal véleménye szerint mindig megfelelő megoldást lehetne találni az egyéni, partikuláris érdekek és a közérdek között.¹⁶⁷

Az első „organikus” hivatásrendi népképviselőt tervét így többek

¹⁶⁵ Ld. erről: HERRFAHRDT, Heinrich: *Das Problem der berufsständischen Vertretung von der französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart – Berlin, 1921. 26–28. Dahlmann alkotmányjogi jelentőségéről emellett ld. BLEEK, Wilhelm: Friedrich Christoph Dahlmann und die „gute” Verfassung. *Politische Vierteljahresschrift*. (PVS) *Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft*. Jg. 48. 2007/1. 28–43.

¹⁶⁶ HERRFAHRDT, 1921. 54–55.

¹⁶⁷ HERRFAHRDT, 1921. 45–48.

között Karl Levita dolgozta ki, azonban a politikában egyre inkább a modern alkotmányosság, a választójog demokratizálása került a pártok tevékenységének középpontjába.¹⁶⁸ Így az új rendi gondolatok megfogalmazásakor az alakulófélben lévő pártstruktúrák és a csíráiban mutatkozó pártok vezérelte államszervezet dinamikus katalizátorként jelentkezett. „Míg a pártok államának támogatói a pártok közvetítő szerepében látták a szociális és politikai érdekek aktualizálásának megfelelő eszközét, addig a kritikusi (ha kritikájuk nem csak reakciós konzervativizmusból fakadt) éppen a hatékonysági elképzeléseket vonták kétségbe. Alapvetően az ideálisnak tekintett hivatásrendi koncepciót papírra vető szerzők (többek között) a szociális [társadalmi – Z.P.K.] örök optimális képviselőt szerették volna elérni.”¹⁶⁹ Véleményük szerint az általános és egyenlő választójog révén a népképviselő nem a társadalom politikai tükörképét hozza létre, vagyis csak véletlenszerűen következhetne be, hogy a képviselők között minden társadalmi csoport érdekei megjelenjenek. A végkicsengésben a korabeli gondolkodók arra az eredményre jutnak, hogy a politikai képviselő csak akkor képes lefedni az egész társadalmat, ha azt előzetesen a társadalmi érdekek szerint tagolják. E kortól datálható, hogy a rendiség hívei vehemensen támadják az általános választójogot, valamint a pártok államát. Ennek a kritikának pedig fontos részévé válik, hogy a „mechanikus többségi döntéshozatalt” felül kell írni a szembenálló érdekek organikus harmonizációja révén.¹⁷⁰

Számos hivatásrendiséggel foglalkozó gondolkodó a társadalmi átalakulásra keresett választ és ennek révén jutott el egy új típusú rendiségig. A szociális kérdések terén az előfutárok sorába tartozik Franz Xaver von Baader (1765–1841) filozófus, teológus munkássága. Miközben magát Aquinói Szent Tamás és Eckhart mester szellemi örökösének tartotta, igyekezett az egyház tanításait, a katolicizmus korabeli felfogását a korszak eszméihez közelíteni. Társadalomfilozófiája elutasította a francia forradalomnak is alapjául szolgáló gondolatokat; ezekkel szemben az Isten akaratát elismerő, vallás erkölcsi kapcsolatokon alapuló társadalmi és állami szolidaritás elvét vallotta. Még a 19. század első felében komoly polémiát kezdeményezett a gyári munkások jogfosztott helyzetéről, és kritizálta Adam Smith individualista gazdaságpolitikáját. Kifejtette, hogy a proletariátus

¹⁶⁸ RITTER, 1998. 232.

¹⁶⁹ MAYER-TASCH, 1971. 21.

¹⁷⁰ MAYER-TASCH, 1971. 21–23.

jobban ki van szolgáltatva a tőke mindenható uralmának, mint a középkori jobbágyság a földesuraknak. Ennek a visszásságnak a kiküszöbölésére egy új társadalmi struktúrát és (állami) ellenőrző intézmények felállítását követelte.¹⁷¹ Baader egyértelmű célja volt a proletariátus polgárosítása. 1835-ben olyan különleges munkásképviseletek felállítását követelte, melyeket papok segítenének céljaik megfogalmazásában. A képviselő számára még azt is lehetővé kívánta tenni, hogy a rendi gyűléseken felszólalhassanak, ugyanakkor szavazati jogot nem biztosított volna számukra.¹⁷²

Már ebben a korai koncepcióban is jól kimutatható az a később sokszor papírra vetett elképzelés, hogy a konzultatív – vagy ennél szélesebb, törvényhozói – jogosítványokkal felruházott rendi képviselő (rendi gyűlés vagy hivatásrendi kamara) képes garantálni a szabadság védelmét bárminemű állami önkénnyel szemben. Ebben az államban pedig kitapintható a platóni állameszme is: az egyes ember csak meghatározott tevékenységre képes, ezért szükséges számára a többi emberrel való együttműködés. A közösség a munkamegosztáson alapul, amely révén három rend rajzolódik ki. Az oktatók, a katonák, valamint az államot élmezőzők rendje szerves együttműködésben képes garantálni az állam működését, mely a proletariátus problémáit is képes lenne megoldani. Baader felfogása szerint a „forradalmiság” (*Revolutionismus*) komoly fenntartásokkal kezelendő. Munkáiban felszólal a Franciaországból áradó új eszmék ellen, különösen a Rousseau-féle, a társadalmi homogenitás elméletén alapuló népuralmat kritizálja.¹⁷³

Szintén a szociális etika és a gazdasági kérdések irányából közelített az államélet átszervezéséhez Karl Christian Planck (1819–1880) német filozófus. Benne is korán megérlelődött a felismerés, hogy az egyének egoizmusára építő individualista gazdasági rendszer az okozója a társadalmi feszültségeknek. A kitörési pontot egy új társadalmi és gazdasági rendben látja, mely hivatási közösségekre (*Berufsgenossenschaften*) épülne fel. Ezek átszönnék a teljes társadalmat, és alulról építkező képviselői szerveket hoznának létre. E közösségek korlátozhatnák a hivatásgyakorlás szabadságát az alkalmasság és

¹⁷¹ BAADER, Franz von: Über das damalige Mißverhältnis der Vermögenslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Klassen der Sozietät in Betreff ihres Auskommens sowohl in materieller als intellektueller Hinsicht aus dem Standpunkt des Rechts betrachtet. In: *Christliche Sozialreformer des 19. Jahrhunderts*. Szerk. BREDENDIEK, Walter. Verlag Koehler & Amelang, Leipzig 1953.

¹⁷² RITTER, 1998. 232.

¹⁷³ MAYER-TASCH, 1971. 14–15. és 17–18.

rátermettség érdekében. Önkormányzati szervekként szabályoznák az árakat és béreket, felszámolnák az emberhez méltatlan foglalkozásokat, javítanák az üzemi működést az emberi munka nemesítése révén. Felléphetnének a hivatási közösségek tagjaival szemben, ha azok megsértenék hivatási kötelezettségeiket vagy tisztességüket. Ugyanakkor az önkormányzati szervek a közösség egészével szemben felelősek a tagság kötelességteljesítéséért.¹⁷⁴

A fentiekben röviden vázolt elképzelések, különösen Levita és Planck gondolatai azért is meghatározóak, mert munkásságuk immár egy új rendi berendezkedés létrejöttét igyekezett előmozdítani. Ez alapvetően szemben állt a korábbi, feudális maradványokat felmutató rendi berendezkedéssel. A születési előjogokon nyugvó feudális rendi államot a korszakban már csak kevés gondolkodó tartotta megvalósíthatónak és példaértékűnek. Az ipari forradalom és a felvilágosodás hatására, valamint a szociális feszültségek növekedésével egyértelmű volt, hogy új megoldásokat kell keresni, melyek leginkább a „hivatásrendi” jelzővel illethetők, miközben, mint azt fent is láttuk, igen eltérő megnevezések jelentkeztek (korporáció, hivatási közösség, új rendiség). Eme korai gondolatoknak is sajátjuknak tekinthetjük az állam vezető szerepének elismerését és annak elősegítését, hogy a társadalmon belül az individuumokon túlmutató organikus csoportok jöhessenek létre. Ezek révén elkerülhető az osztályok szembenállása, enyhíthető a szociális feszültség, és az állam megfelelő támaszt nyer döntései meghozatalához. Ugyanakkor Planck elképzeléséből már kiolvasható, hogy egy ilyen típusú rendszer megvalósításához nélkülözhetetlen az állam szerepvállalásának erősödése, a szervezetség előmozdítása központi eszközökkel. A fenti gondolkodók kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy felülvizsgálatra szorul történettudományunk azon álláspontja, miszerint a modern társadalmi kérdések rendezésére, az ipari forradalom visszasságainak felszámolására egyedül a 19. század első évtizedére megjelenő utópista, majd a későbbiekben kiteljesedő tudományos szocializmus tett volna először javaslatokat. A konzervatív gondolatkör szereplői, és különösen az egyház társadalmi tanítása talaján álló tudósok ugyanolyan határozott elképzelésekkel igyekeztek a manchesteri kapitalizmus okozta válságot feloldani, miközben bárminemű forradalmi átalakítást elutasítottak!

¹⁷⁴ HERRFAHRDT, 1921. 51–52.

1.2.3. Karl von Vogelsang és a „termelő rendek”

A 19. század utolsó harmadára egy kiemelkedő konzervatív gondolkodó munkásságában kulminált a fennálló államrendet meghaladni kívánó elképzelések sora: a porosz születésű, a katolicizmusra áttért és ezt követően osztrák területre költöző Karl von Vogelsang (1818–1890) egyik jelentős kortársa, különösen Wilhelm Emmanuel Ketteler mainzi püspök hatására kezdett a társadalmi kérdésekkel, és ezek révén az érdekképviselő és az államszervezés gondolataival foglalkozni. A konzervatív gondolkodó továbbfejlesztette a püspök szövetkezeti berendezkedésről vallott nézeteit. Ennek következtében a korai rendi gondolat egyik legkidolgozottabb rendszerét és szociálpolitikai programját hagyományozta a huszadik századi követőkre. Gondolataira komoly hatást gyakorolt az 1873-tól a monarchia térségét megrázó gazdasági válság, melynek okait Vogelsang a liberális kapitalizmus gátlástalan versenyszemléletére vezette vissza. Ezzel „az osztrák viszonyokból kinövő, organikus keresztény társadalmi rendet hirdető kispolgári antikapitalista keresztényszociális mozgalom elméleti megalapozója”¹⁷⁵ lett.

Karl von Vogelsang 1875-től kezdődően egészen haláláig a bécsi *Vaterland* című konzervatív lap szerkesztője volt; emellett folyamatosan támogatta írásaival a *Monatschrift für christliche Sozialreform* megjelenését is, mely aktívan járult hozzá a szociális kérdés és egy új társadalmi rend konzervatív-keresztény szellemiségű megvitatásához. Számára a kapitalista berendezkedés egyenlő volt a „banki és törzsdei liberálisok zsarnokságával”, melyet le kell rázni.¹⁷⁶ Nemcsak szemlélete, de nyelvezte is komoly újdonságértékkel bírt: „szociális betegségről”, a társadalom testében mutatkozó „egészségügyi zavarokról” írt számos munkájában.¹⁷⁷ Ezzel állította szembe „a világtörténelem legnagyobb s szellemi termékét”, a keresztény társadalmi rend megteremtését, melynek új „földi jelenlétet” kell biztosítani.¹⁷⁸ Azonban Vogelsang részben idealista volt (az osztályel-

¹⁷⁵ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 21. Ludwig Reichhold pedig „európai Anti-Marx”-ként írja le Vogelsangot, mivel törekvése „a munkásosztály teljes feloldása volt a birtokos-osztályban”. REICHOLD, Ludwig: *Schiedewege einer Republik. Österreich 1918–1968*. Verlag Herder, Wien, 1968. 22.

¹⁷⁶ MEYER, 1997. 216.

¹⁷⁷ MEYER, 1997. 216–217.

¹⁷⁸ Vogelsang 1876-os cikkét idézi: KUNSCHAK, Leopold: *Werden und Reifen der ständischen Idee*. Bund christl. Arbeiter u. Angestellter, Wien, 1936. 5.

lentétek felszámolását a munkásság felemelésével és a tulajdonosi rétegbe történő integrálásával látta megvalósíthatónak), részben realistább is, mint későbbi követői (nem az egyházat tekintette a szociális kérdés megoldására hivatott intézménynek, hanem állami feladatot látott ebben).¹⁷⁹ A szociális igazságosságon alapuló társadalmi rendet ugyan az isteni erkölcsi parancsolatból vezette le, azonban állami feladatnak tekintette a munkások, kézművesek és kisiparosok megszabadítását a gazdasági létfélelmektől.

Nézetei első összefoglalását az 1883-ban Karl von Löwenstein herceg csehországi birtokán, Haid (ma Bor u Tachova) kastélyában összehívott keresztény társadalmi reformtanácskozáson kidolgozott „Haidi tézisek” (*Haider Thesen*) jelentették.¹⁸⁰ Az előző évben megtartott 29. német katolikus általános gyűlés határozatai értelmében összehívott találkozó fő témája a társadalom válsága volt. A gyűlés hangsúlyozta a munka emberi értékét, és szorgalmazta a visszásságok felszámolását. Sürgette a nagyipar korporatív megszervezését, valamint a biztosítási rendszer kiépítését is (beteg- és nyugdíjpénztárak, balesetbiztosítás és munkanélküliség esetére szóló biztosítás). Az érdekképviselő terén a munkáskamarák rendszerének létrehozását tartotta célszerűnek, mely első lépés lehetett a társadalom rendi átszervezése irányába.¹⁸¹

Vogelsang és követői gondolataiban természetjogként jelent meg a munkavállalók joga, hogy közösen a munkaadókkal hivatás-rendeket hozzanak létre, és az önkormányzó, szolidáris keretek között feloldják a tőke és a munka ellentétét. Elképzelései szerint a

¹⁷⁹ Vogelsangról ld. WEINZIERL Erika: Vogelsang. In: *Katholisches Soziallexikon*. Szerk.: KLOSE, Alfred – MANTL, Wolfgang – ZSIFKOVITS, Valentin. Innsbruck – Graz, 1980. 3266–3267. Sőt ezen túlmenően közvetlen és a hozzá kötődő „Vogelsang-kör” közvetett hatása révén alapvetően befolyásolta a Taaffe-kormányzat munkáját; Egbert Belcredi gróf (1816–1894), valamint Gustav Bloome gróf (1829–1906) több Vogelsang-ötletet vitt a törvényhozás elé, minek nyomán az első átfogó szociális törvények Ausztriában a katolikus értelmiség és ezen belül is Vogelsang nézeteit tükrözték. Vogelsang idealizmusáról ld. GSCHIEDLINGER, Fridolin: *Die katholische Soziallehre und die Rezeption von ausgewählten Inhalten der ersten beiden päpstlichen Sozialenzykliken 'Rerum Novarum' und 'Quadragesimo Anno' sowie des österreichischen Sozialhirtenbriefes 1925 in Österreich*. Disszertáció. Kézirat. Linz, 1998. 28–30.

¹⁸⁰ KUNSCHAK, 1936. 7.

¹⁸¹ Vö. *Monatsschrift für christliche Social-Reform*. Nr. 7. Eine sozialpolitische Debatte. Dargestellt von Frhr. von Vogelsang. In: *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867–1914*. Szerk. HENNING, Hansjoachim – TENNSTEDT, Florian. II. Abteilung: Von der Kaiserlichen Sozialbotschaft bis zu den Februarerlassen Wilhelms II. 1. Band: Grundfragen der Sozialpolitik. Darmstadt, 2003. 139–150.

belső érdekkiegyenlítés felerősítette volna a külső érdekképviselő hatékonyságát is. A horizontális osztálytagozódás helyett vertikális rendi tagozódást képzelt el, mely az amorf és atomizált társadalom-szerveződést ismét organikus közösséggé formálhatja. Ez szabhat határt az egyéneknek, és így a szervezett közösségek szoríthatják megfelelő keretek közé az önzést.¹⁸² Az új szervezési keretek segíthetnek a munkásság élethelyzetének javításában, a veszélyeztetett kispolgárság elszegényedéstől való megmentésében, mindezzel pedig a permanens forradalmi veszély, a társadalmi robbanás elkerülésében. Ezeknek az új intézményeknek Vogelsang kvázi köztisztviselői szerepet szánt: megkerülhetetlenek lettek volna a viták békés rendezésénél, ami az ellenőrzés nélküli profitmaximalizálást egyfajta korporatív önregulációval terelte volna egy társadalmi szerződés keretei közé. De emellett komoly közigazgatási funkciókkal is rendelkeztek volna, például az iskolák ellenőrzésénél.¹⁸³ A Vogelsang-féle rendi gondolatosság sok kutató szerint épp ezért is tükröződik a *Quadragesimo anno* enciklikában, mely szerint az államférfiaknak és a jó állampolgároknak arra kell törekedniük, hogy az osztályok ellentétéből a rendek együttműködése váljon.¹⁸⁴

A rendi struktúrában Karl von Vogelsang három alapvető „termelő rendet” határozott meg: az elsődleges szektornak tekintett mezőgazdaságot, erdőgazdaságot és bányászatot, továbbá az ipari termelés rendjét, melybe az ipar és a kézműipar tartozott, valamint a kereskedelem rendjét.¹⁸⁵ Az egyes rendek önállóságát és autonómiáját különleges alkotmányok garantálták volna, melyek értelmében az állam hatósági jogköröket és a végrehajtás egy részét is átengedte volna ezek számára. Hosszú távú célként fogalmazta meg munkáiban a törvényhozás átalakításának szükségességét: a rendek segítségével egy új, hivatásrendi, szociális igazságosságot megtestesítő képviselői szervet kívánt létrehozni, melynek részleteit azonban nem dolgozta ki. A rendek meghatározott szereppel rendelkeztek volna saját ter-

¹⁸² Vogelsang esetében még nem kiforrott fogalmakkal találkozhatunk, ugyanis rendszerét több esetben is a korporációk kifejezéssel is leírja, illetve a „hivatási közösségek” (*Berufsgenossenschaften*) kifejezést is szinonimaként alkalmazza. Vogelsang gondolatainak gyűjteményét ld. KLOPP, Wiard: *Die sozialen Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang. Grundzüge einer christlichen Gesellschafts- u. Volkswirtschaftslehre aus dem literarischen Nachlasse desselben zusammengestellt*. Pressevereinsdruckerei (Franz Chamra), St. Pölten, 1894.

¹⁸³ MEYER, 1997. 217.

¹⁸⁴ Az enciklika létrejöttével, tartalmi elemeivel és értelmezésével kötetünkben a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

¹⁸⁵ Vö. KLOPP, 1894. 387.s.k.

melési águkban és az új képviseleti rendszerben is, de összekötötte volna őket a szubszidiaritás gondolata, és mindezzel a fennálló államstruktúrát bontotta volna le.¹⁸⁶

1.3. Szolidarizmus: az új társadalmi-gazdasági rend alapjai és a szociális kérdés rendezése a 19. század utolsó harmadában

A 19. század második felében a növekvő és felgyorsult iparosodás, a fogyasztás növekedése, a várható élettartam meghosszabbodása, a népesség növekedése jelezte, hogy az új gazdasági rendszer a problémák mellett visszavonhatatlan előrehaladást is eredményezett. A kapitalizmus diadalmenete „olymértékben megváltoztatta a jogi és gazdasági környezetet, hogy a tradicionális formák visszakívánása teljesen anakronisztikussá vált.”¹⁸⁷ Egyre inkább háttérbe szorultak a skolasztikus, politikai romantika elméleteit felmutató gondolatok, ezért fokozatosan a fennálló ideológiai rendszer, a liberalizmus hibáinak korrekciója került előtérbe. „Viszonylag hosszú időbe telt, amíg megérlelődött a felismerés: a modern szabadságjogokat zászlajára tűző liberalizmus – ha megtisztítjuk a ráakódott antiklerikalizmustól – végső soron éppen hogy a keresztény tanítás lényegében, a személy méltóságában és szabadságában leli meg elvi alapjait.”¹⁸⁸ Így a teljes társadalmi reform gondolatát lassan felváltotta a társadalompolitika. Egyre hangsúlyosabban szociális kérdések és a keresztény erkölcsökön alapuló szolidaritás, a fennálló társadalmi, szociális valóság harmonizálása váltak központi gondolattá.¹⁸⁹ Gyógymódként pedig a rekrisztianizáció és a caritas állt elsődlegesen a középpontban.

1.3.1. Kolping és Ketteler

E téren nem kerülhető meg sem Adolph Kolping, sem pedig Wilhelm Emmanuel von Ketteler mainzi püspök (1811–1877) munkássága. Mindketten a szociális és gazdaságpolitikai átalakulást sürgetők

¹⁸⁶ MEYER, 1997. 218.

¹⁸⁷ BOTOS Katalin: Gazdaság és etika. A katolikus társadalmi tanítás gazdaságetikája történeti perspektívában. In: *Tantörténet és közgazdaságtudomány. Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal professzor születése 80. és tanári pályájának 50. évfordulója alkalmából*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula, Bp., 2003. 257–271.

¹⁸⁸ BOTOS K., 2003. 257–271.

¹⁸⁹ MAYER-TASCH, 1971. 48–49.

táborának vezéralakjai voltak, különösen mivel utóbbi a *Rerum novarum* enciklika megszületésére is jelentős hatást gyakorolt. Ketteler püspök 1864-ben kiadott programalkotó műve (*Die Arbeiterfrage und das Christentum*¹⁹⁰) rávilágított, hogy a vallásos megújulás nem történhet a társadalmi kihívásokra adott újszerű válaszok, és ezáltal a fennálló államberendezkedés megújítása nélkül. Anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a magántulajdon jogosságát és jelentőségét, erős kritikával illette a fennálló kapitalista berendezkedést, és a szociális feszültségek enyhítésére szólított fel. A szociális reformok elérésére Ketteler szorgalmazta az iparos- és kereskedőrétegek körében önkéntes termelőszövetkezetek létrehozását, melyek egyben érdekvédelmi szerepet is elláthattak. A karitatív tevékenységen túl Ketteler gondolataiban, melyek az érdekvédelmet a természetjog alapján igazolták, a szakszervezetek keresztény alapon történő megszerzéséig jutott el. Úgy látta, a szociálpolitika megfelelő hangsúlyal való figyelembevételére ezek lehetnek alkalmas eszközök.

Ehhez hasonló szerepet szánt Adolph Kolping (1813–1865) az általa felkarolt legényegyleteknek is. Felismerve a nagyvárosi tömegek problémáit, a gyökértelenség, a nincstelenség, az erkölcsi sivárság és az elkallódó fiatalok nehézségeit. Éppen ezért a legkiszolgáltatottabb réteg, az iparitanuló-ifjúság támogatását tűzte ki célul. A problémák orvoslására törekedett a hit ereje, a stabil család, a biztos szülői háttér és a létrehozandó közös társadalmi rétegből érkező fiatalok egyletei révén. Ez utóbbi ötlet Johann Gregor Breuer tanító kezdeményezése volt, de Kolping nemcsak lelkes támogatója, hanem egyben terjesztője is lett az ügynek, hogy a nehéz sorsú munkásság gyermekei igazi polgárokká válhassanak, polgári erényekre tegyenek szert, és ezáltal a hazához és a néphez kötődjenek. Mivel azonban Kolping és Ketteler eszmeisége a továbbiakban közvetlenül nem foglalkozott az állam teljes egészének átalakításával és a (hivatás)rendiség kérdésével, sokkal inkább a szociális kérdésre koncentráltak, így munkásságuk részletesebb ismertetésétől e helyütt eltekintünk.¹⁹¹

¹⁹⁰ Magyarul Katinszky Gyula fordításában: *A munkások kérdése és a kereszténység*. Érseki lyceumi nyomda. Eger, 1864.

¹⁹¹ Kolping munkásságára: FELDMANN, Christian: *Adolph Kolping. Ein Leben der Solidarität*. Herder, Freiburg 2008. KRACHT, Hans-Joachim: *Adolph Kolping, Priester, Pädagoge, Publizist. Im Dienst christlicher Sozialreform. Leben und Werk aus den Quellen dargestellt*. Herder, Freiburg 1993., valamint FESTING, Heinrich: *Adolph Kolping und sein Werk. Ein Überblick über Leben und Wirken des großen Sozialreformers, sowie über die Entwicklung seines Werkes bis heute*. Herder, Freiburg, 1981. Magyarul: SCHAEFFER Sebestyén: *Kolping Adolf életrajza*. M. Kolping Szövetség, [Bp.], 2006. Ketteler püspök

Az egyházi körökben ez időben kikristályosodó új nézetek jelentős része képes volt meghaladni a romantikus klerikalizmus és antikapitalizmus korlátait, és különösen a baloldali eszmék térnyerésének következtében a fennálló gazdasági rendet fogadta el kiindulási alapként, így a fennálló rendszeren belül igyekezett reformjavaslatokkal előállni. Emellett ugyanilyen fontos alapállássá lett a szekularizált társadalmak individualista, hitét veszített embere felé annak tanúságtétele, hogy a hit és az ész nincs ellentétben egymással, nem is független egymástól, hanem kiegészítik egymást. Ezt a két rendkívül fontos új alaptételt figyelhetjük meg véleményem szerint 1884-től a Fribourgi Unió elnevezésű szociális és közgazdasági tanulmányok körében eszmét cserélő katolikus gondolkodók és a korszak legjelentősebb pápájának tekinthető XIII. Leó megnyilatkozásaiban.

1.3.2. A Szociális és Közgazdasági Tanulmányok Katolikus Uniója (Fribourgi Unió)

A Fribourgi Uniót 1884 októberében a város püspöke, Gaspard Mermillod vezetése mellett René de la Tour du Pin márkí, Karl von Löwenstein herceg, Franz Kuefstein gróf és Albert de Mun hívta életre az eszmecsere érdekében.¹⁹² A résztvevők közül a francia delegáltak komoly elődre tekinthettek vissza: Pierre Guillaume Frédéric Le Play (1806–1882) mérnök, szociológus, társadalomtudós, a konzervatív társadalomfilozófia atyja komoly hatást gyakorolt nézeteikre. A munkássága során Magyarországra is ellátogató tudós egyike volt a modern tudományos szociológia megteremtőinek. Elkötelezett katolikusként a politikai katolicizmus tanait hirdette, az önkéntes társulások híve volt, s a családok megerősítésében vélte felfedezni a társadalom fejlődésének legfőbb mozgatórugóját.

munkásságáról ld. BREHMER, Karl: *Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877) – Arbeiterbischof und Sozialethiker. Auf den Spuren einer zeitlosen Modernität.* Verlag Schnell und Steiner, Regensburg 2009.; GROßE KRACHT, Hermann-Josef: *Wilhelm Emmanuel von Ketteler. Ein Bischof in den sozialen Debatten seiner Zeit.* Ketteler-Verlag und Lahn-Verlag, Köln – Kevelaer, 2011., valamint ISERLOH, Erwin: *Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877).* (Beiträge zur Katholizismusforschung Bd. 4. Reihe A.) Verlag Schöningh, Paderborn – München, 1990.

¹⁹² PAULHUS, Normand J. : Social catholicism and the Fribourg Union. In: *Selected Papers from the Annual Meeting 1980.* Society of Christian Ethics. (Continued by Annual of the Society of Christian Ethics 1981–2001. Vols. 1–21) 1980. 63–88. Itt: 63. Vö. BOTOS Máté: La postérité de l'Union de Fribourg dans la mémoire catholique. *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte.* 2006/4. 305–315.

Az eredeti foglalkozása szerint bányamérnök Le Play úgy vélte, hogy a társadalmi kérdések tanulmányozását a természeti törvények vizsgálatának metodikája alapján kell végezni, ezért a munkásság életkörülményeinek megfigyelését a munkáscsaládokéval kezdte, azon meggyőződése alapján, hogy a család a társadalom szövetének alapja.¹⁹³ Katolikus, konzervatív tudósként számára a család mellett természetesen a vallás volt a társadalom másik fő szervező és összetartó ereje, épp ezért elsődlegesen arra a kérdésre kereste a választ, hogy miként lehet a szekularizáció visszaszorításával ismét a vallást a társadalomszervezés legfőbb mozgatórugójává tenni. A munkások életkörülményeinek javításához szükséges felülről kezdeményezett társadalmi reformot is vallásos alapokon képzelte el, melyben – mint ahogy egyébként a társadalmi működés egészében – a tízparancsolatnak és az evangéliumi szeretetnek szánta a fő szerepet. Ezek a forrásai ugyanis azoknak az erkölcsöknek, amelyek ha megromlanak, a fennálló magántulajdoni rendszer válságát okozhatják, s ezen keresztül súlyos társadalmi torzulásokhoz vezethetnek. Le Play szerint a nemzetgazdasági szempontból egyébként szükséges ipari forradalom kísérőjelenségeként ez a folyamat tulajdonképpen el is kezdődött, s a tulajdonosok erkölcstelen üzletszemléletét, a munkások kiszolgáltatottságát, a közösségek felbomlását és az egyén kiszolgáltatottá válását eredményezte. Mindezek leküzdéséhez három lehetséges eszközt említ Le Play: az állami beavatkozást, a munkásszervezetek fellépését és a patronátusrendszer bevezetését. Szerinte az állam feladata egyfelől, hogy „az isteni és természetjogokkal egybehangzóan” a törvények és a végrehajtó hatalom eszközeivel gondoskodjon a közösség és tagjai jólétéről, másfelől, hogy ügyeljen a társadalmi igazságosságra, és a rendet fenntartva, minden belső és külső veszélytől megvédje magát és tagjait.¹⁹⁴ Az általa javasolt patronátusrendszer lényege valójában a munkáltató és a munkavállaló viszonyának módosítása volt: mivel a nem állandó megélhetési forrást biztosító ipari bér munka nem teszi lehetővé a munkás számára

¹⁹³ Részletesen: BOTOS Máté: A konzervatív társadalomfilozófia atyja: Frédéric Le Play (1806–1882). *Magyar Szemle*. Új folyam V. évf. 5. sz. (1996. május) 522–524.

¹⁹⁴ Le Play, *Les ouvriers européens* című családmonográfiájában szereplő gondolatait idézi: BOTOS Máté: Az állam szerepei és értelmezése a keresztényszociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. In: *Ezredforduló, századforduló, hetvenedik évforduló: tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Osiris, Piliscsaba – Bp., 2001. 268–281. Itt: 273.

vagyoni tartalékok képzését, ezért a karitatív intézmények mellett létre kell hozni a patronátust. Munkáltató és munkavállaló között önkéntes alapon létrejövő, örökös kontraktusról volt szó, amely a munkás és a munkaadó érdekeinek egyeztetése érdekében az anyagi haszon megszerzésén túl erkölcsi előnyök elérését is lehetővé tette volna. Le Play paternalizmusnak nevezett eszméje kortársai körében nem volt túl népszerű, hiszen nem sokan mondtak le az extraprofitról. Mivel ezt ő maga is belátta, támogatta a munkáskérdés más eszközökkel történő megoldását is.¹⁹⁵

Az eszméit felkaroló Albert de Mun (1841–1914) a porosz-francia háború során ismerkedett meg a német keresztényszociális gondolat alakulásával, Ketteler püspök munkásságával. Le Play és Ketteler hatására 1873-ban már megalakította Franciaországban a katolikus munkáskörök hálózatát (*Oeuvres de cercles catholiques d'ouvriers*):¹⁹⁶ alapgondolata az volt, hogy a szakmák szerinti szervezkedés, az igazságos bér biztosítása, valamint a munkásság érdekét védő szociális törvényhozás alapvetően állami feladat, és ezek nélkül nem oldódhat meg a szociális feszültség.¹⁹⁷ Ebben társa és segítője volt René de la Tour du Pin márki (1834–1924), aki az *Action française* tevékenységét is meggyőződéssel támogatta.¹⁹⁸ Németországban Löwenstein herceg – Kettelerhez és Kolpinghoz hasonlóan – foglalkozott a munkáskérdés katolikus megoldásával.

A közös munka a kör tagjai között valójában már 1881-től megkezdődött: XIII. Leó pápa meghívására megalakult Rómában Franz Kuefstein gróf javaslatára és Gaspard Mermillod részvételével a *Circolo dei Studi sociali ed economiche*. A kör tagjai két éven át vizsgálták a munka természetét, a tulajdon és társadalom viszonyát a tamási filozófia szellemiségében. Ezzel párhuzamosan Németországban von Löwenstein herceg elindította a szociális kérdés iránt fogékony német ajkú gondolkodók összejöveleit a *Freie Vereini-*

¹⁹⁵ BOTOS M., 1996. 524–526.

¹⁹⁶ A Mozgalom 1873-ben tartotta első országos nagygyűlését, 1875-ben pedig már 150 munkáskört és 18 ezer tagot, ezen belül 15 ezer munkást számolt. MIHELICS Vid: *Világproblémák és katolicizmus*. Dom kiadás. Bp., 1933. (1933b) 33.

¹⁹⁷ De Mun munkásságával kapcsolatban ld. még: MIHELICS, 1933b. 27–49. és M. SZEBENI Géza: A francia kereszténydemokrácia történetéről. *Múltunk*. 2007/3. sz. 166–201. 175–176.

¹⁹⁸ BENE Krisztián: A gazdasági válság és a katolikus rendpártiság Franciaországban. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. század Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 75–76.

gung katholischer Sozialpolitiker egyesülés keretében. Az egyik Klein-Heubach-ban tartott ülésen részletesen elemezték az államnak a gazdasági és munkaviszonyokkal kapcsolatos feladatait, és rámutattak az állam felelősségére e kérdések terén.¹⁹⁹ Vélhetően e kör találkozóin vetette fel Karl von Vogelsang egy összeurópai összejövétel és tanácskozás gondolatát, és ezt követően kezdődött meg a fribourgi találkozó előkészítése.²⁰⁰ A politikai támogatást a katolikus, társadalmi problémákkal foglalkozó, 1891-ig minden év októberében megtartott,²⁰¹ rendszeres eszmecserére Georges Python (1856–1927) a svájci Kereszténydemokrata Néppárt (CVC) elődjét jelentő Svájci Konzervatív Néppárt egyik alapítója adta. (Magyar részről a későbbiekben Esterházy Miklós Móric gróf (1855–1925) a főrendiház tagja (1887–1918), az 1894. évi budapesti katolikus nagygyűlés elnöke, majd 1895-től a Néppárt társelnöke vett részt a kör munkájában.)²⁰²

A Fribourgi Unió egyfelől munkacsoportok szerint, másfelől pedig nemzeti bizottságok szerint is tagolta munkáját. A viták alapjául szolgáló jelentések egyfelől bemutatták az egyes résztvevők hazájában a társadalmi és szociális helyzetet, másfelől a munkacsoportok elemezték a szabadelvű kapitalizmus, a munkabérek, a magántulajdon és különösen a rendi társadalom kérdéskörét.²⁰³ Az Unió legfontosabb következtetése volt, hogy a szegények, elesett társadalmi csoportok alkalmoszerű segélyezése nem oldhatja meg a probléma mélyén húzódó társadalmi gondokat. Éppen ezért a gazdaság terén sem elégséges a „keresztény értékekhez való individualista visszatérés, vagy filantróp vállalkozások alapítása.” A társadalmi igazságosság gondolatát középpontba állítva átfogó megoldással kell a problémához közeledni. Az 1890-es zárójelentés értelmében épp ezért az állam feladata a mutatkozó túlkapasok korrekciója, a magánvállalkozások

¹⁹⁹ BOTOS M., 2010. 92.

²⁰⁰ PAULHUS, 1980. 66–67., valamint ADRIÁNYI Gábor: A szociális kérdés a német és a magyar katolikus egyházban 1891 előtt. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 1995/1–2. sz. 172. Albert de Mun, aki fiatalkorában a francia hadsereg tagjaként megélte a párizsi kommun vészterhes napjait, már a kezdetekkor nyilvánvalóvá tette, hogy itt nem valamilyen szocialista megmozdulásról van szó, ugyanis a „szocializmus nem más, mint az isteni hatalom teljes tagadása”. Így nem lehet semmi közös találkozópontra ideológiai nézeteivel, mint ahogy a liberalizmussal sem.

²⁰¹ A találkozásorozat végét valójában Mermillod püspök kardinálissá történt kinevezése jelentette: 1890-ben Rómába távozott, így az utolsó plenáris ülésre 1891 októberében került sor. PAULHUS, 1980. 71.

²⁰² Vö. GERGELY, 2007. 9–11.

²⁰³ BENE, 2013. 76.

tevékenységének összehangolása a közjával (miközben garantálja a lehető legnagyobb szabadságot a magánkezdeményezéseknek). A magántulajdon kettős természetének kidomborítása is megjelent az Unió tanácskozásain: a magántulajdon nem csak az egyén boldogulását hivatott szolgálni, hanem egyben közösségi aspektussal is rendelkezik, mely „elsődleges”. A részletek kidolgozására természetesen a tanácskozások nem vállalkoztak, de a katolikus tanításhoz illeszkedő alapelveket próbálták megfogalmazni. Így volt ez a manchesteri kapitalizmussal kapcsolatban is: Henri Lorin vitairata alapján két teológus, Georges de Pascal és Augustin Lehmkuhl S. J. dolgozta ki azt az álláspontot, miszerint az uralkodó piacgazdaság egoista, uzsorásként működik, és bűnös a társadalmi struktúrákban mutatózó problémák kapcsán. Nem egyes egyedi esetekben mutatkozik ez meg, „hanem maga a rendszer hibás”. Mindezek alapján szükség van az állami beavatkozásra, hogy ki tudja javítani és ellensúlyozni tudja a rendszerben mutatózó rossz tendenciákat.²⁰⁴

1888. január 30-án XIII. Leó pápa audiencián fogadta Mermillod püspököt és az Unió néhány tagját. Komoly érdeklődést tanúsított eddigi tanulmányaik és elemzéseik iránt, melyről Mermillod, Lorin és Kuefstein 1888 februárjában egy memorandumot állított össze a Szentatyának. Ebben éles hangnemben ítélték el a kor individualista szellemét és az ebből fakadó hibás ember- és társadalomképet, melynek gyökereit a reformáció tanításaiiban is felfedezni vélték. Egyben kérték a pápát, hogy egy szentszéki tanításban foglaljon állást a fennálló rendszer visszaességeival szemben, a társadalmi problémák kezelése érdekében.²⁰⁵ A témánk szempontjából érdemes kiemelni, hogy az 1888. és 1890. évi októberi találkozók egyik központi kérdése éppen a fennálló rendszer rendi struktúrák szerinti átalakítása volt (a dokumentumokban a „*regime corporatif*” kifejezés kerül elő több alkalommal). Alaptételként fogalmazták meg, hogy a társadalmi rend a beállt folyamatok hatására felbomlott. Immár nem tekinthető olyan élő szövetnek, melyben minden élőlény – amely bizonyos fokig önálló és autonóm lény – megtalálná a helyét és szerephez juthatna. Az egyes, egymástól függetlenül létező alkotóelemek csak egy mindenható, központi hajtóerőnek engedelmeskednek... Ennek oka, hogy a felvilágosodás filozófiája eltörölte a kapcsolatot Istennel a társadalomban, megjelent az individualizmus, a gazdasági elméletekben a verseny és az egyéni érdekek léptek a közjó helyébe. Ezáltal az élő társadalmi

²⁰⁴ PAULHUS, 1980. 71–76.

²⁰⁵ PAULHUS, 1980. 76.

szövetet felváltotta az élettelen mechanizmusok hajtóereje, megszűnt a belső harmónia.²⁰⁶ Újra a „régibort” kellene „új tömlőkbe” tölteni; de ez nem a régi intézményi és társadalmi struktúrákat, hanem azok hagyományos katolikus társadalmi szellemiségét és szemléletét jelentette a szerzők számára! Az Unió véleménye szerint helyre kell állítani az egykori élő szövetet, a társadalom tagjait érdeklődésük és társadalmi szerepük szerint kell csoportokba rendezni, amely révén meg tudják jeleníteni érdekeiket a köz előtt. Autonómiájukat és állandóságukat a törvény által elismert szervezeti formájuk garantálja, mely révén a politikai közéletbe is be tudnak kapcsolódni. A modern gazdaság két szembenálló osztályával szemben a társadalom természetes felosztását a kézművesipar szolgáltatja; ebben három csoport különböztethető meg: a mesterek, a szakmunkások és a tanoncok. Szemben az osztályharcos ideológiával, ebben a felosztásban a társadalmi ranglétrán lentebb elhelyezkedő egyének folyamatos és békés emelkedést tudnak elérni.²⁰⁷ Ebben rejlik a szerves rendi társadalom természetes működése. Ehhez a kézműiparhoz hasonlóan La Tour du Pin véleménye szerint a nagyiparnak is rendek révén kell védenie a tulajdonos, a mérnökök (fehérgallérosok) és a munkások érdekeit. Ezek helyi képviselőikbe, majd regionális csoportokba és végül országos érdekképviselői struktúrákba szerveződve kapcsolódhatnak be a politikai döntéshozatali folyamatokba. Ebben a koncepcióban az önszerveződés alapját a szakmai (hivatási) család közös érdekei adhatták. A garanciát a helyi szervezetekben éppen a tulajdonosok és munkások közös vezetése biztosíthatta. Ahogy a családban minden családtag saját szerepet tölt be, a rendi struktúrában is minden egyes alkotórésznek aktív, határozott szerepe lett volna. A vallási, társadalmi és gazdasági rendben az egység és sokaság helyes rendje az egyén és közösség helyes egyensúlyi állapotát, az egyéni és közösségi érdekek harmonikus egyensúlyát jelenti, melyben mind az egyén, mind pedig a közösség érdeke érvényesül. Ennek felismeréseként 1887-ben elfogadták az Unió tagjai, hogy a jövőbeni, áhított rendi társadalom felé vezető első lépés lehet, ha kiépülnek a munkaadók és munkavállalók önálló érdekképviselői szervei, ezek ugyanis a későbbiekben egyesíthetők a szerves („organique”) rendi közösségben.²⁰⁸

²⁰⁶ PAULHUS, 1980. 78.

²⁰⁷ Vö. SOMERVILLE, Henry: *Studies in the Catholic Social Movement*. 1933. Reprint. IHS Press, London, 2010.

²⁰⁸ PAULHUS, 1980. 82–86.

Az új rendi struktúrák szerepére is tettek javaslatot a vitakör tagjai. Ennek megfelelően a rendek – autonóm működésük keretében – határozták volna meg az egyes hivatások működésének alapelveit, támogatták volna a munkásság felemelkedését (mind tekintélyük, mind társadalmi helyzetük, mind fizetésük tekintetében). Emellett segíteniük kellett a rendi tagok boldogulását, saját vagyont kellett felhalmozniuk, mely segítségével nyugdíjalapot, biztosítási alapot, iskolákat, munkás- és öregotthonokat hozhattak létre. Ehhez szükséges egyfelől az állam támogatása, valamint a vállalatok profitjából és az importból származó vámlefölözésekből való részesedés. Mindez elegendő alapot adhatott az érdekképviselő létrehozására és működtetésére, melynek részleteiről az Unió már nem fogalmazott meg javaslatokat, véleményt. A kör tagjai ugyanakkor segítettek a politikai katolicizmus körében megismertetni és elterjeszteni a „szociális katolicizmus” gondolkörét, mely új politikai erő, a keresztényszociális (későbbi kereszténydemokrata) mozgalmak megszületésében is komoly szerepet játszott. Egyetérthetünk azzal a megfogalmazással, hogy „e szociális reformkonzervativizmus filozófiáját alapvetően egy múltba tekintő, anakronisztikus szemléletmód, ugyanakkor mély szociális felelősségérzet jellemzi.”²⁰⁹

1.3.3. XIII. Leó enciklikái

Mindezek a gondolatok megkerülhetetlenül hatottak és részben beépültek a korszak pápai enciklikáinak mondandójába is. Az 1879-ben kiadott *Aeterni patris* kezdetű enciklikája már az új társadalmi alapállásnak az előszelét jelentette. „Aki korunk sanyarú állapotait figyelmére méltatja s a közügyek menetét, valamint a magányosok életviszonyait vizsgálja, bizonyára azon meggyőződésre jut, hogy e bajoknak, melyekkel már küszködünk vagy melyektől még csak félünk, áradozó forrását azon Isten és világról való téves nézetek képezik, melyek a bölcséleti iskolákból átszivárogtak a társadalom minden rétegébe s majdnem általánosan elfogadtattak...”²¹⁰ Ilyen körülmények közepette a körlevél a keresztény világszemlélet Aquinói Szent Tamás és egyben Szent Ágoston szellemében történő

²⁰⁹ BOTOS M., 2010. 93.

²¹⁰ *Aeterni Patris*. Prohászka Ottokár fordítása és jegyzetei. Budapest, 1879. Vö. FRENÝÓ Zoltán: A tanítás problémája Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás szerint. In: *Aquinói Szent Tamás nyomában. A Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság konferenciái, 2004–2005*. Szerk. CSELÉNYI I. – HOPPÁL B. – KORMOS J. Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság, Bp. 2007. 204–226.

megújulását és továbbfejlesztését állította feladatként a katolikus világ elé. Az egykori Hippo püspökének tanítása elsősorban a kor réveszméivel szemben és az új irányok hit alapján történő megközelítésével jelenthetett példát a 19. század utolsó harmadában: „Úgy látszik azonban, hogy a legdicsőbb pálma mégis Ágostont illeti, ki hatalmas értelemmel kiváló jártasságot párosított az egyházi és világi tudományban, s szilárd hittel és óriási ismeretkészlettel küzdött kora tévedési ellen” – írta XIII. Leó az enciklikájában. A modern tudományokhoz fűződő viszonyban – a másik nagy egyházi tanító példáját emelve ki – szintén egyértelmű irányt mutatott a pápai tanítás: „A skolasztikus tudósok közül, mint mindannyinak fejedelme és mestere, messze kimagaslik aquinói Tamás, ki [...] a dolog természete szerint, az ész és a hitet először mindig megkülönböztette, s azután összeegyeztette, s midőn így mind a kettőnek jogait megvédte s méltóságát biztosította, szent Tamás szárnyain az emberi ész oly magaslatra emelkedett, hogy magasabbra már alig szárnyalhat, és a hit az észről több és hathatósabb segítséget alig várhat, mint amennyit aquinói szent Tamás által nyert.” Mindezeket figyelembe véve XIII. Leó elrendelte „a katolikus hit oltalmára és felvirágoztatására, az emberi társadalom javára s a tudományok tökéletesítésére” Szent Tamás tudományának, bölcséletének az „ősi jogaiba való visszahelyezését” és annak „terjesztését”. Annak okát, hogy miért tartotta ily fontosnak és kiemelkedő jelentőségűnek a világ figyelmét a „túlhaladottnak vélt tamási tanítás” felé fordítani, abban láthatjuk, hogy Leó hitte: „a felvilágosodás következtében sarkpontjaiból kifordult világ társadalmi és gazdasági viszonyainak jobbítása csak az Aquinói Szent Tamás által filozófiailag és teológiailag átgondolt és leírt tanítás, vagyis a világ Istentől szándékolt hierarchikus rendje visszaállításával lehetséges.”²¹¹ A neotomizmus alapja tehát a puszta hit és a magára hagyott értelem helyett a kettő egymásrataltsága és egyetértése: a fides és a ratio, az elkötelező hit és a belátó értelem egyaránt a keresztény üzenet lényegét képezik egy hierarchikus társadalmi rendben.²¹²

Az egyházfő későbbi, *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában – folytatva korábbi megnyilatkozásainak szellemiségét – egyben már

²¹¹ KÉK Emerencia: A hivatásrendiség előzményei a katolikus egyház szociális tanításában a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* enciklikák alapján. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 37–45. ltt. 41.

²¹² Vö. HORVÁTH, Pál: Fides et ratio – pápai körlevél a hit és az ész kapcsolatáról. *Vigilia*. 1998/8. sz. 651.

nem csak irányt mutatott a korábbi szent életű elődök segítségével, de egyértelmű tanítást is adott a kor kérdéseivel kapcsolatban: a kapitalista társadalmi és gazdasági berendezkedést karitatív-szociális intézkedésekkel, a szolidaritás jegyében igyekezett megreformálni. Ezzel megjelenhetett a századfordulóra az egyház új, modern köntösbe öltöztetett társadalmi tanítása, a politikai katolicizmus által is előtérbe állított szolidarizmus eszméje.²¹³

A politikai katolicizmus különböző reformirányzatai ezáltal a társadalmi kérdés kapcsán végül új összhangra találtak a 19. század végének meghatározó pápai enciklikájában, mely a későbbiekben a hivatásrendi gondolkodás egyik alapidokumentumává vált. XIII. Leó pápa 1891. május 15-én adta ki ezt a munkások helyzetéről szóló enciklikáját, mely egyfelől az addig felhalmozott keresztény-konzervatív gondolkodók elméleteire épült, másfelől pedig alapvetően meghatározta a továbbiakban a keresztényszociális (és egyéb konzervatív) gondolkodók eszméit.²¹⁴ Támaszkodva a „szociális katolicizmus” vívmányaira és a Fribourgi Unió körében kidolgozott elméletekre a Szentatya „nem pusztán a konkrét problémák megoldását tűzte ki célul – olyan mindenkihez szóló társadalomerkölcsi tanítást akart adni, amely keresztény, valamint egyetemes értékek mentén biztos támaszt jelenthet a munkáskérdés megoldását keresők számára.”²¹⁵

A *Rerum novarum*ban jelent meg első ízben konkrétan az a szemléletmód, amely – az egyház eszméi szerint – a modern polgári, kapitalista társadalmak humanizálására irányult: a valóságban a társadalom az ipari átalakulás következtében megosztottá vált, mely súlyos problémák forrása; tehát a kettészakítottság és a szembenállás gyökereit kell megszüntetni, magát a munkáskérdést kell kiiktatni, hogy az éledező destruktív eszmék (köztük különösen

²¹³ Vö. DONOVAN, John F.: Pope Leo XIII and a Century of Catholic Social Teaching. In: *The Heart of Catholic Social Teaching: Its Origin and Contemporary Significance*. Szerk. MATZKO MCCARTHY, David. Brazos Press, Baker Publishing Group, 2009. 55–72.

²¹⁴ Az enciklika csak a kiindulópontot jelentette, azt „a változó világ követelményeinek megfelelően az utódok továbbfejlesztették és saját korukra alkalmazták. Így 1931-ben XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájával a 40. évfordulón; XXIII. János pápa 1961-ben a *Mater et magistra*-val, II. János Pál pápa 1981-ben a *Laborem exercens*-szel, majd az idén, 1991-ben a *Centesimus annus* kezdetű enciklikájával. Ezek az apostoli körlevelek a keresztény szociális tanítás alapidokumentumai, amelyekre a 20. század keresztény (keresztényszociális és kereszténydemokrata) pártjai politikai doktrínájukat építik, vagy legalábbis annak elméleti-erkölcsi alapvetéseként tartatnak számon.” GERGELY Jenő: A százéves Rerum Novarum. *História*, 1991/5–6. 3–4.

²¹⁵ KÉK, 2013. 39.

az ateista és egyházellenes marxizmus) vitorlájából sikerüljön kifogni a szelet. Ehhez szükséges a szolidaritás, a szubszidiaritás²¹⁶ és a konkordancia, melyek a rendi gondolatok alapját is képezték: „Alapvető hibát követnek el a társadalmi kérdés tárgyalásában azok is, akik a két társadalmi osztályt eleve egymás ellenségének tartják, mintha a természet a gazdagokat és a szegényeket arra teremtette volna, hogy állandó harcban egymást irtsák. Ez annyira ellenkezik a józan ésszel és az igazsággal, hogy pontosan az ellenkezője igaz. Ahogy ugyanis a testben a különféle tagok úgy illeszkednek egymáshoz, hogy ebből az egésznek az az összhangja keletkezik, amit joggal mondunk harmóniának, éppen úgy intézkedett a természet a társadalomról is, hogy a két osztály egyetértő kölcsönviszonyban álljon egymással, s megfelelő egyensúlyt tartva egészítse ki egymást. Hiszen teljes mértékben egymásra vannak utalva: sem a tőke munka nélkül, sem a munka tőke nélkül nem lehet meg. Az egyetértés a dolgokban szépséget, azaz rendet hoz létre, míg ezzel szemben az örökös harcból szükségszerűen kezelhetetlen zűrzavar keletkezik. Mármint a keresztény intézmények e küzdelem megszüntetésére, sőt radikális megelőzésére csodálatos és sokféle erővel rendelkeznek.”²¹⁷ Ettől kezdve az egyház egyértelműen a polgári közösségek autonóm cselekvése mellett állt ki, és szorgalmazta a kis közösségek

²¹⁶ A szubszidiaritás kifejezés a *Rerum novarum* enciklikában betű szerint nem, de értelmében megfogalmazásra került. Maga a kifejezés az eddigi kutatások szerint első ízben Heinrich Pesch a későbbiekben még részletesen bemutatásra kerülő munkásságában jelent meg. Pesch fejti ki első ízben explicit módon, hogy mindaz, amit az egyének, családok és kisközösségek el tudnak végezni, nem lehet az állam hatásköre. Vö. MAZUREK, Franciszek Janusz: Die Konzeption des gesellschaftlichen Solidarismus nach Heinrich Pesch. In: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften (JCSW)* 21. 1980. 73–98. Itt: 96. A szubszidiaritás gondolatának az egész egyházra való nyomatékos és egyértelmű kiterjesztésére csak XII. Pius pontifikátusa alatt került sor. 1946 februárjában a Szentatya az új bíborosok beiktatása alkalmával karolta fel az elődei, és különösen a *Quadragesimo anno* enciklika által is hangsúlyozott és immár szó szerint is kifejtett szubszidiaritás gondolatát: „A társadalomelmélet szilárd és örökérvényű elve az a rendkívülien fontos alapelv, amelyet sem megcáfolni, sem megváltoztatni nem lehetséges; ez így szól: amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének felforgatása, mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és bennerejlő erejénél fogva segíteni – szubszidiálni – köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztania vagy bekebeleznie azokat.” *Quadragesimo anno* III/6. 79. pont.

²¹⁷ *Rerum novarum*, III. rész. 1. fejezet. 15. §.

megszületését, melyek összefogva a megoldás felé vezethettek. Az állam kötelessége a keretek biztosítása, a jó kormányzás, az elesettek érdekeinek védelme. Éppen ezért a *Rerum novarum* összefoglalta a keresztény szociális tanítás és társadalomfelfogás lényegét, mely segíthet, hogy megvalósuljon a „szervezett társadalom” a közjó érdekében. Ehhez új munkamegosztást hirdetett: az egyház adta a társadalomszervező elveket, az állam kötelessége volt ezeket politikájában megvalósítani, míg a nép, mindenekelőtt a munkásság kötelessége, hogy ezeket elfogadja.²¹⁸

XIII. Leó pápa munkájának újdonsága mindenképpen abban mutatható ki, hogy valós kompromisszumot igyekezett felmutatni a korszak szembenálló eszméi és társadalmi rétegei között. Elvetette a liberalizmus és szocializmus megoldási javaslatait, és nemcsak a gazdasági élet szembenálló feleit szőlította önmérsékletre, de egyben a munkavállalók körében az intézményesített önszegélyezést sürgette, míg az államot figyelmeztette társadalmi, szociális jóléti kötelezettségeire.²¹⁹ Mint azt fentebb is láthattuk, az enciklika egyértelműen kifejtette, hogy a két társadalmi rétegnek, a munkaadók és munkavállalók szférájának „egyvetértő kölcsönviszonyban” kell állnia. Ez szolgáltathatja az alapot a szembenállás leküzdésére, a fenyegető osztályharc kivédésére. Leó pápa iránymutatása szerint a társadalmi csoportok harmonikus együttélése elősegíthető az egyház tanításával, a felek belátásával és a megfelelő állami keretek biztosításával. A munkások méltósága megtiltja, hogy „rabszolgáknak tekintsék őket”, sőt munkájukért igazságos bér illeti meg őket. A magánvagyon természetesen sérthetetlen, de Aquinói Szent Tamás szellemében (és valószínűleg a Fribourgi Unió munkássága nyomán) hangsúlyozza az egyházfő, hogy ebből társadalmi kötelezettségek is fakadnak. A vagyon felelősségteljes felhasználása és a szegények megsegítése mindenki közös feladata.²²⁰ „Mindezek biztosításában az államra nélkülözhetetlen feladat hárul: a közjó őreként és biztosítójaként feladata nemcsak a közösség és tagjainak, valamint a társadalom alapértékeinek a védelme, hanem tekintélye miatt az osztályok közötti kiegyenlítő (kiszegítő) szerepet is el kell látnia.”²²¹ Ezzel megjelent az állami beavatkozás szükségességének gondolata, mely szembehelyezkedik a piac önszabályozó működésének liberális felfogásával. Ezzel

²¹⁸ Ld. erről: GERGELY, 1977. 11–12.

²¹⁹ MAYER-TASCH, 1971. 61.

²²⁰ *Rerum novarum*, III. rész. 1. fejezet. 16–21. §§.

²²¹ KÉK, 2013. 40.

együtt járt a szubszidiaritás gondolatának hangsúlyos megjelenése az egyház társadalmi tanításában.²²² Kijelenthetjük, hogy a pápa szerint a fennálló gazdasági rendszert az állami gazdaság- és szociálpolitikának, továbbá a tőke és munka kiegyensúlyozó szerepének kell szabályok közé szorítania. Ebben elengedhetetlen a munkaadók és a szervezett munkásság közötti tárgyalásos megegyezés, melyhez szükség van bizonyos hierarchikusan tagolt szervezeti struktúrák létrehozására is. „Noha XIII. Leó kifejezetten nem említi a »hivatásrend« fogalmát, a társadalmon belüli helyes viszonyok elrendezésében nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít a munkások és a munkáltatók közös szervezetekben való baráti és testvéri együttműködésének. [...] A különböző irányvonalak képviselőinek elméleteiből végül Matteo Liberatore, az enciklika szerkesztésében részt vevő jezsuita teológus hatására került be a munkások és a munkáltatók közös szervezetének a gondolata a dokumentumba, megvalósítandó célként megjelölve a munkaadók és alkalmazottaik közötti erkölcsi kapcsolatot, annak minden velejárójával együtt (jogok és kötelességek, közös együttműködés és érdekvédelem).”²²³ Mindezzel ténylegesen úttörő jelleget tulajdoníthatunk a pápai enciklikának a szociális egyenlőtlenségek felszámolása terén. Ahogy XI. Pius pápa későbbi megemlékezésében is nyilvánvalóvá tette: „a *Rerum novarum* nyomán kibontakozó mozgalom döntően hozzájárult a társadalmi felelősség iránt érzéketlen liberalizmus bukásához, egyes állami munkásjóléti intézkedésekhez, illetve a katolikus jótékonyossági-önsegélyző egyesületi, valamint szakszervezeti mozgalom kibontakozásához.”²²⁴

1.3.4. A szolidarizmus

Az egyház tanítására komoly hatást gyakorolt már az 1890-es években és egyben a *Rerum novarum* eszméit fejlesztette tovább Heinrich Pesch (1856–1926) jezsuita páter, közgazdász és társadalomfilozófus. Munkásságának több ezer oldalnyi lenyomata között a legfontosabb kifejezés minden bizonnyal az egyház társadalmi tanításának új értelmet adó szolidarizmus tanítása. Pesch olyan későbbi meghatározó

²²² Vö. HÁID Tibor: Az állam és az erőszak szerepe két pápai enciklika tükrében. *Polgári Szemle*, 10. évf. 1–2. sz. (2014. március)

²²³ KÉK, 2013. 41.

²²⁴ STRAUSZ Péter: A Quadragesimo anno és a hivatásrendiség. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. Vö. GERGELY Jenő: XIII. Leó és a keresztényszocializmus. *Vigilia*, 1998/11.

egyházférfiak tanára is volt egyben, mint az 1931-es *Quadragesimo anno* kezdetű pápai enciklika létrejöttében kulcsszerepet játszó Oswald von Nell-Breuning és Gustav Gundlach, valamint gondolatai alapvetően hatottak a két világháború között munkáját megkezdő Johannes Messner tanaira is.²²⁵

Heinrich Pesch S. J. egyetemi tanulmányai során teológiát, közgazdaságtant és filozófiát tanult, majd angliai tartózkodása alatt ismerte meg a gazdasági válság és a kapitalizmus árnyoldalait. A mainzi szemináriumban tanulmányozta számos meghatározó egyházi szereplő, így többek között Ketteler püspök gondolatait is, és itt írta meg első jelentős munkáját *Liberalismus, Sozialismus und christliche Weltanschauung* (Liberalizmus, szocializmus és keresztény világszemlélet) címen. Majd Berlinbe költözve a nagyvárosi lelki gondozásba kapcsolódott be, és 1905-től jelentette meg 5 többfüzetnyi kötetben főművét *Lehrbuch der Nationalökonomie* (A közgazdaságtan tankönyve) címen.²²⁶

Pesch felfogásának egyik legerősebb képe volt a korábbi korokból is már ismert szerves, élő társadalom, amelyben a társadalom tagjai egy-egy szervét jelentik az élő szervezetnek. Ahogyan a későbbiekben Oswald von Nell-Breuning, majd Johannes Messner munkásságában is látni fogjuk, ennek a hasonlatnak a legjelentősebb mondanója abban rejlett, hogy a szervezet minden egyes funkciója az egész szervezet fenntartására irányul. Ez az életre irányuló elv jelenik meg a társadalomban is.²²⁷

Ebből az alapelvből kiindulva Pesch szerint mind az individualista megközelítésmód, mely a korai liberalizmus gazdaságfelfogásában tükröződött, mind az ezzel szemben létrejött kollektivisták megközelítésmód, mely a szocializmus, majd kommunizmus sajátja, tarthatatlan és összeegyeztethetetlen az egyház tanításával. Pesch szerint az elődök

²²⁵ Vö. RAUSCHER, Anton: *Katholische Soziallehre und liberale Wirtschaftsauffassung*. In: *Selbstinteresse und Gemeinwohl. Beiträge zur Ordnung der Wirtschaftsgesellschaft*. Szerk. RAUSCHER, Anton. (Soziale Orientierung, Bd. 5.) Duncker&Humblot, Berlin, 1985. 279–320.

²²⁶ Pesch életútjáról ld. MUELLER, Franz H.: Heinrich Pesch (1854–1926). In: *Rheinische Lebensbilder*, Band 7. Szerk. POLL, Bernhard. Im Auftrag der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde. Rheinland Verlag, Köln 1977, S. 167–180., valamint *Das System des Solidarismus – Zur Auseinandersetzung mit dem Werk von Heinrich Pesch S. J.* Szerk. GROßE KRACHT, Hermann-Josef – KARCHER, Tobias S. J. – SPIES, Christian. LIT Verlag, Berlin 2007.

²²⁷ Erről bővebben: GIERS, Joachim: *Wesen und Wandel des organischen Denkens in der katholischen Soziallehre*. In: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften (JCSW)* 1966–1967 (Nr. 7–8.), valamint MAZUREK, 1980. 87–89.

legnagyobb hibája abban rejlett, hogy absztrakt elveket igyekeztek dogmává alakítani és a belőlük levont következtetéseket valóságként elfogadni. A társadalmi létet naturalista-biológiai szemlélettel kezelték: véleményük szerint a gazdasági törvényszerűségek állandó, az etikai normáktól független karakterrel rendelkeztek. Így az ember tevékenységét irányító morális normává a hasznot emelték. A modern gazdasági rendszerben az ember a tőke szolgájává vált, a tőke pedig a gazdasági élet urává változott. Az embert ez az individualista, haszonelvű megközelítés csak eszközként és a nyereség előállításának szerszámaként, míg a munkáját áruként értelmezte. Ezzel szemben Pesch meggyőződése, hogy nem a tőke a legnagyobb érték és a gazdasági tevékenység célja, hanem éppen az emberi szubjektum.²²⁸

Így az individualizmussal és kollektivismussal szemben létrehozandó, már korábban több írásában körvonalazott új társadalmi rendszert 1902-ben nevezte meg Pesch „szolidarizmus”-ként. A jezsuiták *Stimmen aus Maria-Laach* címet viselő folyóiratában fejtette ki gondolatait a társadalmi szolidaritás szükségességéről.²²⁹ A keresztény erkölcs és a hit tanítása alapján olyan társadalmi rendszert kell megvalósítani, amely érvényre tudja juttatni az emberek közötti szolidáris kapcsolatokat; ezek a kapcsolatok olyan természetes közösségekben nyilvánulnak meg, mint a család és az állam. Emellett a rendszernek biztosítania kell a közösségi szellem által erőssé váló, de jogilag is megalapozott, az adott történelmi szükségsekhez igazított, kooperatív, képviselői és korporatív törekvéseket az állam és a hivatás minél szélesebb kiteljesedésére. Nem lehet sikeres az „abszolút szabadság” és az „egyetemes egyenlőség” rendszere sem, nem vezethet eredményre sem a csak egyéni előnyöket kergető egyedi vállalkozás, sem pedig a társadalmi csoportok közötti különbségek mondvasínált elhomályosítása. Véleménye szerint a társadalom morális egységet alkotó egészébe kell szervesen integrálni az egyéneket.²³⁰ Míg a liberalizmus és individualizmus a szabadságfogalmat, a marxizmus és szocializmus az egyenlőségfogalmat állította tanítása középpontjába, addig a szolidarizmus az egységet, az egymás iránti elköteleződést, szolidaritást

²²⁸ MAZUREK, 1980. 73–98.

²²⁹ Vö. GROßE KRACHT, Hermann-Josef: Zwischen Soziologie und Metaphysik. Zur Solidarismus-Konzeption von Heinrich Pesch S. J. In: *Das System des Solidarismus. Zur Auseinandersetzung mit dem Werk von Heinrich Pesch S. J.* Szerk. GROßE KRACHT, Hermann-Josef – KARCHER, Tobias S. J. – SPIß, Christian. LIT Verlag, Berlin 2007. 59–91. Itt: 61–62.

²³⁰ Erről ld. PESCH, Heinrich: *Lehrbuch der Nationalökonomie. Erster Band: Grundlegung.* Freiburg, 1914. 414.

helyezi fókuszába. Ennek megfelelő keretét adja a szubszidiaritás: ez nem egy individualista elv, sokkal inkább a szociális közösség alapelve; a középpontja nem az ember a maga magányában, nem az individuum, hanem az emberi személy a társadalom szövetében, az ember a maga nyitottságával és kapcsolataival embertársai körében. A szubszidiaritás alapvetően feltételezi a tagolt társadalmi rendszert, mely keretében megvalósulhat a szociális kooperáció. A „subsídium” nem csak a beavatkozás tilalmát tartalmazza bizonyos feltételek kö-zepette, hanem – Oswald von Nell-Breuning elemzésében – egyben a „segély az önsegélyre” gondolatát is.²³¹

Pesch megközelítésmódja ezzel egyszerre tradicionalista, konser-vatív gyökerekből fakadó és egyben modern. Magától értetődő volt számára, hogy érvelésében a katolikus filozófia skolasztikus–onto-lógiai gyökereihez és a katolikus természetjoghoz nyúljon vissza. A tradicionalista felfogásban a felebaráti szeretet és a másik emberi lény megbecsülése alapértéke az egyház tanításának. Emellett az egyház tanítása a társadalmi kérdésekkel főleg morális és részben jogi álláspontok alapján foglalkozott. Pesch megközelítését ezekhez képest ugyanakkor modernnek is tekinthetjük, ugyanis a forradalmak korának három hívószava közül (liberté, egalité, fraternité) egyet magáénak vallott, azt be tudta illeszteni saját, immár tudományos igényű koncepciójába. Így új felépítményként jelent meg a katolikus társadalmi tanítás, amely – mint azt a fentiekben is láthattuk – a 19. század utolsó harmadának kihívásaira adott válasz volt.²³² Példaér-tékű, hogy mindennek során sikerül elkerülnie mind az extrém mo-dernizmus, mind a befelé forduló katolikus integralizmus csapdáját.²³³

²³¹ RAUSCHER, Anton: Das Subsidiaritätsprinzip in der Kirche. In: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaft* (JSCW) 1969. Band 10. 301–316.

²³² Az egyház társadalmi tanítása e perctől kezdve rendkívül fontos kettősséggel bír: egyszerre állandó és változó. Ahogy a 20. század végén Szent II. János Pál kifejtette: „Valójában a folytonosság és a megújulás igazolja az Egyház tanításának maradandó értékét. Ez a kettősség az Egyház szociális tanításának sajátossága. Egyrészt állandó, mert azonos marad alapeszméjében, „vezérelveiben”, „értéktételeiben” és „cselekvési normáiban”, de főként az Úr evangéliumával való eleven kapcsolatában; másrészt mindig új is, mert állandóan alkalmazkodnia kell – megfelelő módon szükségszerűen – az idők változó körülményeihez és az állandóan változó eseményekhez, amelyek között az emberek és a társadalom mindennapi élete zajlik.” *Sollicitudo rei socialis*. II. János Pál pápa enciklikája a püspökökhöz és papokhoz, a szerzetesi közösségekhez, az Egyház minden fiához és leányához és minden jóakarátú emberhez a *Populorum progressio* kezdetű enciklika huszadik évfordulójára. 1987. december 30. 1/3. rész.

²³³ Vö.: DIRSCH, Felix: *Solidarismus und Sozialethik. Ansätze zur Neuinterpretation einer modernen Strömung des katholischen Sozialphilosophie*. LIT Verlag, Berlin, 2006. 16–17., valamint GROßE KRACHT, 2007. 63.

Pesch világképe sokban különbözött a korábbi Vogelsang-iskola megközelítésétől. Számára a polgári-liberális berendezkedés gazdasági alapjai nem képezték vita tárgyát: társadalom és gazdaság harmonikus rendszerében a szociálisan kiegyenlített kapitalizmusnak helye van, és egyben megkerülhetetlen a modern ipari társadalmak közgazdasági ellátásához. Egyetértett Adam Smith gondolatával, hogy a dolgozó ember a nemzeti jólét alapja, és az emberi tevékenység a népek gazdagságának forrása. Ez is mutatja, hogy igyekezett megérteni és a helyes keretek közé terelni az elődök vitatott nézeteit. Ami a közismert közgazdászok munkái közül elérhető volt számára angol, francia vagy német nyelven, az utat talált művébe, és ami elfogadható volt saját koncepciója szempontjából, azt igyekezett a rendszerébe beilleszteni.²³⁴

Érdekes ugyanakkor érvelése a magántulajdon szerkezetével kapcsolatosan. Pesch közgazdasági elméletében a tulajdon nem maga a cél, hanem mindössze eszköz az emberi célok, a mindennapi szükségletek kielégítésére. A társadalom szociális jellege abban lesz nyilvánvaló, hogy az isteni gondviselés a javakat az egész emberiség számára teremtette meg, és ezáltal a vagyon csak embertársaink közreműködésével szerezhető meg. Ebből azonban Pesch számára következik az egyház szociális tanításának egyik kulcsmozzanata: a magántulajdon két jellemvonása, a személyes és szociális oldala. A törvényes igazság feladata öröködni afölött, hogy a magántulajdon ne veszítse el szociális jellegét és – a közjó alapelveit szem előtt tartva – megfelelően kerüljön felhasználásra.²³⁵

Ebben az ellenőrzésben és érdekkiegyenlítésben látja Pesch a hivatásszervezetek helyét. Fő érve a rendi szervezetű állam mellett, hogy a liberalizmus nyomán bekövetkezett számos olyan terület államosítása, amely korábban éppen a csoportpluralizmus terrénuma volt, és épp ezért megfelelő ellensúlyt képezhetett a mindenható állammal szemben: az egyetemek, a céhek, vagy a hivatási közösségek mind a pluralista társadalom érdekében szükségesek az államhatalommal szembeni érdekképviseletként. Ebben látta a társadalom integratív és szolidaritáselvű szerepét, mely képes a modern társadalom vadhajtasait letörni.

Felfogásában a család és az államszervezet az ember szociális

²³⁴ STORCK, Thomas: A Giant Among Catholic Economists. Review of *Lehrbuch der Nationalökonomie* by Heinrich Pesch. *New Oxford Book Reviews*. Volume LXXII, Number 2. (2005. február)

²³⁵ MAZUREK, 1980. 92–93.

természetéből fakadó elsődleges közösséget jelentik. De ezek mellett az ember számára szükség van további társadalmi csoportosulások létrehozására is, hogy saját kiteljesedését el tudja érni. Ez mind az egyének, mind pedig a közjó érdeke. Az így létrejövő rendek objektív értelemben azt a „helyzetet” (*conditio*) jelentik, amelyet valaki a társadalmi szövetében betölt. Vagyis a rendek révén bizonyos társadalmi funkciók teljesülnek, és így kialakulásuk alapegységét az azonos hivatások jelentik: helyi, üzemi szinten kell a munkaadók és munkavállalók, illetve hivatalnokok összességét megszervezni, akik autonóm szervezetet létrehozva irányítanak az őket érintő szociális és gazdasági kérdéseket.²³⁶

Munkájának egyik kiemelkedő jelentőségű pillanata mégsem a rendek, vagy a hagyományos ipar és mezőgazdaság előtérbe állítása. Sokkal inkább az igazságos bér fogalmának megteremtése, amelyet szintén a munkaadó és munkavállaló közötti szolidaritásból vezet le. Összhangban a pápai tanítással rámutat, hogy munka és tőke egymásra utalt a gazdasági folyamatokban, tulajdonosok és munkások egész életük és teljesítményük tekintetében egymástól függenek. Így a szolidarizmus egyértelmű alapkövetelménye, hogy közöttük ne álljon fenn hatalmas, feloldhatatlan konfliktus. Ha mindenki csak a saját gazdasági előnyeit és jólétét tartja szem előtt, az ugyanolyan negatív hatásokat okozhat, mint amikor egy családon belül minden családtag csak a saját érdekeivel törődik... Mindezek alapján a szolidarizmus programjába utat talált a közjó követelménye és a köz érdekében való szolgálat. A keresztény felebaráti szeretet erkölcsi posztulátumát a gazdasági élet vitáira, a gazdasági szereplők szembenállására, bérvitáira is át kívánta ültetni, mivel csak ez eredményezhette a partneri együttműködést.²³⁷ Ugyanakkor itt látjuk gondolatainak egyik nagyon fontos és kellően nem hangsúlyozott elemét is: az állami ellenőrzést az autonóm hivatásrendi szervezetek fölött elutasította, és Pesch mindvégig kitartott amellett, hogy a valós társadalmi béke csak önkéntes alapon, állami kényszerintézkedések nélkül érhető el! Éppen ezért Pesch meggyőződése, hogy a szolidaritás a tudatos, szabad emberi cselekvés etikai következményeként alakul ki. A szolidaritás nem létezhet morális kötelezettségvállalás nélkül.²³⁸ Mindennek nyomán Pesch elsőként a katolikus gondolkodók közül határozta meg a szubszidiaritás mibenlétét: az állam csak kiegészítő

²³⁶ PESCH, 1914. II. k. 663–664. és MAZUREK, 1980. 94–95.

²³⁷ MEYER. 1997. 220.

²³⁸ PESCH, 1914. I. k. 144. és I. k. 33.

szerepet játszhat, ott kell a törvényi keretek szabályozásán túl aktívan az egyének és közösségek érdekében fellépni, ahol az egyének és kiscsoportjaik rászorulnak segítségére. Alapesetben amit az egyének, családok és kisközösségek el tudnak végezni, az nem lehet az állam hatásköre.²³⁹ (E gondolatok a későbbiek során, a *Quadragesimo anno* enciklika létrejötténél is rendkívül fontos szerepet játszottak.)

Pesch számára tehát a szolidarizmus központi gondolata – a hitelvekkel is alátámasztott – közjólét és az általános jól-lét mint társadalmi jogi kötelezettség jelenik meg. A jogi síkra terelt elvárás, a nép igényeiről való gondoskodás az igazi népjólét értelmében, egyben már az állam feladatává teszi a megfelelő környezet biztosítását. Az új rendszer alapelve ugyanis – Muzslay István elemzése szerint – az ember és a közösség kölcsönös felelőssége és egymásrautaltsága, vagyis szolidaritása és a szubszidiaritás (kisegítés) elve. Az emberi közösség ennek következtében nem értelmi elvonatkoztatás, nem egy élettelen mechanizmus, ahogy azt az individualizmus tana hirdette, hanem élő szervezet, miként maga az ember, aki a társadalom alkotóelemeként és egyben hordozójaként jelenik meg. A társadalmi jogi kötelezettség révén kell tehát minden állampolgár számára biztosítani a nyugodt életvitel és fejlődés, és különösen az alsóbb népcsoportok számára a szellemi, vagyoni és társadalmi felemelkedés lehetőségét.²⁴⁰ Ezzel különbözteszhet meg Pesch és a katolikus társadalmi tanítás a korban általánossá váló szociológiai elméletektől, melyek különösen Auguste Comte (1798–1857) filozófiája és Émile Durkheim (1858–1917) kulturális antropológiája, szociológiája nyomán egy új, köztársaság-párti, laikus, a meghaladni kívánt katolikus tanítástól függetlenül létező morált kívántak teremteni hasonló kifejezésekkel.²⁴¹

Érdekességgként jegyezzük meg, hogy a szolidarizmus rendszerének alkalmazása nem egyedül Pesch páter munkásságában fogalmazódott meg a századfordulón. A kifejezés a szélesebb nyilvánosság előtt Rudolf Diesel (1858–1913) mérnök-feltaláló, gyáriparos 1903-ban 10.000 példányban kiadott *Solidarismus: Natürliche wirtschaftliche Erlösung des Menschen* (Szolidarizmus: az ember természetes gazdasági

²³⁹ MAZUREK, 1980. 96.

²⁴⁰ Vö. GROßE KRACHT, 2007. 67. és MUZSLAY István: Gazdaság és erkölcs. *Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata.* 1992/7. sz.

²⁴¹ A szolidaritás-fogalom széles körű megjelenését mutatja, hogy Léon Bourgeois (1851–1925) vezetésével létrejött radikális baloldali csoport (Radicaux Socialistes) 1896-ban jelentette meg *Solidarité* című manifesztumát, ami magát a kifejezést a századforduló legjelentősebb reform-hívószavává emelte a francia baloldalon. Ld. GROßE KRACHT, 2007. 74–75.

megváltása) című művével is ismertté vált. A mű számos ponton mutat hasonlóságot Pesch gondolataival, így rendkívül fontosnak tartotta a piactudományi berendezkedés és a magántulajdon védelmét, ugyanakkor az önkéntes felismeréstől vezérelve, kényszer és erőszak nélkül kívánta a kapitalizmus reformját elérni.²⁴² A korszakban azonban sem a szakszervezetek, sem a szociáldemokrata politikai mozgalmak nem kívánták felkarolni az elképzelést, számukra – kiindulva a marxi eszmékből – a fennálló kapitalista rendszer teljes felszámolása lehetett csak a cél.²⁴³ Pedig Diesel műve sokkal közelebb állt a baloldali ideológusok elképzeléseihez, mint a keresztény társadalmi tanítás elvárásaihoz. Diesel logikája a munkásság helyzetének javítására és felemelésére a szövetkezeti alapon működő öngondoskodás volt. Javaslat, miszerint minden munkás napi bérének minimális részét egy közös alapba („népi kassza”) befizetve hatalmas alaptőke és közös vagyon gyűlik össze, valójában „a közérdek azonossá válása az egyéni érdekekkel”. Diesel meggyőződése abban állt, hogy a közös fellépés lehetővé teszi a munkásság felemelését, amivel megszűnnek a társadalmi feszültségek. A „népi kasszák” révén közösségi üzemeket lehet létrehozni, melyek fedeznék az alapszükségleteket, és emellett hitelintézetként is működhetnek. Vagyis a szövetkezeti modell szerint nem a minél nagyobb fogyasztásra, nem a nyereség érdekében termeltek volna a közösségi üzemek, hanem a meglévő alapszükségletek kielégítésére. Sőt Diesel elmélete még ezen a ponton sem állt meg: a „népi kassza” rendszere és a közösségi üzemek bevételei lehetővé tennék, hogy közösségi étkezdéket állítsanak fel, ahol minimális térítésért cserébe juthatnak megfelelő élelemhez a munkások. Emellett a közösségi üzemeket kiegészíthetnék közösségi iskolák, tanoncüzemek, kórházak vagy akár közösségi házak. A nagyon hasonló utópista szocialista, majd későbbi kommunista elképzelésekhez képest abban mutatkozott meg az elmélet egyedisége, hogy Diesel számára az önkéntesség jelentette a szövetkezeti formához a kulcsmozzanatot. A szolidaritizmus véleménye szerint az „emberek szabad megállapodása a kölcsönös igazságosság érde-

²⁴² Ennek kapcsán terjedt el Diesel ama mondása, miszerint a dízelmotor feltalálásánál nagyobb teljesítményének tartotta a szociális kérdés megoldását. („Daß ich den Dieselmotor erfunden habe, ist schön und gut. Aber meine Hauptleistung ist, daß ich die soziale Frage gelöst habe.”) WITTMANN, Reinhard: *Wissen für die Zukunft: 150 Jahre Oldenbourg Verlag*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008. 52.

²⁴³ Ennek eredménye, hogy Diesel kötetéből mindössze 300 példányt adtak el Németországban! Vö. WITTMANN, 2008. 51–52.

kében munka, egyetértés és felebaráti szeretet révén”. Így maga a szolidarizmus „gazdasági megváltáshoz” vezethet.²⁴⁴

Diesel egyértelműen politikamentesen fogalmazta meg munkáját. Egyik ideológia szolgálatába sem kívánt állni, de úgy vélte, rendszere bármilyen állami berendezkedés keretei közepette megvalósítható, ha biztosított a vállalkozás és az egyesülés szabadsága. Pragmatikus, gyakorlati megközelítése nem tartalmazott egyetlen ideológiai vagy vallási tant sem, egyedül az egyének gazdasági belátásában bízott: a szövetkezés előnyei olyan nyilvánvalóak lesznek, hogy mindenki önként kíván a rendszer részévé válni.

Összességében tehát a szolidarizmus már nem a manchesteri kapitalizmus egész rendszerét támadta, hanem annak túlkapásait, társadalmi visszásságait igyekezett kiigazítani. Elfogadottá vált a modern gazdaság alapját jelentő Smith-féle berendezkedés, de azt új szolidáris alapokra kellett helyezni; ebben egyértelművé kellett tenni, hogy az ember nem izolált egyed, hanem társadalmi lényként közösségben létezik; a család helyreállítása adhatja meg a modern társadalmi közeg alapjait, melyet az individualista kapitalizmus rombolt le; az állam mindenkiért és a közjó eléréséért, a szubszidiaritás jegyében működik; a magántulajdon társadalmi kötelezettségekkel is jár, a magántulajdon birtoklása nem azonos annak használatával. „A szolidarizmus általános értelemben egy olyan szociális rendszer, amely mind az egyes emberek egymás közötti, mind a család és állam természetes közösségeinek tagjai közötti szolidáris kapcsolatot megfelelően, azaz a mindenkori közösség lényege szerint érvényre juttatja. A szolidarizmus rendszerét olyan közösségi elvnek nevezhetjük, amely mentes a túlzásoktól, tiszteletben tartja mind az egyén, mind a társadalmi egész jogait, valamint a szabadságot és a társadalmi felelősséget is.”²⁴⁵ Ezzel kialakult a keresztény közgazdaságtan egyik legjelentősebb 20. századi irányzata, mely a jelen kötetben tárgyalt korszak egészére rányomta bélyegét.²⁴⁶ A hazánkban oly meghatározó gondolkodó, Mihelics Vid szavait idézve, ettől kezdve „az egyén és a társadalom viszonyát illetően csak három elmélet lehetséges, s ezekre az elméletekre épít szükségszerűen minden társadalmi

²⁴⁴ Vö. STUMBERGER, Rudolf: *Die Utopie des Solidarismus von Rudolf Diesel*. Online: Ingenieur.de > Panorama. 12.08.2011.

²⁴⁵ Pesch megfogalmazását idézi ANZENBACHER, Arno: *Keresztény társadalometika*. Szent István Társulat Kiadó, Bp., 2001. 135.

²⁴⁶ A szolidarizmus második világháború utáni fejlődési irányairól és tudományos jelentőségéről ld. BAYERTZ, Kurt: *Solidarity*. (Philosophical studies in contemporary culture.) Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1999.

berendezkedés és reformtörekvés. Két szélén áll az individualizmus és kollektivizmus, középpütt pedig a katolicizmus, vagy keresztény szolidarizmus, amely nem kompromisszum a két véglet között, hanem önálló társadalmi szemlélet.”²⁴⁷ Még ennél is tovább ment 1925-ös történelmi tanulmányának végkövetkeztetéseiben dr. Boroviczény Nándor (1873–1925) teológus-pap, a váci papnevelő intézet tanulmányi felügyelője és tanára, aki szerint: „Se liberalizmus, se szocializmus, hanem: szolidarizmus! Ez a mi jelszavunk is, akik hűségesen követni akarjuk a világ egyik legnagyobb bölcsét, Aquinói Tamást. A jövő nem a liberalizmusé, de nem is a kommunizmusé, hanem a szövetkezeti és szervezeti szolidarizmusé! A gyengék védelméről, a verseny rendezéséről, az összetartozásról elhangzó minden beszéd azonban csak frázis, amíg a hivatásbeli szervezetek vissza nem állíttatnak, természetesen a modern társadalom természetének és szükségleteinek megfelelően s amíg az egyedeket a közjó-munkálás kötelességtudata át nem hatja.”²⁴⁸ A további eszmefejlődés vizsgálatát ennek az alapvető ténynek a figyelembevételével kell folytatnunk!

1.3.5 A rendi gondolat továbbfejlődése a századforduló után

Vogelsang rendi államról alkotott nézeteit a századfordulón több gondolkodó is továbbvitte. Ezek közül az egyik legkevésbé ismert, ám a politikai rendszerre komoly hatást kifejtő ideológus volt dr. Ludwig Psenner, a Keresztényszociális Párt egyik alapítója. Az általa kiadott füzetsorozat (*Die Rettung aus dem sozialen Elend*) V. kötete foglalkozott a rendi társadalom megvalósításával (ennek sokatmondó címe: *Der falsche Parlamentarismus, das Unglück des XIX. Jahrhunderts* – A hamis parlamentarizmus, a 19. század szerencsétlensége). Ebben hitet tesz amellett, hogy „csak egyetlen kiút létezhet napjaink gazdasági ziláltságából, mégpedig a társadalom lerombolt természetes tagolásának és berendezésének, a hivatási szervezeteknek a visszaállítására”. A továbbiakban kifejti, hogy nemcsak munkás- és mezőgazdasági szövetkezetekre van szükség, hanem kézműves-, kereskedő-, értelmiségi és még több más hivatásban létrehozott szervezetekre is. Az első lépésnek ezeknek a hivatásoknak kamarákban történő megszervezését tekintette, mely egyben a választójog gyakorlásának is a keretét adná: csak a hivatási szervezetekben való részvétel révén

²⁴⁷ MIHELICS Vid. *Korunk Szava*, 1932. 11. szám, jún. 1.

²⁴⁸ BOROVICZÉNY Nándor: A szolidarizmus eszméje a középkorban. *Magyar Kultúra*. 1925. XII. évfolyam I. 128–138.

válna gyakorolhatóvá a helyi, tartományi és birodalmi választásokon való szavazás joga. Erre véleménye szerint különösen azért is szükség volna, mert ha a társadalom újraszervezésének kérdése elmarad, akkor „nem lehet azon csodálkoznunk és sópánkodnunk, hogy a szociáldemokrácia összefogja a gazdaságilag lecsúszott és veszélyben lévő társadalmi rétegeket és a felforgatás, valamint bosszú pártjába szervezi meg őket.”²⁴⁹

A századforduló gondolkodói közül kiemelkedik Franz Martin Schindler (1847–1922) egyházjogász, 1888-tól a bécsi egyetem morálteológia-professzora, prelátus. Szorosan együttműködött Vogelsanggal annak haláláig, majd ezt követően – Psennerhez hasonlóan – kulcsszerepet játszott a keresztényszociális politikai mozgalom ideológiai megalapozásában, és ehhez többedmagával elindította a *Reichspost* című napilapot is. Joseph Alexander von Helfert történelemmel közösen hívta életre a XIII. Leó pápa életműve előtt tisztelgő Leó-Társaságot (Leo-Gesellschaft), melynek 1892 és 1913 között főtitkára volt. A szervezet a pápai *Aeterni patris* körlevél szellemében a keresztény tudomány és művészet támogatását tűzte ki céljául.

Schindler, aki ismerte kortársai, így Vogelsang és Pesch írásait is, sőt előbbivel személyes kapcsolatban is állt, már 1889-ben bemutatta saját elképzeléseit az új, közjó megvalósítására létrehozott államstruktúráról, majd 1905-ben, egyik legjelentősebb munkájában (*Die soziale Frage der Gegenwart, vom Standpunkte des Christentums beleuchtet*) részletesen ki is fejtette rendi koncepcióját. Ebben elengedhetetlennek tartotta a gazdasági közjó államhatalom általi sikeres biztosításához a szervezett társadalmi rendek közreműködését. Schindler elképzelései szerint az egyes hivatási közösségek (*Berufsgenossenschaften*) feladata, hogy az állam felügyelete alatt és annak segítségével, azonban saját autonómiával, önmaguk rendezzék saját gazdasági ügyeiket és a velük összefüggő állami kérdéseket is. A több hivatási közösséget érintő ügyek esetében az államhatalom vezetése alatt kell létrehozni egy, a közösségeket képviselő szervet. Ennek a szervnek – elsődlegesen gazdasági kérdésekben – megfelelő befolyást kell biztosítani a tartományi és állami törvényhozásnál.²⁵⁰

A Schindler által felvázolt „népi rendek”²⁵¹ jellemzői közé tar-

²⁴⁹ Psenner gondolatait 1895-ös írásából hosszasan idézi: KUNTSCHEK, 1936. 15–18.

²⁵⁰ Vö. SCHINDLER, Franz Martin: *Die soziale Frage der Gegenwart vom Standpunkt des Christentums*. Wien, 1905. 70.

²⁵¹ *Volksstände* – a nép szervezetei az azonos hivatást űzők szövetkezeti

tozott a közfeladatok elvégzése; érvelése szerint a gazdasági közjó nem érhető el csak állami hivatalnokok által, ahhoz szükségesek a társadalmi csoportok ismeretei is. Éppen ezért a népi rendek megszervezése elengedhetetlen, minden egyes kereseti és hivatási formának az üzőit egybeköti a munkaszolgáltatás hasonlósága, ezáltal közösen tudnak fellépni, és saját előmozdításuk általános eszközeivel is rendelkeznek. A vállalkozóknak és munkavállalóknak az egyház és az állam iránymutatása mellett együtt kell működniük a társadalmi béke elérése érdekében, amely mindkét fél valós érdekeit és egyben a közjót is szolgálja. A Vogelsang és Planck gondolatait idéző hivatási közösségeket (*Berufsgenossenschaften*) – melyek azonban Schindler munkájában nem nyertek antikapitalista élt – önállósággal és szabadsággal kell felruházni, ezzel ugyanis az állam a minden egyes hivatási társulás anyagi jólétét biztosító általános belső és külső feltételt teremti meg. Ugyanakkor az állam nem lehet vezető szerepben, csak felügyeleti, támogató tevékenységet tölthet be. Az ilyen szervezeti formának biztosítani kell a tartományi és állami törvénykezésben a gazdasági kérdések esetében a megfelelő befolyást.²⁵² Schindler egy vegyes választási rendszert javasolt, mely lehetővé tenné, hogy a választásra jogosult lakosság által megválasztott képviselők mellett az egyes hivatási közösségek is elküldjék képviselőiket a parlamentbe. Az arányok tekintetében javasolta, hogy vegyék figyelembe, mi az a mérték, mely lehetővé teszi az egyes közösségek érdekeinek hatásos megjelenítését és képviseletét.²⁵³ Ezekben a gondolatokban megjelent az állami feladatok részbeni privatizálása, az érintettek általi sikeresebb és hatékonyabb elvégzése, valamint kirajzolódik a szubszidiaritás elve is. Schindler kapcsolati hálójának köszönhetően a Karl Lueger vezette keresztény-szociális, populista és pragmatikus politikai csoport egyik fő ideológusává válhatott.²⁵⁴

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Charles Benoist (1861–1936) francia politikus, zurnaliszta, az *École des sciences politiques* történelemprofesszora. Gondolatainak kiindulópontját ez esetben nem a szociális körülmények és az ebből fakadó gazdasági-társadal-

összekapcsolásával, amit Schindler a hivatási közösség szinonimájaként használt. Vö. SCHINDLER, 1905. 54.

²⁵² SCHINDLER, 1905. 71–74.

²⁵³ SUTTER, 1998. 216–217.

²⁵⁴ KLIEBER, Rupert: Az autoriter kormányzás pápai receptúrája? A Quadregesimo anno enciklika és Új-Ausztria „hivatásrendi állama” (1934–1938). In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 48.

mi változások jelentették, hanem a politikai élet korrumpálódása, a pártok uralmának megjelenése, mely életre hívta a „megélhetési politizálást”. Tanulmányában kifejtette, hogy az általános elégedetlenség egyértelműen a „szervetlen és anarchikus” általános választójog következményeként létrejött válság eredménye. A visszatérést a társadalmi és politikai békéhez a szabad, hivatásrendi szövetségek által megszervezett államélet biztosíthatná. Elképzelése szerint a kétkamarás parlament felsőházát (szenátus) a helyi (tartományi, kommunális) szövetségek képviselői adnák, míg az alsóházba (képviselőház) hét hivatási csoportból választanának képviselőket. A hivatási csoportok közé sorolta Benoist a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedésügy, a kereskedelem, a rendvédelmi szervezetek, a közigazgatási foglalkoztatottak, a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a nyugdíjasok (!) intézményesített képviselőit.²⁵⁵

Szintén a képviseleti rendszer egyenetlenségeinek kiküszöbölését, a parlamentarizmus negatívumainak tompítását tartotta elérendő célnak egy rendi struktúrákat is alkalmazó politikai berendezkedéssel Albert Schäffle (1831–1903) szociológus, közgazdász, a tübingeni, majd a bécsi egyetem közgazdaság-, illetve politikatudomány-professzora.²⁵⁶ Schäffle a korai társadalomtudományok kialakulásának korában a szervezetelméletek egyik legjelentősebb képviselőjének tekinthető: a társadalmi életet és annak szervezeteit „élő társadalmi testként” értelmezte, és ebből vezette le törvényszerűségeit. Nézetei szerint az általános választásokkal létrehozott népképviseleti rendszer mellett szükséges az ezt kiegyenlítő területi, hivatási, illetve vallási testületek megjelenése is a törvényhozásban. Elképzelése szerint a képviselők közel kétharmadát az általános választásokon juttatná a parlamentbe, míg a fennmaradó helyek felét-felét töltenék fel a hivatásrendi és területi testületek képviselőivel. Ezzel véleménye szerint a társadalom minden szegmensének az érdekei megjelenhetnek a törvények vitái során, ugyanakkor a partikuláris csoportérdekeket az általános választásokon bejuttatott képviselők – a többségi szavazás elve mentén

²⁵⁵ HERRFAHRDT, 1921. 89–90. és SUTTER, 1998. 186–187.

²⁵⁶ Schäffle az aktív politikai közéletből is kivette részét: közel egy évtizeden át a *Schwäbischer Merkur* újságírója volt, továbbá 1862 és 1865 között a Württembergi Tartományi Gyűlés képviselője, 1868-ban tagja lett a Német Vámszövetség parlamenti gyűlésének. 1871-ben pedig rövid ideig osztrák mezőgazdasági és kereskedelmi miniszter is volt. Majd 1881/82-ben közreműködött az Otto von Bismarck kancellár nevéhez kapcsolt szociális törvények kidolgozásában is. 1892 és 1901 között a *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* főszerkesztő-kiadója volt. Életútjáról ld. visszaemlékezéseit: SCHAFFLE, Albert Eberhard Friedrich: *Aus meinem Leben. I–II.* Verlegt bei E. Hofmann, Berlin, 1905.

– ellensúlyozhatják. Ezáltal az állam nem egy társadalmi osztály eszközévé silányul, hanem az egész társadalom szervévé válik.²⁵⁷

Köszönhetően a széles értelmiségi vitának, a rendiség, illetve a gazdaság- és társadalomszervezés új elképzelései idejekorán beépültek a politikai programok sorába is. Ez különösen érezhető a fentiekben ismertetett Vogelsang-gondolatok kapcsán, de Ausztriában Psenner és Schindler elképzelései is utat találtak a Keresztényszociális Párt programjába.²⁵⁸ Az új rendiséget programmá emelő politikai vezetők körébe tartozott maga Aloys Liechtenstein herceg (1846–1920) is, aki többszörösen is olyan szociális törvények létrehozását követelte, melyeket maguk az érintettek kezdeményezhetnek. Ehhez pedig – „Az érdekképviseltről az államban” című híres tanulmányában – egy rendi és hivatási közösségi alapon nyugvó társadalmi berendezkedés megvalósítását tűzte ki célul. A jövőbeni érdekképviselési rendszer felépítéséhez példának többek között az osztrák kamarai rendszer szerepét és jelentőségét hangsúlyozta.²⁵⁹

Liechtenstein a kereskedelmi és iparkamarák alapelvéhez hasonlóan, mely szervezet – véleménye szerint – a legjobban tudja megjelölni és képviselni a nagyipar és a nagykereskedők érdekeit,²⁶⁰ létre kívánta hozni a nagybirtok és a paraszti birtok érdekképviselőit,

²⁵⁷ Vö. KAESLER, Dirk: Schäffle, Albert Eberhard Friedrich. In: Neue Deutsche Biographie (NDB). Band 22, Duncker & Humblot, Berlin 2005, 521–522., valamint HERRFAHRDT, 1921. 86–87.

²⁵⁸ Az 1891. évi birodalmi tanács-választások kapcsán Karl Lueger és Aloys Liechtenstein megbízásából maga Schindler fogalmazta meg a pártprogram alapját, és különösen a választójogi reformmal foglalkozó részeket, melyben hivatási szervezetek szerint kívánták a választásokat lebonyolítani. Vö. KUNSCHAK, 1936. 18–20. A háttérhez ehhez a belvárosi „Hotel zur Goldenen Ente” (Bécs belvárosában, a Riemergasse 4. szám alatti) termeiben zajló találkozóssorozat adta. A még Karl von Vogelsang által 1888/1889-ben elindított „Enten-Abende” keretében ó- és újkonzervatív gondolkodók, antiszemita politikusok, a bécsi községi tanács és az alsó-ausztriai tartományi gyűlés képviselői, az egyház vezető szereplői jelentek meg, hogy megvitassák a gazdasági, társadalmi berendezkedés és a szociális kérdéskör különböző aspektusait. A „katolikus szociál-reformerek vitakörében” teret kapott a hivatásrendek szervezete, a munkás-, mezőgazda-, kézműiparos kamarák létrehozása, hatáskörük kérdése. Ugyancsak megtárgyalták a munkások öregségi és rokkantbiztosítását, a munkavédelmi törvények továbbfejlesztését, a szociáldemokráciát mint társadalmi és politikai jelenséget. GSCHIEDLINGER, 1998. 34.

²⁵⁹ Ld. LIECHTENSTEIN, Aloys: *Ueber Interessenvertretung im Staate, mit besonderer Beziehung auf Oesterreich*. Mayer, Wien, 1877.

²⁶⁰ A kamarák szerepéről és az osztrák kamarai rendszer fejlődéséről, jelentőségéről a korszakban ld. ZACHAR Péter Krisztián: Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. *KÚT – Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola folyóirata*, 2006/2–3, 115–137.

valamint a kiskereskedők szervezeteit is. Emellett a lelkiismeretre és erkölcsre apellált, amikor a (ipari) segéd munkások számára is érdekeik képviselőit autonóm szervezeteket (kamarákat) követelt. Ezek a hivatásszervezetek saját belső ügyeiket függetlenül, autonóm módon intézhették volna, azonban az egymáshoz és a társadalom egészéhez fűződő viszonyukat az állam „autoritativ” (autoriter) módon meghatározhatta volna.²⁶¹ Elképzelései szerint a parlamentből az összes érdekkör képviselőjének gyűlése válna, mely ezáltal megteremtené a szükséges munkakapcsolatokat, a meddő politikai dilettantizmus helyére a munkamegosztás révén a gyümölcsöző politikai szakértői munka lépne. A munkakapcsolat legfontosabb feladata az lenne, hogy az érdekcsoportok divergáló és vitában álló nézetei között kompromisszumot hozzon létre. Liechtenstein koncepciójában a rendek egyenjogúsága akadályozza meg, hogy egyik rend a másikat gazdaságilag kihasználja és visszaéljen hatalmával.²⁶²

Szintén a konkrét politikai program szintjén jelentkezett egy, az érdekképviselők által delegált gazdasági tanács létrehozásának elképzelése Ausztriában a századfordulón. Ennek gyökereit többek között Georg Heinrich Schönerer lovag (1842–1921) munkásságában találhatjuk meg, aki már az 1870-es években indítványozta a korporatív szellem erősítését, egy az érintett érdekképviselők küldötteiből álló Népgazdasági Tanács (*Volkswirtschaftsrat*) létrehozását. Ez a kormány mellett működő szerv egyben intézményesítette volna a gazdasági szövetségek (érdekképviselők) befolyását az államszervezés, törvényalkotás jelentős gazdasági és szociális kérdései kapcsán.²⁶³ Ezt hangoztatta a későbbiek során a Keresztényszociális Pártból kilépő Anton Orel (1881–1959) szociológus is, aki egy antikapitalista, ugyanakkor monarchista – de semmiképp sem demokratikus, hanem pártok nélküli, külön államvezetési hivatásrend által irányított és a Habsburgok uralma alatt álló – rendi államberendezkedést vázolt fel. Orel magát Vogelsang egyetlen igaz tanítványának vélte, és munkájával ellenpontot kívánt képezni Pesch szolidarizmusához. Az általa összeállított gazdaságtan, mely véleménye szerint Vogelsang nézeteit követte (*Oeconomia perennis. Die Wirtschaftslehre der Menschüberlieferung im Wandel der Zeiten und in ihrer unwandelbaren Bedeutung. „Revision der modernen*

²⁶¹ KUNSCHAK, 1936. 10.

²⁶² SUTTER, 1998. 165–167.

²⁶³ Ld. *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*. Szerk. BERCHTOLD, Klaus. Oldenbourg Verlag, München, 1967. 198. s. kk.

Wirtschaftsauffassung’) mindössze két kötetet élt meg, és a német nyelvterületen egyházellenes kirohanásai miatt ezeket is betiltották az osztrák püspökök 1931-ben. Számára a kapitalizmus ugyanolyan elhibázott berendezkedésnek volt tekinthető, mint a kommunizmus, ezért mindennemű tulajdont elvetett, és a tényleges munka nélküli jövedelmeket is megszüntetendőnek tartotta. Felfogásában a tömegtermelés és a nagyipar ellentétes az ideális társadalomszervezéssel. Sokkal inkább a családi öngondoskodás és a munka megbecsülése, az ezzel összefüggő rendi államfelépítés vezethet el a „valós szocializmushoz.”²⁶⁴ Vogelsang hagyatékának ápolására létrehozta a „katolikus szociológusok vitakörét”, mely 1932-ben fogalmazta meg a „Katolikus-szociális manifesztumot”. Ez egyértelműen állást foglalt a kapitalizmus ellen, és a szükségletek kielégítésére szorítókozó gazdaságot vázolt fel, mely a rendi tagoltságú társadalom egésze számára lehetővé tette volna a munkát és felemelkedést. Az állam élén külön államvezetési hivatásrend segítette volna a monarcha uralkodását.²⁶⁵

Mindezek az elképzelések azonban a századforduló alapvetően liberális ihletettségű politikai klímájában nem találtak széles körben támogatókra. Az osztályharc, a baloldali társadalomkritika a manchesteri kapitalizmus által negatívan érintett társadalmi csoportok számára könnyebben befogadhatónak bizonyult és mindemellett gyorsabb eredménnyel kecsegtetett. A rendi társadalmi átalakítás kérdése így elsősorban a konzervatív körök értelmiségi szintjén fejtette ki hatását.

²⁶⁴ WOHNOUT, 1993. 18–19., valamint PYTLIK, Alexander: *Berufsständische Ordnung oder „Ständestaat“? Die Idee der berufsständischen Ordnung bei Johannes Messner*. Eigenverlag des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften der Kath.-Theol. Fakultät der Universität Wien (Schriftenreihe des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften), Wien, 1993. 19–21.

²⁶⁵ SEEFRIED, Elke: *Reich und Stände. Ideen und Wirken des deutschen politischen Exils in Österreich 1933–1938*. (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 147.) Droste Verlag, Düsseldorf, 2006. 126.

1.4. A keresztényszociális gondolat megjelenése a magyar közéletben: Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor jelentősége

Magyarországon a dualista keretek között alapvetően liberális állam- és kormányrendszer és erőteljes szekularizáció épült ki.²⁶⁶ A nyugati fejlettségi szinthez felzárkózó gazdaság sikerei, illetve a megkésett, de erőteljes polgárosodás²⁶⁷ eleinte elfedni látszottak azokat a problémákat, melyekkel a nyugat-európai társadalmak idejekorán szembesülni voltak kénytelenek. Mivel a korabeli magyar politikai gondolkodás alapvetően közjogi meghatározottságú volt, és a világnézeti pártok és politikai ideológiák eleve kudarcra lehettek ítélve,²⁶⁸ így a marxista alapú szocialista tanítás is csak lassabban és késéssel kezdhetette meg az ipari munkásság körében „hittérítői tevékenységét”. A liberalizmus kihívásaira és a szocialista veszélyre az egyház – bízva évszázados fennállásában és vagyoni-hatalmi pozíciójában – a magyar körülmények közepette nem kívánt választ adni. Ennek nyomán pedig az egyház a munkás- és szociális kérdésben sokáig nem is foglalt hivatalosan állást, a politikai katolicizmus magyarországi térnyerése csak az 1870-es évek végétől indulhatott el.²⁶⁹ Érdemes ugyanakkor megjegyeznünk, hogy a klérus számos tagja naprakész információkkal rendelkezett a Lajtán túli kontinensrészen kibontakozó új eszmékkel. Ennek jelét látjuk abban, hogy Ketteler püspök híres kötete még a német megjelenése évében magyar fordítást kapott: Katinszky Gyula (1841–1913) pap-tanár az egri érseknek ajánlva hozta magyarul nyilvánosságra *A munkások kérdése és a kereszténység* címmel.²⁷⁰

A munkáskérdés és a társadalmi feszültségek kérdéskörében az első hivatalos megnyilatkozásnak valószínűleg Simor János (1813–1891)

²⁶⁶ A korszak politikatörténetével kapcsolatban ld. részletesen: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. (Osiris tankönyvek-sorozat). Osiris, Bp., 2003.; ESTÓK János: *A boldog békeidők 1848–1914*. Helikon, Bp., 1998.; KOZÁRI Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág, Bp., 2003.

²⁶⁷ Ezekről ld. részletesen: KAPOSZTÓI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Bp. – Pécs, Dialóg Campus, 2010.

²⁶⁸ GERGELY Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon. In: *Múltunk*. 2007/3. sz.

²⁶⁹ Ennek kapcsán egyet tudunk érteni Gergely Jenő gondolatával, miszerint „egyes klerikusok fellépése a katolikus egyház államegyház voltával szemben nem képezett koherens katolikus politikai ideológiát”. Vö. GERGELY, 2007. 115.

²⁷⁰ Vö. KOVÁCS K. Zoltán: A magyar katolikus egyház és a szociális kérdés. In: *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége*. Barankovics István Alapítvány – Gondolat. Bp., 2007.

bíboros-hercegprímás 1879. március 20-án a Szent István Társulat közgyűlésén elmondott beszédét tekinthetjük. Ebben külön kitért a magyarországi baloldali munkásmozgalom törekvéseire, elítélve, hogy egyházellenes jelszavakat hirdetnek, illetve hogy XIII. Leó pápát személyében is verbálisan támadták.²⁷¹ 1885-ben pedig a hercegprímás a „nemzeti és társadalmi fennmaradás” kérdéseként foglalkozott a munkásság helyzetével. Adriányi Gábor véleménye szerint azonban gondolatai és érvelései ekkor még mindig a nyugati értelmiségi körökben már régen meghaladott romantikus teoretikusok, a fentiekben már ismertetett Adam Heinrich Müller és Franz von Baader felfogását tükrözték.²⁷²

Magyarországon az áttörést véleményünk szerint a XIII. Leó pápa által a *Rerum novarum*ban meghirdetett gondolatok váltották ki. Két kiemelkedő egyházi, Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor munkásságának köszönhetően a magyar közvélemény és a katolikus politikai erőter szereplői is megismerkedhettek a leói alapvetésekkel és a társadalom, gazdaság, politikum terén megfogalmazott új keresztényszociális elképzelésekkel.²⁷³

Prohászka Ottokár (1858–1927) tudóspap, megyéspüspök, hitszónok, filozófus, a Tudományos Akadémia tagja a modern magyar katolicizmus kialakulásának, különösen az 1918 utáni újkonzervatívizmusnak az egyik kiemelkedő alakjává vált. Nézeteire nagyban hatott az 1875 és 1882 között a római Collegium Germanico-Hungaricumban, majd a pápai egyetemen, a Gregorianán eltöltött tanulmányi idő. Nemcsak a szigorú jezsuita rendet ismerte meg ezalatt, de elnyerte a filozófiai tudományok doktora címet, és közelről tapasztalhatta meg a frissen hivatalba lépett XIII. Leó pápa újszerű

²⁷¹ KOVÁCS K., 2007. 23.

²⁷² ADRIÁNYI, 1995. 173.

²⁷³ Mivel a téma messze meghaladná kötetünk terjedelmi korlátait, és mivel Prohászka, illetve Giesswein történelmi jelentősége a magyar kutatók munkásságának köszönhetően jól ismert, e helyütt csak gondolataik általános és közel sem teljes összegzésére van lehetőségünk. Munkásságukról ld. részletesen: GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött” ember*. Gondolat. Bp., 1994.; *Prohászka Ottokár – Magyarország apostola és tanítója*. Szerk. SZABÓ Ferenc S. J. – MÓZESSY Gergely. Agapé. Szeged, 2002.; SZABÓ Ferenc S. J.: *Prohászka Ottokár élete és műve, 1858–1927*. Szent István Társulat. Bp., 2010.; *Demokrácia – kereszténység – humanizmus: Giesswein Sándor, a modern kereszténydemokrácia közép-európai előfutára*. (Kereszténység és közélet sorozat) Barankovics Alapítvány. Bp., 1994.; SZOLNOKY Erzsébet: *Szociális igazságosság és keresztény szeretet: Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója*. Éghajlat Könyvkiadó. Bp., 2003.

nézeteit és gondolatait is.²⁷⁴ Magyarországra visszatérve az esztergomi érseki szemináriumban végzett tanári tevékenysége mellett társszerkesztőjévé vált az *Új Magyar Sion* folyóiratnak. Ennek hasábjain ismertette a pápa elvárásait a társadalmi kérdés megoldására, és megjelenését követően lefordította a *Rerum novarum* enciklikát. 1894-ben megjelent Keresztény szociálista akció (sic!) című írásában jelszóként fogalmazta meg az egyedüli lehetséges katolikus magatartást az adott kor körülményei közepette, mely szerinte elvezethet a hívek visszanyeréséhez és a munkásrétegek újbóli evangelizálásához. Elutasította a marxi indíttatású szocializmus eszmerendszerét,²⁷⁵ de felkarolta és mindenekfölött követelte a keresztény felebaráti szeretetből táplálkozó szociális érzékenységet: „Szociális reformokat erkölcsi alapoktól elvonni annyi, mint a fát a talajból kiszakítani. A vallásnak kell színeznie és éltetnie a szociális törekvéseket. (...) Tehát erkölcsi reformot, az egyén, az ember reformját kell célul kitűznünk, de e célra az utat a szívekhez az anyagi érdekek gyámolításán át keressük, mint amelyek fölkarolása bizonyítani fogja az elnyomottaknak, hogy szeretjük őket.”²⁷⁶

Hevesen támadta a manchesteri kapitalizmus árnyoldalait és tulajdonságait. Mint azt a *Liberalizmus utópia* című cikkében 1896-ban is kifejtette: a politikai liberalizmus vívmányai, az állampolgári és a törvény előtti egyenlőség gondolata alapvetően közös a katolicizmus

²⁷⁴ A székesfehérvári főpap jelentőségéről, fejlődéséről és eszmeiségéről ld. többek között a „Prohászka tegnap és ma” című különszámot: *Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata*. 1996/1. (27. kötet, 1996. február)

²⁷⁵ „Ha a kereszténység nem segít: akkor az utópiák vérmes izgalmai s az elkeseredett ember véres öklei a társadalmat beláthatatlan khaoszba sodorják. Már is sodorják; mert késedelmesek vagyunk. (...) A társadalom forrong; méteyes elvek bacillusi megmérgezték vérét s feldúlták az elemek egyensúlyát; a ragály szép szavak takarója alatt pusztított a keresztény társadalomban, s bár jajveszékélést eleget hallatott, de gyökeres orvoslásra sem az egyházban, sem az államban nem talált: azért felülkerekedik egyház és állam fölé a forradalmi reakció, a nagy erkölcsi, vallási, politikai, társadalmi herezis: a szocializmus, mely úgy tud beszélni, mint akár az evangélium a pogánynak s barbárnak: – mely győzelemmitasan kibontja lobogóját s a csüggedő s kétségbeeső nyomorultak milliói benne egy új jelet látnak, s megesküdnék rá, hogy nem hallucináció, hanem merő valóság, amit leolvasnak róla: in hoc signo vinces! A szocializmus – az eltaposott érdekek reakciója minden fönnálló rendet, gátat, viszonyt elsöpör.” PROHÁSZKA Ottokár: *Keresztény szociálista akció*. (1894) In: PROHÁSZKA Ottokár: *Kultúra és terror. A társadalmi kérdés*. Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. XI. kötet. S.a.r. SCHÜTZ Antal. Szent István Társulat, Bp., 1927. 66.

²⁷⁶ PROHÁSZKA, 1894. 72–73.

felfogásával,²⁷⁷ azonban a liberális kapitalizmus eszmeisége pusztító az erkölcsi és szellemi életre nézve.²⁷⁸ Véleménye szerint a gazdasági liberalizmus elvei kivitelezhetetlenek, a politikai szabadságjogok mellé nem valósítható meg a szociális szabadság eszménye, ezért a liberalizmus utópia: „a politikai szabadságot úgy ahogy nyélbe ütötték, de a szociális szabadság eszközlésében a liberális elv csüörtököt mondott, s a monopóliumos társadalmat új alakban s vele a szolgaságot még rémesebb kiadásban léptette a világba. A szociális szabadság létesítésében ugyanis egész működése és kihatása a vagyonszerzés korlátlan szabadságának kimondására szorítkozott. Ez a liberalizmus kvintesszenciája, de egyszersmind veresége. Mert ezáltal a liberalizmus a monopóliumot, a kiváltságot nem törülte el, hanem a rendi és állapotszerű monopóliumok helyébe a kozmopolitikus, mozgó monopóliumot, a tőke monopóliumát állította. A liberalizmus tehát más alakban azt hozza a világ nyakára, amit el akart törölni: ezért utópia!”²⁷⁹

Mind Prohászka, mind kortársa, Giesswein Sándor (1856–1923) valószínűleg a liberális-konzervatív politikai törésvonal meghaladását vélték az újonnan formálódó egyházi indíttatású irányzatban felfedezni, és egyben a gazdasági berendezkedés, a kapitalista rendszer reformját várták tőle. Ezért is igyekeztek a modern katolikus politikálást meghonosítani: nemcsak az enciklikát fordította le Prohászka magyarra, de egyben kezdeményezte a Katolikus Néppárt megszervezését is, mely az egyházi érdekeket a politika színpadán, a magyar

²⁷⁷ „A történelmi fejlődés új világot sürgetett; az átalakulásnak meg kellett történnie; a társadalom hajóját el kellett mozdítani a szikláról, amelyen tétlenül megfeneklett; ezt a lépést pedig tényleg a liberalizmus tette meg.” Vagyis: „A liberalizmus tehát először reakció, éspedig a szabadság reakciója az elnyomás ellen!” Majd másutt: „A reakció, bár iszonyú, bár véres volt, tényleg egy jobb világba terelte át a népek sorsát. A politikai szabadság és egyenlőség elve igazabb, mint a korona abszolutizmusa; a népeket ez intézmények csillagai alatt számtalan bajokról lehet megóvni, amelyekben azelőtt sínlődtek, s tényleg e vívmányokat a liberalizmus hozta ajándékkul a népeknek.” PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. X. kötet. S.a.r. SCHÜTZ Antal. Szent István Társulat, Bp., 1928. 2. és 5.

²⁷⁸ „Az ember társas lény és nem a megtestesült önzés; a liberalizmus a megtestesült önzés, tehát nem embernek való, hanem utópia! Azért aztán a liberális társadalomban elzüllik s kivetkőzik emberségéből az ember; állattá lesz kegyetlenségében az egyik, állattá lesz proletárságában a másik; ellenséges hatalmasságokká szakad szét a társadalom. A társadalom »embertelen« és »társadalomtalan« alakot ölt; »eine unenschliche und unsoziale Wirklichkeit.«” PROHÁSZKA, 1896. 10.

²⁷⁹ PROHÁSZKA, 1896. 7.

törvényhozásban lett volna hivatott védelmezni.²⁸⁰ Prohászkanak és követőinek azonban hamarosan csatlódnuk kellett: az új párt továbbra is a fennálló politikai rendszerhez alkalmazkodott, nem kérdőjelezte meg a magyarországi liberális kapitalizmus társadalmi berendezkedését és az egyház szerepét a szekularizáció körülményei közepette. A főleg arisztokrata tagok által képviselt – Zichy Nándor gróf és Esterházy Móric gróf vezette – katolikus irányzat mindvégig a parlamenti-közzogi tevékenységet helyezte előtérbe; ezáltal paternalistább, konzervatívabb volt, mint a politikai katolicizmus újításokat óhajtó, reformer szárnya. Ezt képviselte Magyarországon Giesswein Sándor és köre, akik megkezdték a keresztény munkásegysületek létrehozását, tevékenységük középpontjába a szociális reformtörekvéseket állították, és nézeteikben közeledtek a demokratikus eszmékhez.

Giesswein széles körű tájékozottságához nagymértékben járult hozzá, hogy fiatal korában számos európai országban megfordult: így tanulmányutat tett nemcsak a környező országokban, de Angliában, Franciaországban, Belgiumban, Svájcban, Németországban és a Szentföldön is. 22 éves korára már nyolc nyelvet ismert, a magyar és a német mellett beszélt latin, görög, angol, francia, spanyol, olasz és eszperantó nyelveket. Személyiségében szerencsésen ötvöződött a lelkipásztor, a tudós, a politikus képessége. Épp ezért világnézetében is egyszerre volt modern és tradicionalista. Nézeteihez ragaszkodott, és nem akart engedni az erkölcsös politizálásból: „...nem volt tömegpolitikus, még ha vágyai szerint tömegeket is akart megnyerni. Nem magának és nem a pártnak szerette volna megnyerni a tömegeket, hanem a valóban nemes ügynek.”²⁸¹ Ezért is használta elsőként Magyarországon a *Rerum novarum* szellemiségében a keresztény munkásmozgalom nyújtotta lehetőségeket: 1898-ban létrehozta a Győri és Győrvidéki Keresztény Munkásegysületet, az ország első ilyen jellegű szervezetét. Már az egyesület alapszabályzatában is hangsúlyosan szerepet kapott a társadalmi tanítás, ugyanis a szervezet a *Rerum novarum* alapelveinek a követését tűzte ki céljául. Alig néhány évvel később pedig már a Budapesti Keresztény Mun-

²⁸⁰ Ld. bővebben: MARKÓ Csaba: A liberalizmus ellen – Prohászka Ottokár közéleti szerepvállalása. *Nagy Magyarország történelmi magazin*. II. évf. 6. sz. (A keresztényszociális gondolat). 2010. december. SZÁSZ Péter Domonkos: Keresztény közéletiség – a politikai katolicizmus irányai 1895–1945 között. *Nagy Magyarország történelmi magazin* II. évf. 6. sz. (A keresztényszociális gondolat). 2010. december.

²⁸¹ SÁFRÁNY Attila: Giesswein Sándor emlékezete. *Vigilia* 69. évf. 2004/6. (2004. június)

kásegyesület vezetője Giesswein, aki ebben a funkciójában kiépíti a kapcsolatokat a vidéki egyesületekkel, és elindítja az országos mozgalom központi irányítását.²⁸²

A formálódó keresztényszociális irányzat Giesswein Sándor munkásságában következetesen képviselte a demokratikus szabadságjogok védelmét, támogatta a választójog reformját, a munkásság szervezkedési szabadságát. Giesswein 1905. május 7-i, *Mit akarunk mi, keresztényszocialisták* című vezércikke képezte az *Igaz Szó* hasábjain 1905 novemberében meghirdetett új politikai program alapját. Ennek eszméi és szociális követelései már tükrözték a korszak német és különösen osztrák gondolkodóinak törekvéseit; kialakításához egyértelműen felhasználták a *Rerum novarum* tanításait és a Vogelsang-féle keresztényszociális törekvéseket. E program mentén szerveződött meg az Országos Keresztény-Szocialista Párt.²⁸³ E ponttól véleményünk szerint a szociális kérdés, a társadalmi reform, a gazdaság átalakításának igénye egyértelműen beépült a magyar közpolitikai diskurzusokba is. Még akkor is, ha éppen az alapító, Giesswein Sándor ezt követő életútja elkanyarodott a keresztény kurzus általános irányától, és a jobbközép, konzervatív tábor nem vette jó néven közeledését a baloldalhoz, Károlyi Mihályhoz és a Galilei Körhöz...²⁸⁴

²⁸² SÁFRÁNY 2004.

²⁸³ LÁSZLÓ T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat. Bp., 2005. 54–59. A két irányzat csak 1918-ban egyesült újra Keresztényszociális Néppárt néven, majd a püspöki kar kívánságára fuzionált a Friedrich István és Teleki Pál vezette Keresztény Nemzeti Párttal. Az így létrejött Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja az átmeneti időszak meghatározó politikai erejévé vált.

²⁸⁴ A Galilei Kör a századforduló után olyan szabadgondolkodó egyetemi hallgatók egyesülete volt, mely a tudományos munka segítése mellett a szegény hallgatók szociális segítésére helyezte a hangsúlyt. Budapesten 1908 és 1919 között működött, első elnöke a későbbi elismert gazdaságtörténész, társadalompolitikus Polányi Károly volt. Noha a szervezet politikamentességet hirdetett, a polgári értelmiség radikálisai, illetve a Szociáldemokrata Párt egyes vezetői is támogatták. A kör titkára volt egy időben többek között Rákosi Mátyás, az egyesület ünnepségein megfordult Szabó Ervin, Ady Endre vagy Jászi Oszkár is. Vö. KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Akadémiai, Bp., 1974.

2. AZ ÚJRENDISÉG ÉS A HIVATÁSRENDISÉG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Mint arról a korábbiakban is írtunk, a korszak eseményei és folyamatai révén, különösen az első világhégés hatására általános érzéssé kezdett válni a liberális államberendezkedés kudarca. Ezzel szoros összefüggésben általános nézetként terjedt el Közép-Európa gondolkodóinak körében a demokratikus parlamentáris berendezkedés és a pártrendszerek kritikája is. Ha nem is általános, de ennek fényében semmiképp sem egyedi az a megfogalmazás, amelyet az osztrák Reinald Dassel használt alig néhány évvel később, 1929-ben: a vegytisztán megvalósított parlamentáris rendszer eredménye „a demagógia és zsarnokság, az urambátyám gazdaság, a pénzhatalmak kíméletlen, nyílt vagy rejtett uralma, a népi közösségek teljes lerombolása, végül az anarchia.”²⁸⁵ Karl Wick, a svájci *Vaterland* című lap szerkesztőjének megfogalmazása szerint: „az állam maga is pártot fog, hiszen pártok uralják”, ezáltal a parlamenti döntések, hiába többségi, „legjobb esetben is csak a társadalom egy – jobb esetben jelentős – szegmensének a döntései,” amely önkényesen dönthet a többi csoport felett. Vagyis az államhatalom, amelynek döntőbírónak kellene lennie a gazdasági érdekek harcában, valójában eme harc tárgyává lett.²⁸⁶

A korabeli politológiai értelmezésben a liberalizmus terméke a politika színpadán a parlamentarizmus, a népszuverenitás elvén alapuló, általános és titkos választójoggal – a társadalmi szerződés értelmében – létrehozott, központi közigazgatást megvalósító államalakulat, mely „éjjeliőrként” mindössze az állampolgárok külső és belső védelmére koncentrált. Az egyenlőséget a polgárok politikai életben való azonos részvétele biztosítja, választóként mindenki az államakarat hordozója. Ugyanakkor azonos mértékben áll a központi hatalom, a bürokrácia hatalma alatt is.²⁸⁷ Az akaratképzés eszközét a liberális államban a pártok adják; azonban ezek mögött nem találunk közös eszmét, sokkal inkább már csak a választások

²⁸⁵ DASSEL, Reinald: *Gegen Parteienstaat für Ständestaat*. Wien – Graz – Klagenfurt. 1929. 3.

²⁸⁶ Wick gondolatait idézi: WEBER, Quirin: *Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1989. 58.

²⁸⁷ DASSEL, 1929. 7–10. „A nép uralkodik, a tömegek önmagukat kormányozzák, az egyén részt kap az állam irányításában. Mindezt technikailag a választásokkal valósítják meg.” Uo. 12.

érdekében képződnek és a tömegek befolyásolására törekszenek. Nem alulról építkezve jön létre a vezér kiválasztása, hanem a vezér állítja maga mögé csatasorba a tömegeket. „A pártvezetés tartja kezében a szálakat, valójában álcázott zsarnokságot valósít meg, amely alól a mai államban az állampolgárok nem tudják kivonni magukat.”²⁸⁸ Éppen ezért alapvetően elterjedtté vált a gazdasági-társadalmi válsággal kéz a kézben járó erkölcsi válság gondolata is. A pártok egyetlen céljává – minden kompromisszumkésztség és megegyezési hajlandóság nélkül – a szembenálló párt alávetése vált.²⁸⁹ A megoldás pedig e gondolkodók számára a társadalom és az állam teljes megújítása lett.

2.1. A hivatásszervezetek politikai programja emelése az 1920-as években

Miközben az osztrák katolicizmus körében a rendiség politikai programja emelése a keresztényszociális tábor előretörésével és a századforduló választójogi vitái kapcsán megtörtént, a német birodalmi területeken erre szélesebb körben egészen az első világháborúig várni kellett. Ennek okát abban is láthatjuk, hogy az osztrák gondolkodók Vogelsang-féle tradíciója a fennálló rendszer teljes reformját tűzte ki célul, míg a németországi szociális katolicizmus teoretikusai (Ketteler, a Fribourgi Unió, valamint a jezsuiták által dominált szolidarizmus nyomán) elsősorban szociálpolitikai korrektívumokat kívántak a fenntartandó rendszer keretei középette.

Az első világhétség traumája és az azt követő államrendszerek folyamatos kudarca – különösen a Weimari Köztársaság instabilitása – ugyanakkor folyamatosan formálta a korszak német konzervatív-katolikus köreinek nézeteit. A parlamentarizmus kritikája, a demokrácia gyengeségeinek hangsúlyozása, a liberalizmus és szocializmus elutasítása, a monarchista törekvések elegyedtek a rendi társadalom eszményképével a Bajorországban kiadott *Historisch-Politische Blätter für das katholische Deutschland* című folyóirat hasábjain. Nem meglepő, hogy épp a délnémet katolikus területeken jelent meg a radikális hangvétel első komolyabb csírája, hiszen a politika színterén is a Centrum Párttól jobbra elhelyezhető konzervatív-monarchista

²⁸⁸ DASSEL, 1929. 13.

²⁸⁹ HERRFAHRDT, 1921. 94.

erő uralta a bajor közpolitikát (Bayrische Volkspartei).²⁹⁰ Vagyis azt mondhatjuk, hogy a rendi gondolat, „egy már túlhaladott modell” újrafelelevenítése, a „reakciós modernizmus” egyik legjelentősebb példájává vált a két világháború között.²⁹¹

2.1.1. A *Juni-Klub*

Ezek a rendi nézetek jelentek meg a kor egyik legaktívabb és legmarkánsabb német fiatal konzervatív gondolkodójának és körének munkáiban is: Arthur Moeller van der Bruck (1876–1925) valójában ifjú lázadó forradalmárból a német birodalmi gondolat egyik legjelentősebb újragondolójává vált, ám a keserű és számára kudarcot jelentő realitások elől – részben elhatalmasodó betegsége hatására – öngyilkosságba menekült. Személyisége és mondandója 1919 és 1925 között meghatározta a radikális gondolkodókat is tömörítő „Juni-Klub” összejöveteleit. Ez az ifjúkonzervatív csoport Heinrich von Gleichen-Rußwurm (1882–1959)²⁹² kezdeményezésére jött létre, egybeterelve számos olyan értelmiségit és politikust, akik a korábbi években a Német tudósok és művészek szövetsége (*Bund deutscher Gelehrter und Künstler*) keretében álltak ki a „német szellemi termékek” védelmében és a „német szellemi élet összefogá-

²⁹⁰ SEEFRIED, 2006. 120–121. A dolog érdekessége, hogy a párt kísérletet tett saját struktúrájának hivatások szerinti megszervezésére is, és noha ez 1920 után kudarcot vallott, működése során mindvégig támaszkodott tanácsadó gazdasági szervekre, melyek a parlamenti struktúra mellett a rendi hivatásokat voltak hivatottak megjeleníteni.

²⁹¹ Jeffrey Herf fogalmát („reactionary modernism”) Paul Nolte alkalmazta a rendi gondolatokra: NOLTE, Paul: *Ständische Ordnung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit*. Szerk. HARDTWIG, Wolfgang. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 56.) Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2003. 233–234.

²⁹² Raimund August Heinrich von Gleichen-Rußwurm báró Thüringia egyik jelentős földbirtokosa, publicista-közíró, Friedrich Schiller ükunokájának, Alexander von Gleichen-Rußwurm írónak a nagybátyja. Nemesak a Juni-Klub létrehozásában vett részt, de egyben a később jelentős politikai tevékenységet kifejtő Antibolszevista Liga (Antibolschewistische Liga) alapítója volt, melynek adminisztratív központja számára magánlakását is felajánlotta. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után von Gleichen-Rußwurm is egyike volt annak a 88 írónak és költőnek, akik a Porosz Művészeti Akadémia szorgalmazására aláírták a nyilvános hűségnyilatkozatot Adolf Hitlernek. (Gelöbnis treuester Gefolgschaft). ERLER, Adalbert: *Gleichen genannt von Rußwurm, Raimund August Heinrich Freiherr von*. In: *Neue Deutsche Biographie* (NDB). Band 6, Duncker & Humblot, Berlin 1964. 446–447.

sáért a haza szolgálata érdekében.”²⁹³ A háború által összekovácsolt érdeképviseleti szervezet jó terepet jelentett a hálózatépítésnek és a különböző álláspontok megvitatásának is. Az itt megismert szellemi elit tagjait is mozgósítva indult el 1919-től az elsősorban közíróként, újságcikkek szerzőiként tevékenykedő akadémikusok rendszeres találkozója von Gleichen és Moeller van der Bruck vezetésével.²⁹⁴ Az eltérő háttérrel rendelkező és szerteágazó jövőképeket felvázoló gondolkodókat elsősorban a parlamentarizmusellenesség és a pártok uralmának felszámolása kapcsolta össze az ifjúkonzervatív klubtalálkozók keretében.

Moeller van der Bruck korai írásaitól kezdve kárhoztatta a pártok tevékenységét. Első, még az első világháború előtt megjelentetett tanulmányában (*Stolz der Stände – A rendek büszkesége*) arról értekezett, hogy a társadalmi rendek valójában „ösi tagoló elemek, melyek az emberiség számára lehetővé teszik az egyéni életet és melyektől egyben az élet megkapja rendezettségét.” Már itt kifejti, hogy a 19. század nagy hibája volt a rendi államstruktúra felváltása a pártokkal.²⁹⁵ Legjelentősebb munkájában, az 1923-ban megjelent „Harmadik Birodalom” (*„Das dritte Reich”*) című kötetében a lehető legvehemensebben a pártok uralma és a sikertelen parlamentarizmus ellen fordult. Egyértelmű volt számára, hogy az előző generációk nagy hibája, hogy „nem építettük ki a rendek államát, hanem ehelyett utánoztuk a parlamentáris rendszert, mely a Nyugat elmélete volt.”²⁹⁶ Számára egy új birodalom létrehozása jelentette azt a jövőbeni célt, mely megoldhatja az ezekből fakadó problémákat. Az eszmeiként felfogott új birodalmat minden erővel meg kívánta valósítani, struktúrája elsősorban a népi közösségre és a hierarchi-

²⁹³ A szövetség tagjai között a Nagy Háború alatt olyan személyiségeket találunk, mint Gerhart Hauptmann, Max Liebermann, Max Planck, Alfred Weber vagy Thomas Mann. Vö. SCHLÜTER, André: *Moeller van den Bruck – Leben und Werk*. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 2010. 289–290.

²⁹⁴ A szervezet elnevezését az 1919. június 28-án aláírt német békediktátum elleni tiltakozás ihlette. Ld. KEMPER, Claudia: *Das „Gewissen” 1919–1925: Kommunikation und Vernetzung der Jungkonservativen*. Oldenbourg, München, 2011. Egy másik értelmezés – Max Hildebert Boehm feljegyzései – szerint a Juni-Klub elnevezés mögött maga a klub legfontosabb üzenete húzódott meg betűszóként: Juvenum Unio Novum Imperium. Közli: SCHLÜTER, 2010. 294.

²⁹⁵ Moeller gondolatait idézi: WEIß, Volker: *Moderne Antimoderne: Arthur Moeller van den Bruck und der Wandel des Konservatismus*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2012. 60–61.

²⁹⁶ MOELLER VAN DEN BRUCK, Artur: *Das dritte Reich*. 1933. 88. Elektronikus kiadás: <http://www.archive.org/details/Bruck-Arthur-Moeller-van-den-Das-dritte-Reich>

kusan szerveződő rendi társadalomra épült volna. A közösség nála a kultúrnemzetből nőtt ki, és éppen ezért a tömegek részvételét a liberális-parlamentáris rendszerben az elit felülről érkező mozgalmának kellett átvennie.²⁹⁷ Gondolatai számos ifjúkonzervatívot ösztökéltek azok továbbgondolására, a későbbiek során maga az általa vezetett klub is megfogalmazta programjában, hogy a Moeller által kívánatosnak tartott struktúra alapján kell működni: „Amit csoportként meg kívánunk valósítani, az a korporatizmus; a tagság valójában részvétel; a részvétel betagozódás a közösségbe; a közösség pedig megkívánja a vezetést.”²⁹⁸ Ezek alapján a kör számos tagjának politikai útja 1929 után előrevetíthető volt...

A Juni-Klub egyik legjelentősebb szellemi alkotásának az 1922-ben kiadott „Az új front” (*Die neue Front*) címet viselő, közel 500 oldalas tanulmánykötetet tekinthetjük. Ebben a kör szinte minden tagja megjelent egy-egy tanulmánnyal. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlítenünk, hogy Moeller van den Bruck azt a liberálizmust kárhóztatta, „mely elvezet a népek vesztéhez”, Willy Schlüter a „vezetés-tudomány” (Führerkunde) új útjait tárta fel, Bernhard Leopold a „vállalkozót”, Franz Röhr a „német munkást” mutatta be, Heinrich Herrfahrdt az új „népképviselőt” kérdéseit tárgyalta, Reinhold Quaatz a „gazdasági föderalizmus” szükségszerűségéről értekezett, Heinrich von Gleichen az államvezetés válságáról számolt be, míg Max Hildebert Boehm az új „testületi kapcsolatok” létrehozását írta le.²⁹⁹ E legutóbbi tanulmány egyértelművé tette, hogy az ifjúkonzervatívok hivatásrendek szerint tagolt közéletet kívántak. El kívánták érni a munka általános megbecsülését, a munkásrétegek önbecsülését és a nemzeti érzelmű munkaközösségekben való részvételüket. Ezzel Boehm és a kör antitézist alkotott a marxi ihletettségű szocializmussal és az osztályharcos ideológiával szemben. A „nemzeti közéletet” fenyegető osztályharcot a hivatásrendi államstruktúrával kívánta megfékezni és végül felszámolni.³⁰⁰

Ugyancsak a pártok túlhaladására és az „organikus demokrácia”

²⁹⁷ Ld. részletesen: RIX, Walter T. : Arthur Moeller van der Bruck: „...Um die Hälfte der Welt” – Visionärer Wanderer zwischen Kunst und Politik. I. Teil. *Das Ostpreußenblatt*, 2000. május 27.

²⁹⁸ Idézi: SCHLÜTER, 2010. 300. A „vezetés” szó eredetije: Führertum.

²⁹⁹ *Die neue Front*. Szerk. MOELLER VAN DER BRUCK, Artur – GLEICHEN, Heinrich von – BOEHM, Max Hildebert. Berlin, 1922.

³⁰⁰ BOEHM, Max Hildebert: Körperschaftliche Bindung. In: *Die neue Front*. Szerk. MOELLER VAN DER BRUCK, Artur – GLEICHEN, Heinrich von – BOEHM, Max Hildebert. Berlin, 1922. 35–46. Vö. SCHLÜTER, 2010. 314–318.

megteremtésére ösztökélte a Nagy Háború után kortársait Felix Weltsch (1884–1964) filozófus, szociológus-újságíró, akinek fő kutatási területe e kérdésektől távol, cseh és zsidó származása okán elsősorban a zsidóság és a cionizmus tárgykörére összpontosított. A prágai egyetemi könyvtár vezető könyvtárosa nagyon szoros barátságot ápolt Max Broddal és Franz Kafkával is, és kiadója volt az 1919–1938 között megjelenő prágai cionista hetilapnak, a *Selbstwehr*nek. 1939-ben a háború előtti utolsó pillanatban Palesztinába menekült, ahol 1940-től a jeruzsálemi nemzeti könyvtár vezetője lett. Az első világháború után megjelentetett demokraciaelemzése ugyanakkor csak legvégső lehetőségként kívánta a többségi döntéshozatalt fenntartani. Ehelyett az individualista érdekek közötti szintézis létrehozását tartaná kívánatosnak. (Gondolkodásmódjára komoly hatást gyakorolt Christian von Ehrenfels osztrák filozófus, a gestaltpszichológia egyik alapítója és előfutára, aki munkáiban az egyén és a közösség kapcsolatát is számos esetben tárgyalta.) A Weltsch-féle szintézis az egyének különböző érdekeit megjeleníteni képes szakmai igazgatási szervek révén vált volna megvalósíthatóvá. Ehhez pedig az egyes érdekcsoportokból három csúcsintézményt kellett létrehozni: egy gazdasági, egy kulturális és egy államügyi parlamentet. Véleménye szerint a hivatásrendek túl merev kereteket szabnának az érdekeknek, túlontúl a szakmai kérdésekre szűkítenék munkájukat, ezért azoknál szélesebb, de a bevett és működő államstruktúráktól eltérő jellegű intézményeket kellene életre hívni.³⁰¹

2.1.2. Heinrich Herrfahrdt

Ebbe az irányba konvergáltak az 1920-as években az egyik legjelentősebb, politikailag is hatásos rendiségkoncepció megalkotójának, Heinrich Herrfahrdtnak (1890–1969) az elméletei is. Nevéhez köthetjük egyben a hivatásrendi eszme első történeti mélységű feldolgozását és fejlődésleírását is *Das Problem der berufsständischen Vertretung von der französischen Revolution bis zur Gegenwart* (A hivatásrendi képviselőlet ügye a francia forradalomtól napjainkig) című nagymonográfiájában. Az ifjúkonzervatív körökben világháborús tiszt frontszolgálata és orosz hadifogsága miatt rendkívüli tisztelettel övezett Herrfahrdt először Bonnban, majd Münchenben tanult jogot. Az 1920-as évektől kezdődően több konzervatív egyesületben

³⁰¹ HERRFAHRDT, 1921. 97–98.

is a hivatásrendi eszme szószólójává vált, melyben a parlamentarizmussal szembeni megfelelőbb hatalomgyakorlási formát vélte felfedezni. Az 1933-as habilitációját követően a Marburgi Egyetem tanszékezetője, rendszeres szerzője volt a *Gewissen* (Lelkiismeret) című ifjúkonzervatív hetilapnak,³⁰² mely számos alkalommal tárgyalta az új állami berendezkedés formáját. Herrfahrdt ennek révén meghatározó politológusa, elméleti szakértője volt a fentebb említett Juni-Klubnak, mely szorosan összekapcsolódott a *Gewissen* kiadói és szerzői körével. Herrfahrdt, Moeller és hatásukra Heinz Brauweiler segítségével 1923 januárjától egészen 1925 júliusáig a *Gewissen* külön mellékleteként jelent meg „*A rendi mozgalom – az Egyesület a rendi társadalom létrehozásáért közleményei*” című tanulmánygyűjtemény.³⁰³ Herrfahrdt a Juni-Klubbal párhuzamosan aktívan kapcsolódott be a berlini Politikai Kollégium (Politisches Kolleg) és az ennek nyomán létrejövő Nemzeti Politika Főiskola (Hochschule für Nationale Politik) munkájába. E szervezeten belül ő vezette a hivatásrendi képvisellel foglalkozó munkacsoportot (Arbeitsstelle für Berufsständische Vertretung).³⁰⁴

Az ifjúkonzervatív gondolkodók hálózata, minden eltérő nézet és megoldási kísérlet dacára, egyetlen központi gondolatban egyetértett: a parlamentáris rendszer hanyatlása feltartóztathatatlan, így a helyébe egy új államhatalmi rendszert kell állítani. Herrfahrdt nézeteiben felkarolta és felerősítette a korszakban általánossá vált érzést, miszerint a parlamenti demokrácia valójában a partikuláris pártérdekek felerősítését hozza magával, és ezáltal társadalmi degenerációt is eredményezett, amivel eltávolodott eredeti liberális hagyományaitól és elvárásaitól. Herrfahrdt véleménye szerint a parlamenti munka már nem képes lefedni a tárgyilagos politikaformálás minden területét, a megnövekedett feladatok és funkciók miatt a parlamenti döntéshozatal komoly legitimációs deficitel küzd, a közvetlen népakarat a pártpolitikai érdekképviselet révén torzul.³⁰⁵

Heinrich Herrfahrdt ezekből az alapvetésekből kiindulva fogal-

³⁰² KEMPER, 2011. 417–418. Thomas Mann véleménye szerint a *Gewissen* „egy olyan lap, melyet mindig is látni kívánok és melyre mindenkinél, akivel politikáról eszmét cserélek, a legjobb német lapként hivatkozom.” Idézi: SCHLÜTER, 303.

³⁰³ *Die ständische Bewegung. Mitteilungsblatt der Vereinigung für den ständischen Aufbau*. Erről bővebben ld. WEIß, 2012. 61.

³⁰⁴ MEYER, 1997. 246–247. A szervezetben olyan jelentős gondolkodók vállaltak vezető szerepet, mint Martin Spahn (1875–1945) történész-publicista, Heinrich von Gleichen-Rußwurm (1882–1959), Max Hildebert Boehm (1891–1968) szociológus, vagy maga Arthur Moeller van der Bruck.

³⁰⁵ MEYER, 1997. 242.

mazta meg elképzeléseit „a pártok maszlagának meghaladására” és „a gazdaság politikamentesítésére”, amivel elérhető, hogy az állam ne legyen kiszolgáltatva a „szervezett társadalmi osztályok hatalmi harcának.”³⁰⁶ Gondolatai azonban nem a parlament teljes felszámolását követelték, hanem a fennálló rendszer egy megfelelő korrektívummal való ellátását. Ennek érdekében kívánta a hivatás-szervezeteket életre hívni, melyek már nem a parlament közvetlen demokratikus ellenőrzése alatt álltak volna, hanem egyfajta gazdasági parlamentként, tanácsadó szerepet betöltve, a parlament és a végrehajtó szervek között helyezkedtek volna el. Ez egyben egy gazdaságbarát politika alapjait is megteremthette volna: a megszervezett érdekek intézményesített módon tudtak volna befolyást gyakorolni a döntéshozókra.

A későbbi elméleti viták és a Weimari Köztársaságban elmaradó gazdasági konszolidáció és stabilizáció hatására Herrfahrdt nézetei egyre inkább távolodtak a demokratikus, parlamentáris politikai kultúrától. 1925-ben már nem csak tanácsadó és véleményező szerepet szánt a hivatásrendeknek, hanem egyértelműen a döntéshozatalba is be kívánta őket kapcsolni. Ennek következményeként a rendek kötelező tagságú önkormányzati szervekké váltak volna, melyek egyben a parlamenttel szemben is megerősödtek volna. Gazdasági-szociális önkormányzatokként maguk rendezték volna a munkaadók és munkavállalók közötti kérdéseket, míg az állam szerepe csak a klasszikus felségjogokra, így a külső és belső biztonság garantálására terjedt volna ki, és nem befolyásolhatta volna a társadalmi közvetítéssel megvalósuló szociális újraelosztási politikát.³⁰⁷ De nem csak a parlament veszítette volna el jelentőségét ebben az államstruktúrában, hanem a helyi képviseleti szervek, így községi képviselőtestületek, járási és tartományi gyűlések is. Ezek helyét is rendi szervezetek, illetve az államvezetés által felkért, az összlakosság körében bizalmat élvező független képviselők vették volna át. Miközben a válság által sújtott társadalmi-gazdasági berendezkedés összeomlással fenyege-

³⁰⁶ Az eredetiben: „Überwindung des Parteihaders” valamint „Entpolitisierung der Wirtschaft”. Vö. HERRFAHRDT, 1921. 145. és „Kampf der organisierten Klassen um die Macht” Vö. HERRFAHRDT, 1921. 93. A későbbiekben a konzervatív, liberalizmus-kritikájáról ismert Carl Schmitt államelméletében is többször visszatért és hivatkozott Herrfahrdt parlamentarizmus-kritikájára és nézeteire. Vö. SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma*. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Bp., 2002., valamint SCHMITT, Carl: *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass. MIT Press, 1998.

³⁰⁷ MEYER, 1997. 247–250.

tett, Herrfahrdt az új államszervezet révén továbbra is biztosítani igyekezett a polgárság vezető szerepét.³⁰⁸ Ezek a törekvések a később elemzendő újrendiség esetében már domináns faktorokká váltak. Az egyén alárendelése a felülről irányított hivatásszervezeteknek ugyan megadhatta a társadalmi létben a valamely közösséghez tartozás illúzióját, de egyben a gazdasági autonómia felszámolását és ezzel a polgári berendezkedés felszámolását is magával hozhatta. A vezérelv mentén megszervezett állam és ennek rendi struktúrája volt az egyetlen lehetséges szabályozó erő, hogy a kapitalista piacok révén mozgásba lendített és korábbi elitjét elvesztett társadalmat ellenőrzés alá vonják. A későbbi „újrendiség” fogalma alatt tárgyalt megoldási kísérletek ennek tükrében is elemzendők lesznek.

2.2. A szolidarizmus második generációja

Mivel a rendi érvrendszer az 1929-es gazdasági válság hatására immár modern kori csúcspontja felé közeledett, a katolikus hivatásrendi korrektívumok hívei is fontosnak vélték, hogy saját nézeteikkel szembesítsék a rendi államszervezettel foglalkozókat. A szolidarizmus ismételt előtérbe állításával egyértelművé kívánták tenni, hogy az egyre erőteljesebben mutatkozó szélsőséges ideológiák veszélye közepette nem a fennálló államrendszerek lebontására, hanem társadalmi-gazdasági belső reformokkal való megjavítására van szükség. Nem egy „hivatásrendi államot”, hanem a fennálló parlamentáris rendszereken belüli hivatásrendi érdekképviselőket kell kiépíteni.³⁰⁹

A szolidarizmus első számú propagálói továbbra is a jezsuiták köréből kerültek ki, a legnagyobb hatással kortársaikra minden bizonnyal Gustav Gundlach és Oswald Nell-Breuning, valamint az ő munkásságuk továbbfejlesztésével Johannes Messner voltak. A korábbi eredmények, Pesch tanításai és saját nézeteik szerint a szolidaritást helyezték a társadalmi kérdések megoldásának középpontjába: egyik társadalmi csoport támogatása sem irányulhat a másik ellen, viszont az erősebb önként köteles a gyengébbnek segítségét nyújtani.³¹⁰ Világossá tették, hogy az ember csak társas

³⁰⁸ MEYER, 1997. 250–253.

³⁰⁹ Vö.: SEEFRIED, 2006. 121–122.

³¹⁰ KOWNACKI, Robert P.: Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. *The Ecumenical Review*. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434. Itr: 433.

lényként értelmezhető, és az emberi méltóság elválaszthatatlan velejárója a személyiségnek. Éppen ezért nem tekinthető egyetlen ember sem pusztán termelési tényezőnek, aki saját magát bocsátja a piacon áruba, és így alávetné magát a kereslet és kínálat mechanizmusának. A liberális megközelítésmód legalapvetőbb hibája, hogy az emberi munkaerőt csupán árunak tekinti, megfosztva őt személyiségétől, és ezzel kvázi a dologi szerződésből fakadó jogokat a munkavállaló személyi jogai fölé helyezi, „a munkaerőt úgy kezeli, mint bármely más tárgyi értéket, tekintet nélkül annak személyi és társadalmi vonatkozásaira. Az ember a munkaviszonyban is megőrzi személyi méltóságát, abszolút érvényű, elidegeníthetetlen és áruba nem bocsátható jogait.”³¹¹ Ugyancsak megőrzi minden ember a javakkal való rendelkezés jogát, mely saját és a családja jelenének és jövőjének biztosításához szükséges. Tehát az egyházi tanítás nem kérdőjelezte meg a magántulajdon intézményét, sőt úgy láttatta, hogy „a javak társadalmi hasznossága a termelő javak magántulajdona révén szintén jobban érvényesül, mint a közös birtoklás esetén.”³¹²

A szolidaritás talaján a munkaadók és munkavállalók közötti kapcsolatokat újragondolni igyekvő – elsősorban német gondolkodókból álló – „Königswinterer Kreis” vezető szereplője Oswald von Nell-Breuning (1890–1991) jezsuita atya volt. Nell-Breuning egy régi trieri nemesi család sarjaként előbb matematikai-természettudományi tanulmányokat folytatott Münchenben, Berlinben és Straßburgban, mely során személyesen is megismerkedett a bismarcki korszak meghatározó közgazdászával, Adolf Wagnerrel és nézeteivel. 1910-ben kezdte meg Innsbruckban filozófiai és teológiai tanulmányait, majd belépett a jezsuita rendbe. Az első világháború során egy ispotályban teljesített szolgálatot, tanulmányait csak a háború után, 1920-ban tudta befejezni, és 1921-ben pappá szentelték. Doktori munkáját 1928-ban védte meg, ebben a tőzsde etikai-morális kérdéseiről értekezett. Ezt követően nyugdíjba vonulásáig a Frankfurtban létrehozott Szent György Főiskola (Philosophisch-Theologische Hochschule Sankt Georgen) morálteológiai, egyház- és társadalomjogi professzora volt. (A nemzetiszocialista diktatúra időszakában 1936 és 1945 között

³¹¹ MUZSLAY, 1992. 322.s.k. E tekintetben fontos a már ószövevényi iránymutatás: Isten az embert saját képére teremtette, vagyis az egyházi tanítás alapeleme, hogy a másik emberben minden körülmények között Isten képmását és a krisztusi értelemben vett felebarátot kell látnunk, vagyis nem tekinthető egyszerű „termelési tényezőnek” az ember.

³¹² MUZSLAY István: Az egyház szociális tanításának alapelvei. *Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata.* 1997/34. sz.

nem jelenhettek meg írásai, 1944-ben pedig – valutabűncselekmény mondvacsínált indokával – kétévnyi fegyházbüntetésre ítélték.)³¹³

Elképzelései szerint önkéntes, egyenjogú kapcsolatokból kinövő (rendi) önkormányzati szervezeteket kell létrehozni, melyek a szolidáris társadalom alapegységeivé válhatnak, leküzdhetik az individualista szemléletmódot és felválthatják az osztálytársadalom rémképét. A szubszidiaritás alapján ezek önmaguk dönthetnek a legfontosabb (akár politikai) kérdésekről, így az állam csak azokat a feladatokat látja majd el, amelyek ellátására a polgárok és a rendek nem képesek. A kör tagjai tehát nem az egész államfelépítmény újrendezését kívánták, hanem a szociális partnerek és a társadalom alkotóelemei közötti kapcsolatok újragondolását. Ezzel alapvetően elhatárolták saját koncepciójukat a fasiszta korporatív államtól és egyben az univerzalista (autoriter hajlamú) újrendiségtől is, melyet a későbbiekben még részletesen elemzünk.³¹⁴

Nell-Breuning mellett a szolidarizmus második generációjának szintén megkerülhetetlen ideológusa volt Gustav Gundlach (1892–1963). Gimnáziumi tanulmányai után filozófiát tanult Freiburg im Breisgau egyetemén, ahol aktív tagja volt az egyetemi katolikus diákszövetségnek. Öt szemesztert követően azonban feladta tanulmányait, és 1912-ben belépett a jezsuita rendbe. Itteni tanulmányai során került személyes kapcsolatba a szolidarizmus első generációjával és magával Heinrich Peschel is. 1929-ben Nell-Breuning mellé meghívást kapott a Szent György Főiskolára (Philosophisch-Theologische Hochschule Sankt Georgen), majd 1934-től tanított a római Gregorianán is.³¹⁵ Munkássága alapvetően hozzájárult az egyház társadalmi tanításának modernizálásához. A Görres-Társaság által kiadott állam-lexikon ötödik kiadásában pedig maga Gundlach írta meg a rend és rendiség szócikkeket (Stand, Ständewesen), melyben egyértelműen és végérvényesen túllépett a romantikus, a középkori

³¹³ Ld. életútjáról: RAUSCHER, Anton: Oswald von Nell-Breuning S. J. (1890–1991). In: *Zeitgeschichte in Lebensbildern*. Bd. 7. Verlag Grünewald, Mainz, 1994. 277–292., valamint HENGSBACH, Friedrich SJ: Nell-Breuning, Oswald von. In: *Neue Deutsche Biographie (NDB)*. Bd. 19, Duncker & Humblot, Berlin 1999. 56–58. Nell-Breuning közgazdasági jelentőségét és megoldásait legutóbb magyarul elemezte: KEMÉNY Gábor: *Katolikus közgazdasági gondolkodás a XX. század első felében, különös tekintettel Oswald von Nell-Breuning S. J. gondolataira*. PPKE BTK, disszertáció, kézirat, 2010.

³¹⁴ SEEFRIED, 2006. 121–123.

³¹⁵ Életútjáról ld. RAUSCHER, Anton: *Mitbegründer der katholischen Soziallehre Gustav Grundlach: (1892–1963)*. Verlag Bachem, Köln, 1992. (Kirche und Gesellschaft Bd. 189.)

társadalmi rendekhez és születéshez kapcsolódó fogalmi kereteken. Számára a hivatásrend immár egyértelműen a társadalom modern funkciók szerinti felosztásának fogalma. A társadalom egésze tehát különböző szakterületek szerint végzett funkciókból épül fel, melyből a liberális kor végével jöhet létre az áhított új szervezeti keret.³¹⁶

Természetesen a szolidarizmus két világháború közötti hívei is alapvetően az organikus társadalom eszméjéből indultak ki. Sokkal inkább a rendek által strukturált államban bíztak, mintsem a „csak formailag felfogott szabadság-érték határtalan túlhajszolásában.” A pártok, a parlamentarizmus, a liberalizmus árnyoldalainak, az oligarchikus döntéshozatalnak és a „mechanikus demokrácia-formának” a kritikája tőlük sem állt távol, azonban ez nem jelentette magának a teljes parlamentáris rendszernek az elvetését. Az „újrendi” irányzattal való első komoly összecsapásra 1931-ben került sor, amikor annak egyik legmeghatározóbb képviselője, Othmar Spann bemutathatta saját univerzális gondolatait, és az ebből kinövő autoriter rendi államát a Katolikus Akadémikusok Szövetségének Maria Laachban. A vitákon nemcsak támogatókra, de komoly kritikuskokra is szert tettek nézetei.³¹⁷

Már e megbeszéléseken kezdett feltűnni a rendi gondolatiság egyik legfontosabb, az egyházi tanításokra és a kereszténység hagyományaira támaszkodó, a szociális katolicizmus talaján álló megfogalmazója: a munkáscsaládból származó és a társadalmi problémákat papként is első kézből ismerő Johannes Messner (1891–1984) közgazdász, egyetemi filozófianár volt. A Pesch tanításaihoz közel álló, Nell-Breuning és Gundlach körét jól ismerő Messner nézeteinek első konkrét lenyomatát az 1925-ben Sigismund Waitz, későbbi salzburgi érsek által kibocsátott osztrák adventi pásztorlevélben érhetjük nyomon (*Lehren und Weisungen der österreichischen Bischöfe über soziale Fragen der Gegenwart vom 1. Adventsonntag 1925*). Az adott gazdasági helyzetben a szöveg elítélte mind a gazdasági liberalizmus „mammonista” kapitalizmusát, mind a kommunista bolsevizmust, de nem mondott le a piacgazdaság alapelveiről. Ugyanakkor új utat mutatott a népgazdaság és a társadalom megszervezése terén. Ebben az egyházi felhívásban is megjelenik ugyan a rendiség gondolata, a püspöki pásztorlevél azonban még „társadalmi csoportokként” fogja fel a rendeket, így értekezik a munkásság, a parasztság vagy a kereskedők rendjéről. A megfogalmazás szerint az ipar és az egész társadalom érdeke, hogy az igazságosság előírásait a munkaadók és

³¹⁶ NOLTE, 2003. 244.

³¹⁷ SEEFRIED, 2006. 124.

a munkavállalók is betartsák, és együttműködésükből egy valós, a keresztény szolidaritást megvalósító munkaközösség jön létre.³¹⁸

Már ebből is kitűnik, hogy – a korábbiakban ismertetett számos nézettől eltérően – Messner megközelítése nem kapitalizmusellenes, és nem „harmadik utas megoldást” keresett a tervgazdálkodás és a szabad piacgazdaság között, viszont szilárd katolikus, egyházi alapokon nyugodva elvetette a kapitalizmus árnyoldalait: az önzését és annak társadalomromboló hatásait. Gondolatainak összegzését az először 1934-ben (de még az osztrák alkotmánymódosítás előtt) megjelentett elemzése (*Die soziale Frage der Gegenwart. Eine Einführung.*) tartalmazta. Véleménye szerint a keresztény szociális reform nem tartalmaz ab ovo megvalósuló társadalmi-gazdasági berendezkedést, hanem csak olyan alapvető erkölcsi normákat, melyeknek minden egyes történelmileg létrejövő gazdasági rendszerben érvényesülniük kellene. Ugyanakkor szerinte ezek a normák legkönnyebben a rendi piacgazdasági berendezkedés keretei között valósíthatók meg. Ugyanis a rendek legfontosabb jellemzője számára a foglalkozási csoportok együttműködése a közjó megvalósítása érdekében, szemben az osztálytársadalom szociális csoportjai közötti ellentéttel. Rendszere nem feltételezte az érdekellentétek azonnali megszűnését, de elmélete szerint a közös élet- és kulturális szükségletek megteremtéséből fakadó, munkamegosztásból származó feszültségek éppen a rendi keret közösségi normái révén békésen és nyugodtan – belső érdekkiegyenlítéssel – rendezhetők.

Egy, a jövőre nézve is rendkívül fontos gondolat jelent meg a „proletariátus felszámolása” (*„Entproletarisierung”*) kapcsán Messner munkásságában: a számos rendiséggel foglalkozó munkában, majd a *Quadragesimo anno* enciklikában is kinyilvánított cél Messner esetében a „paritás” megteremtésével válik elérhetővé. A munkásság számára a folyamatokban való döntéshozatal és az ezzel járó felelősség (*„Mitbestimmung und Mitverantwortung”*) biztosítása csak a rendi keretek között lehetséges, ugyanakkor ezzel megvalósul a munkaadó és munkavállaló közötti paritás. Ennek révén a munkás is a társadalom teljes jogú tagjává válik. A társadalom egy „egyének felett álló valóság; értelme teljesen eredeti jellegű; céljai pedig hasonló módon az egyes emberek felett állnak; a nagyobb társadalom a kisebb társadalmi szövetségekből épül fel, melyek közvetett életcélokon alapulnak; az átfogó nagyobb társadalom magasabb céljai

³¹⁸ GSCHIEDLINGER, 1998. 68–70.; PYTLIK, 1993. 28.

meghatározzák a kisebb társadalmi képződmények kényszerű rendjét is; minden kisebb szövetség feladatot kap a társadalmi összcélok megvalósításában, és ezáltal a feladatok tagok általi teljesítésével viseli az össztársadalommal szembeni felelősséget.”³¹⁹

Messner munkájában a kor számos kérdésére reflektálva állást foglalt az aktuális demokrácia-vita kapcsán is. Igyekezett elkülöníteni egymástól a „formális demokrácia” és az általa megvalósítandónak vélt „organikus demokrácia” fogalmát. Előbbit a teljes társadalom – egyenlő értékű – szavazatainak többsége irányítja, melyet a véletlenszerűség és a pártok egoizmusa, valamint a *demagóg* befolyásolás határoz meg. Ezzel szemben az organikus demokráciában („*organische Demokratie*”) mindenki szavazata az általa viselt felelősség alapján kerül értékelésre, a társadalmat alkotó egyes kisebb közösségek pedig a lehető legtöbb lehetőséget kapják, hogy minél több kérdést saját felelősségi körben szabályozzanak. Ez a *szubszidiaritás elve*, melyben összesen 16 különböző funkciót feltételez. Ezek között találjuk a mai demokráciafelfogásunk alappilléreinek tekintett önkormányzatiság elvét, a társadalmi uralom decentralizációjának elvét, a „szabad társadalom” elvét, a társadalmi cselekedetek szubszidiárus mivoltát. Ebben a megközelítésben az államvezetés számára a közjó szem előtt tartása a kötelező norma, ennek biztosítását viszont minden partikuláris közösségi érdekekkel szemben garantálnia kell. Ez akár az autoriter vezetési stílust is lehetővé teszi.³²⁰

Messner a későbbiek során tovább finomította elméleti koncepcióját, és 1934-et követően tanácsadóként jelent meg a Dollfuß-, majd a Schuschnigg-kabinet oldalán.³²¹ 1936-ban már a „*Ständestaat*” tapasztalatait is figyelembe véve összegezte nézeteit a hivatásrendi rendszerről szóló legjelentősebb munkájában („*Die berufsständische Ordnung*”). A kötetben azt igyekezett felmutatni, hogy az egységes társadalomszemlélet ellenére milyen komoly határokat szab – a fentiekben is említett – szubszidiaritás gondolata mind az individualista, mind a kollektivistá politikával szemben. Megfogalmazása szerint az állam felelőssége csak addig terjedhet, amíg közérdek áll fenn; minden más esetben megőrzi a kisebb közösségek a saját érdekeikből fakadó önállóságukat és önrendelkezési jogukat, igaz

³¹⁹ MESSNER Johannes: *Die soziale Frage der Gegenwart. Eine Einführung*. Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck – Wien – München 1934. 5.

³²⁰ A kifejezésekkel és tartalmi kérdésekkel kapcsolatban ld. MESSNER, 1934. 139–148.; 172.; 365–373.; 391.; 425.; 574.; 526.; 639.

³²¹ PYTLIK, 1993. 47.

csak úgy, hogy figyelembe veszik és alárendelik azt a közérdeknek. Ez szabhat határt a mindennemű totalitárius igénynek. (Talán nem véletlen, hogy munkája címében és annak megfogalmazásaiban is kerüli a „hivatásrendi állam” fogalmát!)

Messner megközelítésében az államot alkotó egyes rendek az önálló hivatások révén állíthatók fel, és bármely teljesítmény, amely a társadalom igényeit elégíti ki, legyen az akár szellemi vagy gazdasági természetű, önálló hivatást képez. A rendi felépítés pedig az egyes hivatási életterületekből adódik: így minden olyan társadalmi részközösség, mely a társadalom egészének érdekében hoz létre teljesítményt, pl. az államélet (bíróság, közigazgatás, törvényhozás), vagy a gazdasági élet (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, bankügy), vagy akár a szellemi szabad foglalkozások (ügyvédség, oktatásügy, egészségügy, tudományok) területén, hivatásrendnek tekintendő. Ez a szerves tagozódás azonban nem jelenti, hogy az egyén teljesen megszűnik és feloldódik a rendi közösségben, hanem szabadságot ad, hogy önerőből a társadalom egésze számára hozzon létre teljesítményeket. A felülről, csak az állam egésze irányából kényszerrel szervezett társadalom ugyanolyan „mechanikus” szervezési modellt jelentene, mint a meghaladni kívánt individualista megközelítésmód. A rendi társadalom Messner szerint azzal tűnik ki, hogy az egyéneket összefogó hivatásrendek nemcsak saját szabadságjogaikat, de az egyén mozgásterét is megőrzik. A rendi modell ezáltal a szabadság és kööttség megfelelő mértékét tudja kialakítani, a közjó és a szabadság egyenlő mértékben érvényesül, és egymáshoz való viszonyuk is tisztázott.³²²

A hivatásrendi eszme e délnémet, szolidarizmussal létrejövő változata utat talált magának a két világháború közötti svájci gondolkodókhoz is. A Fribourgi Unió hagyományaiból kinövő új svájci politikai katolicizmus egyik meghatározó alakja Jakob Lorenz (1883–1946)

³²² A kifejezésekkel és tartalmi kérdésekkel kapcsolatban ld. MESSNER, Johannes: *Die berufständische Ordnung*. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck – Wien – München 1936. A rend definíciójára és az állam szerepére különösen: 8–19. és 69.s.k. Az autoriter állammal kapcsolatban: „A közeljövő célja a következő: a társadalmat fel kell oldozni az állami totalitás alól, és újra élővé, működőképesé kell tenni eredeti, természetes rendjeit. Ehhez először az állami rendező hatalmat, az államvezetést kell megszabadítani a társadalmi érdekkavalkádban létrejött megkötöttségeiből és a hatalom teljességével kell felruházni, hogy a közjó követelményének, mint az [eredendően – Z.P.K.] feladata, érvényt tudjon szerezni. Ez az »autoriter« állam értelme a »totális« állammal szemben: ez utóbbi nem ismer el semmiféle határt az államhatalom terén, míg az autoriter állam minden rendelkezésére álló hatalmi teljességénél is a közjóhoz van kötve, és hatalmi területét éppen ez korlátozza.”

szociológiai professzor volt. Munkásságában alapvetően összefoglalta és továbbfejlesztette a fribourgi kör és Pesch hagyományait.³²³ Elméletében a rendi szervezetek csak önkéntes alapon hozhatók létre, de nemcsak szociális, hanem gazdaságirányítási szerepet is be kell, hogy töltsenek. Ennek okát abban látta, hogy a liberális gazdaság megreformálása csak ezen az úton érhető el: Ne a tőke összege legyen a kiindulási pont, ne a rentabilitás legyen a fő motívum és ne a profitmaximalizálás álljon célként a gazdasági tevékenység előtt. A keresztény társadalmi és állam-szellem értelmében Lorenz és a svájci rendi gondolkodók elutasították az emberhez nem méltó körülményeket, az ember kiszorítását a gazdasági élet középpontjából. A liberalizmus reformja e szempont szerint valójában a tőkeérdekek túlsúlyának felszámolása és a dolgozó ember közösségi lényként való középpontba állítása volt.³²⁴

A katolikus körök elképzelése (a szolidarizmus gondolkodói) szerint tehát a hivatásrendi struktúra az államot tehermentesíti, a társadalom számára nagyobb mozgásteret jelent; az állam csak végső esetben a közjó biztosítékeként szubszidiárius módon avatkozhat a gazdaság és társadalom szerkezetébe. Ez a szubszidiaritás-elv követeli meg, hogy a feladatmegosztást is figyelembe véve az állam csak addig avatkozzon be, amíg azt a közjó megköveteli. Az államtól a hivatásrendiség szervezeti struktúrája átvállalja a gazdaság- és szociálpolitikai feladatok jelentős részét, vagyis a központi hatalom koncentrálna a közjó védelmére. A rendi gondolat ilyen átfogó és modern terminológiai értelmezése, az egyház társadalmi tanításának politikai üzenetbe történő beépítése közrejátszhatott abban, hogy a hivatásrendi felfogás egyes elemei túléljék a korszak megpróbáltatásait.

2.3. Az univerzalizmus újrendi állama

A rendiség fejlődésében az egyik legjelentősebb áttörés minden bizonnyal mégis Othmar Spann (1878–1950) munkásságának köszönhető. A számos különböző rendi irányzat közül kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk az általa megalkotott, a hittől és az egyházi tanítástól alapjaiban megfosztott újrendi univerzalista koncepciónak.

³²³ Részletesen: WEBER, Quirin: *Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1989. 36–37.

³²⁴ WEBER, 1989. 67–68.

Az egyik első magyar recenzens, Heller Farkas közgazdász szerint az univerzalizmus „az a gazdaságbölcséleti irányzat, mely szemben a materialista felfogással, az idealista bölcséletre támaszkodik, és a szellemi értékeket hangsúlyozva a társadalom és a gazdasági élet organikus szemléletét keresi.”³²⁵ A Spann munkásságában megfogalmazott „igaz állam,” mely az organikus szemléletből nőtt ki, rendkívüli érdeklődést váltott ki a kortársak körében.

Othmar Spann középiskolai tanulmányait követően a bécsi egyetemen filozófiát, majd ezt követően Zürichben, Bernben és Tübingenben államtudományokat tanult. A politikai tanok terén végzett kutatómunkájával szerzett doktorátust 1903-ban. Frankfurtban kezdett dolgozni Christian Jasper Klumker szociálpedagógus kutatóintézetének (Centrale für private Fürsorge) tudományos munkatársaként, majd megalapította a társadalomtudományi munkákat megjelentető első folyóiratát (*Kritische Blätter für die gesamten Sozialwissenschaften*). Közgazdaságtanból habilitált, majd a bécsi Központi Statisztikai Bizottság (Statistische Zentralkommission) keretén belül a népszámlálásért felelős munkatársként dolgozott. Első világháborús frontszolgálatát követően (melyek során a Lemberg melletti harcokban komolyan megsérült) a bécsi egyetem nemzetgazdaság-tani és társadalomtudományi professzorátusát nyerte el, ahol 1938-ig oktatott. 1921-ben jelent meg korszakalkotónak tartott munkája (*Der wahre Staat*), mely először összegezte az univerzalizmus alaptételeit. Előadásai, a liberalizmus és a marxizmus elleni nyílt és egyre gyakoribb felszólalásai közkedvelté tették az osztrák Heimwehr mozgalom köreiben, amely Spann politikai nézeteire alapozta saját ideológiájának jelentős részét.³²⁶

Spann az 1920-as és 1930-as évek egyik legjelentősebb közgazdaságtani, társadalomfilozófiai gondolkodójának számít, akinek munkássága alapvetően befolyásolta az osztrák „*Ständestaat*” koncepcióját. Ugyanakkor – mivel alapvetően a Messnernél megfigyelhető katolikus, egyházi felhangok nélküli volt megközelítése – a nemzetiszocialisták is előszeretettel használták fel ismertségét és liberalizmusellenességét.³²⁷ Az első világháborút követően Spann a bécsi egyetem oktatójaként mindvégig az új osztrák köztársasági

³²⁵ Heller gondolatait idéz: HILD Márta: Univerzalizmus. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002. 785.

³²⁶ Életről ld. részletesen: RESELE, Gertraud: Othmar Spanns Ständestaatkonzeption und politisches Wirken. Kézirat. Wien, 2001. 3–8.

³²⁷ Spann munkásságát magyarul legutóbb elemzi: HARKÁCSI Péter: Az

állam „elkötelezett ellenfeleként” nyilvánult meg,³²⁸ azonban a végül bekövetkező és általa várt, elősegített nagy változásokban is csalódnia kellett: 1938-ban a nemzetiszocialisták felmentették a professzorságból, előbb börtönbe, majd házi őrizetbe került. A háborús éveket burgenlandi házába visszavonultan töltötte, a béke újólagos beköszönte után is a szélesebb külvilágtól elzárkózva élt.

Spann munkásságával az univerzalizmus megalapítója. Magát a kifejezést 1908-ban ő maga alkotta meg, amellyel alapvetően az individualizmussal kívánt szembeállni. A nyugati kultúra/szellem-tudomány számos hagyományára épített, átfogó metafizikai világ-képet igyekezett felvázolni, mely szellemi kölcsönösségre (*geistige Gegenseitigkeit*) és a közösségre (*Gemeinschaft*) épített, azonban nem az egyházi tanításokból indult ki.³²⁹ „Az individualizmus nézetei szerint az egyén, az individuum a lényeges társadalmi összetevő, ellentétben az univerzalizmus alapelveivel, amely viszont a társadalmat és annak viszonyrendszerét tartja lényegesebbnek. A társadalom ugyanis olyan Egész, amelynek részei nem teljesen önállóak, hanem szorosan kapcsolódnak egymáshoz és függenek a társadalom többi alapegységétől is.”³³⁰ Ebben az organikus társadalomban az egyénnek nincs különálló, önálló léte, Spann gondolatai alapján az egyén csupán egy része, egy tagja a valóságos, értelemmel bíró, egységes élő szervezetnek, a társadalomnak.³³¹ Mindezek alapján az állam mint a társadalom összefogója, mint az Egész megvalósulása az elsődlegesen fontos; Platón gondolataira hivatkozva jelentette ki Spann: „Az állam a legfőbb jó hordozója. Az állam, az Egész, a közösség azonban nemcsak hordozója az erkölcsnek, hanem saját maga is teljes egészében erkölcsös, a közjó lényege, az erkölcsös lényege.”³³²

osztrák hivatásrendi alkotmány (1934). Disszertáció. Kézirat, Debrecen, 2006. 55–64.

³²⁸ SIEGFRIED, Klaus-Jörg: *Universalismus und Faschismus. Das Gesellschaftsbild Othmar Spanns*. Europaverlag, Wien, 1974. 49.

³²⁹ HAAG, John: Othmar Spann and the Quest for a 'True State'. *Austrian History Yearbook*. Vol. XII–XIII., 1976–1977. 227–250. Itt: 233.s.k.

³³⁰ HARKÁCSI, 2006. 55.

³³¹ HILD, 2002. 786.

³³² SPANN, Othmar: *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*. Verlag von Quelle und Meyer, Leipzig, 1923. 50. Eszerint: „Nem azért hordozója az Állam a Jónak, mert egyik vagy másik államférfi, uralkodó vagy politikus a jóra törekszik; sokkal inkább az Egész (az Államközösség = *Gezweiung*) a Jó hordozója, mivel magában foglalja minden Ént (= *Ichheit*) legfontosabb életelemét (= *Lebenswesentliche*) és felfogja annak szellemi létét (= *geistiges Dasein*), sőt mint önmaga is teljes mértékben Szellemi, önmaga is a Jó szubsztanciája.”

Spann felfogásában az individualizmus, a liberalizmus, a marxizmus és a materializmus tanításai alapjaiban atomizálják és rombolják le a társadalom teljes egységét (*Volkseinheit*). Ebből a szorító helyzetből a megoldást a tudomány adhatja meg, ha felmutatja egy igaz és örök érvényű állam politikai és gazdasági-társadalmi alapelveit. Meg kell haladni a tudományban a korábban mutatkozó történelmi és elméleti megközelítésmódok és elemzések ellentétjét, ezeket egységbe foglalva kell megfelelő tudományos eszköztárat kialakítani. Ezek adhatnak támpontokat a társadalom univerzalista felfogását tükröző intézményrendszer kialakításához, és ez a felfogás segíthet az etikai normák és az általános természettudományi törvények levezetésében.³³³ Az univerzalizmus szerint elérkezett az „individualizmus válsága,” amit a társadalom „betegségtünetei” igazolnak. A természetjogra alapozott individualizmus politikai kifejeződése maga a liberalizmus és a demokrácia. Vagyis Spann szerint az individualizmus leküzdéséhez egyben a liberalizmuson és a demokrácián kell túllépni.³³⁴ Nemcsak a politikai filozófia nézeteivel, de a gazdaságtan nagy gondolkodóival is vitába szállt: a gazdaság is csak a társadalom részeként létezik, így a közgazdaságtan valójában a szociológia, a társadalomtudomány egyik sajátos részterülete. Spann vitatta a klasszikusok liberális elméleteit és a határhaszon-elmélet individualista közgazdaságtanából (az osztrák iskola gondolataiból) fakadó fogalmi rendszert, és ezáltal a manchesteri kapitalista liberalizmust mint egyetlen működőképes gazdaságpolitikai rendszert.³³⁵

Az individualizmus termelte ki a népszuverenitás elvét, melyet a demokrácia alapjának tekintenek, azonban mindez Spann értelmezése szerint rossz alapfeltevésen nyugszik. A többségi választások mechanikus alapelve révén elvész az emberek közötti minőségbeli különbség. Ugyanis az individualista politika terméke a demagógia, melynek nyomán nem a legrátermettebbek nyerik el a vezető pozíciókat, hanem azok, akik az egyén érdekeire és érzéseire hatva megnyerik maguknak a választókat, sőt azok válhatnak népvezérré („Führerré”), akik a legalantasabb ösztönökre alapoznak, a

³³³ SCHWEINZER, 2000. 44–66.

³³⁴ Ld. erről: BRUCKSCHWAIGER, Karl: Othmar Spann. Ein österreichischer Vertreter der konservativen Revolution? In: *Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Bd. V. Im Schatten der Totalitarismen. Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie. Philosophie in Österreich 1920–1951.* Szerk. BENEDIKT, Michael – KNOLL, Reinhold – ZEHETNER, Cornelius. WUV Facultas, Wien, 2005. 460–466. Itt: 468–469., valamint SPANN, 1923. 111.

³³⁵ HILD, 2002. 787. és SCHWEINZER, 2000. 44–66.

leghangosabbak, a jó szónokok.³³⁶ Ez a középszerűség diadala, a liberalizmus és a demokrácia atomizálja a társadalmat, „a középszerű többség uralmát hozza magával, holott a legjobbak méltók arra, hogy uralkodjanak, nem pedig a demagóg népezérek.”³³⁷ Érveivel Spann a „Leviatán-jellegű állam” lebontását vetítette előre.³³⁸ Spann számára az univerzalista állam más forrásból nyeri legitimitációját, és kirajzolódik a „felsőbbbségi állam” mint autoriter berendezkedési forma. Ennek megvalósulása a (hivatás)rendi állam: „Az élet szelleme egyedül a rendi államban jut teljes jogához. A rendi állam a legtökéletesebb politikai kifejeződése az univerzalista társadalom-felfogásnak.”³³⁹ Ugyanis ennek az új államnak a fő célja, hogy a válság periódusában felmutassa a társadalom egészének magasabb szellemi realitását, mely révén minden egyes szociális csoport és társadalmi rend előre meghatározott hellyel és léttel rendelkezik. „A demokrácia olyan, mint a világ teremtése előtti őszállapot, míg a rendi tagozódás olyan, mint a világ megvalósulása utáni harmónia és rend.”³⁴⁰ Spann felfogásában a rendek azonban nem minden esetben egymás mellett helyezkedtek el, hanem alapvetően egymásra is épültek, mely végül az általa megalkotott „államrendben” (*Staatsstand*) mint a legfelső vezetés szintjében csúcsosodott ki. Ezáltal szerinte az osztályharc meghaladható, a hierarchikus felépítés és az autoriter vezetés megakadályozza a társadalmi és politikai mozgalmak kialakulását. A rendi államban a parlamentet felváltja a „rendi gyűlés” (*Ständehaus*), mely nem folyamatos mellébeszéléssel, hanem hatóságokéhoz hasonló konkrét munkatempóval, a kereskedelmi kamarák mintájára szervezhetné meg az államéletet.³⁴¹

Spann gondolataiban az állam megszervezése nemcsak a társadalom síkján, de a gazdaságban is komoly változásokat eredményezne. Munkáiban összesen négy eltérő elméleti gazdasági formát különböztet meg: a 19. században megkísérelt, de veszébe rohanó tiszta piaczgazdaságot alapvetően utópisztikusnak írja le. Az ellenpólusként létrehozott tiszta tervgazdaságot ugyan megvalósíthatónak, de elvileg utópisztikusnak tartotta. Ezekkel szemben veti fel a szabadon irányított gazdaság (vagy mérsékelt kapitalizmus) elméletét mint átmeneti lehetőséget, mely elvezet a testületileg vagy rendileg megkötött gaz-

³³⁶ SPANN, 1923. 120.

³³⁷ HARKÁCSI, 2006. 57.

³³⁸ HAAG, 1977. 240.

³³⁹ SPANN, 1923. 215.

³⁴⁰ SPANN, 1923. 288.

³⁴¹ BRUCKSCHWAIGER, 2005. 473.

dasághoz. Az elméleti közgazdaságtan mint normatív tudomány az adott célok és eszközök összefüggéseit magyarázó tudományterület a számára. Nincs külön gazdaságpolitika, csak a gazdaságelmélet és az állam gazdálkodásának történeti, leíró ábrázolása.³⁴²

Othmar Spann a bécsi egyetemen, mely egyes vélemények szerint a 20. század elejére az osztrák marxista gondolkodók fellegvára lett, meghonosította a társadalomtudományok és a gazdaságtan területén a keresztényszociális világgéphez közel álló, igaz nem egyházi ihletettségű, világi ellenpozíciót. Meghívásával Emerich Czermak oktatásügyi miniszter is „az osztrák szociáldemokrácia és bolsevizmus elleni védőbástyát” kívánt alkotni.³⁴³ Spann-nak nézetei formálódása során ugyanolyan traumákkal kellett szembenéznie, mint egy évszázaddal korábban Adam Heinrich Müllernek, illetve körének. Spann „meg volt győződve róla, hogy szerzőként és heves szónokként leküzdheti a polgárság nyomasztó kétségbeesését.”³⁴⁴ Spann – hasonlóan a példaképének tekinthető Müllerhez – a véleménye szerint ideális társadalom jövőképét vázolta fel, mely a romantikusok hagyományait felkarolva alapvetően forradalomellenes volt. Emellett eleinte a konfliktusok rendezésének lehetőségét a rendi szellemben fogant újjászervezésben látta. Később viszont munkásságában egyértelműen kimutatható a „társadalmi idill” megvalósíthatónak vélt utópiája.³⁴⁵

Ennek nyomán Spann nemcsak elméleti síkon foglalkozott az államberendezkedés megváltoztatásának kérdésével, hanem a későbbiek során mindent meg is tett, hogy a gyakorlatba is átültesse elméletét. Az univerzalista elméletében látta egy létrehozandó új államberendezkedés legmegfelelőbb alapját, és – nem ismerve fel a nemzetiszocialista mozgalom valós természetét – számára ez a mozgalom tűnt elég ütőképesnek, hogy megvalósítsa törekvéseit.³⁴⁶ Ennek

³⁴² HILD, 2002. 789.

³⁴³ KNOLL, Reinhold: Die „verdrängte” Soziologie; Othmar Spann. In: *Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Bd. V. Im Schatten der Totalitarismen. Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie. Philosophie in Österreich 1920–1951.* Szerk. BENEDIKT, Michael – KNOLL, Reinhold – ZEHETNER, Cornelius. WUV Facultas, Wien, 2005. 460–466. ltr: 463.

³⁴⁴ KNOLL, 2005. 464.

³⁴⁵ KNOLL, 2005. 464–465.

³⁴⁶ HAAG, 1977, 239.s.k. és 242. Végül Spann 1933. május 1-én belépett az osztrák NSDAP-be is, ahol titkos, nem sorszámozott tagkönyvet kapott. Egyes feltételezések szerint a rendi elemek megjelenése a nemzetiszocialista ideológiában elsősorban az univerzalista tanításhoz való kapcsolatnak köszönhető, főleg mivel a hivatalos nemzetiszocialista lap, a *Völkischer Beobachter* hasábjain többször

volt köszönhető a „*Ständisches Leben*” című folyóirat létrehozása, melyet többek között Fritz Thyssen nagyiparos és több társa is finanszírozott, majd az *Institut für Ständewesen* felállítása is.³⁴⁷ Miközben Othmar Spann tudósból politikussá kezdett avanszálni, nem ismerte fel, hogy Németországban alapvetően nem az ő államelméletét kívánják a gyakorlatba átültetni. A náci párt első, Gottfried Feder által jegyzett programjában ugyan még felismerhető némi befolyás Spann részéről, azonban Alfred Rosenberg hivatalos ideológussá válásával már nem nyerhettek elképzelései teret.³⁴⁸ Sőt egyértelműen Spann elképzeléseinek kritikáját fogalmazta meg egy 1936-os cikk a német gazdasági és állami szerepvállalásról. Eszerint a Spann által vizionált rendi államstruktúra valójában az állam „elgazdaságiasodásához” vezetne, ami egyértelmű lenne annak felbomlásával, hiszen az egyes rendek nem képesek a teljes közösség funkcióit gyakorolni. Ezáltal a német államszervezeti törekvésekkel épp ellentétes hatást érnének el. Ezért is intézett Robert Ley heves kirohanásokat a rendi államstruktúrát ebben a formában propagálók ellen.³⁴⁹ Ennek ellenére – egészen 1938-as letartóztatásáig, igaz, fokozatosan csökkentve szerepléseinek számát – a náci politikusok felhasználták Spann ismertségét, és kihasználták személyét a nemzetiszocialista ideológia terjesztésére az intellektuális körökben. Spann megfelelő tekintélyt tudott kölcsönözni a „nagy elméleteket nélkülöző” pártnak.³⁵⁰

Spann nézetei már a korszakban is jelentős vitát váltottak ki. „Heller Farkas, aki több helyütt bírálta Spann felfogását, elméletének népszerűségét a korabeli nacionalizmussal és az egyéb szellemi irányzatokkal hozta összefüggésbe. Ugyanakkor elismerte, hogy az univerzalizmus sikeréhez hozzájárult az individualizmus és liberalizmus elveinek alkal-

arról számoltak be, hogy milyen jelentős tanácsokkal szolgált Spann az államügyek terén. Uo. 245. („In a sense, these men made a conscious choice to serve as midwives at the birth of the Third Reich.” Uo. 246.) Spann nem osztotta a náci antikijudaizmusát, elméletében – mely a nemzetet az univerzalizmus szemszögéből szellemi (és nem biológiai!) közösségként írta le – lehetővé vált, hogy a zsidók, elismerve a német kulturális javak összességét, a német nemzet tagjai legyenek. SIEGFRIED, 1974. 201.

³⁴⁷ RESELE, 2001. 48–49.

³⁴⁸ BRUCKSCHWAIGER, 2005. 474.

³⁴⁹ Staat, Wirtschaft, Stände. *Frankfurter Zeitung*, 1936. június 21.

³⁵⁰ HAAG, 1976/77. 243. és 248. Azt a tényt, hogy mennyire nem Spann tanítása volt a lényegi kérdés a nemzetiszocialista mozgalom és annak támogatói számára, jól mutatja, hogy 1936-ban megszüntették folyóirata támogatását, és Spann munkatársai, hívei az *Institut für Ständewesen* munkájából is kikerültek, mivel túlonúl hangsúlyozták a „hivatásrendek önkormányzatiságát”. SIEGFRIED, 1974. 186. s.k. és 195.

mazhatóságával kapcsolatos kételyek növekedése is az I. világháború után.³⁵¹ Sőt a korábban tárgyalt szociális katolicizmus hívei az 1933-as hatalomátvételt követően többször is figyelmeztettek a konzervatív, nacionalista körökben mutakozó „harmonizálási kísérletek” hibás mivoltára. Külön igyekeztek felhívni rá a figyelmet, hogy a rendiség fogalomtárának használata, az antiliberális tendenciák egyházi fogalmakkal való ideológiai alátámasztása, az autoriter állami kísérletek megideologizálása rendi követelményekkel elhibázott lépés. Ugyanígy figyelmeztettek arra, hogy elfogadhatatlan az új államrend autoriter és totalitárius vonásai, valamint egyes pápai körlevelek eszmei elemei között hasonlatosságokat keresni.³⁵² A szolidarizmus hívei, különösen a fentebb bemutatott Gustav Gundlach többször is felszólaltak a vezérelv (*Führerprinzip*) uniformizáló és mindent egybemosó törekvései ellen, figyelmeztettek a tömegek érzéketlenségére és a vezért követők végső passzivitására.³⁵³ Ez vezetett el az egyház körében is egy rendkívül határozott és többször megismételt, elmélyített kiálláshoz mind XI. Pius, mind utóda, XII. Pius pápa révén.

2.4. XI. Pius és a rendi társadalom³⁵⁴

A két világháború között végbemenő drasztikus folyamatok, különösen az 1929-es gazdasági válság és világméretű következményei, továbbá az erősödő szélsőséges eszmék egyre komolyabb térnyerése

³⁵¹ HILD, 2002. 789.

³⁵² Vö. HÖFFNER, Joseph: Gustav Gundlach – Biographische Skizze. In: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften (JCSW)*. 1962. (Band 3.) 7–13.

³⁵³ Miután Pacelli bíboros 1938-ban többször is egyértelműen a nemzetiszocializmus törekvéseivel szemben foglalt állást, mind az osztrák, mind a német katolikus gondolkodókat komoly fenyegetés vette körül. Barátai tanácsait követve Gundlach, aki az egyik megfogalmazója és inspirátora volt Pacelli megnyilatkozásainak, 1939-ben a Gestapo elől Rómába távozott, ahol XII. Pius egyik legközelibb munkatársa és szociális kérdésekben tanácsadója lett. HÖFFNER, 1962. 12–13.

³⁵⁴ A fejezet összeállításához nagyban támaszkodunk Strausz Péter korábbi tanulmányaira, melyek kutatócsoportunk keretében készültek. Így különösen két munkájára: STRAUZSZ Péter: *Érdemes-e újra felfedezni a hivatásrendiséget?* In: *A felfedező tudomány*. Főszerk. BESZTERI Béla. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2013., valamint STRAUZSZ Péter: *A Quadragesimo anno és a hivatásrendiség*. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. Ezúton köszönöm meg kollégámnak, hogy gondolatait és írásainak összegzését kutatócsoportunk zárókötete számára rendelkezésre bocsátotta.

az európai politikában, arra készítették a politikai katolicizmus vezető gondolkodóit és mindenekelőtt XI. Pius pápát, hogy ismételten foglalkozzon a társadalmat érintő legfontosabb feszültségekkel és kérdésekkel. Erre kedvező alkalom adódott 1931-ben, a *Rerum novarum* megjelenésének 40. évfordulóján, amikor számos meghatározó katolikus gondolkodó hatására a Szentatya kihirdette *Quadragesimo anno* kezdetű körlevelét, melyben a teljes társadalmi rend XIII. Leó által lefektetett megújítását foglalta össze és bővítette. Ezzel párhuzamosan XI. Pius mindhárom diktatórikus ideológia ellen felemelte szavát: *Non abbiamo bisogno* kezdetű, szintén 1931-es enciklikája a fasiszta Olaszországot, a *Mit brennender Sorge* kezdetű 1937-es apostoli körlevele a nemzetiszocializmust, míg az ugyanakkor megjelent *Divini Redemptoris* enciklika a bolsevista államot és annak tanítását ítélte el határozott hangnemben.³⁵⁵ Ugyanebbe a sorba illeszkedett volna a *Humani generis unitas* kezdetű pápai körlevél is, mely azonban csak tervezet maradt. Az új enciklikához az okot minden bizonnyal az szolgáltatta, hogy Olaszországban Mussolini kérésére 1938 nyarán közzétették a fasiszta „tudósok” Kiáltványát a fajgyűlöletről. A pápa felkérte többek között John LaFarge amerikai jezsuita atyát és a korábbi *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikáján is dolgozó német Gustav Gundlachot, továbbá a francia Gustave Desbuquois-t, aki a Párizs melletti „Action Populaire” szociális központ munkatársa volt, hogy szövegezzék meg a fajgyűlölet elítéléséről szóló egyházi tanítást. A szöveg azonban nem felelt meg teljesen a korábbi enciklikák stílusának és XI. Pius mentalitásának, így átdolgozását kérték; a Szentatya 1939. február 10-én bekövetkezett halála miatt végül az elkészült körlevél már nem kerülhetett kiadásra.³⁵⁶ Épp ezekkel a szélsőségesnek ítélt és túlhaladni kívánt ideológiákkal szemben igyekezett a pápa a kezdetektől fogva egyértelműen megfogalmazni az egyház hittételeken nyugvó tanítását a társadalmi együttélés, a gazdasági béke és az áhított államberendezkedés kérdéseiről. Ennek legjelentősebb állomása a német szociális katolicizmus befolyására 1931-ben érkezett el.

³⁵⁵ HUBER Szebasztián: A katolikus egyház politikai és szociális enciklikái és történeti hátterük. *Politikai elemzések*. Író Gergely Alapítvány. III. évf. 3. sz. (2003. május) 3–17.

³⁵⁶ XI. Pius „*Humani generis unitas*” kezdetű enciklikája a fajgyűlöletről kiadatlan maradt. Online: Vatikáni Rádió. Honlap > Vatikáni dokumentumok > 2008-08-04 (http://hu.radiovaticana.va/storico/2008/08/04/xi_pius_%E2%80%9Ehumani_generis_unitas%E2%80%9D_kezdet%C5%B1_enciklik%C3%A1ja_a_fajgy%C5%B1l%C3%B6letr%C5%91/ung-222835)

Eugenio Pacelli apostoli nuncius már az 1929-es freiburgi katolikus gyűlésen elmondott beszédében egyértelműen megfogalmazta, hogy a katolikus társadalmi tanítás talaján álló államberendezkedésben az államférfiak és állampolgárok törekvése nem lehet más, mint az osztályok közötti ellentétek egyetértésben zajló rendi együttműködéssé történő átalakítása. Ennek nyomatékos kifejtését láthatjuk XI. Pius pápa 1931-ben, a *Rerum novarum* kiadásának negyvenedik évfordulóján megjelentetett *Quadragesimo anno* kezdetű körlevelében. XI. Pius eme munkájában nemcsak elődje, XIII. Leó munkásságát és iránymutatását méltatta, hanem arra építve és állandóan rá hivatkozva kívánt szociális és társadalmi jellegű útmutatást adni a gazdasági válságtól sújtott világnak. Enciklikájának céljaként azt fogalmazta meg, hogy „nagy Tanítómesterünk tanítását a társadalmi és gazdasági kérdésről [...] egyes fejezeteiben alaposabban kifejtjük, végül a mai gazdasági helyzet és a szocializmus vizsgálata után a mostani társadalmi bonyodalom gyökerét fölkutassuk s az üdvösséges megújulás útját, tudniillik az erkölcsök keresztény reformját megmutassuk.”³⁵⁷ Ennek alapján az apostoli körlevél kimondott kritikát fogalmazott meg a szélsőségesnek értékelt kommunizmussal és a mérsékelt arculatot öltött, de XI. Pius szerint éppúgy tévúton járó szocializmussal szemben. Mindenekelőtt e két „testvér-ideológia” ateizmusát, illetve osztályharc-elméletét ítélte el, károsnak és destruktívnak nevezve a munkavállalói és munkaadói csoportok közötti ellentétek szítását.³⁵⁸ A diplomatikusan (vagy ironikusan?) csak „igen érdekes kísérlet”-nek nevezett fasiszta berendezkedés bírálata is helyet kapott az apostoli körlevélben (konkrétan néven nem nevezve, de félreérthetetlenül rá utalva). A pápa – számos, akár liberális kortársával együtt – elismerte ugyan, hogy a szisztéma segíthet az osztályok békés együttműködésének megteremtésében, valamint a szocialista szervezetek és törekvések visszaszorításában. Ezzel szemben azonban komoly problémának látta, hogy a fasiszta Olaszországban létrehozott szindikátusok (és a később rájuk épülő korporációk) révén az állam túlzottan beavatkozik a szabad gazdasági magántevékenységekbe, tőkés és munkás viszonyának alakulásába. Emellett a korporatív szisztéma bonyolult igazgatást és ezért kiterjedt apparátust igényelt, ráadásul politikai színezettel is bírt, így „inkább

³⁵⁷ XI. Pius „*Quadragesimo anno*” kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról. (Második kiadás.) Szent István Társulat, Bp., 1932. 9.

³⁵⁸ *Quadragesimo anno*, 58–60.

pártcélok szolgálatára alkalmas, mint a nagyobb társadalmi jólét megteremtésére” – nyilatkozott a szentatya.³⁵⁹

A katolikus egyház a fenti kísérletektől markánsan eltérő utat jelölt ki a két világháború közötti gazdasági és társadalmi válságból történő kilábalásra. A pápai enciklika a megoldást a társadalmi igazságosság különböző osztályok, illetve rétegek kiegyezésének révén történő megteremtésében látta.³⁶⁰ XI. Pius szerint a szociális és társadalmi béke megteremtése érdekében első lépésként el kell fogadni, hogy tőkés és munkás egymásra utalt (egyik sem élhet meg a másik nélkül), a tulajdon és a munka pedig kettős természetű: egyszerre kell szolgálnia az egyén és a közösség érdekeit. A munkavállalóknak joguk van a tisztességes bérhez, a munkaadóknak pedig a tisztességes haszonhoz. Azonban mindkét csoportnak szem előtt kell tartania a közjót is, és a rászorulóknak nehéz helyzetén törekednie kell enyhíteni. A nélkülözők ugyanis joggal várhatják el a társadalom anyagi téren is megnyilvánuló szolidaritását.

Az apostoli körlevél a fenti jogokat a különböző szociális-társadalmi osztályok megszervezése és együttműködése révén tartotta biztosíthatónak. „Szent Tamásnak mesteri tanítása szerint [...] a rend egysége a jól tagolt sokaságban. Valódi és természetes társadalmi rendhez tehát két alkotóelem szükséges: a tagok sokasága és az erős kötelék, amely őket egységbe fűzi. Márpedig ez az egységbe kötő erő megvan a közös termelő munkában és a közös szolgálatban, amelyet az azonos hivatásúak sokasága végez, akár munkások, akár munkaadók; s megvan a közjóban, vagyis a társadalom közérdekében is, amelyre az összes foglalkozási ágaknak – mindeniknek a saját tehetsége szerint – együttműködniök kell.”³⁶¹

A nemzeti közösségeket jelenleg leginkább a munkások és tőkések közötti munkapiaci feszültségek osztják meg végzetesen. Ezek kikü-

³⁵⁹ *Quadragesimo anno*, 50–52. XI. Pius pápasága során szinte mindegyik diktatórikus államberendezkedési kísérlet ellen felemelte a szavát: *Non abbiamo bisogno* kezdetű 1931-es művében a fasiszta Olaszországot, 1937-es *Mit brennender Sorge* című tanításában a nemzetiszocialista, és ugyanekkor megjelent *Divini Redemptoris* enciklikájában a bolsevista államot és tanítást ítéli el, miközben Európa nagyhatalmai éppen az ezekkel való együttműködést állították politikájuk középpontjába („appeasement-politika”). A pápai enciklikákkal kapcsolatban ld. HUBER, 2003.

³⁶⁰ A társadalmi igazságosság fogalmáról a korszakban ld. Rigó Balázs kutatócsoportunk keretében született tanulmányát: RIGÓ Balázs: A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában. In: *Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok*. Szerk. STRAUSSZ Péter – ZACHAR Péter Krisztián. (Modern Minerva Könyvek 6.) Heraldika Kiadó, Bp., 2013. 20–57.

³⁶¹ *Quadragesimo anno*, 46–47.

szöböléséhez az azonos szakmában tevékenykedő munkavállalók és munkaadók közötti bérharcot be kell szüntetni, ezt pedig úgy lehet elérni, ha olyan szervezetek (rendek) jönnek létre, melyeknek az egyének nem munkapiaci helyzetük, hanem társadalmi hivatásuk (foglalkozásuk) szerint lesznek tagjai.³⁶² Emellett az „államférfiak és a tisztességes polgárok legfőbb célja és törekvése legyen az egymással szembenálló osztályok harcát megszüntetni, a különböző foglalkozási ágakat békés együttműködésre bírni. *Tehát a rendiség helyes felújítása a szociálpolitikai célkitűzés.* Napjainkig még az erőszak rendje uralkodik, amely ingatag és törékeny, mert ellentétes érdekű és ellenséges, tehát harcra, háborúra hajlamos osztályokra támaszkodik.”³⁶³

A fenti premisszákból kiindulva akkor lehet az embereket és társadalmi közösségeket megosztó osztályharcot megszüntetni, ha a teljes társadalmi rend átszervezésre kerül. Tehát – ahogy korábban már olvashattuk – „a rendiség helyes fölújítása a szociálpolitikai célkitűzés.” Az azonos foglalkozásúak – munkaadók és munkavállalók – közös szervezetei olyan „önkormányzati testületek [lesznek, melyek] a polgári társadalomnak ha nem is lényeges alkotóelemei, mindenesetre természetes folyamányai.”³⁶⁴ Ezeket a közös hivatás, valamint a mindenki által szolgálni hivatott közjó fontosságának tudata fogja összetartani. Az egyes rendek legfőbb tevékenysége az egész közösség (nép, nemzet) érdekének előmozdítására kell, hogy irányuljon.³⁶⁵ Ha a szervezeteken belül olyan kérdések vetődnek fel, melyekkel kapcsolatban a munkaadóknak és munkásoknak speciális és egymástól eltérő érdekei merülnek fel, e két fél egymástól elkülönülve is tanácskozhatna vagy határozhatna azokról. Az enciklika határozottan leszögezte: fontos, hogy a rendek szervezetét az egyének – az államformához hasonlóan, és az igazságosság és a

³⁶² „Más megoldás alig lehetséges, mint a társadalmi szervezetben olyan jól rendezett szerveket, rendiségi alakulatokat teremteni, amelyeknek az egyesek nem valamelyik munkapiaci párthoz tartozásuk, hanem sajátos társadalmi hivatásuk – foglalkozásuk – alapján volnának tagjai. Amint ugyanis az egymáshoz közelállók természetes folyamat útján községek alakítottak, úgy az azonos foglalkozásúak – akár gazdasági, akár más a foglalkozásuk – a hivatásuk szerint rendekbe vagy rendi testületekbe tömörülhetnek. Ez a folyamat is egészen természetes.” *Quadragesimo anno*, 46.

³⁶³ *Quadragesimo anno*, 45.

³⁶⁴ *Quadragesimo anno*, 46.

³⁶⁵ „Világos, hogy az ilyen testületekben a legerősebb hangsúly az egész foglalkozási ág közös ügyein lesz. Márpedig egyik legfontosabb közös ügyük az egyes ágaknak, hogy a különböző hivatások minél gyümölcsözőbben szolgálják az egész népnek a javát.” *Quadragesimo anno*, 47.

közjó figyelembevételével – szabadon határozhassák meg. A magyarul később egységesen *hivatásrendeknek*, *hivatásrendi szervezeteknek* nevezett szerveződések létrejötte után az államnak – amely addig a közösségek liberális korban bekövetkezett felbomlása miatt számos, valójában nem rá tartozó feladatot kényszerült magára vállalni – a „kisebb és alacsonyabb rendű közületek” számára át kell adnia azon funkciókat, melyeket azok nála hatékonyabban képesek ellátni. Ezáltal a társadalom működése kiegyensúlyozottabb lesz, az állam tekintélye és kapacitása pedig megnő.

XI. Pius szerint ezzel párhuzamosan szükség van a szabad verseny alapján álló gazdaság kérdésének átgondolására is. Hiába vált ugyanis kánonná, hogy a verseny képes kormányozni önmagát, „a szabadverseny nem tudja a gazdaságot szabályozni, bár kellő határok közt jogosult és kétségtelenül hasznos lehet. [...] Azért szükséges a gazdaságot ismét valóságos és hatékony szabályozó elvnek alávetni.”³⁶⁶ A pápa azonban azonnal leszögezte, hogy „a szabadverseny szerepét a legújabb időkben átvevő gazdasági hatalom” sem alkalmas arra, hogy kizárólagos jelleggel szabályozza és korlátozza a gazdaság működését. Ez ugyanis „önmagában vak és erőszakos. Hogy áldást hozhasson az emberiségre, maga is hatásos mérséklésre és bölcs vezetésre szorul, s a mérséklést és vezetést önmagában nem adhatja.”³⁶⁷ Az államnak XI. Pius szerint ugyanis e tekintetben a feladata csupán az, hogy erejével védje és segítse érvényesülni az „új szociális rendet”. Emellett az egyes nemzeteknek el kellene ismerniük kölcsönös egymásrautaltságukat a gazdaság terén is, és e tárgyú együttműködésük szabályozása érdekében szükséges lenne nemzetközi szövetségeket és intézményeket létesíteniük.³⁶⁸

A fenti célokat XI. Pius szerint nem közvetlenül az Actio Catholica révén kell elérni – hiszen e katolikus szervezet számára tilos a szak-szervezeti és politikai tevékenység –,³⁶⁹ hanem az általa korábban kinevelt, az egyházhoz kötődő fiatal szakembergárda révén.³⁷⁰ Ezen ifjaktól a pápa apostoli lelkületet kért, hogy hatalmas feladatuknak elegendő tudjanak tenni, ugyanis csakis a körlevélben vázolt célok

³⁶⁶ *Quadragesimo anno*, 49.

³⁶⁷ *Quadragesimo anno*, 49.

³⁶⁸ *Quadragesimo anno*, 50.

³⁶⁹ Az enciklika e kijelentésének tükrében vitathatónak tűnik az a kutatói megállapítás, miszerint a hivatásrendek „tevékenységét nemzeti és nemzetközi keretek között [...] az] Actio Catholica fogta volna össze.” GERGELY, 2007. 96.

³⁷⁰ Az Actio Catholicára és az általa kinevelt fiatalok jövőbeli feladatára vonatkozóan ld. *Quadragesimo anno*, 52.

elérése esetén várható a jelenleg válságban lévő emberi társadalom keresztény szellemű megújulása.

A *Quadragesimo anno* a katolikus egyház társadalmi tanításának szempontjából mérföldkőnek bizonyult. A tanítás „a katolikus egyház első komoly válasza volt a gazdasági liberalizmusra és a következtében kialakult társadalmi-gazdasági problémákra. Enciklikájában XI. Pius egyaránt felhívja a figyelmet az individualizmus és a kollektívizmus veszélyeinek elkerülésére, kiemelve a közösségi cselekvés, valamint az egység, az egyetértés és a kölcsönös bizalom fontosságát.”³⁷¹ Az enciklika hatására indult meg a *hivatásrendiség* részletesebb kidolgozása, és a hivatásrendi gondolat gyakorlatba történő átültetésének több kísérlete.³⁷² Élénk közgazdasági és szociológusi, sőt később politikatudományi vitát generált, amely azonban a második világháború miatt nem tudott minden európai, illetve keresztény kultúrájú ország tudományos közéletében kellőképp kibontakozni. Az 1945 után széles társadalmi mozgalommá és fajsúlyos politikai erővé váló kereszténydemokrácia számos alapelve (társadalmi szolidaritás, szociális piacgazdaság, szubszidiaritás stb.) a pápai körlevélben gyökerezett, melynek bizonyos tanításai ezáltal a második világháború utáni Európában valósultak meg.³⁷³

Önmagában az is komoly érdeme az enciklikának, hogy egy olyan harmadik utat jelölt ki a már megvalósult bolsevik és a kapuk előtt álló náci ideológiával szemben, amely még a korszak diktatórikus alapú társadalomszervezési elképzeléseinek legmérsékeltbbjével, a fasiszta indíttatású korporatizmussal sem mutatott túl sok rokonságot. XI. Pius ügyelt arra, hogy éles határvonalat húzzon a végső soron etatista olasz korporatizmus és a katolikus egyház által javasolt alulról építkező, autonóm szervezetekre támaszkodó hivatásrendiség között. A pápa által elképzelt hivatásrendi társadalomban ugyanis

³⁷¹ KÉK, 2013. 44.

³⁷² Az 1934-es osztrák hivatásrendi berendezkedés, a Ständestaat nyíltan vállalta a *Quadragesimo anno*t mint eszmei alapot. Azonban a valóságban az osztrák államberendezkedés alapvetően eltért a pápai útmutatástól, és autoriter rezsimet valósított meg. Erről a következő fejezetekben még bővebben értekezünk. Emellett ehhez ld. bővebben: KLIEBER, Rupert: Az autoriter kormányzás pápai receptúrája? A *Quadragesimo anno* enciklika és Új-Ausztria „hivatásrendi állama” (1934–1938). In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013.

³⁷³ Kék Emerencia szerint: „A *Quadragesimo anno* enciklika legfontosabb gondolata a hivatásrendiség, illetve az ehhez kapcsolódó szociálteológiai elvek: a szubszidiaritás, a társadalmi igazságosság és a társadalmi szeretet bevezetése az egyház társadalmi tanításába.” KÉK, 2013. 44.

az állam partnere, nem pedig ura és parancsolója a munkaadók és munkavállalók párbeszédét és megegyezését szolgáló szervezeteknek. A hivatásrendek ráadásul feladatokat is vennének át az államtól, amely így bizonyos kompetenciákról is megválna, ez pedig egy korporatív szisztémában elképzelhetetlen lenne.³⁷⁴ A hivatásrendiség mint alternatíva „reális megoldásnak tűnt XI. Pius pápa számára, lehetőséget kínálva arra, hogy az embertelen rendszerekből kiszabadítsa az elnyomott és kizsákmányolt munkások millióit.”³⁷⁵

Az apostoli körlevél azt azonban pontosan nem írta körül, milyen entitásnak (állam, egyház, egyéb közösség) kellene létrehoznia a felvázolt új társadalmi struktúrát, hanem a szociálisan érzékeny és ez irányban képzett híveket buzdította a különböző hivatásrendek megalapítására. XI. Pius a már létező, keresztény indíttatású szabad egyesületekre támaszkodva tartotta kivihetőnek elképzelései megvalósítását. Sehol nem utalt a hivatásrendek univerzális jellegére abban a tekintetben, hogy kötelező tagságúaknak kellene lenniük, hangsúlyozta azonban annak fontosságát, hogy e szervezetek erős önkormányzatisággal rendelkezzenek. Az enciklika általános megfogalmazása később sokféle értelmezésre adott módot. A különféle megvalósítási kísérletek folyamán a legnagyobb dilemma mindvégig az maradt, hogyan lehet e hivatásrendeket úgy életre hívni, hogy azok az adott szakmákat teljesen átfogják – hiszen e nélkül nem tevékenykedhetnek az egész társadalomra kiható módon –, de ugyanakkor ne valamilyen náluk erősebb intézmény (például az állam) akaratából alakuljanak meg, és így megőrizték autonómiájukat? Logikus volt a kérdés: milyen erő képes ezt véghezvinni? Ha, amint az a legvalószínűbbnek tűnt, mégis az állam vállalja majd magára ennek feladatát, mi a biztosíték arra, hogy nem „telepszik rá” e szervezetekre, mint ahogy az a korporációk esetében Olaszországban történt?

A pápai tanítás természetesen nem kívánt minden közösség számára egyformán érvényes, egységes sémát adni, hanem az általános elvárások megfogalmazása mellett a hívókra bízta a kitűzött célok megvalósításának mikéntjét. XI. Pius ideálja olyan új társadalmi rend volt, melyet bármilyen berendezkedésű állam (monarchia, köz-

³⁷⁴ Mindezek alapján nem érthetünk teljesen egyet a korszak katolikus egyháza talán legnagyobb magyar kutatójának, Gergely Jenőnek e tárgyban tett kijelentésével, miszerint a *Quadragesimo anno* „a katolikus szociális tanítás korporatív újraértelmezésével harmadik utat ajánlott a bolsevik és a náci kollektívizmussal és diktatúrákkal szemben”. GERGELY, 2007. 96.

³⁷⁵ KÉK, 2013. 45.

társaság vagy netán diktatúra) képes megalkotni.³⁷⁶ Az új katolikus szociális tanításhoz kötődő közgazdászokra, jogászokra és szociológusokra várt a feladat, hogy a hivatásrendi gondolat *Quadragesimo annoban* talán túlzottan általános jelleggel megfogalmazott elemeit részleteikben kidolgozzák, illetve az enciklika itt-ott felfedezhető ellentmondásait feloldják.

*

Összességében elmondhatjuk, hogy a fenti ideológiai fejlődést is figyelembe véve a rendi berendezkedéssel kapcsolatos elképzelések és jövőtervek a két világháború közötti Európában számos gondolkodó és politikus munkáiba utat találtak. Mindennek során ezek az eszmék nem korlátozódtak egy szűk, szélsőjobboldalinak, reakciónak vagy fasisztának mondható körre („*lunatic fringe*”). Sokkal inkább olyan széles körben elterjedt nézetkört alkottak, melyek a politikai „mainstream” részévé váltak. Figyelembe véve a szociális dimenziót elmondható, hogy a szocialista munkásmozgalomtól egészen a politikai katolicizmusig, illetve a szélsőséges nemzetiszocialista eszméig számos esetben szolgáltak hivatkozási alapul. Az új államberendezkedés alapját az a koncepció jelentette, hogy a 19. század hagyományos polgári világa, ha a világháború nem járult még hozzá széteséséhez, akkor a közeljövőben – a politikai események nyomán – felbomlik, így a válságból egy „új rendet” kell megteremteni. A társadalmi berendezkedésnek, valamint a gazdaság és állam alkotmányos működésének pedig egy működőképes hivatásrendi berendezkedést kell tükröznie.³⁷⁷

Mint azt a fentiekben is bemutatni igyekeztünk, a 20. század fordulójára a rendiség fogalma alapvetően megváltozott. A gondolatiságát újraértelmezték és a korszak társadalmi valóságához igazították. Ennek értelmében már nem a „születés” és a „tisztelet” kategóriája alapján határozták meg mibenlétét, hanem a foglalkozás és a funkcionális szakértelem szempontjai alapján. Ebben komoly szerepe volt Max Weber szociológiájának, melyben a rendek elsődlegesen az „önálló rendi életvitel,” ezen belül is különösen a „hivatás formája” révén jönnek létre.³⁷⁸ A fenti elméletek is mind jól tükrözik, hogy az ideológusok, értelmiségiek már nem a feudális, rendi társadalom széthullását írják le, mely a szabad gazdaság és

³⁷⁶ Ld. erről: KARPELES, Benno: *Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament*. Typographische Anstalt, Wien, 1933. 8.

³⁷⁷ NOLTE, 2003. 235.

³⁷⁸ NOLTE, 2003. 237–238.

a modern társadalom révén következett be. Sokkal inkább egy új funkciók szerint tagolt hivatásrendi társadalomról érkeztek, mely a közjó megvalósítását az organikus államberendezkedés révén tudja elérni, és mely egyben az egyes rendek számára politikai érdekartikulációt is biztosított.³⁷⁹ A konkrét elképzelések nagyon széles skálán mozogtak: a tisztán hivatásrendi egy- vagy kétkamarás parlamenti struktúráktól a kétszintű rendszerben az általános választójogot is érvényre juttató elképzelésekig. A teoretikusok számára egyértelmű, hogy csak a rendiség elemeit tartalmazó politikai rendszer képes az átfogó és a társadalmi erők egészét leképező politikai képviselőre. Az átfogó, reprezentatív rendszer pedig számukra önmagában is megvalósítja a legitimitás és a politikai döntéshozatal hatékonyságának posztulátumát. Mindez pedig társul a társadalmi szolidaritás eszméjével: az antagonisztikus osztályellentétek feloldása számukra a hivatásrendi szervezetek révén történhet, melyek széles társadalmi önkormányzati feladatokat látnak el. A szerves működést pedig a rendek képviselőinek „paritásos” részvétele garantálhatja, mely kéz a kézben jelentkezik a közös felelősségvállalásukkal. Az egykor kibékíthetetlennek tűnő munkapiaci szereplők párbeszéde a társadalom szolidaritásának kialakulásához vezet.³⁸⁰

A hatásosnak és hatékornak tűnő elméletek gyakorlati átültetésére több kísérlet is született a két világháború közötti Európában. A legtovább – a kifejezések és hivatkozási alapok hasonlóságának figyelembevételével – minden bizonnyal Ausztriában, valamint Portugáliában jutott a rendi eszme politikai gyakorlatban történő megvalósítása. A következőkben e két kísérletet igyekszünk áttekinteni és megvilágítani, valamint rámutatni, hogy miben térnek el a katolikus iránymutatás által megrajzolt ideális rendi úttól.

2.5. A rendi állam kísérlete Ausztriában

A két világháború között önmagát kereső új osztrák nemzetállam egyik meghatározó korszakát láthatjuk az Engelbert Dollfuß, majd Kurt Schuschnigg kancellárok vezetésével létrejött ún. rendi államkísérletben. Ezen időszak megítélése a történetírásban mindmáig nem egységes, az objektív tények háttérével, következményeivel kapcsolatosan eltérő politikatörténeti, filozófiai álláspontok alakul-

³⁷⁹ NOLTE, 2003. 241.

³⁸⁰ Vö. MAYER-TASCH, 1971. 74–81.

tak ki. Az időszak összetett voltából fakadóan, valamint a kül- és belpolitikai események nyomán mindmáig a szubjektív történeti hozzáállás határozza meg eme néhány év megítélését. Véleményünk szerint azonban a „*Ständestaat*” sajátos elméleti, eszmei viták nyomán fejlődött ki, melyek unikális jellegűek Európában, és természetesen eltérnek a korszak egyéb, összefoglalóan autoriterként meghatározott államalakulatainak mintáitól.³⁸¹ Emiatt nem tartjuk elfogadhatónak az 1934 utáni osztrák államberendezkedés „fasiszta”, illetve „ausztrofasizmus” jelzőkkel történő leírását. Több, eltérő világnézeti táborhoz tartozó német és osztrák történész is igyekezett megszabadítani a két világháború között létrejött államkísérletet a „diktatórikus” és „ausztrofasizma” jelzőktől.³⁸² Stanley G. Payne, Ernst Hanisch, vagy a szociáldemokrata nézeteiről is ismert Hans Mommsen elemzéseit alapul véve egyértelmű határvonal húzódik a „fasiszta” és a „tekintélyelvű” uralmi rendszer között. Ausztria

³⁸¹ Jelen munka keretei között nem tudunk kitérni a diktatórikus és az autoriter rezsimek részletes elkülönítésére, e témakör azonban a német szakmai vitákban számos feldolgozást eredményezett. Külön kiemelendő Erwin Oberländer megállapítása, miszerint az autoriter államok Közép- és Kelet-Európában egy „*sui generis*” rendszertípust alkotnak, melyek a két végpont, a demokrácia és a totalitárius rendszer között helyezkednek el. Ld. OBERLÄNDER, Erwin: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Verlag Schöningh, Paderborn, 2001. VIII. Érdemes kiemelniünk Wolfgang Merkel megállapításait is, mely alapján leegyszerűsítve elmondható: az autoriter rendszerekben az uralom szerkezete szemipluralista, míg a (fasiszta) totális állam monisztikus (senki és semmi által nem korlátozott és ellenőrzött) uralmat épít ki; az autoriter rezsim uralmi jellege nem represszív, szemben a totális állammal; az állampolgárok a hatalomban az autoriter rezsimben korlátozott keretekben vesznek részt, míg a totális rendszerben egyáltalán nem részesülnek. Ld. erről: OBERLÄNDER, 2001. 495. s.k. Az osztrák rendszer és a fasizmus elkülönítésére összefoglalóan ld. HANISCH, Ernst: Der politische Katholizismus als ideologischer Träger des „Austrofaschismus”. In: *Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933–1938*. Szerk. TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang. LIT Verlag, Wien, 2005. 68–70.

³⁸² Ld. többek között: KLUGE, Ulrich: *Der österreichische Ständestaat. Entstehung und Scheitern*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1984. 7. és HOLTSMANN, Everhard: *Zwischen Unterdrückung und Befriedung: Sozialistische Arbeiterbewegung und autoritäres Regime Österreich, 1933–1938*. (Studien und Quellen zur österreichischen Zeitgeschichte Bd. 1.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1978. 12. A fogalmi sokszínűség tekintetében a fenti elnevezések mellett olyan leírási kísérletekkel találkozhatunk a különböző történészek munkáiban, mint „kormányzati diktatúra” (*Regierungsdiktatur*), „autoriter szükség-rezsim” (*autoritäres Notstandsregime*), „polgári-konzervatív diktatúra” (*bürgerlich-konservative Diktatur*), „klerikális fasizmus” (*Klerikal-Faschismus*), stb. Ld. ezzel kapcsolatban: TÁLOS, Emmerich: Das austrofaschistische Herrschaftssystem. In: *Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933–1938*. Szerk. TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang. LIT Verlag, Wien, 2005. 416.

esetében hiányzott számos olyan jellemvonás, mely a „fasiszta” rendszer alapvető részeként határozható meg. Véleményünk szerint az „autoriter” önmeghatározás alkalmazása mellett különösen a társadalmi érdekek megjelenítésének, kanalizálásának és megvalósításának mikéntje mutathat rá a rendszer valós mivoltára.

Nem érthetünk ugyanis egyet azzal a megfogalmazással, miszerint „az osztrák fasizmus [sic!] nem rendelkezett önálló ideológiai rendszerrel, amely a konzervatív-katolikus eszmekörrel szemben lényegesen új elemeket tartalmazott volna.”³⁸³ A következő eszmefuttatásokkal éppen azt kívánjuk vázolni, hogy 1934-et követően az osztrák államra is a „politikai és társadalmi-gazdasági sokszínűség”³⁸⁴ volt jellemző, mely nem írható le leegyszerűsített sablonokkal. Vagyis az osztrák törekvések alapvetően eltértek azoktól a válaszoktól, melyek a gazdasági-politikai válság hatására Európában mutatkoztak, különösen az olasz vagy az 1933 utáni német mintáktól. Az osztrák konzervatív-keresztényszociális politikai elit egy önálló, majd egy évszázados gondolati fejlődésmenetet sűrített egy megoldási alternatívába, amely sajátos osztrák ideológiai válasz volt a politikai, társadalmi és gazdasági válsághelyzetre.

2.5.1. Belpolitikai dilemmák és az autoriter rezsim kiépítése

Az első önálló osztrák nemzetállamot a kezdetektől fogva komoly belső törésvonalak jellemezték, melyek nem csak a politikum terén jelentkeztek, de kihatottak a gazdaság- és társadalompolitikára is. A három szembenálló, időnként együttműködő politikai tábor – a keresztényszociális, a szociáldemokrata és a német népnemzeti párt – az alapvető (politikai, társadalmi) kérdésekben egymással összeegyeztethetetlen és kibékíthetetlen nézeteket vallott. A belső problémák a gazdasági világválság hatására és a külpolitikai helyzet változásával, különösen Adolf Hitler hatalomra kerülésével tovább

³⁸³ KERÉKES Lajos: *Ausztria története. 1918–1955*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 118.

³⁸⁴ KLUGE, 1984. 7.

nőttek.³⁸⁵ 1932 áprilisától a hagyományos osztrák politikai felosztás már nem csak keresztényszociálisokra, szociáldemokratákra és nagynémetekre korlátozódott, hanem megjelent egyre erősebb külső támogatással és irányítással az osztrák nemzetiszocialista mozgalom.

Véleményünk szerint a rendi állam megeremlése többek között ebben a kontextusban is értelmezendő. A fennálló viszonyok ugyanis az osztrák politikai elit számára nem tették lehetővé a Német Birodalommal (legyen az a weimari köztársaság vagy a hitleri totalitarizmus) való összeolvadást. A felismerni vélt problémák megoldására 1933/34 után létrehozott osztrák berendezkedés keresztényszociális vezetés alatt állt, ezért egyértelműen a nagynémet irányzattal és az Anschluß gondolatával szemben foglalt állást. Külön tartott attól az Ignaz Seipel, majd Engelbert Dollfuß, végül Kurt Schuschnigg nevével meghatározható irányzat, hogy előbb az erőteljesen protestáns weimari, majd később a katolicizmusellenes nemzetiszocialista német vezetés Ausztriában is gyengítené a katolikus egyház szerepét. Emellett pedig a náci Németország kereteibe való betagozódás véglegesen ellehetetlenítette volna a továbbélő legitimista elképzeléseket, a monarchikus államformához való visszatérést. Jól szemléltették ezt Seipel prelátus szavai is, miszerint: „Nekünk, osztrák-németeknek különleges feladatunk volt Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok, stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen 'haza leszünk zavarva' a 'Birodalomba' és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett, porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni ...”³⁸⁶ Mindezek

³⁸⁵ Az 1920-as években a keresztényszociális–nagynémet koalíció azért volt képes együttműködni az állam érdekében, mert megtalálták a közös „ausztriai” nevezőt: a keresztényszociális erők Ignaz Seipel vezetésével az „osztrák eszmeiség” megőrzését látták benne, vagyis a kisállami léten túl a reményt egy későbbi újabb közép-európai birodalomra (legyen az egy új monarchia, egy Dunai Föderáció vagy az Európai Egyesült Államok), míg a nagynémetek szintén az osztrák kisállami léten túl a „nagynémet családkhoz” való tartozást vélték megőrizni. REICHHOLD, 1968. 70–73. A közép-európai átalakulásokkal kapcsolatban a korszakban ld. VIZI László Tamás: Birodalmak és nagyhatalmak hatása a 19–20. századi közép-európai egyensúlypolitikára. In: *Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe*. Tanulmánykötet. Szerk. BESZTERI Béla – VIZI László Tamás. KJF, Székesfehérvár, 2007. 24–35., valamint LÖRINCZNÉ BENCZE Edit: A közép-európai térség történelmi, politikai változásai. In: *Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe*. Tanulmánykötet. Szerk. BESZTERI Béla – VIZI László Tamás. KJF, Székesfehérvár, 2007. 36–47.

³⁸⁶ Idézi SZATMÁRI Péter: A nemzetté lett paradoxon – nemzeti kérdés az Első Köztársaságban. In: *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves*. Szerk. HÁDA Béla – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – PETNEHÁZI Margit. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2009. 380–381.

alapján egyet tudunk érteni azzal az állásponttal, hogy „a hivatásrendi állam ideológiája, amely legfeljebb szavakban fejezte ki a németiség egységének hitvallását, politikai lépései egyértelműen az osztrák külön államiság körülbástyázását célozták.”³⁸⁷ A keresztényszociális tábor szeme előtt egyértelműen egy független, modern, a gazdasági válságot és a demokrácia hiányosságait leküzdeni képes osztrák állam (adott esetben több nemzetet is ismét magában foglaló monarchia) létrehozása lebegett, mely stabil és működőképes maradhat, és szembeállhat mind a szovjet bolsevizmus, mind a német nemzetiszocializmus rémével, és megszabadulhat a liberalizmus párturalmától is.

A korszak ideológusai is meg voltak győződve arról, hogy egy új államrend révén lehet megszabadulni a „liberalisztikus” államfelfogástól és ugyanakkor a „totális államtól” is, amit számukra a bolsevizmus, a fasizmus vagy a hitlerizmus testesített meg.³⁸⁸ „Az 'igazi demokrácia' gondolatrendszerének képviselői elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel a pártok és a körülöttük szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták benne. A parlamentet az előbb leírt érdekcsoportok játékszerének tekintették.”³⁸⁹ Így számukra a cél az állam mozgásterének megőrzése volt mind a liberális (ugyanakkor parttalan) pártállamisággal, mind a nemzetközi és nemzeti szocializmussal szemben, ezt pedig – a kancellár hitvallása szerint – csak keresztényszociális alapokon és erős állami vezetéssel lehetett elérni. A fentiekben elmondottak nyomán ezért a belső béke és a külső biztonság megteremtésének autoriter kísérletét láthatjuk az 1934. évi májusi alkotmányban is.³⁹⁰

Különösen azon belpolitikai körülmények között kell ezt így értékelnünk, melyek nem segítették elő a modernnek tekintett, demokratikus államberendezkedés kiépítését. Ugyan az 1920-as alkotmánnyal igyekeztek felülről megteremteni a parlamentáris demokrácia eszményét, azonban az államban jelentős szerepet töltöttek be továbbra is a császárság társadalmi és gazdasági elitjének képviselői. Ők továbbra sem adták fel a parlamen-

³⁸⁷ ROMSICS Gergely: Habsburg és Ständestaat. A legitimizmus politikai stratégiái a harmincas évek Ausztriájában. *Századvég* 2005/1. 105–148. Itt: 109.

³⁸⁸ Ld. erről: KARPELES, 1933. 11.

³⁸⁹ SZATMÁRI 2001, 67.

³⁹⁰ JEDLICKA, Ludwig: Österreich von 1933 bis 1938 – Innen- und außenpolitische Probleme. In: 1918–1968. *Österreich – 50 Jahre Republik*. Szerk. SCHEIDL, Karl. Institut für Österreichkunde. Verlag Ferdinand Hirt, Wien, 1968. 96. „Az autoriter tendenciák erősítésével egy sokkal nagyobb katasztrófa elhárítása volt a cél, azaz az állam (Ausztria) összeomlásának, a függetlenség elvesztésének és az idegen hatalom beavatkozásának megakadályozása, illetve az életképesség igazolása.” SZATMÁRI, 2000. 1368.

táris-demokratikus erőkkel szembeni passzív ellenállásukat.³⁹¹ Az osztrák állam hiányzó (társadalmi beágyazottsága és) legitimitációja korán megmutatkozott abban is, hogy a meghatározó politikai erők az alkotmányt pusztán átmeneti megoldásnak tekintették, melynek megváltoztatását azonnal végrehajtanák, ha az erőviszonyok ezt lehetővé tennék. Könnyen kimutatható, hogy ahol nem valósul meg az államot manifesztáló elitek érték-konszenzusa, ott a hatalmi viszonyok alakulásának megfelelően a közügyek kereteinek megváltoztatására is sor kerülhet.³⁹² Ezt eleinte a szociáldemokrata tábor többször nyilvánvalóvá tette: számára a köztársaság nem a végre kivívott „népszabadság” és ezáltal a munkásosztály teljes szabadságának kiteljesedése volt, hanem csak egy eszköz a további cél elérése érdekében, egy újabb állomás a szocializmushoz vezető úton, a proletariátus hatalmopolitikai eszköze az internacionalista szocialista célok megvalósításához.³⁹³ Ugyan a párt 1926-os linzi programja kiállt a demokratizmus mellett, azonban abban nem az állampolgárok önkormányzatiságát hangsúlyozta, hanem mindössze a hatalom megszerzésének és a fennálló rendszer felszámolásának eszközét.³⁹⁴

Ennek tükrében nem csodálkozhatunk azon, ha a korszakban a kormányzati felelősséget viselő és Ausztriát irányító keresztényszociális tábor számára a demokratikus és parlamenti kormányforma az állandó létbizonytalanság forrását jelentette. Sőt amikor 1930-ban – a válság leküzdése érdekében – lehetőség nyílt volna egy újabb szociáldemokrata-keresztényszociális koalíció létrehozására, a baloldal nem volt hajlandó viselni a gazdaság szanálásának következményeit, és így kívül maradt az Ignaz Seipel prelátus által szorgalmazott „nagykoalíción.”³⁹⁵ A széles osztrák középosztály

³⁹¹ KLUGE, 1984. 18–19.

³⁹² STEINER, Guenther: *Wahre Demokratie? Transformation und Demokratieverständnis in der Ersten Republik und im Ständestaat Österreich 1918–1938*. Wien, 2004. Online: http://www.ihs.ac.at/powi04/papers/AG%20transformations%20prozesse/Steiner_G%FCnther.pdf 5.

³⁹³ Ld. REICHHOLD, 1968. 62.

³⁹⁴ A programban a Szociáldemokrata Párt a demokratikus köztársaság „demokratikus harci eszközökkel” való meghódítását, a „burzsoázia osztályuralmának megdöntését” helyezte kilátásba. A céljuk az „államapparátus hozzáigazítása a munkásosztály igényeihez” és ezzel a „nagytké és nagy földtulajdon” birtokában lévő eszközök kisajátítása, valamint ezeknek „az egész nép köztulajdonába való átadása.” Vö. *Österreichische Parteiprogramme* 247.s.k. Kluge éppen ezért arról értekezik, hogy a tényleges demokraták megteremtése helyett a szociáldemokrata tábor is csak „kényszer-republikánusokat” termelt ki. Ld. KLUGE, 1984. 19.

³⁹⁵ Ld. GÖHRING, Walter – PELLAR, Brigitte: *Anpassung und Widerstand. Arbeiterkammern und Gewerkschaften im Österreichischen Ständestaat*. ÖGB Verlag, Wien, 2001. 14.

köreiben egyre erőteljesebben jelentkezett a parlamentarizmus bevett formájával szembeni ellenérzés, mely alapvetően összekapcsolódott a munkássággal és szervezett csoportjaival szembeni fellépéssel. Az átalakítás igénye nem önmagában a teljes pártok által vezérelt állam felszámolását célozta, hanem minden bizonnyal az ellen az alkotmányos berendezkedés ellen irányult, mely a munkásmozgalomnak jelentős befolyást engedett az államélet alakításában.³⁹⁶

Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az osztrák állam külső támogatói, Benito Mussolini olasz „vezér” és Gömbös Gyula magyar miniszterelnök határozott fellépést követeltek a baloldallal szemben. Mussolini többször is sürgette Dollfuß kancellárt, hogy számolja fel a szociáldemokráciát és ezzel párhuzamosan a lehető leggyorsabban hajtson végre egy alkotmányreformot.³⁹⁷ Emellett Ignaz Scipel bécsi egyetemi előadásaiban is visszatérő elemként jelenik meg a fennálló demokratikusnak nevezett berendezkedés bírálata és a tekintélyvel felépítendő állam gondolata.

Amikor a köztársaságot sújtó gazdasági krízishelyzet,³⁹⁸ valamint a külpolitikai mozgástér leszűkülése a társadalmi erőszakkészség növekedéséhez vezetett,³⁹⁹ és a létbizonytalanság komoly tömegeket mozdított ki a hagyományos pártok támogatói köréből – akik az egyre hangosabbá váló nemzetiszocialista mozgalom felé kezdtek

³⁹⁶ Ld. erről: ARDELT, Rudolf G.: Der Ständestaat – Ein postparlamentarisches System? *Zeitgeschichte*. Jg. 13. Heft 3. (Oktober 1985 – September 1986.) 113–114.

³⁹⁷ TÁLOS, Emmerich – MANOSCHEK, Walter: Zum Konstituierungsprozeß des Austrofaschismus. In: *Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933–1938*. Szerk. TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang. LIT Verlag, Wien, 2005. 6–25. Itt: 22.

³⁹⁸ A gazdasági problémák részletes kifejtését ld. SENFT, Gerhard: *Im Vorfeld der Katastrophe. Die Wirtschaftspolitik des Ständestaates Österreich 1934–1938*. (Vergleichende Gesellschaftsgeschichte und politische Ideengeschichte der Neuzeit. Bd. 15.) Braumüller, Wien. 2002.

³⁹⁹ Roman Sandgruber pontos statisztikákat közöl azzal kapcsolatban, hogy a világgazdasági válság milyen módon vezette az osztrák lakosságot megrendítő politikai és társadalmi összeütközésekre. Bemutatja a külkereskedelem összeomlását, a szorító német jelenlétet, mely különösen Hitler hatalomra kerülése után fokozta nyomását Ausztriára, valamint a munkanélküliség növekedésével egyre feszültebbé váló belpolitikát. Ld. részletesen: SANDGRUBER, Roman: *Ökonomische Krise und Delegitimierung der Demokratie. In: Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen*. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 43–59. Steiner ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a szociáldemokraták Otto Bauer vezetésével nem kívántak részt vállalni a kormányzatban, mivel véleményük szerint azzal nem a munkásság érdekeit szolgálnák, hanem az összeomlóban lévő kapitalista berendezkedés fenntartásához járulnának hozzá. STEINER, 2004. 7–8.

orientálódni⁴⁰⁰ –, és fenyegetett a hagyományos polgári tábor felbomlása, a kormányzat erőteljes ellenreakcióval válaszolt: a Dollfuß-kormány 1933. március 4-én segítő kezet nyújtott a „parlament önkikapcsolásához” (*Selbstausschaltung*). Kihasználva a parlament munkájában mutatkozó ügyrendi válságot⁴⁰¹ Dollfuß kancellár és Schuschnigg igazságügyi miniszter államcsínyt hajtottak végre: a kormányzat működőképességének fenntartása érdekében egy 1917. évi felhatalmazási törvényre hivatkozva vették kezükbe az államélet alakítását. A kormányzat ebben a folyamatban komoly támaszra talált: mind a köztársasági elnök, mind a Keresztényszociális Párt, mind a radikális Heimwehr-mozgalom, mind a munkaadói szövetségek, mind pedig az egyház egyértelműen üdvözölte a kemény fellépést.⁴⁰²

A fegyveres konfliktus megakadályozása érdekében feloszlatták a szociáldemokrata bandériumokat (*Republikanischer Schutzbund* – Köztársasági Védszövetség), majd betiltották a kommunista és a nemzetiszocialista pártot. A kancellár hamarosan egyértelművé tette, hogy milyen jellegű „posztparlamentáris rendszert” kíván megvalósítani. Dollfuß kancellár 1933. szeptember 11-i, a bécsi lóversenypályánál (*Trabrennplatz*) elmondott híres programalkotó beszédében leszögezte: „a liberális-kapitalista gondolkodás ideje, a liberális-kapitalista társadalmi és gazdasági rendszer elmúlt. A pártok uralmának ideje lejárt, az egyformára alakítás és a terror uralmát elutasítjuk. A szociális, keresztény, német Ausztria államát akarjuk,

⁴⁰⁰ MADERTHANER, Wolfgang: Die Krise einer Kultur – Die große Depression. In: *Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen*. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 60–63.

⁴⁰¹ 1933. március 4-én egy szavazás megismétlése kapcsán ügyrendi vita alakult ki, mely következtében előbb a szociáldemokrata Karl Renner, majd a parlament munkájának ellehetetlenülésére hivatkozva a keresztényszociális Rudolf Ramek, végül a nagynémet Sepp Straffner is lemondott a parlamenti elnöki megbízatásáról. (Thomas Böck a felelősséget egyértelműen a szociáldemokratákra hárítja, mivel véleménye szerint az adott kérdésben a szavazati többség elnyerése érdekében mondott le Renner, hiszen parlamenti elnökként nem vehetett részt a szavazásban. Ld. BÖCK, Thomas: *Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat*. Disszertáció. Kézirat. Wien, 1992. 140–142.) Mivel sem az osztrák alkotmány, sem a Nemzetgyűlés ügyrendje nem rendelkezett hasonló esetről, és a parlament döntésképtelenné vált, az államfő, Wilhelm Miklas, hozzájárult Dollfuß magyarázatához, miszerint a parlament „saját magát iktatta ki.” Az ellenzéki parlamenti képviselők ugyan 1933. március 15-én megpróbálták újból felvenni az ülés fonalát, azonban a rendőri erők segítségével ezt meggátolták.

⁴⁰² TÁLOS – MANOSCHEK, 2005. 17.

ennek az államnak az erős, független vezetésével.”⁴⁰³ Ugyanakkor a pontos formáról még komoly viták zajlottak a kormánytáboron belül is. Nem volt világos, milyen jelleget fog ölteni az új államstruktúra, maga Dollfuß is csak azzal volt tisztában, hogy Ausztriának „egy teljesen új alkotmányra van szüksége,” melyet „valahol a hivatásrendi berendezkedés alapelvei mentén” kell megtalálni.⁴⁰⁴

Ebben az átmeneti helyzetben a felmerült problémák megoldása kilátástalannak, a meghatározó ellentétek szintézisben való feloldása lehetetlennek tűnt. A korábbiakban említett, a politikai táborok között mutatkozó négy nagy elméleti/ideológiai konfliktus – a parlament kiiktatását követően – 1934. február 12-én fegyveres összetűzéssé fajult. Előbb, mint ismeretes, az állam átalakításával szembeszálló, saját fegyveres erőik (*Schutzbund*) felszámolása ellen fellépő szociáldemokrata erők provokáltak polgárháborús helyzetet, melynek nyomán nemcsak a karhatalmi erők, de a jobboldali paramilitáris erő (*Heimwehr* – „Honvédők”) is bekapcsolódott a véres harcokba. Ezt követően pedig júliusban a nemzetiszocialista mozgalom lendült támadásba az új osztrák államkísérlet ellen. Helmut Wohnout elemzésében mutatta ki, hogy elsősorban a náci mozgalom erőszakos fellépése nyomán, a velük szembeni védekezés szükséglete miatt is nőhetett oly mértékben a Heimwehr kormányzati befolyása és felszereltsége. Ennek következménye volt, hogy szinte egyik pillanatról a másikra bevethetővé vált a baloddallal szemben, és teljes mértékben föl tudta számolni az osztrák szociáldemokráciát.⁴⁰⁵ Helmut Konrad azt is világossá tette az eseményekkel kapcsolatban, hogy a szociáldemokrata Schutzbund felkészületlen volt, felkelése nem rendelkezett megfelelő háttérrel. Különösen azért, mert a Heimwehr vezetője, Emil Fey, akkor már belügyminiszterként rendszeresen rendelt el házkutatásokat szociáldemokrata pártszékházakban, illetve „gyanús” magánházakban, sőt a felkelési kísérlet előtt a Schutzbund összes bécsi vezetőjét letartóztatták.⁴⁰⁶ Dieter Anton Binder kutatásai alapján pedig arra a következtetésre juthatunk,

⁴⁰³ Idézi magyarul: SZATMÁRI, 2001. 62.

⁴⁰⁴ PELINKA, Anton: *Stand oder Klasse? Die Christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933 – 1938*. Wien 1972. 46.

⁴⁰⁵ WOHNOUT, 2004. 78–90.

⁴⁰⁶ KONRAD, Helmut: Der 12. Februar 1934 in Österreich. In: *Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen*. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 91–98.

hogy a megszülető új hatalomnak a három erőszak-potenciállal rendelkező politikai tényező közül végül kettőt sikerült kiiktatnia. A baloldalt követően a hatalom birtokosai a Heimwehr-mozgalommal is szembefordultak. A megszületőben lévő új állam iránt elkötelezett vezetőket beemelték az állami nómenklatúrába, míg a Heimwehr renitens tagjait módszeresen kiszorították az állami pozíciókból.⁴⁰⁷ Ennek eszközeként igyekezett a későbbiekben már Engelbert Dollfuß kancellár felhasználni a Hazafias Front szervezetét, melyre a keresztény, (hivatás)rendi és autoriter – tehát semmiképpen sem ausztrofasiszta – államrend kiépítésének eszközeként tekintett.⁴⁰⁸ Azonban önmagában ez sem volt elegendő ahhoz, hogy a harmadik nagy erőt, a nemzetiszocialista mozgalmat véglegesen kiiktathassa. A kurrens kutatások fényében kijelenthető, hogy amennyiben nem valósul meg a kormányzat autoriter államvezetési kísérlete, az osztrák nemzetiszocialisták – német párttársaikhoz hasonlóan – már 1938 előtt, törvényes úton is megszerezhették volna a hatalmat.⁴⁰⁹ Így azonban mindössze egy fegyveres hatalomátvételi kísérletet hajthattak végre, melynek – mint ismeretes – maga Dollfuß kancellár is áldozatul esett. Azonban ezt követően is csak ideiglenes jelleggel tudta az osztrák állam háttérbe szorítani a náci mozgalmat.

A súlyos külső és belső terhek ellenére azonban megkezdődött egy új társadalmi-politikai berendezkedés megvalósításának kísérlete.

⁴⁰⁷ BINDER, Dieter Anton: 12. Februar 1934. – Ort des Erinnerns. In: *Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen*. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 99–108.

⁴⁰⁸ A Hazafias Front (Vaterländische Front) a pártok kiküszöbölésének kísérlete volt: 1933-tól mindazokat a rendszerhű elemeket igyekezett köztisztülteként tömöríteni, akik az új osztrák állameszme iránt elkötelezték magukat. A Front célja Dollfuß terveivel összhangban a marxista-bolsevista baloddallal, a nemzetiszocialista diktatúrával és a liberalisztikus államberendezkedéssel szembeni fellépés volt, az önálló osztrák államiságra támaszkodva. Ezt az önállóságot a mozgalom vezetői szinte minden megnyilatkozásukban kihangsúlyozták. Ld. „Bundesgesetz vom 1. Mai 1934 betreffend die Vaterländische Front”, *Bundesgesetzblatt II. Nr. 4/1934*. Valamint: BÄRNTHALER, Irmgard: *Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation*. Europa Verlag, Wien 1971. és REICHHOLD, Ludwig: *Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluß 1933–38. Eine Dokumentation*. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1985²; továbbá SZATMÁRI, 2009. 387–390.

⁴⁰⁹ Ld. SANDGRUBER, Roman: *Ökonomische Krise und Delegitimierung der Demokratie*. In: *Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen*. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 43–59.

Ennek lenyomataként láthatjuk az 1934. évi új osztrák alkotmány kidolgozását.

2.5.2. Az 1934-es alkotmány és a hivatásrendiség

2.5.2.1. AZ ALKOTMÁNY LÉTREHOZÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A kormányzat meghatározó erejét jelentő konzervatív-keresztényszociális tábor programjában fokozatosan jelentek meg és fejlődtek tovább a modern államberendezkedésről és egy új gazdasági-társadalmi rendszerről alkotott elképzelések. A korábban ismertetett ideológiai hatások (Vogelsang, Psenner és Schindler) nyomán 1907-ben már szó szerint az osztályharc társadalomromboló eszméjét tartották a leginkább leküzdendőnek a pártprogramban. A marxista tanításokkal szemben azonban nem a harcot, az erőszakos megoldásokat preferálták, hanem a különböző érdekek közötti érdekiegyenlítést, és minden társadalmi rend nyugodt fejlődésének biztosítását hangsúlyozták.⁴¹⁰ Ennek a koncepciónak alapvető része volt a különböző érdekek megjelenítése az államhatalommal szemben, így konzekvens követelésként jelent meg a párt programjában az érdekképviselési rendszer kiterjesztése, és a meglévők mellett – a gazdasági és társadalmi érdekek megfelelő artikulációja érdekében – újabb törvényes érdekképviselések és adott esetben egy gazdasági tanács létrehozása. Mint azt a korábbi fejezetekben is láthattuk, egyre nagyobb teret nyert a politikai diskurzusban a gondolat, hogy a fennálló törvényhozás mellett szükséges a törvényes érdekképviselések, illetve általuk a gazdaság szereplőinek és a társadalom egyes rendjeinek fokozott bevonása az általános gazdasági-társadalmi kérdések szabályozásába, a törvénykezés előkészítésébe és ellenőrzésébe. Az elképzelések szerint a létrehozott törvényes érdekképviselések, vagyis a különböző munkaadói, munkavállalói és szabadfoglalkozású kamarai szervezetek megfelelő alapot nyújthattak volna egy „gazdasági tanács” felállításához, ezáltal a közvetlen érdekartikulációhoz és a törvénykezés befolyásolásához alapvető társadalmi-gazdasági kérdésekben.

⁴¹⁰ „A Keresztény-szociális Párt elveti a mételyező osztályharcot, mely különösen a gyengék és szegények számára jár vészterhes hatással. A párt a legitim érdekek igazságos kiegyenlítésére törekszik, annak érdekében, hogy minden dolgozó rend gyarapodása révén a közös jó is fejlődjék...” *Österreichische Parteiprogramme*, 176.

Hasonló irányba mutatott a keresztény munkások 1923-as linzi nyilatkozata, melyben XIII. Leó pápa enciklikájára hivatkozva – a keresztényszociális párt programjával összhangban – elvetették az „osztályharcot hangsúlyozó szocialista tanításokat”. Az „igazságosság alapelvei, valamint kölcsönös segítségnyújtás szellemében”, az „alulprivilegizált” társadalmi csoportok érdekeit szem előtt tartva a társadalom átalakítását kívánták. Ennek során összeegyeztethetőnek mutatkozott a „munkásmozgalmi lét” és a keresztény-konzervatív politikai táborhoz tartozás.⁴¹¹ Ennek kifejeződése volt, hogy az osztályharc szellemének leküzdése érdekében elsősorban az üzemvezetés és a munkásközösség (*Betriebsgemeinschaft*) kibékítését kívánták elérni. Ez a Leopold Kunschak nevével fémjelzett irányzat a család – munka – lakhely hármasság felosztás szerint kívánta megvalósítani az érdekek artikulációját és a társadalom szervezését, minek során a legnagyobb feladat az egyes hivatáscsoportokra hárult volna. Elképzelésük szerint a helyi szintű érdekegyeztetésből országos szintű munkavállalói és munkaadói kooperáció valósulhatna meg, mely már együtt jár bizonyos törvényalkotói, végrehajtói és bírói jogkörökkel is (különösen a szociális ügyek terén).⁴¹²

Az elméleti szinten megjelenő „szociális partnerség” (vagyis egy új érdekképviselési modell) iránti elkötelezettség jelenik meg a későbbiekben a Keresztényszociális Párt 1926. évi pártprogramjában is, mely alapvetően Ignaz Seipel prelátus és akkori kancellár nézeteit is tükrözte: a programban már egyértelműen hivatásrendekről (és nem társadalmi osztályokról) esik szó. A dokumentum minden egyes rendet a népközösség egyenrangú tagjának ismert el, és – az osztályharc újólajos elutasítása mellett – az egyik legfontosabb politikai célként fogalmazták meg a társadalom „jogos érdekeinek helyes kiegyenlí-

⁴¹¹ PELINKA, 1972. 30.

⁴¹² A program szerint a társadalom három alappilléren nyugszik: a család, a hivatás és a lakhely. A hivatás azonossága rendi csoportokba tagolja az embereket, melynek megfelelő törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó hatalmat kell biztosítani saját tagsága fölött. A továbbiakban kifejti, hogy éppen ezért áll szoros kapcsolatban egymással a gyártulajdonos és a munkás, valamint, hogy az igazságosság és kölcsönös segítségnyújtás alapján kell e két csoport megbékélését megteremteni. Ebben kulcsszerep jut a munkásközösségnek és a rendi szervezeti struktúrának. Ez utóbbit a munkaadói és munkavállalói szervezetekből kell létrehozni. Önkormányzatuk kiterjed a jogszolgáltatásra (döntőbírárság, egyeztető bizottság), a szociális ügyekre (biztosításügy, üzemi munkavédelem, lakhatási gondoskodás), valamint a szükséggazdálkodás kiépítésére. Vö. *Österreichische Parteiprogramme*, 371–372. A linzi nyilatkozat megfogalmazása alapvetően Karl Lugschmayer nevéhez köthető. REICHHOLD, 1968. 89.

tését.”⁴¹³ Ezzel a program nem az államrend, hanem a társadalom reformjára helyezte a fő hangsúlyt: Seipel fokozatosan állította a rendi társadalmi berendezkedés (és ezzel az érdekképviselő) kérdését a keresztényszociális politika középpontjába; többször visszatért arra is, hogy politikájának lényege nem a demokrácia felszámolása, hanem egy másfajta „társadalmi rend” életre hívása volt. Megerősíteni kívánta a szerinte válságba jutott demokráciát, mégpedig a (hivatás) rendi berendezkedés megvalósítása révén. Szerinte ez a demokrácia mint valós „res publica” kiteljesedését jelenthette, vagyis valamennyi állampolgár részvételét az érdekképviselők (rendek) által a döntéshozatalban, és ezzel a rombolónak ható pártstruktúráknak („a pártok államának, vagyis a formális demokráciának”) ⁴¹⁴ az ellensúlyozását, majd kiküszöbölését a politikai döntéshozatalból. Az új parlamenti rendszer mellett szerinte szükség volt egy pártokon felüli tekintélyre is, mely segít megvalósítani a társadalmi békét, a megosztott, kétszálalú (és így egymással szembenálló) társadalom feloldását a rendi államberendezkedés által.⁴¹⁵

Ezt a rendi gondolatot jelenítette meg egyre hangosabban a *Heimwehr*-mozgalom⁴¹⁶ is, mely új elemekkel egészítette ki a keresztényszociális gondolkodók által is felvázolt rendi államot. A „pártok államában” és a gyakran tehetetlennek tűnő demokratikus államszerveletben csaldott mozgalom az állam és rendek viszonyának újrendezését tartotta szükségesnek; álláspontja szerint el kellett távolodni a nyugati-demokratikus parlamentarizmus-felfogástól és a pártok államától. Ez volt az a momentum, ami a mozgalmat érdekessé tette a keresztényszociális tábor, köztük Seipel prelátus és kancellár számára is. Az osztrák állam első számú politikusa ugyanis megfelelő eszközt láthatott a Heimwehrben a korábban már jelzett – az államintegritást veszélyeztető – szociáldemokrata törekvések megakadályozására. A mozgalom meggátolhatta a hatalom megszerzésének és a fennálló rendszer felszámolásának (egykes kutatók megfogalmazása szerint „az ausztramarxizmus programjának”)

⁴¹³ „Néppártként alapvetően minden hivatásrendet a népközösség egyenrangú tagjának tekint. Azonban megköveteli a rendektől, hogy különleges igényeiket összhangba hozzák a közös követelményével, és minden egyes rend jóakarattal tekintsen más rendek igényeire és jogaira. A párt a politika célját nem másban látja, mint a nép minden része jogos érdekeinek helyes kiegyenlítésében, és így elutasítja az osztályharcot.” *Österreichische Parteiprogramme*, 374.

⁴¹⁴ REICHHOLD, 1968. 28.

⁴¹⁵ Ld. erről: GSCHIEDLINGER, 1998. 198–199.

⁴¹⁶ A Heimwehr történetéről és gyökereiről ld. WILTSCHEGG, Walter: *Die Heimwehr*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1985.

szocialista megvalósítását. Seipel számára nyilvánvaló volt, hogy a szociáldemokraták, különösen a korábban már említett 1926-os linzi programnyilatkozatukat követően a fennálló rendszer radikális megváltoztatására is hajlandók, ezért a regnáló államvezetés szövetségeseket keresett azon erőkkkel, melyek a pártok „túlhatalmának” felszámolását elsődleges kérdésnek tekintették és egy új társadalmi rendszer kiépítését is vállalni tudták. Ezért nyilatkozta már idejekorán a prelátus a Heimwehr-mozgalomról, hogy abban „a valós demokrácia iránti igény” fogalmazódik meg, vagyis kész leszámolni a „formális demokráciával.”⁴¹⁷

A későbbiekben a politikai pártstruktúráktól független mozgalom éppen az új intézményi keretek megteremtését helyezte céljai közül a legelső helyre. Ez az új köntösbe öltöztetett „demokrácia” került megfogalmazásra a közismert 1929. évi radikális tartalmú korneuburgi esküben is. Ebben a Heimwehr kijelentette: „Elvetjük a nyugati demokráciák parlamentarizmusát és a pártok uralmán alapuló államot. Helyébe a hivatásrendek önkormányzatának erős államvezetését kívánjuk állítani, amely nem a pártvezérek, hanem a nagy hivatásrendek vezető személyiségeinek és népmozgalmunk legtehetségesebb és kipróbáltabb férfiainak kezébe helyezi a hatalmat. Harcolunk a népünket megosztó marxista osztályharcelmélet ellen csakúgy, mint a liberális-kapitalista gazdasági rendszer ellen. A hivatásrendek bázisán meg akarjuk valósítani a gazdasági élet önkormányzatát. Le fogjuk küzdeni az osztályharcot, megvalósítjuk a szociális méltóságot és jogegyenlőséget. A népben gyökerező és közhasznú gazdaság révén megteremtjük népünk jólétét. Az állam a nép egészségének megtestesülése, hatalma, és vezetői öröködnék azon, hogy a hivatásrendek a népközség érdekeinek megfelelően soroltassanak be a vezetésbe.”⁴¹⁸ Ezek a rendiségről és államról alkotott nézetek

⁴¹⁷ Ld. erről: REICHHOLD, 1968. 102. „A Wiener Neustadt-i tüntetést követő hetekben Seipel pergőtűszerűen hozta nyilvánosságra a demokratikus alkotmány jobboldali reformjára irányuló követeléseit, melyekkel konkrét programot szolgáltatott a Heimwehrnek is: a szakszervezeti 'erőszak' megszüntetése, a parlament működési szabályzatának reformja, a háztulajdonosok érdekeit védő új lakbértörvény, a Schutzbund feloszlása a Heimwehr felhasználása előtt, a Schober és az államhatalmi szervek keresztényszocialista alárendelése ellen folyó szociáldemokrata propaganda-hadjárat megszüntetése, a parlamenti ellenzék megszüntetése, az egyházból történő kilépés érdekében folytatott agitáció betiltása, stb. Ezek a követelések 1928. november 12-én a köztársaság fennállásának 10. évfordulójára rendezett ünnepségeken is megfogalmazást nyertek.” KEREKES Lajos: *Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 32.

⁴¹⁸ Idézi KEREKES, 1973. 77.

új síkot nyitottak a politikai polémiaiban: a mozgalom egyértelművé tette, hogy már nem korlátozná saját mozgásterét a meghaladni kívánt demokratikus normarendszer alkotta keretekre. Az esküben megfogalmazott radikális követeléseit – a fennálló politikai-társadalmi viszonyok helyébe lépő – új, autoriter vezetésű, „társadalomra kényszerített, szociális partnerségként” értelmezhetjük.⁴¹⁹

2.5.2.2. A „STÄNDESTAAT” ALKOTMÁNYA ÉS A (HIVATÁS)RENDISÉG VISZONYA

A korábbiak során bemutatott, különböző politikai csoportokhoz tartozó, az új társadalmi-gazdasági rendet eltérő módon értelmező, de mindvégig rendi vagy korporatív megoldásokat hangsúlyozó gondolkodók folyamatosan találták meg a közös hangot a politikum képviselőivel. Különösen így volt ez Othmar Spann és Ignaz Seipel, valamint Johannes Messner és Engelbert Dollfuß esetében. „Egyértelművé vált, hogy a kapitalizmus adott formájában válságba jutott, és a társadalmi robbanás elkerülése érdekében szükség van a munkaadó és a munkavállaló viszonyrendszerének, az állam nemzetgazdaságban betöltendő szerepének újragondolására, illetve a szélesebb munkás- és paraszti rétegek szociális problémáinak minél gyorsabb és hathatósabb megoldására.”⁴²⁰ Spann fellépése új lendületet adott a megoldást keresőknek: az 1929-es év során – a tervbe vett alkotmánymódosítási folyamat kapcsán – több találkozóra került sor Seipel és az ideológus Spann között. Ezek során sikerült Seipelt meggyőzni a rendi állam eszméjéről, ami őt egyidejűleg a Heimwehr-képviselők (elsősorban Neustädter-Stürmer) által megvalósítani szándékozott hivatásrendi koncepcióval is kapcsolatba hozta. Spann eszméi, különösen Walter Heinrich filozófiaprofesszor révén, komoly befolyást gyakoroltak a Heimwehr-mozgalomra: a Heimwehr egyik vezérszemélyisége, Odo Neustädter-Stürmer maga is megfogalmazta

⁴¹⁹ Ld. erre: KONCZER, Reinhard Rudolf: *Warum ist die Sozialpartnerschaft entstanden?* Kézirat, Wien, 1991. 18.

⁴²⁰ STRAUZS Péter: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*. LV. évf. 2010. 1. sz. 83–122. Itt: 89.

gondolatait (*Der Ständestaat Österreich*) a kérdéssel kapcsolatban,⁴²¹ majd egyre erőteljesebben követelte ezek átültetését a politikába.⁴²²

1929-ben azonban, az első radikális javaslatok után, a szociáldemokraták jelentős parlamenti súlya (43%) miatt is, egy kompromisszumos, a réalpolitikának megfelelő, a nagy politikai erők által elfogadott alkotmánymódosításra került sor.⁴²³ Ebben jól kitapinthatóak a kormányzat vezető erőinek (különösen Seipel és a keresztényszociális tábor központi magjának) törekvései: az államelnök helyzetének megerősítése, jogosítványainak bővítése és közvetlen választása, a parlamentáris rendszer elmozdítása a rendi képviselőlet irányába.⁴²⁴ A Heimwehr (sőt vélhetően maga Walter Heinrich filozófiaprofesszor⁴²⁵) által megfogalmazott, korábban említett radikális korneuburgi eskü árnyékában egy visszafogott, de új struktúrák iránt nyitott alkotmányt és ezen belül is új érdeképviselői lehetőségeket fogalmazott meg az osztrák köztársaságot vezető politikai elit. Az indoklás szerint „a széles társadalmi csoportok és a többségi pártok körében is megjelent kívánalmak” alapján „a parlamentarizmus általános, tehát nem csak osztrák válságának közepette” szükségessé vált „a pártpolitikai népképviselőlet kiegészítése és leváltása egy hivatásrendi eszmék által meghatározott képviselőlet által.”⁴²⁶ Az alkotmánymódosítás ugyan beemelte elméleti szinten a rendiség gondolatát az alaptörvénybe, elhatározta egy „Tartományi és Rendi Tanács” (*Länder- und Ständerat*) létrehozását (a korábbi Szövetségi Tanács helyett), azonban ez a gyakorlatban nem tudta elérni a kívánt célokat. Ez az új Tanács „a tartományok mellett az egyes gazdasági ágak szakmai szervezeteinek képviselőletét is biztosította volna. Ennek feltétele azonban a »hivatásrendek« létrejötte lett volna, ami az

⁴²¹ Ld. erről részletesebben: HARKÁCSI, 2006. 65–66. és RESELE, 2001. 45–52. Példaként lásd: Die berufsständische Wirtschaft im neuen Staat. *Frankfurter Zeitung*, 1933. május 9.

⁴²² „A Heimwehr-vezér kijelentette, hogy a Heimwehr-mozgalom legfőbb törekvése és végső célja: az osztrák népet a szociáldemokraták uralma alól végleg felszabadítani, de ezt a célt a Heimwehr lehetőleg törvényes eszközökkel akarja elérni, éspedig mint egyetlen hathatós eszközzel, az alkotmányreformmal. Az alkotmányreform lényege a szövetségi elnök és a szövetségi kormány helyzetének megerősítése a pártpolitikai befolyásokkal szemben. Amennyiben az alkotmánymódosítás a szociáldemokraták ellenzéki magatartása miatt nem bizonyulna keresztülvihetőnek, az események természetes következménye a parlament feloszlatása és új választások kiírása lenne.” KERÉKES, 1973. 52.

⁴²³ Ld. erről: KERÉKES, 1973. 57–68.

⁴²⁴ TÁLOS – MANOSCHEK, 2005. 9–10.

⁴²⁵ RESELE, 2001. 51–52.

⁴²⁶ Idézi GSCHIEDLINGER, 1998. 201.

alkotmány teljes átalakításáig nem (és az után is csak kis részben) történt meg.”⁴²⁷

Az alkotmány további módosításában kulcsszerepet játszhatott Dollfuß kancellár elhíresült római látogatása; ennek során ugyanis nem csak a Ducéval találkozott és egyeztetett, hanem ekkor már Eugenio Pacelli bíboros és XI. Pius pápa is egyértelműen értésére adták, hogy nagyon fontosnak tartanak egy keresztény állam megerősítését az elhatalmasodó nemzetiszocializmus és a marxizmus/bolsevizmus között.⁴²⁸ Az osztrák „küldetéstudat,” a két szélsőséggel (a nemzeti és nemzetközi szocializmussal), valamint a káros liberalizmussal szembeni küzdelem sikeres megvívása érdekében örömmel karolta fel az eszmét. Még akkor is, ha a pápai tanítás nem kívánt minden állam számára érvényes sémát adni, hanem az általános (a rendi társadalom létrehozására vonatkozó) elvárások megfogalmazása⁴²⁹ mellett a hívőkre bízta annak kivitelezését, megvalósítását: a társadalmi újjászervezés modelljét bármilyen típusú állam képes végrehajtani, legyen az monarchia, köztársaság vagy diktatúra.⁴³⁰ Ebből fakadt azonban, hogy az osztrák megoldási kísérlet számos pontján alapvetően ellentmondott a pápai kritériumrendszernek, a legszembevetőbb példa e tekintetben magának a rendiség megteremtésének módja. Míg a pápa egy alulról, kis közösségekből építkező önkéntes új berendezést képzelt el,⁴³¹ addig az osztrák keresztényszociális vezetés számára egyértelművé vált, hogy az adott helyzetben csak felülről, az államvezetés erejéből teremthető meg a „rendi állam.”⁴³²

Ez a nézet különösen Engelbert Dollfuß kancellárrá történt kinevezése után erősödött fel. Már 1933. szeptember 9-én a bécsi Általá-

⁴²⁷ FELLNER Máté: Az osztrák alkotmány átalakulása 1920 és 1934 között. In: *Kutatói Füzetek* 13. Szerk. BENE Krisztián – SARLÓS István – VITÁRI Zsolt. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2008. 63.

⁴²⁸ WEINZIERL, Erika: Kirche – Gesellschaft – Politik von der Ersten zur Zweiten Republik. In: *Kontinuität und Bruch 1938–1945–1955. Beiträge zur österreichischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*. Szerk. STADLER, Friedrich. Lit Verlag, Münster, 2004. 51–67. Itt: 56.

⁴²⁹ Vö. *Quadragesimo Anno*, III. rész, 6. fejezet §. 81–82. és §. 84.

⁴³⁰ KARPELES, 1933. 8.

⁴³¹ Vö. *Quadragesimo Anno*, III. rész, 6. fejezet §. 81–90.

⁴³² Az osztrák politikai elit és a Vatikán kapcsolatáról ld. részletesen: KLIEBER, Rupert: „Pius XI. und Österreich”: Konturen eines internationalen Projekts. *Römische Historische Mitteilungen*, RHM 54. 2012. 501–507., valamint KLIEBER, Rupert: Die moralische und politische Schützenhilfe des Hl. Stuhles für den „Staatsumbau“ Österreichs 1933/34 im Lichte vatikanischer Quellenbestände – Vi è una durezza che diventa misericordia (Pius XI., 16. Februar 1934). *Römische Historische Mitteilungen*, RHM 54. 2012. 531–584.

nos Katolikus Gyűlésen elmondott beszédében nyilvánvalóvá tette, hogy kész meghaladni a nagy példakép, Seipel gondolatait, és éppen ezért a társadalmat, ezzel pedig az államot és az érdekképviseletet új alapokra kívánja helyezni: elvetette a pártok által uralt „formálisan demokratikus” államot, és autoriter vezetéssel nyugvó rendi államot ígért. Számára ugyanakkor az autoritás nem diktatórikus önkényt jelentett (különösen mivel elutasította a nemzetiszocialista megoldási kísérleteket), sokkal inkább rendezettséget, felelősségteljes államférfiak általi erős vezetéset, mely elmozdítja az államberendezkedést a feloldhatatlan ellentétbe torkollt patthelyzetből. Ez szoros összefüggésben állt az új osztrák küldetésudattal: „az osztrákság saját történelmét élve és tovább élve, saját karakterét megőrizve szolgálja az össznemetség érdekeit, egyesítve a német nép és az európaiság dimenzióit. [...] A sajátos öndefiníció a hivatásrendi állam európai feladatát is kijelölte: „a béke megteremtését, az öncélú nacionalizmusok legyőzését ... Európa békéjének őrzését”.⁴³³ Mindemellett többször is hangoztatta híressé vált hasonlatát, mely szerint az új állammal olyan rendszert kell létrehozni, ahol „a [földtulajdonos] paraszt béreseivel a közös munka után egy asztalnál ülve fogyasztja el közös tálból a vacsorát.”⁴³⁴

Dollfuß – eltávolodva Spanntól – a rendi államot leginkább a Messner-féle gondolatvilág és a *Quadragesimo anno* alapján kívánta megindokolni, előszeretettel hivatkozott a pápai enciklikákra.⁴³⁵ Tanácsadói, az új állam körvonalait lefektetők, nem a fasiszta korporatív gondolatiság képviselőinek köréből kerültek ki, hanem a demokrácia iránt nyitott, keresztény-konzervatív táborból. Közéjük tartozott a korábbiakban már említett Leopold Kunschak, Johannes Messner, vagy Karl Lugmayer. A kormányprogram végrehajtását is emiatt bízta Otto Ender korábbi kancellárra. A Heimwehr nézete-

⁴³³ ROMSICS G., 2005. 111.

⁴³⁴ Idézi HANISCH, 2005. 82.

⁴³⁵ GSCHIEDLINGER, 1998. 209. „Dollfuß számára a *Quadragesimo Anno* enciklika valójában az osztrák alkotmány *Magna Charta*-ja volt, így »a kor szociális problémáinak megoldásához elsősorban ... azokat az irányelveket kell alapul venni, melyeket XI. Pius pápa hirdetett meg« és így kell megvalósítani »a kereszténység valódi szellemét« a szabadságról és önkormányzatról szóló rendelkezések között [...] és ezeket kell megvalósítani a közjog alapvető alakítása révén is.” BÖCK, 1992. 35. Az új alkotmány és a pápai tanítás közötti különbségekről részletesen ld. KLIEBER, Rupert: Az autoriter kormányzás pápai receptúrája? A *Quadragesimo anno* enciklika és Új-Ausztria „hivatásrendi állama” (1934–1938). In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 47–58.

ihez ugyan lépésről lépésre közelebb került, azonban elsősorban a gyakorlati kompromisszumkényszer miatt.⁴³⁶ A náci Németország etatista-totalitárius struktúrái, illetve Olaszország fasiszta-korporatív berendezkedése nem nyújthattak megfelelő keretet a döntően keresztény-szociális osztrák vezető politikai garnitúra számára. A megoldást éppen ezért egy új „osztrák mitológia” megvalósításában látták, mely a biztonságot nyújtó, az állami iniciatívát és primátust is elfogadó keresztény értékrenden alapult.⁴³⁷ Fő célként nyomon követhető „a túlzó és gátlástalan parlamentáris demokrácia” felszámolásának, egy új berendezkedés megteremtésének igénye. Ugyanakkor a kancellár 1933/34 során tanúsított eljárása utólagosan sem jogilag nem tűnik megfelelőnek, sem morálisan helyeselhetőnek, még akkor sem, ha számosan „megváltásként értékelték, hogy megszabadultak a nemzetgyűléstől.”⁴³⁸ A korszakban általános vélekedés volt a jobboldali politikuskárda részéről, hogy az autoriter tendenciák erősítése a katasztrófát hátrította el: az állam teljes összeomlása, illetve függetlenségének elvesztése csak ezen az úton volt elkerülhető. Emellett pedig, mint maga a kancellár is fogalmazott, 150 év liberális és demokratikus „téveszméit” igyekeztek „helyretenni.”⁴³⁹ Eme tényezők figyelembevétele elkerülhetetlen Dollfuß, illetve Schuschnigg megítélésénél.

A parlament „önkikapcsolását” követően az 1917. évi felhatalmazási törvény nyújtotta lehetőségeket kihasználva a kormány 1934. április 24-én – először rendeleti úton (!) – hirdette ki az új alkotmányt,⁴⁴⁰ melyről a későbbiekben a még 1930-ban megválasztott parlament maroknyi maradéka hozott újabb döntést. A kétszeri

⁴³⁶ PYTLIK, 1993. 46–47. Otto Ender miniszter maga is arról nyilatkozott, hogy a kezdetektől nyitott volt a kérdés: fenntartható-e a demokrácia bizonyos mértéke, vagy egyértelműen a fasiszta ideálok felé fordul a rendszer. Idézi: STEINER, 2004. 15.

⁴³⁷ Ld. bővebben: SZATMÁRI, 2009. 383 sk. Dollfuß többször is kiállt az osztrák „különutas” politika mellett, és hangsúlyozta „nincs szükségünk Ausztriában faszizmusra”. Idézi PYTLIK, 1993. 68. Ugyancsak e helyütt érdemes kiemelni, hogy az új osztrák alkotmány szövegében központi helyet kapott Isten megjelenítése, és alapvetően felváltotta a népet mint a szuverenitás hordozóját. „A Mindenható Isten nevében, akitől minden jog származik, nyeri el az osztrák nép eme alkotmányt keresztény, német, rendi alapokra épülő Szövetségi Állama számára.” A jog egyedüli forrását az alkotmány megalkotói ekkor már egyedül Istenben határozták meg, és az állam keresztény jellegét külön is hangsúlyozzák.” FELLNER, 2008. 54.

⁴³⁸ Ld. KARPELES, 1933. 5–7.

⁴³⁹ Ld. erről: STEINER, 2004. 13–14.

⁴⁴⁰ *Bundesgesetzblatt* Nr. 239/1934.

kihirdetés okát abban láthatjuk, hogy egyfelől az új, autoriter állameszmét szerették volna kifejezésre juttatni a rendeleti úton történt közzététellel, másfelől viszont a külföld számára is meg kívánták őrizni a legitimitás és a jogfolytonosság látszatát a parlamentáris döntéssel.⁴⁴¹ A későbbiekben Miklas államfő mind Dollfuß, mind Schuschnigg alatt írásban ajánlotta fel államelnöki pozíciójáról való lemondását, és ezzel az új államstruktúra véglegessé tételét. Azonban a kormányzat, a nemzetiszocialistáktól és bolsevikoktól való félelmére apellálva, meggyőzte, hogy maradjon hivatalában és ezzel is segítse elő az új államszervezet legitimálását.⁴⁴²

Így megszületett az első osztrák köztársaság helyett a keresztény, nemzeti, „autoriter, rendi, föderális” Osztrák Szövetségi Állam (*Bundesstaat*).⁴⁴³ Már ebben a megfogalmazásban is tetten érhető az új rendszer hibrid volta, melyben elegyedtek a helyi, tartományi autonómiák, az autoriter végrehajtó hatalom túlsúlyát biztosító elemek és a különös rendi érdekképviselési szabadságjogok. A helyi és tartományi autonómiák mellé egyfelől (hivatás)rendeket, másfelől kulturális közösségeket teremtett (egyházi és felekezeti közösségek, iskolai, nevelési szervezetek, művészeti és tudományos közösségek).⁴⁴⁴ Ugyanakkor az alkotmány elkerülte az állam tipizálását, így a „köztársaság” kifejezés nem szerepel az alapokmányban, noha e téren nem következett be változtatás. „Hivatalos megnevezéséből törölték ezt a terminust, minthogy a parlamentáris demokrácia vele összeforrt fogalmával nem akartak közösséget vállalni.”⁴⁴⁵

Ennek ellenére az alkotmány bizonyos tekintetben megőrizte a hagyományos demokratikus elemeket is, hiszen tartalmazta az alapvető jogok katalógusát, igaz, ezek törvényileg korlátozhatók voltak. Emellett fennmaradt a sajtószabadság is, melyet azonban gazdasági, illetve bűnügyi eszközökkel igyekeztek korlátozni (külön hivatkozással az államintegritást veszélyeztető, illegális sajtóter-

⁴⁴¹ ORGLER, Siegfried: *Der autoritäre Ständestaat Österreich 1934/38 und die Typologie des politischen Systems*. Kézirat. Innsbruck, 1993. 168.

⁴⁴² WEINZIERL, 2004. 58.

⁴⁴³ Ld. Verfassung des Bundesstaates Österreich vom 24. April/1. Mai 1934. *Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich*. Jg. 1934. 1. Stück, 1. Mai 1934. (1934. évi Alkotmány)

⁴⁴⁴ Az állam politikai-gazdasági szerkezetéről ld. többek között: SENFT, Gerhard: Gazdaság és politika az osztrák hivatásrendi államban 1934–1938. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 59–72.

⁴⁴⁵ FELLNER, 2008. 54.

mékek felszámolására).⁴⁴⁶ Ugyanakkor az új alkotmány az egyes tisztségek betöltésénél az államfő és a szövetségi kancellár jelölési, javaslatvételi, megerősítő és ellenőrző jogosítványait helyezte előtérbe. Ezáltal szinte zárt rendszer jött létre, melybe a fennálló rendszerrel ellentétes nézeteket vallók nem kerülhettek be.⁴⁴⁷ Az új rendi alkotmány mindössze a keretet adta meg a később megvalósítandó új államberendezkedéshez, mely már nem a hagyományos mintákban gondolkodott: Dollfuß saját értelmezése szerint „a radikális politikai pártok általában nem is voltak érdekeltek abban, hogy a szellemi és materiális élet ellentétjeit kiegyenlítsék, mivel ezekből az ellentétekből éltek és hagyták azokat egészen az osztályharcig fajulni [...] Az egyes hivatásrendek képviselte az új alkotmánytervben kikapcsolja minden pártpolitikai közbenjárás lehetőségét, mivel közvetlen kapcsolatot teremt a rendek és a kormány között. [...] Ezáltal lehetővé válik az egyes hivatásrendek érdekeinek összhangba hozatala a közjó előmozdítása érdekében...”⁴⁴⁸ Maga Karl Buresch, korábbi kancellár, pénzügyminiszter is hasonlóan nyilatkozott, amikor a „pártdemokrácia” helyett a „népképviselőt megfelelőbb formájának” nevezte a „lakosság természetes tagozódásából adódó” új rendszert, mely képes az egyes csoportok és társadalmi rétegek különböző érdekeit „élhető egészé” összehangolni.⁴⁴⁹ Maga Johannes Messner emiatt javasolta, hogy a politikai diskurzusban az állam megnevezése ne „rendi állam” (*Ständestaat*) legyen, hanem éppen a pártok államával szemben a „rendi demokrácia” (*Ständedemokratie*) kifejezés honosodjon meg. „Ebből ugyanis nyilvánvaló, hogy Ausztriában a demokrácia új formája nem a pillanatnyi politikai dinamika eredménye, hanem egy hosszan előkészített szellemi fejlődés terméke, melyet végül Dr. Dollfuß vitt döntésre.”⁴⁵⁰ Fontos hangsúlyoznunk, hogy Dollfuß követőinek jelentős része, különösen a keresztényszociális munkásmozgalom köréből kikerült vezetők, nem kívánták a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni. A demokrácia elemeinek megőrzésére apelláltak, sőt az új állami szervek működése során

⁴⁴⁶ STEINER, 2004. 20–21.

⁴⁴⁷ Ld. erről: LEHNER, Oskar: Autoritäre Züge der ständestaatlichen Rechtsordnung in Österreich. *Zeitgeschichte*. Jg. 10. Heft 1. (Oktober 1982 – September 1983.) 3–25. Itt: 11–12.

⁴⁴⁸ DOLLFUSS, Engelbert: Der Sinn der neuen Verfassung. *Neue Freie Presse*, 1934. április 1. (Morgenblatt)

⁴⁴⁹ BURESCH, Karl: Die Erneuerung unseres Staates. *Neue Freie Presse*, 1934. április 1. (Morgenblatt)

⁴⁵⁰ Messner szavait idézi PYTLIK, 1993. 66.

is a demokratikus alapelveket hangsúlyozták. Leopold Kunschak már 1933 szeptemberében kijelentette: nem képzelhető el olyan rendi állam, melyben az egyes tagoknak ne lenne szava. A rendi állam tagozódása demokratikusan, alulról építkezve vihető végbe. Minden egyes rendet megköt, hogy az egész társadalomra tekintettel kell lennie, ami egyben érdekképviselőit is alárendeli a társadalmi érdekeknek. Ezt pedig csak a kulturális és politikai ügyeket intéző, a törvényeket megfogalmazó legfőbb grémium keretében lehet elérni, vagyis a megbukott, pártok dominálta parlamentet ezeknek a különböző érdekeknek a kifejeződésévé és egyben az egész társadalmat megtestesítő közeggé kell alakítani.⁴⁵¹ A keresztényszociális tábor egyik komoly része ezáltal igent mondott Dollfußnak, igent az „autoriter rendszernek”, igent a rendi államberendezkedésnek, de egyben igent a demokratikus állameszme egyes elemeinek is, különösen az érdekek pluralizmusának. Mindez pedig kiváltotta a szélsőséges gondolatokhoz közelebb álló Heimwehr ellenszenvét és fokozatos kritikáját.⁴⁵²

Az alkotmány megszületését követően – melynek részleteire e helyütt nem tudunk kitérni⁴⁵³ – éppen eme ellentétek miatt továbbra is nyitott maradt a (hivatás)rendi államstruktúra kiépítésének formája. Az alkotmány alapvetően tanácskozó (*vorberatende Organe*) és egy határozathozó szervre (*beschließendes Organ*) osztotta a törvényhozást: míg elsőbe a Tartományi Tanács (*Länderrat*), a Szövetségi Gazdasági Tanács (*Bundeswirtschaftsrat*), a Szövetségi Kulturális Tanács (*Bundeskulturrat*) és az Államtanács (*Staatsrat*) tartoztak, addig a törvények meghozatala a Szövetségi Gyűlés (*Bundestag*) feladatköre volt, míg az elnökválasztás kapcsán kapott szerepet a Szövetségi Nemzetgyűlés (*Bundesversammlung*).⁴⁵⁴ A rendszer erős jogosítványokkal ruházta fel az államelnököt: az Államtanács elnökét, aki egy személyben a Szövetségi Gyűlés elnöke is volt, az elnök a kancellár ellenjegyzésével nevezte ki. Emellett a Kulturális Tanácsot és a Gazdasági Tanácsot – melyek összetételére elvileg az előírt választások miatt nem lehetett hatással a kormányzat (!) – az államelnök feloszlathatta. A Tartományi Tanács összetételét ugyanakkor ellenőrizhette az államfő azáltal, hogy a tartományi

⁴⁵¹ PELINKA, 1972. 42–43.

⁴⁵² Ld. részletesen: STEINER, 2004. 15–18.

⁴⁵³ Ld. ezzel kapcsolatban: WOHNOUT, 1993. 57–199., valamint magyarul legutóbb HARKÁCSI, 2006. 68–78.

⁴⁵⁴ 1934. évi Alkotmány, 44–54. §§.

főnököket (a helyi önkormányzatokat vezető tisztviselőket) az elnök maga választotta ki az egyes tartományi gyűlések által javasolt hármas körből. Végül magát az államelnököt azonban a teljes lakosság választhatta a Szövetségi Nemzetgyűlés által előterjesztett három jelölt közül.⁴⁵⁵

Az addig meghatározó pártpolitikai parlament helyett hét érdekképviselőt alapján képzeltek el az új rendi alkotmány megvalósítását: földművelők és erdőgazdák, gyárilpar, kisipar (kézműipar), kereskedelem és közlekedésügy, pénz- és hitelügy, szabad szellemi foglalkozások, közalkalmazottak képviselői alkották a Szövetségi Gazdasági Tanács tagjait.⁴⁵⁶ A Tanács megalakulására már 1934. november 28-án sor került, annak ülésén részt vett a nyáron a kormányfői székbe került Kurt Schuschnigg kancellár, továbbá Rüdiger Starhemberg alkancellár, valamint az adott szakterületek érintett miniszterei is, így többek Fritz Stockinger kereskedelemügyi, továbbá Neustädter-Stürmer szociális ügyekért felelős miniszter. Első elnökének Hans Eisingert választották, míg az alelnökök között megtaláljuk a később jelentős politikai pályát befutó Julius Raabot is.⁴⁵⁷ A Tanács feladata a törvények és rendeletek előkészítő tárgyalása, véleményezése volt, mielőtt azokról a Szövetségi Gyűlés (*Bundestag*) döntött.

A kormányzat számára a törvényhozás tanácskozó szervei, köztük a Gazdasági Tanács is választott fórumot jelentettek, melyek a kormány rendi és tartományi, demokratikus ellenőrzését tennék lehetővé. Az egyes szervekbe történt kinevezéseket éppen ezért provizóriumnak tekintették, mivel – ahogy Schuschnigg kancellár kifejtette – „az egyes rendek (hivatás)rendi szervezete még nincs és nem is lehet olyan állapotban, hogy a rendeletek belüli választással, vagyis

⁴⁵⁵ Ld. részletesen: LEHNER, 1983. 1213.

⁴⁵⁶ Ld. Bundesgesetz vom 9. Oktober 1934. *Bundesgesetzblatt* Nr. 284/1934., továbbá: Hét rend érdekképviselője alapján szervezik meg az új osztrák állami életet. *Magyarság*, 1934. március 8. A tagok számának pontos megoszlása a következő volt: a 80 tagú testületben – az állam sajátos jellegéből fakadóan – túlsúlyban voltak a mező- és erdőgazdaság képviselői 29 taggal, emellett az ipar és bányászat 15, a kisipar 12, a kereskedelem és közlekedésügy 9, a pénz, hitel- és biztosítási élet képviselői 4, a szabad értelmi foglalkozások szintén 4, míg a közalkalmazottak 7 tagot küldtek. Österreich – Bundeskulturrat und Bundeswirtschaftsrat. *Neue Freie Presse*, 1934. október 10. A tagok száma 1935. februárjában újjól módosult, amikor a pénz- és hitelügy, valamint a szabad foglalkozások képviselői már 5-5 tagot delegálhattak. Ld. *Bundesgesetzblatt* Nr. 45/1935.

⁴⁵⁷ Die Konstituierung des Bundeswirtschaftsrates. *Neue Freie Presse*, 1934. november 28.

alulról kiinduló közvetlen választással lehessen ezeket a testületeket feltölteni, ahogy azt az alkotmány is tervezte.”⁴⁵⁸

Mindez azt mutatja, hogy az alkotmánynak csak egy kis szegmense igyekezett a tényleges rendi tagozódást megvalósítani és az egész struktúra alapvetően messze elmaradt a tisztán (hivatás)rendi képviselet megvalósításától.⁴⁵⁹ Különösen annak fényében állíthatjuk ezt, hogy az egész alkotmányt görcső alá véve mindösszesen néhány helyen találunk konkrétan a rendiségre vonatkozó pontokat. Ezt a kortársak is igen pontosan érzékelték, így mértékadónak tekinthetjük Otto Ender egykori kancellár és miniszter késői gondolatait: „Alkotmányunk csak kevés alapvetet le a társadalom rendi tagolásáról, minden továbbit a törvényhozás útján kell kidolgoznunk. Az alkotmányban mindösszesen a hivatásrendek hét főcsoportban történő összefogása került meghatározásra.”⁴⁶⁰ Más helyütt ennek kapcsán Ender úgy értékelte, hogy az 1934-es alkotmány ismét csak kényszerhelyzetben született, egy fennmaradásáért küzdő állam pillanatnyi lépése volt, mely az átmenetet volt hivatott megteremteni a jövő állama, a rendi állam irányába.⁴⁶¹ Ennek a legalapvetőbb lenyomata magának a Szövetségi Gazdasági Tanácsnak a fentebb ismertetett szerkezete, ahol az egyes (hivatás)rendek is megnevezésre kerülnek.⁴⁶² Ezen túlmenően azonban központi szabályozás

⁴⁵⁸ Idézi: Der autoritäre Ständestaat in Österreich. *Pester Lloyd*, 1934. november 3. (Morgenblatt). E kérdés a későbbiek során is megjelent a rendszert elemző publikációkban, és a „rendi állam” mellett érvelők többször is kifejtették, hogy fontos összefüggés áll fenn az autonómia és a tényleges demokrácia között, maga az osztrák hagyomány is az autonómiára épített (tartományi és községi szinten is), és még az 1934. májusi alkotmány sem szüntette meg a valódi demokráciának eme pillérét. Éppen ezért amint a (hivatás)rendek abba a helyzetbe kerülnek, hogy saját maguk válasszák és jelöljék igazgató szerveiket és tisztviselőiket, úgy helyreáll ez a demokratikus, autonóm hagyomány, és ekkortól a Szövetségi Gazdasági Tanács tagjai is a rendek által delegált képviselők lesznek. Selbstverwaltung der Stände und Vollendung der Verfassung. *Neue Freie Presse*, 1938. január 11.

⁴⁵⁹ „...egyfelől az enciklika sarokpontjait »Ausztia szövetségi állama« nem tudta a gyakorlatba átültetni; egyedül a szocializmus kiiktatása valósult meg, amihez azonban nem volt szükség pápai körlevélre, hiszen megtalálható volt minden autoriter és fasiszta európai rezsim programjában. Másfelől az osztrák példa azt is megmutatta, hogy a katolikus társadalmi tanítás kategóriái túl töredékesek, sokértelműek voltak ahhoz, hogy egy alternatív állami berendezkedést lehessen velük megkonstruálni.” KLIEBER, 2013. 57.

⁴⁶⁰ Präsident Dr. Ender über den ständischen Aufbau. *Neue Freie Presse*, 1938. február 3.

⁴⁶¹ Idézi STEINER, 2004. 19.

⁴⁶² A rendiség fogalma az alkotmány 2. §-ban jelenik meg először: „Az [osztrák] szövetségi állam rendileg tagolt, és a közvetlenül a szövetségi kormány alá tartozó Bécs városából, valamint a tartományokból áll...” Ezt követően annak kifejtésével nem találkozunk. A Szövetségi Gazdasági Tanácsra lásd: 1934. évi Alkotmány, 48. §. 1–4. bek.

csak a későbbiek során kezdte megrajzolni az állam rendi struktúráit. Noha egyes „hivatások” tekintetében szinte az első percben kialakult a rendi struktúra (így mezőgazdasági és közalkalmazotti területen),⁴⁶³ a legtöbb esetben a jövőbe tolódott a megvalósítás.

Az előkészítés során mutatkozó nehézségek és az idő rövidsége miatt nem valósulhatott meg a teljes rendi felépítmény kialakítása. Mivel nem találkoztak egymással a munkaadói és munkavállalói oldal szervezetei, szükség volt ún. – tartományi, majd szövetségi állami szintű – „hivatásrendi bizottságok” (*berufsständische Ausschüsse*) létrehozására is. Ezek az átmenetinek tekintett bizottságok a teljes hivatásrendek felállítását előzték volna meg, és feladatuk a békéltetés, a kollektív szerződések védelme, és ezáltal a nyugodt munkakörnyezet megteremtése, átvéve az állam terheit.⁴⁶⁴ Ez részben az olasz modell befolyásának tekinthető. Az osztrák politikai elit sem tudott szabadulni – a nemzetközi körülmények hatására – az olasz példától: Mussolini állama, ahol nem léteztek szabad szakszervezetek, ahol nem volt sztrájk, tilos volt az osztályharc, és mivel csak egy párt (mozgalom) létezett, így a pártok közötti versengés is megszűnt, nagy vonzerőt gyakorolt és a Gömbös–Mussolini páros is előszeretettel propagálta az osztrák vezetők számára mintaként.⁴⁶⁵ A fasizmust idealizálták Ausztriában is, mert szétverte a munkásság

⁴⁶³ A mező- és erdőgazdálkodási hivatásrend (*Berufsstand Land- und Forstwirtschaft*) felépítéséről ld. HARKÁCSI, 2006. 153–154. A közszolgálati hivatásrend (*Berufsstand der öffentlichen Bediensteten*) működési elveiről és struktúrájáról lásd: Präsident Dr. Ender über den ständischen Aufbau. *Neue Freie Presse*, 1938. február 3., PRIBYL, 1991. 100–101. és HARKÁCSI, 2006. 152. Maga Neustädter-Stürmer miniszter is megjegyezte: ez a két szervezet mintáértékű, egyértelműen mutatja, hogy a jövőbeni rendi szervezetekben is megtalálhatók lesznek az önálló keresetűek és a foglalkoztatottak kategóriái, melyek szekciókban (jogi személyiséggel és ezáltal) önállósággal rendelkeznek, és autonóm módon intézik saját ügyeiket. A jövőre nézve egyetlen út tűnt járhatónak: minden egyes szövetségnek (*Bund*) megfelelő szakszervezeti szakmai szövetséget (*Berufsbund*) kiemelni a szakszervezeti ernyőszervezet keretei közül, és a munkaadói szövetséggel egyesítve létrehozni a megfelelő hivatásrendet (*Berufsstand*). Ezen belül pedig az önállóságát megőrző munkaadói és munkavállalói oldal szekcióként folytathatja munkáját.

⁴⁶⁴ Ein großer Fortschritt im berufsständischen Aufbau. *Neue Freie Presse*, 1937. április 27. „A hivatásrendi bizottságok feladatai közé tartozott a munkaadók és munkavállalók közös érdekeit érintő gazdasági és szociális ügyek intézése, a kollektív szerződések megkötésének előmozdítása, a munkaviszonyból eredő és kollektív szerződésbeli viták elsimítása, az illetékességükbe tartozó kollektív szerződések feletti felügyelet, működési szabályzataik elkészítése, valamint a nekik alárendelt [tartományi és szakmai] hivatásrendi bizottságok tevékenységének ellenőrzése...” HARKÁCSI, 2006. 168.

⁴⁶⁵ Ld. ezzel kapcsolatban: KERÉKES, 1973.

szervezeteit, pedig ezzel éppen a példának tartott pápai enciklika szellemisége ellen vétett (amivel ki is váltotta XI. Pius kritikáját). Alapjaiban a „korporatív fasiszta állam” azonban még a munkásszervezetek átalakításával sem tudta meghaladni az osztályharcot: a korporációs rendszer a munkavállalói és munkaadói szervezetekből tevődött össze, vagyis továbbra is domináns tényező maradt a felek ellentéte, és vitájuk esetén a pártvezetése volt a döntő szó. A modern társadalomberendezkedés alapjaként feltételezett szuverenitás pedig erőteljesen sérült, amikor a totális állam a korporatív berendezkedéssel beavatkozott a gazdaságba és bizonyos kérdésekben központi irányítást valósított meg, hiszen a fasiszta korporációk szervezete nem autonóm önkormányzatok, hanem államszervek vonásait viselte magán.⁴⁶⁶ Ennek ellenére az osztrák politikai erők jelentős része, különösen a Neustädter-Stürmer miniszter által is propagált Heimwehr-mozgalom a „teljes rendi” (jelen esetben inkább olasz mintájú korporatív) berendezkedés megvalósítását kívánta.⁴⁶⁷

A rendszer fejlődésének irányairól és elért eredményeiről – elsődlegesen a korábbi hagyományos egyházi tanításokhoz ragaszkodó keresztényszociális gondolkodók vezetésével – 1935 májusában nemzetközi konferenciát szerveztek Bécsben. Az előkészítő bizottság munkájában Messner mellett részt vettek a Dollfuß által létrehozott rendszer legfőbb támogatói is, így az akkori bécsi polgármester, Richard Schmitz, továbbá Theodor Innitzer bécsi kardinális-érsek és Sigismund Waitz salzburgi érsek is. Emellett a konferencia elnöki posztját az egyik legbefolyásosabb bécsi napilap, a Reichspost főszerkesztője, egyben Seipel, Dollfuß és Schuschnigg kancellárok legszűkebb tanácsadói köréhez tartozó Friedrich Funder látta el. A nemzetközi konferencia résztvevői Olaszországból, Spanyolországból, Franciaországból, Hollandiából, Liechtensteinből, Belgiumból, Csehszlovákiából, Magyarországról, Jugoszláviából, Lengyelországból és Svájcban érkeztek. Ez is mutatja – mint ahogy a számos kísérlet a két világháború közötti államrendszerek átalakítására is –, hogy

⁴⁶⁶ Az olasz korporatív rendszer korabeli kritikáját ld. KARPELES, 1933. 29–30. A korporatív rendszerről legutóbb: STRAUSS, 2010. 89–91.

⁴⁶⁷ Ennek ideig-óráig a vezető keresztényszociális körök ellen tudtak állni. Mint arra korábban utaltunk, igen erős volt az általuk megőrizni kívánt demokratikus értékek iránti fogékonyság a keresztényszociális munkásmozgalom vezetőiben, és ezáltal folyamatos konfliktusban álltak a Heimwehr vezetőivel. Éppen ezért saját győzelemként és a „demokrácia irányába való menetelésként” értékelték Odo Neustädter-Stürmer kormányból való eltávolítását 1935-ben és a Heimwehr elleni kormányzati fellépést 1937-ben. Ld. erről: STEINER, 2004. 18–19., valamint PELINKA, 1972. 81–85.

a rendiség gondolata az egész európai közvéleményt megmozgatta. A résztvevők alapvetően támogatták a társadalom rendi átalakítását és érdeklődéssel figyelték az osztrák „*Ständestaat*” kísérletét. Ugyanakkor számos alkalommal kritikát gyakoroltak azon törekvéseken, melyek a (hivatás)rendi berendezkedést totalitárius módszerekkel kívánnák egy csapással elérni. Elítélték a szakszervezeti mozgalom központi irányítással történt felszámolását és egyben emlékeztettek, hogy az osztrák politikai vezetés nem csak a társadalmi és gazdasági élet átalakítására, hanem a teljes politikum szférájának megváltoztatására tesz kísérletet, ami „mérésékelt diktatúrát” eredményezhet.⁴⁶⁸

A konferencia is ahhoz járult hozzá, hogy az osztrák vezetők számára nyilvánvalóvá váljon, a Heimwehr által is szorgalmazott, inkább korporatív típusú totalitárius berendezkedés nem a megfelelő utat jelenti. A keresztényszociális mozgalomban többször is utaltak rá, hogy az adott keretek között is demokratikus értékeket kívánnak felmutatni: „A korábban túlértékelt parlamentarizmus és az elfajult pártok rendszere hamisan kiáltották ki magukat a demokrácia gyermekeinek és legitim képviselőinek; éppen ezért tévhit azt feltételezni, hogy a parlamentarizmus és a pártok rendszerének felszámolásával a demokráciát is kiirtották volna. A keresztény munkásmozgalom mindig is hitet tett a demokrácia mellett [...] A demokrácia ugyanis a nép azon joga, hogy saját sorsával kapcsolatos döntésekre komoly befolyást gyakoroljon. ... A hivatásrendi berendezkedés nincs ellentétben a demokráciával, hanem – tisztességes végrehajtás esetén – csak a demokrácia egy más formája.”⁴⁶⁹ Ennek a diskurzusnak is lehetett eredménye, hogy a fejlődés egyes elemei a fasiszta, olasz korporációs elemektől való további eltávolodást és egy önálló osztrák (hivatás)rendi berendezkedés megteremtésének törekvéseit mutatják. Különösen jelentős volt e tekintetben, hogy 1937-ben Schuschnigg kancellár végleg megvált a rá folyamatos nyomásként nehezedő Odo Neustädter-Stürmer minisztertől, és helyére a katolikus elkötelezettségéről ismert és eddig is a „rendi demokrácia” híveként nyilatkozó korábbi kancellárt, majd Vorarlberg tartományi főnökét, Otto Ender-t hívta meg. Feladata nem más volt, mint a szövetségi minisztériumok (hivatás)rendi szerveződését előkészítő tevékenységének vezetése és koordinációja. Ender azonnal javaslatokat is tett a rendi struktúra kiteljesítésére, így tervbe vette a szabadfoglalkozásúak hivatásrendjének kiépítését, a munkaadói és munkavállalói fórumok paritásos összekapcsolását. Emellett az

⁴⁶⁸ A konferenciáról ld. részletesen: PYTLIK, 1993. 67–68.

⁴⁶⁹ Idézi PELINKA, 1972. 190.

alkotmány átalakításával igyekezett egy „Rendi Tanácsot” felállítani, melybe a már működő Szövetségi Kulturális Tanács és a Szövetségi Gazdasági Tanács tartozott volna, ugyanis meglátása szerint komoly átfedések álltak fenn a kulturális tanács, valamint a szabadfoglalkozásúak és a közalkalmazottak hivatásrendjének tagsága között.⁴⁷⁰ Az 1938 májusára tervezett változtatásokból azonban nem lett semmi. Egyfelől maguk az érintett körök akadályozták a törvények módosítását, másfelől súlyos történelmi pillanatok következtek Ausztria életében.

1938. március 13-a véget vetett a különállóság, az osztrák függetlenség és a rendiség teljes kísérletének Ausztriában. Már korábban kiderült, hogy az egyik legfőbb törekvés, a pártok nélküli demokrácia, mely csak a Hazafias Front által tömörített társadalmi-politikai csoportokra és a (hivatás)rendekre épít, nem valósulhat meg: A nemzetiszocialisták beemelése a Hazafias Front erői közé egyértelművé tette, hogy a baloldal is hasonló követeléssel állhat elő, vagyis nem valósulhat meg a pártok hatalma nélküli állam víziója.⁴⁷¹ A belső feszültségek mellett pedig Ausztria elvérzett a nemzetközi körülmények súlyosbodása nyomán. Adolf Hitler ünneplések közötti megjelenése nemcsak az állami önállóság és az osztrák küldetéstudat álmának, hanem az önálló társadalom- és gazdaságpolitikai terveknek is véget vetett. A náci „Gau” berendezkedése már nem épülhetett a rendiséget hirdető önálló osztrák gondolkodók elveire. Azonban a későbbi osztrák fejlődésmenet szempontjából nem elhanyagolható tanulságokkal és tapasztalatokkal járt az 1918 utáni osztrák politikai fejlődés, melyre a későbbiek során még kitérünk.

2.6. A portugál Estado Novo mint hivatásrendi államkísérlet⁴⁷²

Nemcsak az osztrák *Ständestaat*, de az 1932-től Portugáliát irányítása alá vonó Antonio de Oliveira Salazar államberendezkedése számára is fontos hivatkozási alapul szolgált a XI. Pius pápa által

⁴⁷⁰ Ld. WOHNOUT, 1993. 357–367. és HARKÁCSI, 2006. 129–130.

⁴⁷¹ JEDLICKA, 1968. 100.

⁴⁷² A fejezet összeállításához nagyban támaszkodunk Rigó Balázs korábbi tanulmányára, mely kutatócsoportunk keretében készült: RIGÓ Balázs: A szociális érdekegyeztetés ideológiája Portugáliában az 1930-as években. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. Ezúton köszönöm meg kollégámnak, hogy gondolatait és írásainak összegzését kutatócsoportunk záróköteté számára rendelkezésre bocsátotta.

1931-ben közzétett *Quadragesimo anno* kezdetű enciklika és maga a hivatásrendiség gondolata.

A portugál fejlődés sajátossága, hogy a századforduló instabil belpolitikai helyzetét a hadsereg tisztjeinek vezetésével 1910-ben kirobbant köztársasági forradalom sem tudta nyugvópontra juttatni. Ugyan Svájc és Franciaország után egész Európában harmadikként kiáltották ki a köztársaságot Lisszabonban, ugyan új, szekularizált, demokratikus és liberális alkotmány született, de az Első Portugál Köztársaság nem kínált megfelelő megoldásokat a társadalom súlyos problémáira.⁴⁷³ Mint a korszakban Ausztriára, majd Közép-Európa államaira is jellemző volt: a demokratikus államrendnek nem alakult ki valós legitimációs bázisa. Ebben fontos szerepet játszott, hogy a republikánus és laikus eszmék nem léptek túl a nagyvárosok, elsősorban Lisszabon és Porto határain. A zárt vidéki településeken fennmaradt a középkori eredetű birtokstruktúra, az egyház jelentős befolyása, és a korabeli Európában legmagasabbnak számító 80%-os analfabetizmus.

A felső középosztály által irányított politikai intézményrendszer a munkásság integrálására is képtelennek bizonyult, amit a köztársaság másfél évtizede alatt lezajlott 158 általános sztrájk is jelez. Az említett jelenségeken kívül a monarchia súlyos tehertételeként fennmaradó nagymértékű korrupció, valamint az egyébként is gyenge lábakon álló gazdaságot szinte teljesen kimerítő első világháborús részvétel rontotta az ország kilátásait.⁴⁷⁴ Mindez természetesen a politikai életben sem maradt következmények nélkül. A republikánus vezetést folyamatos támadások érték (a monarchisták, a szakszervezetek és a munkásmozgalom, vagy az anarchisták részéről), de maga a Republikánus Párt is megosztott volt. 1910 és 1926 között 45 kormány váltotta egymást, ebből nyolc kormányt és négy köztársasági elnököt távolítottak el erőszakosan, 24 lázadásra, illetve felkelésre került

⁴⁷³ HARSÁNYI Iván: Salazar és hivatásrendi állama az európai történelemben. In: *Iberoamericana Quíquecclesiensis* 3. Szerk. FISCHER Ferenc – KOZMA Gábor – DOMINGO Lilón. PTE Ibero-Amerika Központ, Pécs, 2005. 71–98. Itt: 72–73., és BIRMINGHAM, David: *Portugália története*. Pannonica Kiadó. Bp., 1998. 123–124.

⁴⁷⁴ Az államháztartás hiánya a korszak végére rendkívüli méreteket öltött: az 1910-ben 6,9 millió angol fontnyi külkereskedelmi deficit 1926-ra megközelítette a 17 milliót; a költségvetési hiány pedig az 1910/11-es pénzügyi év 60 millió fontjához képest 1925/26-ra 1281 millióra szökött fel. BERTÉNYI Iván, ifj.: Fasiszta diktatúra vagy a keresztény társadalmi tanítás megvalósítása. *Protestáns Szemle*. 2000/4. sz. 237–259. Itt: 238.

sor, és a hivatalos rendőrségi jelentések szerint 1920–25 között 325 bomba robbant Lisszabon utcáin.⁴⁷⁵

2.6.1. Az *Estado Novo* kiépítése

Az Első Köztársaság alternatívájaként jelentkezett a Sidónio Pais őrnagy, a Lisszaboni Kadétiskola professzora által kialakított rövid életű (1917–1918), de jelentős hatású, elnöki teljhatalomra épülő rendszer. Az uralkodó liberális, demokratikus alapelvekkel szakító Pais által „Új Köztársaságnak” (*República Nova*) keresztelt állam mély nyomot hagyott a portugál konzervatív körök gondolkodásán, és fenntartotta a működésképtelennek mutakozó parlamentáris köztársaság elutasításán alapuló megoldás iránti vonzalmat. Az állam működési nehézségei miatt, a nagyvárosokban mindennaposá váló anarchista és bolsevik merényletek következtében, valamint a győztesek oldalán harcoló Portugália számára eredménytelenül záruló világháborús béketárgyalások nyomán a portugál társadalom szinte egésze elfordult az egymást sűrűn váltó kormányoktól, de általában a parlamentáris rendszertől is. Először 1925 áprilisában került sor tisztek egy csoportjának zendülésére a nemzeti restauráció jegyében, ez a megmozdulás azonban még nem járt sikerrel.⁴⁷⁶ 1926. május 28-án viszont Gomes da Costa tábornagy az egy nappal korábban Bragából indult seregei élén bevonult Lisszabonba,⁴⁷⁷ ahol az irányítás ekkor már Mendes Cabeçadas tengerészparancsnok kezében volt. Nem sokkal ezután háromtagú direktórium alakult Gomes da Costa, Mendes Cabeçadas és az utolsó pillanatban hozzájuk csatlakozó, az egyház által támogatott Óscar Carmona tábornok részvételével. Ennek a testületnek adta át a végrehajtó hatalmat Bernardino Ma-

⁴⁷⁵ PÁNDI Lajos: A Salazar-diktatúra évei. *Századok*. 1987/6. sz. 1061–1099., valamint FRYER, Peter – PINHEIRO, Patricia McGowan: *Oldest ally. A Portrait of Salazar's Portugal*. Dennis Dobson. London, 1961. 113.

⁴⁷⁶ Az eset érdekessége, hogy a zendülésben részt vevő katonatisztekkel szemben a kormány azt az Óscar Carmona tábornokot bízta meg a vád képviselésével, aki egy évvel később maga is részt vett az Első Köztársaság megbuktatásában, sőt előbb miniszterelnökként, majd köztársasági elnökként vezetője lett az új rezsimnek. A fennálló rendszerrel szembeni ellenérzését azonban már ekkor sem rejtette véka alá: nyíltan szembehelyezkedve az őt megbízó kabinettel a puccsban szerepet vállaló tisztek felmentését indítványozta. PAJZS Elemér: Salazar. *Egy kis ország nagy építője*. Auróra Könyvkiadó. Bp., 1924. 14–15.

⁴⁷⁷ A katonák Bragától Lisszabonig tartó menetelése „A rongyosok parádéja” néven vonult be a portugál történelembe. MIHELICS Vid: *Az új Portugália*. Franklin Társulat. Bp., 1938. 19.

chado köztársasági elnök, miután a katonai kormányt elismerve lemondott államfői tisztségéről.

A katonai kormányzat intézkedései – többek között a parlamentáris intézmények kikapcsolása – révén ugyan megszűntek az országban az anarchikus állapotok, a pénzügyi problémákkal azonban nem tudtak megküzdeni az új vezetők. A szükséges tapasztalatok hiánya miatt előbb Cabeçadas, majd Gomes da Costa is távozott a vezetésből, mely így egyedül Óscar Carmona kezébe került.⁴⁷⁸ A súlyos pénzügyi válság kapcsán került előtérbe Antonio de Oliveira Salazar személye, illetve az általa és Gonçalves Cerejeira által irányított, a coimbrai egyetemen tömörülő, 1917-ben Katolikus Centrum néven párttá alakult csoport.⁴⁷⁹ Salazar, akit az új kormány elnöke, Vicente de Freitas ezredes 1928. április 27-én nevezett ki pénzügyminiszterré, két évvel korábban már betöltötte ezt a pozíciót, ekkor azonban a frakcióharcok miatt rövidesen távoznia kellett a kormányból.⁴⁸⁰ Salazar és csoportja szigorú feltétekkel,⁴⁸¹ ugyanakkor a hadsereg privilégiumainak tiszteletben tartása mellett vállalta a pénzügyi szanálást, melynek végrehajtásához korlátlan felhatalmazást kapott. Ezzel kezdetét vette a „békés forradalom”, Salazar hosszú menetelése a hatalom felé.

A „pénzügyi diktatúra” évei (1928–29), majd az „adminisztratív diktatúra” időszaka (1930–32) alatt Salazar a gazdasági világválság portugál hatásait letompítva megvalósította a pénzügyi stabilizáci-

⁴⁷⁸ FREYER-PINHEIRO, 1961. 114. és PAJZS, 1924. 17–18.; 29.

⁴⁷⁹ A Coimbrai Egyetem tanárainak és hallgatóinak részvételével még 1912-ben alakult meg a Kereszténydemokrata Akadémiai Központ (*Centro Académico da Democracia Cristã*), amelynek Salazar is tagja volt. A csoport párttá alakulva a polgári radikalizmus antiklerikalizmusával és szélsőségesnek ítélt individualizmusával szembeni fellépést és a szociális kérdések keresztényszociális alapon történő kezelését tűzte zászlajára. Az egyetemről induló politikai közösség vezető személyiségei az Új Állam idején valamennyien jelentős pozícióba kerültek: Gonçalves Cerejeira Lisszabon főpátriárkája, Fernando dos Santos Costa honvédelmi miniszter, Mário de Figueiredo a Nemzetgyűlés és a Nemzeti Oktatási Tanács elnöke lett. FREYER-PINHEIRO, 1961. 116.

⁴⁸⁰ MIHELICS, 1938. 26–27. és PÁNDI, 1987. 1064–1065.

⁴⁸¹ Salazar feltételei az alábbiak voltak: 1. Minden miniszter úgy határozza meg tárcájának költségvetését, hogy azok ne haladják meg a pénzügyminiszter által számukra meghatározott kereteket. 2. Minden olyan miniszteri intézkedést előzetesen egyeztetni kell a pénzügyminiszterrel, amely hatással van az állami bevételekre és kiadásokra. 3. A pénzügyminiszter vétót emelhet az állami kiadások minden olyan természetű növelése ellen, amelyhez még nem biztosították a hitelefedeztet. 4. A pénzügyminiszter együttműködik a többi minisztériummal az állami kiadások csökkentése és a bevételek maximalizálása érdekében. SALAZAR, Oliveira: *A békés forradalom*. Athenaeum. Bp., 1941. 56–57.

ót,⁴⁸² és hozzálátott a későbbiekben nevével fémjelzett politikai rendszer megalapozásához. 1930 júliusában egy új politikai tömörülés, az Nemzeti Unió (*União Nacional*) alakuló kiáltványával jelentkezett, 1932 májusában pedig, még mindig csak a pénz-, illetve a gyarmatügyekek irányítójaként betervezte az új alkotmány tervezetét. Az elkészült alaptörvényt azonban már miniszterelnökként bocsáthatta népszavazásra 1933 márciusában, minthogy Carmona elnök 1932. július 5-én kormányfővé nevezte ki az addigra jelentős politikai és társadalmi bázissal rendelkező államférfit.⁴⁸³

Az 1928 és 1933 között Salazar által lépésről lépésre kiépített Új Állam egyértelműen szakított a demokratikus és parlamentáris irányvonallal, a korábbiaktól eltérő államjogi elképzelésekre és politikai intézményrendszerre alapozva új fejezetet nyitott a portugál történelemben. Salazar maga fejtette ki *Békés forradalom* című munkájában: „Ellene vagyunk tehát mindennek, ami internacionális, ellene vagyunk a kommunizmusnak, szocializmusnak, liberális syndicalizmusnak, mindennek ami megkisebbiti, szétosztja és feldúlja a családot; az osztályharc ellen vagyunk, a hazátlanok és istentelenek ellen, a munka rabszolgasága ellen, az élet kizárólagosan materialista felfogása ellen; s az ellen a felfogás ellen, mely a jog forrásának az erőt tekinti. Ellene mondunk korunk minden nagy eretnokségének, annál inkább, mert sohasem volt semmi bizonyosságunk arra vonatkozóan, hogy valaha is lett volna a földön olyan hely, ahol hasonló eretnokségek hirdetési szabadságának jó vége lett volna.”⁴⁸⁴

Mindezek alapján az új rendszer hivatkozási alapját egyfelől a katolikus egyház korábban tárgyalt enciklikái, továbbá a francia szociológia korai gondolkodói (a fentebb szintén bemutatott Le Play, de Mun és du Pin), valamint a Fribourgi Unió gondolatai képezték. Szintén fontos szerepet töltött be az 1910-es évektől színre lépő nacionál-szindikalista és monarchista, a szociális feszültségek kezelésére antibolsevik megoldásokat sürgető Luzitán Integralizmus (*Integralismo Lusitano*) elnevezésű mozgalom,⁴⁸⁵ illetve ezen

⁴⁸² A Salazar által végrehajtott pénzügyi műveletekről részletesen: MIHELICS, 1938. 28–41.

⁴⁸³ Az alkotmány legitimálását szolgáló népszavazásra a salazari rendszer szempontjából igen pozitív nemzetközi viszonyok között került sor, hiszen nem sokkal korábban jutottak kormányra Németországban a nemzetiszocialisták, néhány héttel később létrejött Ausztriában a *Ständestaat*, pár hónap múltán pedig Spanyolországban is jobboldali vezetése lett. Vö. HARSÁNYI, 2005. 87–89.

⁴⁸⁴ SALAZAR, 1941. 38–40.

⁴⁸⁵ A portugál integralizmusra vonatkozóan: SZILÁGYI Ágnes Judit: A portugál integralista mozgalom. In: *Metszéspontok – Tanulmányok a portugál és brazil*

keresztül közvetetten a francia Charles Maurras (1868–1952) és orgánuma, az *Action Française* eszméi. A republikanizmus alternatívájának szánt modernizációs program új, erős államot és kollektív jogfelfogást hirdetett. Alkotmányosságának a lényegét Salazar a következőképpen foglalta össze, 1930. június 30-i, politikai doktrínáját körvonalazó beszédében: „A világ mind a belső, mind a nemzetközi rend tekintetében beigazolódtottan az állam gyöngeségének korszakán megy át; de az ellenhatás, mely ebből keletkezik, nem kevésbé túlzó: az állam mindenhatósága és istenítése kezdődik újra. Mind az egyik, mind a másik túlzással erős, de erkölcsileg határolt államot kell szembeállítani, oly államot, melynek hatalmát az emberi jogok elve és az egyéni szabadság biztosítékai korlátozzák, melyek egyben minden társadalmi szolidaritás legfelsőbb követelményei. [...] De ugyanakkor, alkotmányjogi tekintetben – tiszteletben tartva a korlátozó tényezőket, amelyekre az előbb utaltunk – meg kell erősítenünk azokat a biztosítékokat, melyeket az állam politikai és igazságszolgáltatásbeli függetlenségének fenntartása megkíván, mindazokkal a támadásokkal szemben, melyekben a túlzó individualizmus és a nemzetköziség részesíthetné.”⁴⁸⁶ Salazar szeme előtt tehát egy autoriter, antidemokratikus és antiliberális állam képe lebegett, a totális állam létrehozásának lehetőségét azonban elvetette, és rendre visszautasította azokat az állításokat, amelyek az *Estado Novo*-t a totalitárius rendszerekkel azonosították.⁴⁸⁷ Véleményét a tekintélyelvű államról e szavai jellemzik talán a legjobban: „Nem vitatjuk a tekintélyt. Tény az és szükségesség; ha eltűnik, csak azért tűnik el, hogy új erővel támadjon fel ismét, és ha támadják, csak azért támadják, hogy más kezekbe szálltassák. (...) A gondviselés nagyszerű ajándéka, mert nélküle lehetetlen volna a társadalmi élet és a civilizáció. (...) A közös érdekek megszervezése és védelme, az egyéni érdekek összeegyeztetése, a rend, a béke, a szociális aggregátum elérendő céljainak meghatározása, a szükséges eszközök előkészítése, a jobbra való törekvés is mind az ő műve és gyümölcse.”⁴⁸⁸

történelemből. Szerk. ANDERLE Ádám. SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Programja. Szeged, 2009. 65–75.

⁴⁸⁶ SALAZAR, 1941. 105–106.

⁴⁸⁷ „Antiparlamentárisok, antidemokraták, antiliberálisok vagyunk, s korporatív államot akarunk építeni.” – mondta, ugyanakkor kifejtette: „[...] nem fogjuk elkövetni azt a bűnt, hogy istenídjük az államot, az erőt, a technikát, a szépséget, a hibát. Nem vitatkozunk Istennel.” Idézi: BÁN Éva: Az Estado Novo politikai rendszere. *Valóság*. XLVI. évf. 4. sz. (2003. április) 66–75. Itt: 69–70. Valamint vö. MIHELICS, 1938. 69.

⁴⁸⁸ SALAZAR, 1941. 296–300.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindezek ellenére a rendszer kezdeti évtizedében nem zárható ki az olasz fasizmus bizonyos befollyása, ez azonban – ahogy erre korábban az osztrák példa kapcsán is utaltunk – elsődlegesen annak a hatásnak tudható be, amelyet az 1930-as évek értelmiségi köreiből a fasiszta gondolkodásmód nemzetközi viszonylatban gyakorolt.⁴⁸⁹

2.6.2. A salazari alkotmány és a hivatásrendiség viszonya

A salazari *Estado Novo* „egységes és korporatív köztársaság”⁴⁹⁰ formájában öltött testet. Ebben a közjogi konstrukcióban a szuverenitás alapjául a nemzet szolgált, melynek képviselőt az államfő (köztársasági elnök), a Nemzetgyűlés (*Assembleia Nacional*), a kormány és a bíróságok látták el. A hét évre közvetlenül választott köztársasági elnök kizárólag a nemzetnek tartozott felelősséggel, hatáskörébe tartozott a miniszterelnök és a miniszterek kinevezése, a Nemzetgyűlés összehívása, elnapolása és feloszlata, valamint a nemzet képviselője és a külpolitika irányítása. Az államfő tanácsadó szerveként működött a tíztagú Államtanács, mellyel a Nemzetgyűlés összehívását, elnapolását vagy feloszlását megelőzően, valamint szükségállapot esetén köteles volt konzultálni.⁴⁹¹

Az Új Állam törvényhozó testülete, a Nemzetgyűlés 90 képviselőjéből⁴⁹² közvetlen és titkos szavazással, négy évre választották.

⁴⁸⁹ HAID Tibor: A portugál alkotmány történeti előzményei. *Bolyai Szemle. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Bolyai János Katonai Műszaki Kar Kiadványa.* 2010/ 1. sz. 123–146. ltr: 141.

⁴⁹⁰ Az 1933. évi alkotmány 5. cikkelye fogalmazott így, kimondva, hogy „A portugál állam egységes és korporatív köztársaság, amely a polgároknak törvény előtti egyenlőségén, valamennyi osztálynak a civilizáció jótéteményeihez való eljutásán és a nemzet minden szerkezeti elemének a közigazgatási életben és a törvényhozásban való részvételén nyugszik.” *Constituição Política da República Portuguesa.* In: BIZZARRI, Aldo: *Origine e caratteri dello „Stato Nuovo” portoghese.* Istitutio per gli studi di politica internazionale. Milano, 1941. 79–118. (A továbbiakban: *1933-as Alkotmány*)

⁴⁹¹ *1933-as Alkotmány* §§. 71–84. Bizonyos mértékig korlátozta az elnök mozgásterét, hogy az alkotmány a miniszterelnök, illetve az illetékes miniszter vagy miniszterek ellenjegyzéséhez kötötte rendelkezéseinek hatályba léptetését, kivéve a miniszterelnök kinevezésére vagy elmozdítására vonatkozókat, valamint a Nemzetgyűléshez küldött üzeneteket és az államfői tisztségről való lemondás esetét. Kizárólag a köztársasági elnöknek volt felelős a miniszterelnök, aki egyszerre több tárcát is irányíthatott, és indokolt esetben kibocsáthatott elnöki rendeletet is, ami egyébként a köztársasági elnök jogkörébe tartozott.

⁴⁹² 1945-ben 120, 1959-ben pedig 130 főre emelték a Nemzetgyűlés tagjainak számát. HAID, 2010. 142.

Feladatuk elsősorban a kormány által előterjesztett törvénytervezetek megvitatására és elfogadására, valamint az alkotmány és a törvények betartásának felügyeletére korlátozódott. A Nemzetgyűlés mellett az alkotmány rendelkezett egy Korporatív Kamara (*Câmara Corporativa*) létrehozásáról is, amely „a helyi önkormányzatokat és a társadalmi érdekek képviselőit foglalja magában, különválasztva ezeket az érdekeket közigazgatási, erkölcsi, művelődési és gazdasági rendű alapvető elágazásaikban.”⁴⁹³ Az alkotmány idézett cikkelye értelmében a korporációk, helyhatóságok, egyetemek és az egyház reprezentánsait magában foglaló Korporatív Kamara tanácsadó, véleményező testületként segítette a Nemzetgyűlést, illetve a kormány törvényalkotó munkáját.⁴⁹⁴ A tulajdonképpen felsőháznak tekinthető testület összetétele azonban – minthogy nem a korporatív szisztéma betetőzésére szolgált – az alkotmány által leírt formában még nem volt végleges, azt külön törvény (1934. évi 24 683. sz. törvény) határozta meg. Ez utóbbi rendelkezés 1934-ben felállította az egyes miniszterek és két akadémiai jogutódos részvételével működő Korporatív Tanácsot (*Conselho Corporativo*), amely kijelölte a már kialakult korporatív szervezettel rendelkező, valamint az azt egyelőre még nélkülöző munkavállalói kategóriák képviselőit.⁴⁹⁵

A munka megbecsülése volt az egyik központi gondolata az új államstruktúrának és – a rendszer ideológusai szerint – ez segíthetett a társadalmi feszültségek feloldásában is. „És nem vitatjuk a munkát mint jogot és mint kötelességet. Sem mint jogot, mert ez azt jelentené, hogy éhhalálra ítéljük azokat, akiknek nincs egyebük, mint a két karjuk; sem mint kötelességet, mert ez annyit jelentene, hogy elismerjük a gazdagok jogát ahhoz, hogy a szegények munkájából éljenek. Mert belőle táplálkozik az élet, belőle ered a gazdagság, belőle származik a népek jóléte: a munka tisztesség és dicsőség; különbözhetik a hasznosság vagy a gazdasági érték szempontjából, de erkölcsileg egyformán méltóságteljes.”⁴⁹⁶ Ebből a gondolatból

⁴⁹³ 1933-as Alkotmány §. 102.

⁴⁹⁴ A kormány köteles megküldeni a kamarának minden törvénytervezetet még azelőtt, hogy azt a Nemzetgyűlés elé terjesztené. A kamara pedig, miután megvitatja a javaslatot, véleményét írásos formában eljuttatja a kormányhoz, amely azt a törvénytervezettel együtt átadja a parlamentnek. A Korporatív Kamarától: 1933-as Alkotmány §. 102–106.

⁴⁹⁵ KAY, Hugh: Salazar and modern Portugal. Hawthorn Books, New York, 1970. 55.

⁴⁹⁶ SALAZAR, 1941. 301.

is levezethető a tervezett új szerkezeti felépítés kiegyensúlyozott, paritásos alapon való létrehozása.

A (hivatás)rendi struktúra kialakítása egyben a szubszidiaritás elvének alkotmányba beemelését is szolgálta: az államnak bizonyos feladatokat a kezelésük terén elérhető legnagyobb hatékonyság érdekében át kell adnia a társadalom azon csoportjainak, amelyeket azok a legközvetlenebbül érintenek. Emellett – összhangban a katolikus társadalmi tanítás egyik alapmotívumával – a társadalmi béke megvalósulását és a hatékony gazdasági működést gátló osztályharc kialakulását Salazar csak a hivatásrendek együttműködésével vélte elérhető közelségben. Ezért a rendszer a tőke és a munka viszonyának szabályozásánál a szubszidiaritás elvének megfelelően a rendekbe tömörített termelők közül, illetve az azonos foglalkozási csoportok alapján megszervezett munkaadókból és munkavállalókból indult ki. Ebben a viszonyrendszerben az állam csak a közjó figyelembevételére ügyelt, ezáltal azonban Salazar elképzelése szerint nem vonult teljesen háttérbe, hanem mint a gazdaságban érdekelt fél „védi, irányítja, saját céljainak vagy aktuális politikai érdekeinek megfelelően, ahogy a gazdaság elemei is – a termelőerők – részt vesznek az állam alapvető életében, s hozzátartoznak létrehozásához.”⁴⁹⁷

Ennek alapján az alkotmány melletti legfontosabb alapidokumentum, a Nemzeti Munkaszabályzat (*Estatuto do Trabalho Nacional*) előírnyozta a munkaadók és a munkavállalók termelési ágak szerint elkülönülő, párhuzamosan szerveződő érdekkiegyenlítő szervezeteinek hierarchikusan egymásra épülő rendszerét. Az érdekkiegyenlítő csúcsszerv a munkavállalók és munkaadók képviselőit paritásos alapon magában foglaló korporáció (*Corporação*), az alárendelt testületek pedig az úgynevezett korporatív szervek, a szindikátusok (*sindicatos nacionais*) és grémiók (*gremios*) voltak. A munkavállalókat tömörítő szindikátusokat és a munkaadói érdekeket képviselő grémiókat⁴⁹⁸ magasabb fokú testületként a föderációk (*Federação*)

⁴⁹⁷ Idézi: BÁN, 2003.

⁴⁹⁸ „A nemzeti szindikátusoknak és grémióknak jogi személyiségük van; törvényesen képviselik ugyanazon kereskedelmi ág, iparág, vagy foglalkozás munkaadóinak, illetve alkalmazottainak és munkásainak egész kategóriáját, akár beiratkozta, akár nem; képviselik érdekeiket az állam és a többi korporatív szervek előtt; kollektív munkaszerződéseket kötnek, amelyek kötelezőek mindazokra, akik ugyanahhoz a kategóriához tartoznak; tagjaiktól beszedik a fenntartásukhoz [...] szükséges díjakat, és a törvények rendelkezéseinek megfelelően közérdekű funkciókat gyakorolnak.” *Estatuto do Trabalho Nacional*. In: BIZZARRI, Aldo: *Origine e caratteri dello „Stato Nuovo” portoghese*. Istituto per gli studi di politica internazionale. Milano, 1941. 173-187. (A továbbiakban: *Munkaszabályzat*.) §. 42.

fogták össze, amelyek területi illetékességük alapján regionálisak és országosak lehettek. A rokonszakmák föderációi uniókba (*União*) tömörülhettek, amelyek így egy-egy gazdasági ágazat valamennyi érdekeltjét képviselték.⁴⁹⁹ A Munkaszabályzat rendelkezése értelmében a vázolt rendszer csúcán elhelyezkedő korporációk „miután integránsan képviselik a nemzet tevékenységeit, különböző szerveik útján részt vesznek a körzeti tanácsok és a tartományi tanácsok megválasztásában és a korporatív kamara megalkotásában.”⁵⁰⁰ A Munkaszabályzat hangsúlyozta, hogy a hivatási alapon történő szerveződés nem kötelező, a termelésnek csak azon ágaira vonatkozik, amelyek esetében az állam erről – a későbbi intézkedései során – kifejezetten rendelkezik.⁵⁰¹ Ennek hatására a rendi struktúra Portugáliában sem teljesedett ki...

A politikai pártok helyét ugyanakkor a fentiekben már említett Nemzeti Unió (*União Nacional*) vette át: ez a szervezet minden pártjellegét nélkülözött, független volt az államtól, a hatalomgyakorlásban nem vállalt szerepet, de reprezentálta a nemzeti egységet, összefogta mindazokat, akik magukévá tették az Estado Novo hivatalos ideológiáját. A hivatalos ideológia pedig az aktív beavatkozás mellett tette le a voksát: az alkotmány az államnak biztosított tekintély révén lehetővé tette egy „társadalmi és korporatív állam” létrehozását, amelynek, az organikus társadalomszemlélet jegyében, a „nemzet élő kifejezésévé” kellett válnia úgy, hogy magában foglalta a nemzettet alkotó szervezeteket a családtól a közigazgatási testületeken át az erkölcsi és gazdasági rendekig. Az államnak tehát cselekvően kellett fellépnie egy, az előbbieken jellemzett szervesen felépülő társadalmi rend érdekében. A keresztény tanítás szellemiségét tükrözte az az alapelv is, miszerint az állam volt annak biztosítója, hogy valamennyi társadalmi tevékenység során érvényre jusson „az érdekek igazságos

⁴⁹⁹ A portugál szociális érdekegyeztetési rendszer gyakorlati megvalósításának alapjául szolgáló Nemzeti Munkaszabályzat, és az általa megállapított szakmai társulási szervezet mutat leginkább hasonlóságot az olasz fasizmus jogi megoldásaival. Véleményünk szerint ez abból fakad, hogy míg a Salazar által egyértelműen ideológiai keretnek szánt alkotmány bátran meríthetett a pápai enciklikában szereplő elvi állásfoglalásokból, addig a rendszer gyakorlati megvalósítása felé elmozduló Munkaszabályzatnak már olyan mintát kellett követnie, amely praktikus szempontokat is figyelembe vesz. Álláspontunk szerint erre vezethetők vissza a rendszert alkotó organizációk elnevezései közötti átfedések is, a két érdekegyeztetési szisztéma mechanizmusát meghatározó alapelvek között azonban, e formai megegyezések ellenére is úgy véljük, inkább a különbségek dominálnak.

⁵⁰⁰ *Munkaszabályzat*. §. 45.

⁵⁰¹ *Munkaszabályzat*. §. 41.

összhangja,” vagyis a közérdek primátusa a magánérdekkel szemben, természetesen ez esetben is a jog által megszabott keretek között. Az állam elsődleges feladatai közé tartozott, hogy elősegítse a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok életkörülményeinek javulását, így megakadályozva, hogy azok a létminimum alá süllyedjenek.

A tulajdonnal, a tőkével és a munkával kapcsolatos kérdések tárgyalásában is sok hasonlóság mutatkozott az Új Állam ideológiája⁵⁰² és a pápai enciklikák, elsősorban a *Quadragesimo anno* által megfogalmazottak között. A fentebb említett Nemzeti Munkaszabályzat értelmében „A tulajdon, a tőke és a munka szociális funkciót teljesítenek a gazdasági együttműködés és a szolidaritás rendszerében.” Ennek megfelelően hangsúlyozta – alapozva a katolikus gondolkodók korábban kifejtett nézeteire – a tulajdon kettős, individuális és közösségi természetét, vagyis azt a tézist, hogy a magántulajdon használatánál nem csak az egyéni érdekeket, hanem a közjót is figyelembe kell venni. Ennek értelmében a Nemzeti Munkaszabályzat szerint a tulajdonjog gyakorlását „a törvények alávetetik a korlátozásoknak, amelyeket a közérdek és a közösség egyensúlya és önfenntartása követel.”⁵⁰³ Vagyis a portugál hivatásrendi állam elismerte ugyan a tulajdonjogot, de csak abban a mértékben, amelyben ez a közérdekkel összeegyeztethető volt. Ennek folyománya, hogy a Munkaszabályzat a tőkére vonatkozóan is hangsúlyozta: érdekeit össze kell hangolnia a munka és általában a gazdaság egészének érdekeivel is.⁵⁰⁴ Ennek hátterében a munka szervezetének és magának a gazdaságnak azon alapelve húzódott meg, amely szerint a tőke és a munka között tulajdonképpen nincs ellentét, s amelyet a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* egyaránt hangoztatott. Előbbiben XIII. Leó pápa ennek megfelelően megfogalmazta a tőke és a munka egymásra utaltságát,⁵⁰⁵ XI. Pius pedig ebből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy „teljesen hamis beállítás akár kizárólag a tőkének, akár pedig kizárólag a munkának tulajdonítani azt a hozadékot, amely valójában ezek együtt hatásának eredménye; tehát minden vonatkozásban igazságtalan, ha ezek bármelyike, tagadva a másik ebbéli hatékonyságát, magának követeli a haszon

⁵⁰² *Munkaszabályzat* §. 11.

⁵⁰³ *Munkaszabályzat* §. 13.

⁵⁰⁴ „A mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi vállalkozások céljából felhasznált tőkére az a kötelezettség vonatkozik, hogy összeegyeztesse jogos érdekeit a munka és a közgazdaság érdekeivel.” *Munkaszabályzat* §. 14.

⁵⁰⁵ „Sem a tőke munka nélkül, sem a munka tőke nélkül nem lehet meg.” *Rerum novarum*. 15.

egésztét.”⁵⁰⁶ A Nemzeti Munkaszabályzatban foglaltak értelmében azonban a portugál elképzelések bizonyos szempontból túl is léptek a hatékony működés érdekében egymásra utalt tőke és a munka elvén azzal, hogy kimondták, a tőkének, mivel szociális funkciót lát el, közérdekből biztosítania kell a saját védelmét. Ennek érdekében a szabályzat tartalék pénzalap kialakítására kötelezte a vállalatokat, „amely megóvjá őket a tevékenységükhöz fűződő esetlegességektől, megkönnyíti alkalmazkodásukat a piac menetéhez, s átmenti őket a válságokon.”⁵⁰⁷ Mindez tehát arra szolgál, hogy a tőke teljesítse a rá háruló szociális funkciót, vagyis a minél magasabb hozamú termelés révén minél több munkás számára biztosítson megélhetést. E feladat ellátásában azonban az állam nem utalja kizárólag magára, hanem a Nemzeti Munkaszabályzat 19. cikkelye alapján előnyben részesíti a közérdekek figyelembevételével mellett kiemelkedően teljesítő magánvállalkozásokat.⁵⁰⁸ Mindebből arra következtethetünk, hogy a portugál állam nem vetette el a kapitalista gazdasági berendezkedést, de ragaszkodott ahhoz a hivatásrendi gondolatban gyökerező értékrendhez, amely a tőke önérdekét, az egyéni nyereséget alárendelte a szociális célnak, állampolgárai minél kielégítőbb ellátásának.

Az önmagát „egységes és korporatív köztársaságként” definiáló állam fenti struktúrája egyértelműen a hivatásrendi gondolat és a katolikus tanítás eszmeisége által meghatározott ideológiához igazodott. Ugyan Salazar szabad társuláson alapuló gazdaság- és társadalomszervezési szisztémát hirdetett, amelyet a munka és a termelés, illetve a munka és a tőke szolidaritása, az egyéni kezdeményezés, a munka szabadságának és a tulajdonlás jogának elismerése jellemez, s ahol az állam elsősorban döntőbírói szerepre szorítkozik, és csak abban az eseten avatkozik be, ha a közjó, a közérdek sérül. De a valóságban – akárcsak az osztrák autoriter struktúrák esetében – itt is komoly korrektívumokat épített be a rendszerbe az alapító: korlátozták a munkások jogait a sztrájk és a lock-out (a munkáskizárás) tiltása révén, emellett az állam, bár alapvetően a spontán szerveződést támogatta, egyes gazdasági ágazatokban mégis kötelezően rendelkezett a rendi hierarchiába illeszkedő szervezetek létrehozásáról. Elnevezésükben a rendszer elemei az olasz fasiszta mintához igazodtak és szellemiségükben is alapvetően felülről szerveződő, állami „ernyőszervezetek” voltak, szemben a szintiszta

⁵⁰⁶ *Quadragesimo anno*. 53.

⁵⁰⁷ *Munkaszabályzat* §. 18.

⁵⁰⁸ *Munkaszabályzat* §. 19.

hivatásrendi testületekkel, melyek a pápai útmutatás szerint spontán természetűek és alulról építkező szerveződéses lettek volna. Emellett a portugál esetben is az állami szabályozás kötelezővé tette a politikai rendszer részeként működő testületekbe való integrálódást, míg a hivatásszervezetek önkéntes alapú tagsággal rendelkező, nem politikai, hanem sokkal inkább társadalmi jellegű rendi struktúrák lettek volna.⁵⁰⁹ Így az osztrák minta után a portugál esetében is kijelenthetjük, hogy csak szólamaiban, hivatkozásaiban lelhető meg a pápai tanítás, annak tartalmi átültetése a gyakorlatba nem valósulhatott meg teljes egészében az adott keretek között.

2.7. Hivatásrendiség és/vagy korporatizmus?

Kutatási témánk szempontjából rendkívül fontosnak véljük annak a kérdésnek a tisztázását, hogy vajon a korabeli munkák egyazon rendszert írnak-e le, amikor a hivatásrendiség és korporatizmus fogalmakat szinte szinonimaként állítják elének. Véleményünk szerint mindmáig nem sikerült kidolgozni a történettudomány részéről a két állam-, társadalom- és gazdaságszervezési koncepció között azt a különbséget, mely segíthetne a második világháború után oly könnyedén diszkreditált fogalmi rendszer tisztázásában. Annak érdekében, hogy a fentiekhez hasonlóan az eszmerendszer megvalósítását vizsgálhassuk, érdemes kitekintenünk az autoriter portugál és osztrák, önmagát az egyházi tanítás örököseként feltüntető kísérleten túl az egyértelműen diktatórikus fasiszta és nemzetiszocialista kísérletre is. Eme ideológiák háttere, terjedése és működése a hazai szakirodalom részéről is jól dokumentált, ezért e helyütt kimondottan csak a társadalom- és gazdaságszervezés egyes aspektusaira kívánunk rávilágítani.

2.7.1. A fasiszta olasz állam berendezkedése – a megvalósult korporatizmus⁵¹⁰

Az első világháború utáni helyzettel elégedetlen, gazdasági és társadalmi válságba zuhant olasz államban – a parlamenti pártok többségének legalábbis hallgatóságos beleegyezésével – a Benito Mussolini

⁵⁰⁹ Ezt az elemet emeli ki Ormos Mária is: a valóságban mind az olasz, mind a spanyol korporáció eltávolodott az eredeti pápai tanoktól, mivel az állam alá rendelt szervezetekké váltak. ORMOS, 2004. 43.

⁵¹⁰ A fejezet összeállításához nagyban támaszkodunk Strausz Péter korábbi

vezette Nemzeti Fasiszta Párt vette át 1922. október végén a hatalmat. Miután a Duce megkapta miniszterelnöki kinevezését, megindult az állampárttal szorosan összefonódó, totalitárius vezetésű „fasiszta állam” kiépítése. A törvényhozás 1929-ig a fasiszta rendszer gyűléseként működött; az alkotmány ugyan érvényben maradt, a politikai szabadságjogok azonban egyre inkább elhalványultak. Létrejött a Fasiszta Nagytanács, amely megkapta a parlament és a korona számos jogosítványát.⁵¹¹ Többek között részleges törvénykezési-rendeletalkotási jogkörrel ruházták fel, emellett mindkét törvényhozó kamara napirendjét elé kellett terjeszteni jóváhagyásra. Mussolini egyre inkább úgy látta, hogy a kormányzati hatalom birtokosaként nem a törvényhozásnak, és nem is a szűk alkotmányos mozgásterű uralkodónak, hanem maximum a Fasiszta Nagytanácsnak tartozik felelősséggel.⁵¹²

A politikai-államjogi átalakulással párhuzamosan megkezdődött a gazdasági élet újjászervezésére, valamint a munkavállalók és munkaadók ellentéteinek feloldására, a szociális problémák felszámolására irányuló fasiszta társadalom-, szociál- és gazdaságpolitika megvalósítása is. E politika célja az addigi liberális szerkezet teljes átalakítása volt. A mintát a későbbi államstruktúra számára minden bizonnyal a katonaköltő Gabriele d’Annunzio (1863–1938) szolgáltatta, aki 1919-ben Fiume városát megszállva hozta létre az

tanulmányaira, melyek kutatócsoportunk keretében készültek. Így különösen két munkájára: STRAUZS PÉTER: A két világháború közötti olasz gazdaságirányítási és érdekegyeztetési kísérlet. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. DOBÁK MIKLÓS. L’Harmattan, Bp., 2011., valamint STRAUZS PÉTER: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*. LV. évf. 2010. 1. sz. 83–122. Ezúton köszönöm meg kollégámnak, hogy gondolatait és írásainak összegzését kutatócsoportunk zárókézete számára rendelkezésre bocsátotta.

⁵¹¹ A történelmi eseményekről részletesebben ld. magyarul: SZABÓ TIBOR: *Olaszország politikatörténete (1861–2011)*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2012.; HORVÁTH JENŐ: *Olaszország*. In: *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Szerk. VADÁSZ SÁNDOR. Korona Kiadó, Bp. 2005. 373–419., és KIS ALADÁR: *Olaszország története 1748–1968*. Akadémiai, Bp., 1975. Emellett a külföldi szakirodalomból irányadó: MANTELLI, BRUNELLO: *Kurze Geschichte des italienischen Faschismus*. Wagenbach, Berlin 2008.; SMITH, DENIS M.: *Modern Italy. A political history*. University Press, New Haven, Conn. 1997.; PAYNE, STANLEY G.: *A History of Fascism, 1914–1945*. University of Wisconsin Press, 1995.

⁵¹² DI NAPOLI, MARIO: The Italian Chamber of Fasci and Corporazioni. A Substitute for Parliament in a Totalitarian Regime. In: *Repräsentation in Föderalismus und Korporativismus*. Szerk. BRAUNEDER, WILHELM – BERGER, ELISABETH. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main – Berlin – New York, 1998. 253–265. Itt: 253–255.

első szindikalista-rendi elemeket és a vezérkultusz egyes elemeit is mutató alkotmányos berendezkedést.⁵¹³ Mussolini hatalomátvételt követően – a két politikus szembenállása ellenére – e minta is elősegítette az új jogi keretek létrehozását: a gazdasági élet meghatározott területein irányító testületként a *korporációk* szervezetét hozták létre, illetve szabályozták viszonyukat az alattuk elhelyezkedő munkaadói és munkavállalói *szindikátusokhoz*.⁵¹⁴ „Ezzel a nehezen megfogható kifejezéssel jelölték az iparnak olyan együttműködő egységekre, céhekre és társulásokra való bontását, amelyek a ‘nemzeti cél’ jegyében működnek együtt. A korporatizmus egyszerűen őszintebben és nyíltabban törekszik arra, amivel a társadalomtervezők és az üzletemberek már évtizedek óta próbálkoztak. Más elnevezések is terjedtek: a ‘szindikalizmustól’ a ‘nemzeti tervezésig’ vagy egyszerűen a ‘harmadik útig’. Arra gondoltak, hogy a nemzeti cél újfajta átértelmezése lehetővé teszi, hogy a tőke és a munka félretegyék osztálykülönbségeiket, és kieszeljék, mi a legjobb mindenkinek, nagyjából úgy, ahogy a háborús tervezők tették Németországban, Amerikában és az egész nyugati világban.”⁵¹⁵

A kiépítés alatt álló szisztéma elméleti alapvetése a Fasiszta Nagytanács által 1927. április 21-én elfogadott munkaalkotmány, a *Carta del Lavoro* lett, amelyet a hivatalos interpretáció úgy definiált, mint a „fasiszta forradalom alapvető okmányát, amely megállapítja a termelés valamennyi tényezőjének köteleességét és jogait.”⁵¹⁶ A szindikátusokat és korporációkat az olasz gazdaság és társadalom egészébe ágyazó rendelkezés szövegét nagyrészt az akkori korporációs miniszterhelyettes, Guiseppe Bottai állította össze. E folyamatban „a fascies (vesszőnyaláb) képe az elgondolás szellemét idézi fel: egységben az erő. A gazdaság különböző szektorait képviselő korporációk vagy szindikátusok a közérdek javára, miként a vesszőnyalábok körüli borszíjak, szorosan össze vannak kötve.”⁵¹⁷ A *Carta del Lavoro* pontosan tükrözte ezt a korszellemet a társadalom élő, közösségi szervezetéről, és kiemelte: az olasz állam – ellentétben más

⁵¹³ BOHN, 2011. 30.

⁵¹⁴ A szervezetek viszonyát szabályozó alaptörvény 1926. április 3-án jelent meg, amelyet egy május 24-én kibocsátott törvényerejű rendelet egészített ki. Ezt a két rendelkezést pedig az igazságügyi miniszter 1926. július 1-jei rendelete hozta összhangba a fennálló közjogi és magánjogi viszonyokkal. MIHELICS Vid: Az olasz munkaalkotmány. Bp., 1927. 4–6.

⁵¹⁵ GOLDBERG, Jonah: *Liberálfasiszmus. A baloldal rejtett története Mussolinittól napjainkig*. XX. Századi Intézet, Bp., 2012. 291.

⁵¹⁶ BOTTAI, Guiseppe: *La Carta del Lavoro*. Roma, 1927. 131.

⁵¹⁷ GOLDBERG, 2012. 292.

államokkal – csak akkor védi az egyént, ha az eleget tesz alapvető társadalmi-szociális kötelezettségének: a munkának. A termelést a nemzeti egység szempontjainak kell alárendelni, a korporatizmusnak pedig erre az alapgondolatra kell épülnie. Szükséges tehát a termelő és az állam viszonyát szabályozni. Mindez azonban nem jelentheti az egyén teljes elnyomását, a korporatív állam ugyanis a termelés terén az egyéni kezdeményezést tekinti a nemzet érdekében a leghasznosabb eszköznek. A gazdasági termelés nemzeti szintű felelősséggel jár, az államnak pedig joga és kötelessége ellenőrizni és biztosítani azt, hogy a gazdasági tevékenység teljesítse nemzeti kötelességeit és irányja megfelelően a nemzet érdekeinek.

A nemzet érdeke azonban megkövetelte azt is, hogy a közösség minden tagja munkavégzés esetén biztosítva lássa megélhetését. Így a dokumentum – utalva a korabeli szolidarizmus elképzeléseire – kimondta, hogy a munkabéreknek igazodniuk kell a megélhetés normális követelményeihez, a termelés teljesítőképességéhez és a munkateljesítményhez. A bérek megállapítása a kollektív szerződést kötő felek feladatává vált: a felállítandó szindikátusok és korporációk, valamint a munkabíróságok voltak hivatottak garantálni azokat. A dokumentum egyben a kollektív szerződések jogi háttérét is igyekezett megteremteni. Ezeknek a rendelkezés értelmében az éjjeli munka, a pihenő, a fizetett szabadság, az elbocsátásnál végkielégítés, az üzemből való kilépés, a fegyelem, a próbaidő és az otthoni munka kérdését kellett szabályozniuk. Ha e pontok bármelyike is kimaradt a szövegből, az az egész szerződést érvénytelenítette. E felfogásban a munkaadók és munkások érdekeinek összehangolása egyben alá is rendeli azokat a termelés magasabb nemzeti érdekeinek.⁵¹⁸

A munkaalkotmányt szerzői útmutatásnak szánták: ennek szellemében kellett a szindikátusi törvényt, illetve az az alapján fokozatosan megszervezett szindikátusokkal kapcsolatos miniszteri rendeleteket értelmezni. A gazdaságirányítási és az ezzel összefüggő érdekegyeztető szisztémát 1934-ben a korporációs törvény tette teljesebbé. Ez a jogszabály kimondta, hogy a felállítandó új testületeket a miniszterelnök fogja rendelettel életre hívni a korporációs miniszter előterjesztésére, a Központi Korporációs Bizottság véleményének meghallgatása után. A későbbiekben még bemutatásra kerülő korporációk közül azokban, amelyekbe a gazdasági tevékenység több ágát is belefoglalták, a törvény lehetővé tette az egyes ágazatokat

⁵¹⁸ MIHELICS, 1927. 19–22.

képviselő külön osztályok létrehozását, melyek határozatai azonban csak a korporáció jóváhagyásával léphettek életbe. A rendelkezés kimondta, hogy azokban a kérdésekben, melyek a termelés különböző ágazatait együttesen érintik, a kormányfő elrendelheti, hogy két vagy több korporáció közös tanácskozást tartson. Az így egyesített korporációk az adott kérdések tekintetében ugyanazzal a hatáskörrel rendelkeztek, mint amivel az egyes korporációkat ruházták fel.⁵¹⁹

A törvény lehetővé tette a korporációk számára, hogy megállapítsák a munkákra és a „gazdasági szolgálatokra” vonatkozó díjszabásokat, valamint a vásárlóközönségnek kedvezményes feltételek mellett rendelkezésére bocsátott fogyasztási cikkek árait. E határozatok azonban csupán akkor léphettek életbe, ha a Korporációk Nemzeti Tanácsának közgyűlése azt jóváhagyta s a kormányfő pedig rendeletileg kihirdette. Ezt követően a korporáció határozatát beiktatták az olasz törvények és rendeletek hivatalos gyűjteményébe, tehát állami dokumentummá emelték azokat. Határozatalkotási jogosítványaik mellett a korporációknak véleménynyilvánítási joguk is volt azon kérdésekben, amelyek valamilyen szempontból összefüggtek az adott termelési ággal – de csak abban az esetben, ha a véleményalkotásra az erre illetékes közhivatal felkérte őket. A miniszterelnök az állami apparátus számára azonban bizonyos kérdésekkel kapcsolatosan kötelezővé tehetette a korporációk véleményének kikérését. A kollektív munkakonfliktusok feloldását a korporációnak békéltetési bizottság révén kellett megkísérelnie. Ez a testület a korporáció tagjaiból állt össze; őket a korporáció elnöke az adott konfliktusok természetére való tekintettel, esetről esetre volt jogosult kijelölni.⁵²⁰

Az új gazdaság- és társadalomirányítási és érdekegyeztetési mechanizmus elméleti alapjainak és jogi kereteinek megteremtésével szinte párhuzamosan indult meg az elképzelések gyakorlati megvalósítása. 1926 folyamán feloszlatták a kereskedelmi és iparkamarákat, és nekifogtak a hivatalos dokumentumokban *korporatív*nak nevezett gazdaság- és társadalomszervezési struktúra kiépítéséhez. Első lépésként *szindikátus*okat (a szakszervezetek igen távoli rokonait) hoztak létre öt nagy foglalkozási csoport szerint (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, hitel és biztosításügy, illetve szabadfoglalkozások és művészetek). Több szindikátus föderációba, a föderációk pedig konföderációkba tömörültek, mely utóbbiak az egész államterületre

⁵¹⁹ A korporációs törvény (1934. február 5-iki 163. sz. törvény) szövege. In: MUSSOLINI, Benito: *A korporációs állam*. Firenze, 1941. 217–223. 1–5. szakasz

⁵²⁰ *Korporációs törvény* 10–13. szakasz

kiterjedő hatáskörrel működő csúcsszervezetek voltak a szakmai és területi tagozódás szerint alájuk rendelt munkaadói és munkavállalói szövetségeknek. Az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, hitel és biztosítás foglalkozási csoportjaiban két-két (munkaadók és munkavállalók külön), a szabadfoglalkozásúak csoportjában egy konföderáció, tehát összesen kilenc konföderáció működött. Az egyén csak a rá nézve szakmailag és helyileg illetékes legalsó fokozatú „szakszervezet”⁵²¹ tagja lehetett, a legalsó fokozatú helyi szindikátus után következő magasabb rangú valamennyi szervezet pedig mindig csak az alája rendelt szervezetek képviselőre jogosult szerveiből tevődött össze. A fasiszta munkaalkotmány elvben elismerte ugyan a szabad szervezkedés jogát, de csak az államilag elismert szervezetek voltak jogosultak a hivatásbeliek képviselőtére. Ez tulajdonképpen a fasiszta szindikátusok monopolisztikus helyzetét teremtette meg, azonban bizonyos munkakörökben dolgozhattak szabad szakszervezetek is. A konföderációk elnökeit a kormány nevezte ki, az alárendelt szervezetek vezetőit viszont az illető közgyűlések választották meg. A föderációk és a nemzeti szindikátusok választásait a korporációs miniszter, a tartományközi, tartományi és helyi szakszervezetek választásait pedig a közvetlenül fölé rendelt szervezet vezetője hagyta jóvá. A szindikátusok a hivatáshoz tartozók szociális és gazdasági érdekvédelmét kapták feladatul, kizárólag nekik volt joguk kollektív szerződéseket kötni a megfelelő munkaadó, illetve munkavállaló szervezetekkel.⁵²² Az 1930-as évek második felétől kezdődően még az adóigazgatás munkájába is bevonták a szindikátusokat: a megfelelő mértékű adófizetés ellenőrzésében vettek részt.

Az 1934-es korporációs törvény megjelenésétől kezdődően felállított *korporációkat*⁵²³ kezdettől fogva paritásos alapon felépítendő állami összekötő szerveknek szánták.⁵²⁴ Az olasz szabályozás szerint a jogi személyiséggel nem rendelkező korporációk egy-egy azonos termelési ciklus keretében működő magasabb fokú szindikátusi munkaadó és munkavállaló szervezet állami összefogó szervei voltak. A korporációkban összefogott szindikátusi szervezetekben egyenlő számú munkaadó és munkavállaló küldöttnek kellett helyet foglalnia.

⁵²¹ A korabeli szakirodalom egymás szinonimájaként használta a „fasiszta” szindikátus és a szakszervezet fogalmát.

⁵²² Ld. Ausbau der italienischen Korporationen. *Frankfurter Zeitung*, 1933. május 25.

⁵²³ Die Korporationen in der italienischen Verfassung. *Neue Freie Presse*, 1933. november 2.

⁵²⁴ Die Bildung der Korporationen in Italien. *Neue Freie Presse*, 1934. május 11.

Az 1940-es évek elején három csoportban (mezőgazdaság, ipar és „a segítő szolgálati ágak”) 22 korporáció működött, ezek elnöke mindig a kormányfő vagy a korporációs miniszter volt. Minden korporációnak volt egy tanácsa, amely a beosztott szindikátusi munkaadó és munkavállaló szervezetek paritásos képviselőiből és az országos szociális intézmények küldötteiből tevődött össze. A tagok nem választással, hanem kinevezéssel jutottak mandátumhoz. A korporációk feladatuk a szabályalkotást, véleményezést, az egyetértési jog gyakorlását és az ellenőrzést kapták.⁵²⁵

A fasiszta korporatív szociális és gazdasági szervezet legmagasabb központi képviselője a *Korporációk Nemzeti Tanácsa* lett. Ennek a korporatív parlamentnek tagjai voltak a szindikátusi csúcsszervek, a korporációk és más országos szociális, illetve gazdasági intézmények képviselői, és a kormányzat valamint a fasiszta párt magas tisztségeit betöltő tagjai. A Korporációk Nemzeti Tanácsa a kormányfő közvetlen vezetése alatt állt, az olasz állam fontos alkotmányjogi szervének számított. Legfontosabb jogköre és feladata a szabályalkotás és véleményezés volt. A korporatív szociális és gazdasági szervezetek fölé legfelsőbb politikai felügyeleti hatósággént létrehozták a korporációs minisztériumot, mely a szervezést, az érdekkiegyenlítést valamint a korporációs szisztéma feletti felügyeletet kapta feladatául. A korporációs minisztérium mellett felállított korporatív felügyelőség, illetve ennek nagyobb városokban működő vidéki kerületi hivatalai elsősorban a munkásvédelmi intézkedések és a kollektív szerződések betartására felügyeltek.

A szindikátusi és korporációs struktúrával párhuzamosan úgy nevezett *tartományi gazdasági tanácsokat* is felállítottak, melyek voltaképpen a feloszlott kereskedelmi és iparkamarák utódainak számítottak. Ezek azonban hiába voltak jogi személyiséggel bíró köztestületek, minden autonóm jogosítványtól megfosztva (a tanács elnöke a tartomány prefektusa volt, s a testület tagjait ő nevezte ki), lényegében csupán véleményező szerepkört ellátva, érdekképviselőként szerepük gyorsan marginálissá vált.⁵²⁶ Ezzel a szervezeti

⁵²⁵ Ld. Emilio Bodrero über den Korporativstaat. *Neue Freie Presse*, 1933. november 23.

⁵²⁶ Az olasz szindikátusok és korporációk valamint a tartományi gazdasági tanácsok rendszerére vonatkozóan ld. Radó Dezső, a Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara főtitkárának előadását a politikai pártok, a szakmai szervezetek, valamint a téma szakértői között az érdekképviselési reformról folytatott egyeztetés-sorozat 1940. május 6-i ülésén. Jegyzőkönyv az 1940. évi május hó 6-án tartott érdekképviselési ankétról. 12–22. MOL Z 213. A GYOSZ iratai. Érdekképviselési reform 1940–1941. 3. cs. 13. t.

struktúrával azonban megvalósulhatott, amit a „fascies” rendszere mindig is elképzelt: „A társadalom a harmadik utat követve részesül a kapitalizmus összes előnyében, miközben megszünteti annak hátrányait. A piac továbbra is létezik, ám ‘egészséges’ és ‘termékeny’ korlátok közé zárják. Mint Silvio Longhi szenátor, olasz fasiszta főügyész mondta: »Az állam mindaddig elismeri és garantálja az egyéni tulajdonjogokat, amíg azokkal nem az uralkodó közérdekekkel ellentétes módon élnek.«⁵²⁷

Az olasz politikai és gazdasági szféra összekapcsolására – melyet a fasiszta rendszer kiemelt céljának tekintett – ennek megfelelően fokozatosan került sor. A rezsim igyekezett fenntartani az átalakítás jogszerűségének látszatát, ezért a parlament két háza minden reformot formálisan megtárgyalt és jóváhagyott. Az alkotmányos reform kidolgozására 1925-ben állítottak fel egy bizottságot, amely 18 neves jogászból állt, és elnöke a rendszer egyik hivatalos ideológusa, Giovanni Gentile lett. A bizottság az uralkodó jogosítványainak kiterjesztését szorgalmazta, és a parlamenti képviselő helyett egy vegyes, csupán részben korporatív rendszer létrehozására tett javaslatot. E szisztéma szerint az új képviselőházi küldöttek felét a területi alapon kialakított választókerületek, másik felét pedig a korporációk delegálták volna. Csupán egyetlen bizottsági tag szorgalmazta a szenátus teljes átalakítását korporatív gyűléssé, nem csoda tehát, hogy a grémium munkájának végeredményével Mussolini nem volt túlzottan elégedett. Ezért a Fasiszta Nagytanács a bizottság által előterjesztett tervezettől teljesen eltérő, új alkotmányjogi-képviselői rendszert dolgozott ki. Eszerint a korporációk 800, míg bizonyos egyesületek és a rendszer különböző intézményei további 200 képviselőjelöltre tettek javaslatot, melyekből a Fasiszta Nagytanács egy 400 fős listát állított össze. Erre a listára lehetett a választóknak igennel vagy nemmel voksolni, ezáltal a választás voltaképpen népszavazássá vált, magának a választásnak az alapelve azonban megmaradt. Ilyen népszavazást 1929-ben és 1934-ben tartottak, a Nagytanács listája mindkét alkalommal 90%-os támogatást kapott.⁵²⁸

A Mussolini-rezsim a nemzetközi helyzetet és az olasz belpolitika alakulását az 1930-as években tartotta megfelelőnek arra, hogy a parlamentarizmust véglegesen valamilyen más rendszerrel váltsa fel. Az új szisztéma kidolgozására ismét létrehoztak egy előkészítő bizottságot, amelyben jogászok és értelmiségiek mellett a rendszer

⁵²⁷ GOLDBERG, 2012. 292.

⁵²⁸ DI NAPOLI, 1998. 255–256.

meghatározó személyiségei, köztük Constanzo Ciano és Guiseppe Bottai is helyet kaptak. Az 1936 decembere és 1938 júliusa között folytatott előkészítő munkálatok során megvizsgálták a valamilyen tekintetben korporatív jellegű német, lengyel, portugál és osztrák politikai berendezkedést, s a viták eredményeként megszületett a képviselőházat felváltó új testületről, a *Fasiszta és Korporációs Tanács*ról szóló törvény. Mivel a szenátus közvetlenül az uralkodótól nyerte jogosítványát, teljes átalakítását a rezsim meg sem kísérelte, ugyanakkor folyamatosan a fasiszta párthoz hű tagokkal töltötte fel. Ezáltal a testület liberális „túlélői” mindössze egy kis csoportot alkottak, akik csupán azt tudták megakadályozni, hogy szavazások alkalmával teljesen egyhangú eredmény szülessen.

A Fasiszta és Korporációs Tanács valójában két korábbi szervezetből alakult: magában foglalta a Fasiszta Nagytanácsot és az 1930 óta létező Korporációk Nemzeti Tanácsát. A választás elvét félretéve a korábbi két szervezetben betöltött funkció, valamint az addigi érdemek alapján a miniszterelnök nevezte ki a tagokat. Az új testület 1939. március 23-án tartotta első ülését, ami szimbolikus dátum volt, mivel 20 évvel korábban ezen a napon jött létre Milánóban a *Fasci di Combattimento*, a fasiszta párt elődje. A tanács első elnöke Constanzo Ciano admirális, az előkészítő bizottság elnöke lett. Őt hamar bekövetkezett halála után Dino Grandi igazságügyi miniszter követte e poszton. Az utód személye is jól mutatta, hogy a törvényhozás voltaképpen összefonódott a kormányzattal: a két házban a minisztériumi struktúrának megfelelően hozták létre az állandó bizottságokat, amelyek gyakran nem csak megvizsgálták, de egyben el is fogadták a törvénytervezeteket, mivel vitájuk gyorsabban lefolytatható volt, mint a teljes ülésé. Ezekben az állandó bizottságokban nem a fasiszta párt delegáltjai, hanem sokkal inkább a korporációk képviselői voltak többségben. Így alapvetően az ő szándékaik és érdekeik alakították az itt folyó vitákat. A testületek közül ugyanis csupán a bel- és külügyi, illetve a had- és igazságügyi bizottság bírt elsődlegesen politikai jelentőséggel, ezzel szemben a mezőgazdasági, az ipari, az oktatásügyi, a közmunkaügyi, az export és valuta, valamint a hivatások és művészetek bizottsága pedig a korporatív érdekek megfogalmazásának és érvényesítésének a terepe volt. Az egyes bizottságok elnöki tisztét a rendszer meghatározó személyiségei látták el, akik a Tanács elnökével együtt alkották az Elnöki Tanácsot, amely a parlament működését volt hivatott koordinálni.

Az új rendszer kiteljesedésével sajátos módon jutott nyugvópontra a liberális korszakban oly hektikus olasz politikai élet.⁵²⁹

A fasizmus a korporatizmust saját rendszere szerves gazdasági alkotórészének tekintette, és fokozatosan megteremtette a politikai hatalom és a termelésirányítás, valamint gazdasági-szociális érdekegyeztetés közötti intézményes kapcsolatokat, ezzel a korporatív szervek az állami-kormányzati struktúra részévé váltak. A rezsim ezzel egyrészt ezekre a szférákra is ki akarta terjeszteni hatalmát, másrészt a munkavállalók élet- és munkakörülményein is javítani kívánt. A korporatív struktúrával egyszerre kívánták a marxi ideológiára fogékony munkásságot kordában tartani és szociális követeléseit teljesíteni. Ugyanakkor a fasizmus nem kívánt szembefordulni a tőkével, és nem volt célja a magántulajdon eltörlése vagy komoly korlátozása. Mussolini rendszere számos kompromisszumot kötött a hagyományos politikai és gazdasági elittel, sokkal többet, mint a nácizmus.⁵³⁰

Az olasz korporatizmus felépítése a fenti szempontokat tükrözte. A különböző szintű testületekben elsősorban a magát a nemzet egyedüli és teljes körű képviselőjének-megjelenítőjének tekintő állam szükség esetén mindent felülíró érdekeit kívánta biztosítani. Emellett nem kívánta a munkaadók korábbi pozícióit sem komolyan veszélyeztetni, de a közösségi célok és a politikai stabilitás érdekében engedményekre és áldozatvállalásra szorította őket a munkások helyzetének rendezése érdekében. A munkavállalói oldal fontos követeléseinek (kollektív szerződés, általános nyugdíj- és betegségbiztosítás, minimálbér stb.) teljesítéséért cserébe pedig lojális magatartást várt.

A korporatív rendszer tipikus olasz kísérletként tekintett magára. Más politikai és gazdasági rezsimektől eltérően nem törekedett arra, hogy saját magát exportálja. Meghatározó alakjai minden alkalmat megragadtak arra, hogy hangsúlyozzák: a korporatizmus nem ültethető át egy az egyben más országok gazdaságába, ezért minden nemzetnek magának kell megtalálnia a számára legmegfelelőbb gazdaság- és társadalomirányítási struktúrát.⁵³¹ Az 1920-as években nem is akadt követője sem a fasizmusnak, sem pedig a korporatizmusnak Európában, csupán a gazdasági világválság és a folyamatosan

⁵²⁹ DI NAPOLI, 1998. 256–265.

⁵³⁰ ABSE, Tobias: *Italian Workers and Italian Fascism*. In: *Fascist Italy and Nazi Germany. Comparisons and Contrasts*. Szerk. BESSEL, Richard. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 40–60.

⁵³¹ Giuseppe Bottaival készített interjú. *Die korporative Idee*. *Prager Presse*, 1933. január 11.

erősödő hivatásrendiség-diskurzus hatására került az olasz kísérlet a nemzetközi szakmai és politikai érdeklődés előterébe.⁵³² Mivel azonban a korporatív gazdasági berendezkedés teljes egészében szimbiózisban élt a fasizmussal, a második világháború végével a korporatizmus rendszere diszkreditálódott, vállalkozhatatlanná vált és megszűnt a mediterrán országban, illetve névleges követőiben is. Az elnevezés ugyanakkor, mint ideológiai hordaléktól megtisztított elméleti érdekegyeztető modell az 1950-es évek tudományos diskurzusában fontos szerepet töltött be, melyre később még kitérünk.

2.7.2. A nemzetiszocialista állam berendezkedése – a hivatásrendiségre való hivatkozás a diktatúra keretei között⁵³³

A Weimari Köztársaság társadalmi-gazdasági válságából,⁵³⁴ mint közismert, igen széles társadalmi rétegek a nemzetiszocialista (hitlerista) mozgalom terveiben láttak kivezető utat: az általuk sűrűn hangoztatott centralizáció és erő képes rendet hozni a birodalom összeomlása óta mutatkozó káoszba. A náci elképzelése⁵³⁵ szerint az egyre jobban hanyatló liberális kapitalizmust egy magántulajdonra épülő, de a köz- és főleg az államérdeket a korábbiaknál sokkal jobban szem előtt tartó társadalmi-gazdasági berendezkedéssel kell felváltani. A náci ideológia a verbalitás szintjén a közösséget emelte az egyén fölé: „Gemeinnutz geht vor Eigennutz”, vagyis a köz haszna

⁵³² GRIFFITHS, Richard: *Fascism*. Continuum International Publishing Group, Chippenham, 2005. 81.

⁵³³ A fejezet összeállításához nagyban támaszkodunk Strausz Péter korábbi tanulmányaira, melyek kutatócsoportunk keretében készültek. Így különösen két munkájára: STRAUZS PÉTER: A totalitárius német gazdaságirányítási és érdekegyeztetési modell (1934–1945). In: *A gazdasági és társadalmi érdekvérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. DOBÁK MIKLÓS. L'Harmattan, Bp., 2011., valamint STRAUZS PÉTER: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*. LV. évf. 2010. 1. sz. 83–122. Ezúton köszönöm meg kollégámnak, hogy gondolatait és írásainak összegzését kutatócsoportunk záróköteté számára rendelkezésre bocsátotta.

⁵³⁴ A kérdésről részletesen ld. MANN, Golo: *Németország története 1919–1945*. Balassi, Bp., 1997.; WINKLER, Heinrich August: *Németország története a modern korban I–II*. Osiris, Bp., 2005. és WINKLER, Heinrich August: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. Verlag C. H. Beck, München, 1994.

⁵³⁵ Vö. *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Szerk. GRAML, Hermann – BENZ, Wolfgang – BUCHHEIM, Hans – MOMMSEN, Hans. Fischer-TB, Frankfurt am Main 1993., valamint FREI, Norbert: *Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945*. Beck'sche Reihe, München 2013.

megelőzi a magánember hasznát, szólt az egyik legfontosabb tanítása az új rezsimnek.⁵³⁶ Ez azonban az adott körülmények között nem jelentett mást, mint hogy a gazdaság egészének az államban egyesített társadalmat kell szolgálnia, így a politika egyértelműen primátussal rendelkezik a gazdaság működési feltételeinek és céljainak meghatározása során. Ez segíthet az egyes szakmai és társadalmi rétegek közötti feszültségek, önös érdekek és az ebből fakadó osztályharc elkerülésében.

E törekvés értelmében a társadalom különböző csoportjai között meglévő érdekartikulációs és érdekegyeztető rendszereket alapjaitól kellett újragondolni és a gazdaságirányításba illeszteni. Ez ugyanakkor segíthetett a hatalom teljes megragadásában és párt megfelelő befolyásának kiépítésében is, hiszen a különböző gazdasági és szociális érdekek új artikulációs rendszerében kulcsszerep jutott a náci párt és a kezében lévő államhatalom által kizárólag irányított egyeztetéseknek. Ez a központi vezérlésű rendszer a német politika szavazárása szerint mindvégig egy új „rendi társadalom felépítéséről” (*ständischer Aufbau*) szólt, azonban a korábbi ismeretek birtokában kijelenthető, hogy itt mindössze retorikai azonosságról, egy propagandisztikus fogásról volt szó, mintsem a (hivatás)rendi koncepciókkal való azonosulásról. A korszakban folytatott komoly rendi disputa és a közismertség tárgyát képező eszmére való hivatkozás segíthetett a nemzetiszocialista pártnak egyes értelmiségi csoportok időleges megnyerésében, mint azt Othmar Spann személyes példája is megmutatta számunkra. Azonban a létrejött német gazdaság- és társadalomszervezési modell tartalmi elemeiben alapvetően eltért a számos gondolkodó által megrajzolt hivatásrendi vagy univerzalista újrendi államtól. Míg a nemzetiszocializmus hivatalos megnyilvánulásaiban az önkormányzatiság fontosságát hangsúlyozta, valójában – a centralizáció és a vezérelv alkalmazása révén – annak felszámolására törekedett. Az érdekképviselési intézményrendszer átalakítása a hagyományos részvételi-szabadságelvű eszme megváltoztatásával járt együtt.⁵³⁷ Valójában ez volt a „Gleichschaltung,” egy a mérnöki tudományok területéről kölcsönzött fogalom (összehangolás) megvalósítása: valamennyi intézménynek úgy kellett együttműködnie, mintha egyazon gépezet részei volnának. Kulcsmechanizmusa pedig

⁵³⁶ Idézi: GOLDBERG, 2012. 265.

⁵³⁷ HENDLER, Reinhard: Geschichte und Idee der funktionalen Selbstverwaltung. In: *Handbuch des Kammerrechts*. Szerk.: KLUTH, Winfried. Nomos Verlag, Baden-Baden, 2005. 23–39. Itt: 37.

a vezérelv volt. „Hatálya alatt a teljes polgári társadalomtól elvárták, hogy katonai egységként működjön, amelyben minden sejt lojális a vezetőjéhez, a vezetők az ő vezetőikhez, fel egészen Hitlerig. A német üzleti körök számára ez könnyű átmenet volt, mert a szervezeteikben már ők is valamiféle vezérelvet vezettek be.”⁵³⁸

Az új rendszer kiépítése során a náci rezsim egyfelől támaszkodott a polgári korból ismert munkaadói gazdasági-társadalmi érdekképviselői szervezetekre, így a kereskedelmi és iparkamarai hálózatra, másfelől pedig létrehozta a munkavállalók új társadalmi szervezeteit. A meglévő kamarákat először egy 1934. augusztus 20-i rendelettel birodalmi ellenőrzés alá vonta, majd az 1934. november 27-i birodalmi rendelet értelmében a vezéri elvnek megfelelően át-szervezte.⁵³⁹ E lépésre a hivatalos indoklás szerint azért volt szükség, hogy „az előttük álló fejlődésben ne csak helytálljanak, hanem a kamarai eszme hordozóiként immár 100 éves hagyományaikkal a gazdasági élet testületeinek újjászervezésében tanáccsal és tettel is részt tudjanak venni”.⁵⁴⁰ Az átalakítás nyomán azonban a szervezet ügyeiben többé nem a közgyűlés döntött, hanem a kamara vezetője, a birodalmi gazdasági miniszter által kinevezett elnök, akit munkájában meghatározott számú helyettes és a közgyűlés helyébe lépő tanács (*Beirat*) támogatót. A vezetőség tagjai is csupán a miniszter hozzájárulásával láthatták el feladatukat.⁵⁴¹ A kamarák közötti érdekgyegetető és –kiegyenlítő, valamint koordináló munka elvégzésére a Harmadik Birodalomban kerületi gazdasági kamarákat (*Wirtschaftskammer*) hoztak létre. Ezek számát 1935-ben 18-ban állapították meg, majd ez később 23-ra bővült. A gazdasági kamara tagjai az annak kerületében működő kereskedelmi és iparkamarák, a kézműves kamarák, továbbá az ipari és kereskedelmi szakmai szervezetek kerületbeli csoportjai voltak. Ezáltal a kerületi gazdasági kamara lett az a szerv, amely a területi érdekképviselői szervezetek és a szakmai vertikális szervezetek között a szükséges együttműködést

⁵³⁸ GOLDBERG, 2012. 294.

⁵³⁹ KLUTH, Winfried: Entwicklungsgeschichte und aktuelle Rechtsgrundlage der Kammern im Überblick. In: *Handbuch des Kammerrechts*. Szerk. KLUTH, Winfried. Nomos Verlag, Baden-Baden, 2005. 41–108. Irt: 81.

⁵⁴⁰ Die Novelle zum Preußischen Industrie- und Handelskammergesetz. *Deutsche Wirtschaftszeitung. Organ des Deutschen Industrie- und Handelstags*. Jg. XXXI. Nr. 2. 1934. január 11. 1.

⁵⁴¹ KLUTH, 2005. 81.

biztosította.⁵⁴² A legfelsőbb központi szerv a Birodalmi Gazdasági Kamara (*Reichswirtschaftskammer*) volt, amely jogi személyiséggel és hivatalosan önkormányzattal a birodalmi gazdasági miniszter tanácsadó szerveként működött, ülésein a birodalmi gazdasági miniszter elnökölt. A birodalmi gazdasági kamarának tagjai a hét birodalmi foglalkozási csoport (*Reichsgruppe*), a gazdasági kamarák, a kereskedelmi és iparkamarák, a kézműves kamarák, valamint a közlekedési vállalatok szervezetei voltak. A testület vezetőjének mindig az egyik kereskedelmi és iparkamara elnökét nevezték ki.

Németországban a szakmai szervezetek hét birodalmi foglalkozási csoportban – nagyipar (hét fő csoporttal), kézművesipar, kereskedelem, bankok, biztosítóintézetek, energiagazdálkodás és idegenforgalom – működtek.⁵⁴³ (Ezeket kívül létezett a közlekedés külön szerveződése, az élelmezési rend és a birodalmi kultúrkamara szervezete.) Az önkormányzatiság és autonómia elvével szemben mind a kamarai szervezetek elnökeit, mind a birodalmi foglalkozási csoportok vezetőit (*Leiter*) a birodalmi gazdasági miniszter nevezte ki. Ezeknek a teljes kereskedelmet és ipart átfogó, vertikálisan szerveződő csoportoknak voltak kerületi szervei, a túlköltséget eredményező szervezeti párhuzamosságot azonban úgy küszöbölték ki, hogy a kerületi csoportok ügyintézését az adott régió kereskedelmi és iparkamarái végezték. (A hadigazdaságra történő teljes átállás keretében a kereskedelmi és iparkamarák, valamint a kézműves kamarák látszólagos önállóságát is felszámolták, és egy 1942. április 20-i rendelettel integrálták őket az új Gau-beosztással harmonizáló gazdasági kamarákba /*Gauwirtschaftskammer*/.⁵⁴⁴)

A gazdasági szakmai szervezetek mellett kiépítették a főleg a munkaviszony és a szociális gondozás kérdéseivel foglalkozó Német Munkafront (*Deutsche Arbeitsfront*) struktúráját is,⁵⁴⁵ melynek keretében 1935 után többek között 3800 munkabizottság, 26 munkakamara (*Arbeitskammer*) és egy Birodalmi Munkakamara is működött. A Munkafront nem magánegyesületként, hanem állami feladatokat átvállaló köztestületként jött létre. A szervezet legfontosabb feladatának ugyanakkor nem a „materiális munkafeltételek”

⁵⁴² KAHN, Daniela: *Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie*. (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 212. Das Europa der Diktatur Nr. 12.) Klostermann, Frankfurt am Main, 2006. 230. s.k.

⁵⁴³ Vö. KAHN, 2006. 230. s.k.

⁵⁴⁴ KLUTH, 2005. 82.

⁵⁴⁵ Arbeitsfront und ständischer Aufbau. *Frankfurter Zeitung*, 1933. június 24.

szabályozását tekintették. Sokkal inkább a munkaadók (korábban egyesületekben és önkéntes szervezetekben tevékenykedő tagjainak) és munkavállalók (korábban szakszervezetekben és alkalmazotti érdekképviselletekben tevékenykedő tagjainak) egy szervezetben történt tömörítésével a „nemzetiszocialista állam érdekében történő nevelést”, valamint az „osztályharc eszméjének meghaladását” kívánták elérni.⁵⁴⁶ A Munkafront területi felosztását a párt struktúráihoz igazították, míg szakmai tagolásával a német gazdaság egészét igyekeztek lefedni. Az Arbeitsfronton belül tevékenykedett a Robert Ley által kezdeményezett „*Kraft durch Freude*” közösség,⁵⁴⁷ illetve a fegyelmi és becsületbíróvási szervezet is. „A náci az állam pártfogásába vették a független vallási és más jótékony célú szervezeteket. A hatalomra kerülésük felé vezető út során alternatív jótékony célú infrastruktúrát építettek ki, olyan szociális szolgáltatásokat nyújtva, amelyeket az állam nem tudott biztosítani. Amikor végre hatalomra kerültek, módszeresen a jótékonykodás náci monopóliumával váltották fel az állam és az egyházak hagyományos infrastruktúráját. A náci jóléti állam legfontosabb vonása azonban az volt, hogy mindenestül a fajilag meghatározott nemzeti közösség kiépítésének szolgálatában állt. Miközben a bűn és kötelezettség

⁵⁴⁶ Die Arbeitsfront. Ihre Aufgaben und ihr Aufbau. *Frankfurter Zeitung*, 1934. október 26. A Munkafront felállítását szabályozó rendelet 7. § külön kiemelte: „A Német Munkafront a munkahelyi békét azzal garantálja, hogy az üzemek vezetőinek körében megteremti az alájuk rendelték jogos igényei iránti megértést, míg a munkavállalók körében megteremti az üzemük helyzete és lehetőségei iránti megértést. A Német Munkafront feladata, hogy minden érintett jogos érdekei között megteremtse azt a kiegyenlítést, mely megfelel a nemzetiszocialista alapelveknek...” Verordnung Adolf Hitlers über die Deutsche Arbeitsfront. *Frankfurter Zeitung*, 1934. október 26.

⁵⁴⁷ A KdF (Erő az Örömből) szervezet egy államilag ellenőrzött és irányított szabadidős intézmény volt. Tagjai a Német Munkafront tagságából kerültek ki, fenntartási költségeit is az ő tagdíjaikból szedték be. A szervezet elsősorban kirándulások és túrák lebonyolításával foglalkozott, de emellett versenyeket, tornákat, koncerteket, tanfolyamokat bonyolított, sőt színházakat tartott fenn, saját kirándulóhajókkal és gépjárművekkel rendelkezett, és igyekezett elősegíteni a felnőttképzést is. Rügen szigetén egy önálló, hatalmas üdülőkompexumot is létesített (Prora), melynek szegletes betonháza a náci monumentalizmus emlékei. A szervezet keretében a munkaadók és munkavállalók közösen vehettek részt a rekreációban. Az uniformizált, társadalmi osztályhoz való tartozást elfedő megjelenés a fizikai aktivitásra nevelést is célozta minden csoporton belül, annak érdekében, hogy az „örömből merített erővel” továbbépíthető legyen a nemzetiszocialista birodalom és megteremtődjön a közösségi érzés és nemzeti büszkeség. Egyes kutatások szerint a modern tömegturizmus megteremtésében mintaként szolgálhattak bizonyos kezdeményezései. A szervezetről ld. BARANOWSKI, Shelley: *Strength through joy: consumerism and mass tourism in the Third Reich*. Cambridge University Press, 2004.

hagyományos baloldali retorikáját használta a rászorultak és szociálcélú kormányzati megsegítésének igazolására, kirekesztett mindenkit, aki nem volt »nemzettárs«. [...] Mindent a fajért és semmit azoknak, akik rajta kívül vannak: ez volt a náciizmus küldetésének és vonzerejének központi ethosza.⁵⁴⁸

A tanácsadó szervnek számító munkakamarák elnökeit, illetve a Birodalmi Munkakamara tagjait a Német Munkafront birodalmi vezetője nevezte ki, többek között olyan személyek közül, akik közreműködése pártbeli vagy szervezeti állásuk miatt hasznosnak ígérkezett.⁵⁴⁹ A munkakamarák a munkaközvetítés, munkaalkalom-teremtés, gyakorlati szaknevelés, a mintaüzemek, a munkajog, a lakás és telepítés kérdéseivel foglalkoztak. A főleg a szociálpolitika terén dolgozó Arbeitsfront, illetve a gazdaságirányításban részt vállaló kamarák és a szakmai csoportok között kapcsolatot teremtettek azáltal, hogy létrehozták a Birodalmi Munka- és Gazdasági Tanácsot (*Reichsarbeits- und Wirtschaftsrat*), amelyben a Birodalmi Gazdasági Kamara és az Arbeitsfront központi kiküldöttei együtt tanácskoztak a két szervezetet közösen érintő ügyekben. A kamarai kerületekben ugyanilyen célból kerületi munka- és gazdasági tanácsokat is létesítettek.⁵⁵⁰ Azonban kijelenthetjük: az adott rendszer körülményei közepette a közérdeknek kikiáltott állam- vagy éppen pártérdek sokkal hangsúlyosabban jelent meg a különböző gazdasági és társadalmi szereplők szempontjainak egyeztetése során, mintsem az adott társadalmi csoportok érdeke.

A gazdasági és szociális téren kialakított német irányítási rendszer teljes mértékben tükrözte az őt létrehozó politikai közeg arculatát. A centralizált politikai erőterben a korábban liberális és a piacgazdaság iránt elkötelezett kamarák immár az újonnan bevezetett állami gazdaságirányítás segítőként és nem autonóm érdekképviseletekként jelentek meg. Emellett a Munkafront életre hívása révén korporatívnak tekinthető elemek is megjelentek a politikai rendszerben, s ez különösen a szociálpolitika terepén vezetett új struktúrához.

⁵⁴⁸ GOLDBERG, 2012. 264.

⁵⁴⁹ Radó Dezső előadása az érdekképviseleti reformról szóló 1940. május 6-i tanácskozáson. Jegyzőkönyv az 1940. évi május hó 6-án tartott érdekképviseleti ankétról. 24–31. MOL Z 213. A GYOSZ iratai. Érdekképviseleti reform 1940–1941. 3. cs. 13. t. 30. lap.

⁵⁵⁰ A német szisztémára ld. Radó Dezső előadása az érdekképviseleti reformról szóló 1940. május 6-i tanácskozáson. Jegyzőkönyv az 1940. évi május hó 6-án tartott érdekképviseleti ankétról. 24–31. MOL Z 213. A GYOSZ iratai. Érdekképviseleti reform 1940–1941. 3. cs. 13. t.

Ahogy azt a korszakban eufemizálva megfogalmazták: a létrejött rendszer „lehetővé tette az állam számára, hogy a gazdaság bizonyos részeit a közösségi feladatok szolgálatába állítsa.”⁵⁵¹ Kezdeményezések csupán a magasabb szintekről indulhattak ki, és felülről lefelé haladva, a legtöbb esetben parancsuralmi módszerekkel valósították meg azokat. A munkavállalói és munkaadói érdekek önálló képviselési lehetőségének elvesztéséért cserébe az államosított, szigorúan hierarchikus felépítésű társadalomszervező rendszerek az érintett rétegeknek biztosítottak bizonyos fokú gazdasági és társadalmi békét – ezt azonban nem valós érdekegyeztetéssel, hanem hatalmi szóval és – különösen kezdetben – erőszakkal érték el. A centralizált hatalom mindenre és mindenkire kiterjedő szervezetet állított fel, ahol valóban minden területnek volt – kivétel nélkül egyszemélyi – felelőse. A területi vezetés megszűnt, az összes szinten és szférában a felülről kinevezett előljáró akarata döntött.

A német gazdaság egyre inkább az állam által irányított rendszerré vált: „az állam nem csak egy kezdő lökést adott a »beragadt« gazdaságnak, nem csak besegített. A fejlődés nem a multiplikátor hatáson keresztül folytatódott (...) hanem egy központosított, később már nyíltan terv által irányított rendszerben működött ekkor a német gazdaság. Ebben a rendszerben a nemzetiszocialista állam, összefonódva a nagy tőkés konszernekkel, maga kezdi irányítani a gazdaságot, hatalmas megrendelésekkel, amelyek mind a háborúra való felkészülést szolgálják.”⁵⁵² Valójában Albert Schweitzer nézetével érthetünk egyet, miszerint nem más ez a rendszer, mint az általunk is korábban már bemutatott „szervezett kapitalizmus”, melyben „a gazdaságpolitikai eszköztár elemeinek egyfajta konglomerátuma alakult ki. Keveredik benne a keynesianizmus, a tervgazdaság és a monopolkapitalizmus. Megtalálhatóak benne keynesi elemek, a fölösleges kapacitások állami kihasználása közmunkákkal vagy fegyverkezéssel, tervgazdasági elemek, mint amilyen az 1936-ban induló, már valóban aprólékosan kidolgozott, második négyéves terv, illetve a monopolkapitalizmusra jellemző kartellek, monopóliumok.”⁵⁵³ Mindezáltal a két világháború közötti Európa gazdaságirányítási és érdekérvényesítő rendszereinek legtotalitáriusabb

⁵⁵¹ Drei Jahre Wirtschaftspolitik. *Frankfurter Zeitung*, 1936. március 22.

⁵⁵² VIGVÁRI Gábor: Nemzetiszocialista keynesiánusok? *FORDULAT. A Társadalomelméleti Kollégium Szakmai Folyóirata. Konferencia Különszám. Keynes* 120. 2003. tavasz. 61–72. Itt: 70.

⁵⁵³ VIGVÁRI, 2003. 71.

változata jött létre, egy olyan struktúra, amelynél csupán a szovjet típusú berendezkedés volt zsarnokibb.

2.7.3. *Hivatásrendiség vagy korporatizmus*

Véleményünk szerint a fentiek figyelembevételével a német hitlerizmusban gyökerező államrendszer semmiképp sem tekinthető hivatásrendi államkísérletnek. Az egyházi társadalmi tanításban és a korabeli megoldási kísérletekben is megjelenő fogalom itt mindössze a szélesebb értelmiségi rétegek számára szolgált egyfajta „mézesmadzagként”, mellyel a konzervatív irányzathoz kötődő, de a nemzetiszocializmus mellett nem elkötelezett társadalmi csoportokat igyekezett a rendszer meggyőzni. Azonban e gondolat is sokkal inkább a Spann-féle, hittételektől megfosztott újrendiséghez, mintsem az egyházi szolidarizmus hivatásrendiség-konceptiójához csatlakozott. Amikor a náci párt vezetői „a társadalom rendi átalakításáról” („ständischer Umbau der Gesellschaft”) értekeztek, nem a szolidaritás és szubszidiaritás értékrendjéből fakadó új típusú (demokratikus) államot, hanem a vezérelv alapján tagolt gazdaság és társadalom központi irányítását vizionálták felülről létrehozott új szervezetek révén.

Ha pedig a fasiszta korporatizmus és a hivatásrendiség között húzódó dialektikát igyekszünk feltárni, úgy néhány szempontra különösen érdemes felhívni a figyelmet. Így mindenképp közös a két törekvésben a korabeli liberális gazdasági és politikai rendszer meghaladásának igénye. Azonban erre eltérő válaszokat adtak. Míg a hivatásrendiség pápai tanításhoz vezető és a szolidarizmusban kicsúcsosodó rendszere a mindenkori államberendezkedéstől függetlenül a társadalmi érdekképviseleten keresztül kívánta elérni a valós részvételi demokráciát, addig a korporatizmus a parlament hagyományos formájának teljes kikapcsolását tételizte. Alfredo Rocco, a fasiszta állam egyik kiemelkedő ideológusa szerint a korporatív rendszer feladata éppen az volt, hogy a társadalmi és termelői csoportok legkiválóbbjait döntéshozói pozícióba juttassa.⁵⁵⁴ Ennek megfelelően a két testületi alapú elképzelésben mutatkozó legnyilvánvalóbb eltérés, hogy az olasz korporatív rendszerben működő korporációk tulajdonképpen felülről szerveződő, állami „ernyőszervezetek”, míg a hivatásrendiség testületei – a pápai intenció alapján és a koráb-

⁵⁵⁴ DI NAPOLI, 1998. 258.

ban ismertetett szolidarizmus koncepciójából fakadóan – spontán természetű, alulról kezdeményezett szerveződések. A korporációk alapvetően mesterségesen létrehozott közösségi testületek, melyek számára az állam közfeladatokat enged át. Sőt a fasiszta állam a korporatizmus rendszerében más közösségi formákat nem is fogad el! Így a korporációk államilag elismert önkormányzati szervezetekként jelentkeznek a két világháború között, melyek az érdekkiegyenlítés, valamint a szociálpolitikai és gazdasági képviselő bizonyos törvényileg körülhatárolt feladatait látják el. A hivatásrendi szervezetekkel szemben itt tehát az állami elismerés és szervezeti struktúra sorsdöntő: nem elégséges a „civil társadalomból” való szerveződés, szükséges hozzá a deduktív megalkotás.⁵⁵⁵

További különbség, hogy míg az előbbi, állami irányítás alatt álló,⁵⁵⁶ a politikai rendszer részeként működő testületekbe kötelező belépni, addig az utóbbiak önkéntes alapú tagsággal rendelkező, nem politikai, hanem sokkal inkább társadalmi jellegű organizációk. A gyakorlatban megjelenő hivatásrendek egy eszme „megtestesülései”: az ideológiai koncepciók nyomán a valósághoz igazodó hivatás, szakma szerint tagolt társadalmi önkormányzatok, érdekképviselői és -védelmi szervezetei. Működésükre, döntéseikre a szubszidiaritás jellemző, míg a korporációk esetében az állami vezető szerep megkerülhetetlen. Giuseppe Bottai jogász-közgazdász, az olasz korporatív rendszert megalapozó *Carta del Lavoro* egyik megalkotója, 1929 után a korporációs ügyek minisztere mindezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a gazdasági kezdeményezésnek mindig a nemzet érdekét kell szolgálnia, és ha az egyéni fellépés nem elegendő, vagy ha az állam politikai érdekeit érintő kérdések kerülnek napirendre, úgy központi beavatkozással kell a szabad kezdeményezést felváltani. Ez a szolidarizmus számára elfogadhatatlan. Alapelve ugyanis az ember és a közösség kölcsönös felelőssége és egymásrautaltsága, vagyis szolidaritása és a szubszidiaritás (kisegítés) elve, akár állami beavatkozás nélkül is. Természetesen a „hivatásrendiség alkalmazásának legnagyobb nehézsége leginkább abból fakadt és fakad, hogy az a társadalom és a gazdaság egészét kívánja átformálni úgy,

⁵⁵⁵ BOHN, 2011. 29.

⁵⁵⁶ Ezt fogalmazza meg a *Quadragesimo anno* 95. szakaszában XI. Pius is: „az állam, amelynek be kellene érnie a szükséges és elégséges segítségnyújtással, itt bizony a szabad cselekvés helyébe nyomul, [...] igazgatása túlságosan adminisztratív és politikai jellegű, [...] inkább partikuláris politikai célokat szolgál, mint egy jobb társadalmi rend megteremtését és fejlesztését.”

hogy mindenkit rá akar venni az ebben a változásban való önkéntes részvételre.”⁵⁵⁷

A hivatásrendiségben vizionált és csak nagyobb vonalaiban megrajzolt új államberendezkedés az osztályharc helyett a rendi együttműködést tekintette az új társadalmi-gazdasági rendszer kiindulópontjának. Az egyes társadalmi csoportokat ugyanakkor nem kvantitatív, hanem kvalitatív szempontok alapján igyekezett képviselőhöz juttatni.⁵⁵⁸ Az elképzelés szerint a munkavállalók és a munkaadók egyenrangú együttműködése révén valósulhat meg kibékíthetetlennek tűnő ellentétük áthidalása. Az osztálytársadalom helyébe, mely ellenfelekké formálja a munkapiacon megjelenő feleket, önkormányzati szervezetnek kellene lépnie: a munkavállalók és munkaadók közös teljesítménye határozná meg a társadalom fejlődését. A korabeli eszmék nyomán a társadalom funkcionális megoszlását tekintették alapnak, amely szerint azok a termékek és szolgáltatások, melyek az egyén igényei számára szükségesek, csak szolidáris együttműködésben termelhetők meg. Ez a közös feladat – mely legmagasabb szinten a közjó megteremtésében bontakozik ki – erősíti meg a társadalom egyes részei között az egyesülési köteleket, hiszen így nem számít, ki milyen formában járul hozzá a végeredményhez (legyen valaki munkaadó, vállalkozó, vezető alkalmazott, szakmunkás, segédmunkás, vagy szellemi szabadfoglalkozású, mindenki megtalálja szerepét a rendszerben). Az egyes hivatásrendek közötti együttműködésből pedig társadalmi jólét alakulhat ki.⁵⁵⁹

A közösségre való hivatkozás mindkét eszmerendszer lényegi részét képezi, azonban a hangsúlyok itt is jelentős eltéréseket mutatnak. Míg a szolidarizmus hivatásrendiségében az egyén a keresztény perszonalizmus révén képes egyszerre önmagát kiteljesíteni és a közösség hasznos tagjává válni, addig a korporatizmus rendszere túldimenzionálja a közösség szerepét és nem hagy teret az egyén kibontakozásának. Ugyan mindkét eszmében a társadalom egészének java (a közjó) a legfontosabb megvalósítandó cél, és mindkét gazdasági eszmében a mezőgazdaság és a hagyományos ipar becsületének, szerepének visszaállítása a domináns tényező, de mindezt a korporatizmus erőszakos úton, uralkodási vágygal, propaganda-esz-

⁵⁵⁷ STRAUSZ Péter: Érdemes-e újra felfedezni a hivatásrendiséget? In: *A felfedező tudomány*. Főszerk. BESZTERI Béla. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2013. 8.

⁵⁵⁸ PELINKA, 1972. 274.

⁵⁵⁹ GSCHIEDLINGER, 1998. 64–65.

közökkel, új gyarmatok megszerzésével, új kereskedelmi haszonra irányuló vággyal kívánta megvalósítani.⁵⁶⁰

Az emberközpontúság – a közösség hangsúlyozásának dacára is – mindkét eszmerendszerben központi helyet kap. A szolidarizmus perszonalizmusára már utaltunk a fentiekben, de külön érdemes ismét kiemelni, hogy a hivatásrendi gondolkodók számára éppen az ember Isten képeire való teremtéséből fakadt annak személyi sérthetetlen-sége. Az ember a munkaviszonyban is megőrzi személyi méltóságát, abszolút érvényű, elidegeníthetetlen és áruba nem bocsátható jogait, így semmilyen körülmény között sem tekinthető egyszerű „termelési tényezőnek”. A korporatív rendszer ugyan hangsúlyozta az embert, de elsősorban a termelőtényezők együttműködésére épített. Ennek következménye, hogy kötelességeik és jogaik kölcsönösek, mely kölcsönösség kizárja a tőkét és a munkát szembeállító osztályharcos mentalitást és a kapitalizmus egoizmusát is. E két nézet ugyanis a munkást továbbra is csupán eszköznek tekintette, amin a korporatizmus is túl kívánt lépni. A korporatív rendszer – Bottai elképzelése szerint – érvényt szerez a munkás „ember mivoltának”, de leszámol azzal az utópiával, amely a munkás kezébe kívánja adni az ellenőrzés jogát a termelés mechanizmusában.⁵⁶¹

Érdemes szintén kiemelnünk, hogy közös pont a laissez faire rendszerű manchesteri kapitalizmus kritikája a két eszmerendszerben, azonban a hivatásrendiség nem veti el a piacgazdaságot, nem irányul a tulajdonviszonyok megváltoztatására. A szolidarizmus mindvégig a tőke és a tulajdon kettős természetét igyekszik kidomborítani, és kimutatni azt a felelősséget, amely a moralitás és erényetika társadalomra való alkalmazásával a vagyonnal együtt jár. Giacomo Acerbo közgazdász, a fasiszta vezetés tagja *Korporatív tanulmányok* című munkájában, valamint a szintén közgazdász Mario Alberti viszont arra hívta fel a korporatív rendszerrel kapcsolatban a figyelmet, hogy a gazdaság nem lehet a szabad erők játéka, azt egy nemzeti testületnek kell koordinálnia. A korporatizmusban nem az egyéni morál, hanem az állami kényszer az, amely gátakat szab egyes kapitalista túlkapásoknak és lehetővé teszi a szociális beavatkozást.

Mind a hivatásrendiség meghatározó gondolkodói, mind a korporatizmus ideológusai igyekeztek aláhúzni a rendszer „harmadik

⁵⁶⁰ Vö. ARENA, Celestino: *L'Espansione economica in Regime corporativo*. 1929. Idézi: RONCHI, Ennio: *Economia liberale, economia socialista, economia corporativa*. Augustea, 1932. 207–213.

⁵⁶¹ MIHELICS, 1927. 20.

utas” mivoltát: a liberalizmus és kollektivizmus között egyensúlyozva igyekeztek egy új társadalmi-gazdasági rendszert kidolgozni. Mindezek során azonban egyértelműen megmutatkozott, hogy a totalitárius berendezkedésre törő fasizmus korporatív rendszere a politikában a két ideológiai ellenfél teljes felszámolását és a gazdaságban az állam meghatározó szerepvállalását koncipiálta. Emiatt számos korabeli hivatásrendi elemző szerint az állam beleolvad a társadalomba, és létrejött a totális állam, amivel az egyéni szabadság végzetes korlátok közé szorult; így nem történt más, mint az államszocializmus valamelyest eltérő formában történő létrehozása. A totális állam nem haladta túl az osztályharcot, csupán elnyomta azt, amit egyre nagyobb és nagyobb erőszakkal tudott csak megtenni. Így voltaképpen újratermelte azokat a feszültségeket, amelyek megoldására vállalkozott.⁵⁶² Ezzel szemben a hivatásrendi gondolat fő sodorvonala, a szolidaritás elfogadta a meglévő liberális szabadságjogokat és a piacgazdaság működési kereteit; ezeken mindössze a moralitásból, az egyház társadalmi tanításából levezethető társadalmi-gazdasági korrekatívumokkal kívánt javítani. A korszak egyik meghatározó magyar gondolkodója, Kovrig Béla is kifejtette, hogy a hivatásrendi koncepció alapvetően eltér „a fasizmusnak állami, felülről autoritatíve megállapított, vagy a hitlerizmusnak pusztán gazdasági eszközként használt, vagy Othmar Spann ak papírosszagú rendjeitől.”⁵⁶³ Az új szervezeti keretekben a hivatásrendiség hívei az ellentétek helyett a közös érdekek előtérbe kerülését szorgalmazták, az esetleges vitás kérdéseket békés úton a hivatásrendi szervezeten belül igyekeztek rendezni, és ha ez nem valósulhatna meg, akkor választott bíróságok döntését helyezték kilátásba. Zárt, egységes, (hivatás)rendileg tagolt gazdasági érdekképviselések létrehozását célozták, melyek részt vehetnek az állami törvényhozásban és a politikaformálásban is. Azonban ennek módozata szerzőnként igen eltérő volt...

Mindezek alapján véleményünk szerint a modern hivatásrendi állam olyan államforma, melyben a társadalom és az állam pontosan meghatározott, egymástól egyértelműen elhatárolt, megfelelő kritériumok mentén definiált alkotóelemekből áll össze. Ezek az egyes szervezeti elemek (különböző korok és gondolkodók munkáiban elnevezésük szerint: rendek, hivatásrendek, korporációk) az

⁵⁶² Vö. VARGA László: Szociális reform és hivatásrendiség. (Nemzeti Könyvtár 40–41. szám.) Bp., 1941. 55–56.

⁵⁶³ KOVRIG Béla: A keresztény rendi állam. *Magyar Kultúra*. XXIII. évf. 12. sz. (1936. június) 363–366.

adott alkotmány értelmében állami és/vagy társadalmi intézményként részt vesznek a törvényhozásban és/vagy a közigazgatásban.⁵⁶⁴ Mindez nem érinti az államforma kérdését (demokrácia, monarchia, autoriter kormányzás), de alapvetően támaszkodik a társadalom korábbi korokból származó szerves felosztásának elvére. Az egyes alkotóelemek akár az állami politika legfelsőbb szintjén (parlamenti második kamara, tanácsadó testületek a kormányzat mellett, stb.), akár széles önkormányzati jogok révén a többszintű kormányzásban (regionális, szakmai parlamentek, stb.) is megjelenhettek. Így fejlődhetett ki a szolidarizmus talaján egy demokratikus hivatásrendi eszme, mely a két világháború közötti korszakban egyértelműen progresszív mozgalomként volt meghatározható és melynek egyes elemei a világháború után is fennmaradhattak.⁵⁶⁵

2.8. A magyar hivatásrendi gondolat a két világháború között

A hazai századelő gondolkodói idejekorán felhívták a figyelmet a Magyar Királyságot is fenyegető kihívásokra, problémákra. Az első világháborút követő Károlyi-féle kísérlet, de még inkább a bolsevik tanácsköztársaság tapasztalatai felerősítették e figyelmeztetések hatását. A vesztes háború, az azt követő idegen megszállás,⁵⁶⁶ majd a trianoni békediktátum⁵⁶⁷ olyan helyzetet teremtett azonban Magyarországon, amely nem engedte meg az egyszerű visszatérést az 1914 előtti „boldog békeidőkhöz”. A már korábban is meglévő, és a magyar nemzet 1918–1920 közötti válsága által még jobban felerősödő gazdasági, szociális és társadalmi problémákat így vagy úgy, de mindenképp orvosolni kellett. Ebben a két világháború közötti magyar politikum összes szereplője egyetértett, igen komoly nézetkülönbségek csupán a változtatások mikéntjében és ütemében léteztek közöttük. A fennálló válsághelyzet értelmezésére és orvoslá-

⁵⁶⁴ Vö. BOHN, 2011. 28.

⁵⁶⁵ MAYER-TASCH, 1971. 14.

⁵⁶⁶ Az 1918–1920 közötti politikatörténettel kapcsolatban ld. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2010., valamint más megközelítésben: ZACHAR József: *A mi huszadik századunk. 1918. 1944. 1956.* Heraldika Kiadó, Bp. 2007.

⁵⁶⁷ A trianoni békediktátum kérdéseiről lásd: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. (Nemzet és emlékezet sorozat 2.) Osiris, Bp., 2008., valamint: ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Bp., 2005. és VIZI László Tamás: *Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin*, XXIV. évf. 260. sz. (2014/6.) 70–76.

sára egyre több helyről érkeztek javaslatok, melyek sok alkalommal a szélsőséges megközelítéseket sem nélkülözték.

E körülmények közepette az újonnan berendezkedő, ám a monarchia hagyományaira visszanyúló államnak is komoly felelőssége volt a szociális kérdés kezelésében. A korábban bemutatott Giesswein Sándor pápai prelátus, társadalomtudós és Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök gondolatai nyomán a politikum is úgy vélte: a társadalomban mindenki számára elérhetővé kell tenni a létfenntartás, az egészséges élet valamint a kulturális felemelkedés lehetőségeit, mely jogok csak az emberi kötelezettségnek tekintett munka révén garantálhatók.⁵⁶⁸ A Trianon következményeit nyögő, megkisebbedett, elszegényedett Magyarországon már nem volt idő a problémák további halogatására. „A Tanácsköztársaság egyházüldözései és ateizmusa után egy új papi értelmiség a keresztényszocialista elkötelezettségű hivatalnoki elitre támaszkodva fogott lázas munkába.”⁵⁶⁹ A Bethlen-kormányzat konzervatív-keresztény kurzusában központi szerep jutott az aktív szociálpolitika megvalósításának, mégpedig a pápai útmutatás szellemében, hiszen az nem más, mint „a Magna Chartája, alkotmánya a keresztény módon felfogott szociálpolitikának és szociális világnézetnek”, írta Vass József.⁵⁷⁰ Az ezek nyomán kibontakozó, Vass József pápai prelátus, népjóléti és munkaügyi miniszter által fémjelzett szociálpolitika létrehozta a munkások baleset és betegség elleni kötelező biztosítását, majd az ipari és kereskedelmi munkavállalók öregségi biztosításáról szóló törvényeket is. Ennek a hagyományosnak mondható szociálpolitikának az értelmezési keretei közepette került sor újabb lépések megtételére: korábban önkéntes alapon működő biztosítók összevonásával 1927-ben felállították az Országos Társadalombiztosító Intézetet (OTI), amely a meghatározott társadalmi rétegek (közalkalmazottak, rászoruló egyéb munkavállalók stb.) egészség-, illetve betegség- és nyugdíjbiztosításával kapcsolatos szolgáltatásokat volt hivatott nyújtani.⁵⁷¹ Ezt két évvel később követte a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének

⁵⁶⁸ Vö. EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Bp., 2008. 24–30.

⁵⁶⁹ BÁCSFAINÉ HÉVIZI Józsa: *Prohászka lelkülettel – a hit szárnyain: Új kihívások és megoldási kísérletek a székesfehérvári egyházmegyében és a budafoki egyházközségek életében (1930–1970)*. Kézirat, PhD disszertáció, PPKE, 2009. 14.

⁵⁷⁰ Idézi: GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–44*. Typovent, Gödöllő, 1993. 40.

⁵⁷¹ Vö. STRAUSSZ Péter: *Biztosítóintézetek a két világháború között*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Szerk. GERGELY Jenő. ELTE TDI – L'Harmattan, Bp., 2005. I. k. 163–167.

(MABI) létrehozása, így újabb foglalkoztatotti csoportok számára váltak elérhetővé a különböző biztosítási szolgáltatások. Ezek az állami felügyelet alatt álló, de autonóm belső igazgatással rendelkező biztosítók rendelőintézeteket, kórházakat és különböző szociális intézményeket tartottak fenn, jelentősen hozzájárulva a korabeli „szociális védőháló” szorosabbra fonásához. Az állam nagy összegekkel támogatta ezen intézményeket, melyek erőfeszítései nyomán a városi munkásság mintegy 80–90%-a (összesen körülbelül egymillió fő) részesült a szociális védelem eme formájában.⁵⁷²

Ezzel „az ipari munkásság védelmét és érdekeit szolgáló szociálpolitika terén a korabeli európai viszonyokat tekintve Magyarország korántsem volt olyan elmaradott és reakciós, mint ahogy azt a szélsőbaloldali írók célzatosan igyekeznek elhitetni.” Természetesen a politika csak a kezdeti lépéseket tudta megtenni, de ebben a keresztényszociális gondolatot valló egyháziaknak döntő szerepük volt. „Tény az, hogy a népjóléti és munkaügyi minisztérium tizenkét éves fennállása alatt papok vezetése alatt állott, s az első, a szociálpolitikában legtermékenyebb tíz év eredményei elképzelhetetlenek lettek volna Vass József prelátus céltudatos és erélyes munkája nélkül.” A pápai prelátus és miniszter pedig rendszeresen visszatért a pápai körleveleken alapuló keresztényszociális gondolatra mint hivatkozási alapra, így többek között az öregség, rokkantság, özvegyiség és árvaság esetére szóló kötelező biztosítás felsőházi vitájában is a *Rerum novarum* enciklikát citálta.⁵⁷³

A sikeres kezdeti lépések után az ezeket követő további intézkedések azonban – többek között a gazdasági világválság miatt – egyre késlekedtek. Így a megjelenő egyre erőteljesebb (jobb és baloldali) szélsőséges agitáció hatására a katolikus egyház képviselői is fontosnak érezték, hogy a gazdasági krízis közepette hallassák hangjukat és értelmezzék a kialakult helyzetet. Ebben fontosnak tartották XI. Pius enciklikájának útmutatásait, minek nyomán élénk társadalmi diskurzus alakult ki hazánkban is a hivatásrendiségről. 1931 októberében a püspöki konferencián Serédi Jusztinián (1884–1945) hercegprímás javasolta, hogy immár a püspöki kar is foglaljon állást a magántulajdon és a piacgazdaság kérdésköreiben. Ehhez az alapot az ebben az évben megjelent *Quadragesimo anno* pápai enciklika szolgáltathatta: a

⁵⁷² Vö. TOMKA Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, Bp., 2003.

⁵⁷³ LÁSZLÓ T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Bp., 2005. 224–225.

körlevél megfogalmazását Glattfelder Gyula csanádi püspökre bíz-
ták.⁵⁷⁴ Az adott politikai viszonyok közepette a magyar püspöki kar
elsősorban a vagyon és a magántulajdon keresztény értelmezésének
szentelte a körlevél jelentős részét, és épp emiatt egyes nézetek szerint
a körlevél a pápai tanítás „halk visszhangjának” tekinthető csak.⁵⁷⁵
„A tulajdonjog neotomista felfogását követve a magántulajdon kettős
funkcióját – egyéni és társadalmi jellegét – hangsúlyozta, és a magán-
tulajdon morális használatának példaként mutatta be azt, ahogyan a
katolikus egyház az egyházi földbirtokvagyonat használja. Az egyházi
vagyon szociális funkcióinak hangsúlyozásával a magyar püspöki kar
azt kívánta meggátolni, hogy a radikális társadalmi változások szük-
ségségét hirdető eszmék beszűremkedjenek a katolikusok közé.”⁵⁷⁶

Ezzel a püspöki kar elfogadta a hivatásrendi szerveződések ma-
gyarországi jelenlétét, és támogatását adta a pápai enciklikában
megjelenő eszmék hazai ismertetéséhez és akár népszerűsítéséhez
is. A mozgatórugót e törekvés mögött abban láthatjuk, hogy a sze-
kularizált magyar államkeretek közepette, az elkereszténytelenedés
mérteit látva és a fenyegető radikális eszmék szorításában az egyház
is fontosnak ítélte a társadalom szélesebb rétegeit visszahódítani. Úgy
vélték hazai egyházfiak is, hogy az új pápai iránymutatás alapján
megszüntethető a káros szocialista és liberális befolyás, a társadalmi
rétegek szembenállása pedig a foglalkozási ágak együttműködése és
keresztény megszervezése révén kiküszöbölhető.⁵⁷⁷ „Más megoldás
aligha lehetséges, mint a társadalmi szervezetekben olyan jól ren-
dezett szerveket, rendiségi alakulatokat teremteni, amelyeknek az
egyes foglalkozások alapján volnának tagjai.”⁵⁷⁸

Az ilyen jellegű szervezetek megjelenése az 1930-as években igen
gyorsan ment végbe Magyarországon is. Természetesen a magyar

⁵⁷⁴ GERGELY Jenő: Szociális enciklikák és a magyar katolicizmus. In: *Ministerio. Nemzetközi történetész konferencia előadásai. 1995. május 24–26.* Szerk. BÁRDOS István – BEKE Margit. Esztergom-Budapest Érsekség, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány. Esztergom-Tatabánya, 1998. 185–197.

⁵⁷⁵ ORMOS Mária: Katolicizmus a világválság sodrában. A pápaság és a magyar egyház, különös tekintettel a pécsi egyházmegyére 1929–1933. In: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből.* Szerk. BÁNKUTI Gábor – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2012. 93.

⁵⁷⁶ PETRÁS Éva: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944. *Egyháztörténeti szemle.* 14. évf. 2. sz. (2013) 9.

⁵⁷⁷ GERGELY, 1995/1998. 189–193.

⁵⁷⁸ A körlevelet idézi GERGELY, 1995/1998. 193.

püspöki kar nem engedte el a létrehozandó szervezetek kezét, és tartott az esetleg ellenőrizhetetlen irányba elmozduló, önállósuló mozgalmaktól. Így az önkormányzatiság a helyi plébániák és az egyházi vezető személyek körül az egyházközségekben épült ki: a különböző szabályozások értelmében a plébániák hitbuzgalmi, szociális és kulturális munkájába kapcsolódtak be a különböző kiscsoportok. A püspöki központban a szociális és karitatív feladatokat dolgozták ki a pápai enciklikák szellemében, míg a plébániákon szervezték meg a gyakorlatban a szegénygondozást, a segélyezést, s a hívek bevonását a katolikus munkás-szerveződésekbe.⁵⁷⁹ Mindez megfelelő korcsoportok és társadalmi pozíciók alapján történt.

A nyugati mintákhoz hasonlóan az első szervezeti keretet hazánkban is az 1933. évi októberi XXVI. Országos Katolikus Nagygyűlés keretében a nyilvánosság elé lépő Actio Catholica (AC) jelentette.⁵⁸⁰ A pápai körlevél értelmezése nyomán e tömegszervezet tűnt leginkább hivatottnak, hogy a hivatásrendiség szervezeti kereteit megteremtse. Az Actio Catholica tevékenysége ugyan már 1932/1933 során megindult, ám szervezeti felépítése csak 1936-ra vált véglegessé. Az elfogadott ügyrend részletesen körülírta az AC feladatait, az egyházmegyei és az egyházközségi szervezetek felépítését és tevékenységi körét. Az elkövetkező években a magyarországi AC olyan vezérgondolatok mentén volt aktív, mint „Krisztus és család”, majd az ifjúság és „Krisztus és falu.”⁵⁸¹ E programok mentén további jelentős szervezetek létrehozását indították el. Az Actio Catholica mintegy ernyőszervezet alá betagolt, de önállóságukat őrző, csak elvi iránymutatásokat elfogadó hivatásrendi rétegszervezetek⁵⁸² jöttek létre: az iskolát végzett ifjak vagy a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesületének (KIOE) lettek tagjai, vagy az 1935-ben megalakult és mindmáig jelentős hagyományokkal és a történeti emlékezetben

⁵⁷⁹ BÁCSFAINÉ, 2009. 18–19.

⁵⁸⁰ Működésére ld. részletesen: GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948*. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Bp., 2010.

⁵⁸¹ Gergely Jenő megállapítása szerint „a falu felé fordulás egyben reakció volt a falukutatók, a népi írók jelentkezésére is. A program középpontjában a katolikum és a népiség újraegyesítése állt.” GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Pannonica Kiadó, Bp., 1999.

⁵⁸² Vö. GIANONE András: *Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében*. In: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből*. Szerk. BÁNKUTI Gábor – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2012. 111.

kiemelt szereppel rendelkező KALOT, a Katolikus Agrárfiújsági Legényegyletek Országos Testülete munkájába kapcsolódtak be.⁵⁸³ Majd emellett létrehozták 1936-ban Shvoy Lajos püspök pártfogásával a Katolikus Asszonyok-Lányok Szövetségét, a szintén elsősorban a falusi környezetre koncentráló KALÁSZ mozgalmat. A városi, iskolát végzett leányok a KLOSZ, majd a Dolgozó Leányok (DLO) szervezetébe, míg az iskolások az ILKA tagságába léphettek be.⁵⁸⁴ Az egyes szervezetek életében a legjelentősebbnek minden bizonnyal a népfőiskolai mozgalmat tekinthetjük, melynek fő szervezője a KALOT volt. Az elsőt még 1939-ben nyitották meg, majd számuk összesen húszra nőtt. 1945-ig közel 32.000 legény és 5.000 idősebb paraszt vett részt különféle tanfolyamokon. Az értelmiségi vezetőképzésben pedig mintegy 2.000 pap, tanár, tanító és nevelő vett részt ez alatt az időszak alatt. Az egyes előadások többek között a parasztság helyzetével, a földreformtervekkel, a szociálpolitika kérdéseivel, a keresztény társadalmi szervezetek jelentőségével foglalkoztak.⁵⁸⁵

1939 és 1941 között két éven át a „Világiak Krisztus Országáért” jelszó állt az Actio Catholica munkaprogramján. Ennek keretében fontos volt a szervezet megerősítése, tényleges erőteljes vezető csoportok, világi munkatársak szervezése. Ebbe illeszkedett a már korábban megindult, ám ekkor új erőre kapó szervezkedés a munkásság körében. Az ipari munkásság megszervezését a keresztényszociális szakszervezeti mozgalom gyengesége⁵⁸⁶ mellett először az Egyház-

⁵⁸³ Vö. BALOGH Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. MTA Történettudományi Intézete. Bp., 1998. valamint GERGELY, 1999. 148–176. A KALOT által átfogott taglétszámra igen eltérő adatok állnak rendelkezésre, véleményünk szerint a valósághoz közelít Babóthy Ferenc megállapítása, miszerint a KALOT 1946-os feloszlatakor 631 helyi csoportja létezett több mint 100 ezer taggal. Vö. *Félbemaradt reformkor, 1935–1949: törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írások gyűjteménye, Róma 1991 – Budapest 2005*. Szerk. KOVÁCS K. Zoltán. Püski, Bp., 2006. 58.

⁵⁸⁴ A KLOSZ, a DLO, a KALÁSZ együttes létszámát Shvoy püspök a levanteoktatás hibáiról beszélve 1941. december 18-án felsőházi parlamenti hozzászólásában mintegy 100–120.000 főre becsülte. Vö. BÁCSFAINE, 2009. 20.

⁵⁸⁵ LÁSZLÓ, 2005. 217–220.

⁵⁸⁶ Ld. erre: VIDA István: A munkásmozgalom másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In: *Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írásából*. Ugo Detti, Róma, 1990. 78–79. és GERGELY Jenő: A keresztényszocializmus a legújabb kutatások tükrében. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Szerk. SZILÁGYI Csaba. Gondolat Kiadó, Barankovics István Alapítvány, Faludi Ferenc Akadémia. Bp., 2008. 83., 88–91.

községi Munkáscsoportok (EMCS), majd 1937-től Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) néven működő szervezet vállalta fel. De a legnagyobb hatást véleményünk szerint az 1939-től országos hatáskörűvé váló Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete (HSZ) fejtette ki. Az EMSZO célja saját megfogalmazásában ugyan nem volt más, mint „a *Quadragesimo annoban* lefektetett hivatásrendi gazdaság diadalra juttatása a jelenlegi kapitalista gazdasági renddel szemben”. De a későbbiek során az EMSZO elsősorban a munkások kulturális és lelki művelésére törekedett, míg a munkások gazdasági és szociális helyzetének javítását az országossá váló Hivatásszervezet képviselte.⁵⁸⁷ Mivel az egyházi vezetők egy része úgy vélte, hogy az ipari és a mezőgazdasági munkásság, a cselédség jelentős része közömbös volt a hitélet iránt, így e társadalmi csoportok kívül estek a pasztorációs munkán. Körükben új erővel és keretekkel kellett a világnézeti, kulturális munkát megvalósítani. Így az EMSZO az eredeti szándék szerint nem gyakorlati szociális szervezkedést valósított meg, hanem elsősorban a *Quadragesimo anno* ismertetését, eszméinek terjesztését és új keresztény szakszervezeti vagy hivatásrendi tagok nevelését.

Erre azért is volt szükség, mert a korábbi e téren mutatkozó törekvések nem hoztak komoly eredményeket. A keresztényszociális szakszervezeti mozgalom lapja, a *Jövők* – követve a püspöki kar ez irányú lépéseit – 1934-ben indította útjára az ún. Enciklika mozgalmat, mely a pápai enciklikák célkitűzéseit igyekezett népszerűsíteni gyűléseken és ankétokon. Ennek során a *Rerum novarum*-ból a keresztényszociális cselekvést, míg a *Quadragesimo annoból* a hivatásrendiséget mint egymást kiegészítő eszméket mutatták be. A mozgalom fővédnöke gróf Zichy Gyula kalocsai érsek volt, fő irányítója pedig Tobler János országgyűlési képviselő, a keresztény szakszervezetek központi elnöke. E mellett a kezdeményezés mellett indult útjára az EMSZO, mely a hasonló típusú rendezvények mellett a hivatalos lapjában (*Új Szociális Rend*, majd *Új Rend* címen) is e célt követte. A havilap szerkesztője Bihari Ferenc, kiadója Freesz József, a mozgalom vezetői voltak. A lapban gyakran voltak olvashatók a magyar hivatásrendi gondolkodók, köztük főleg páter Varga László S. J. írásai az új társadalom- és gazdaságszervezési alapelvekről. A szervezetet vezető Bihari Ferenc 1938 májusában egy alapos tanulmányban ismertette a *Magyar Kultúra* hasábjain az EMSZO

⁵⁸⁷ Vö. GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*. Kossuth, Bp., 1977. 188–197.

céljait és szerepét. Ennek során kinyilvánította, hogy egyértelműen a *Quadragesimo anno* szellemében dolgozik a mozgalom, és míg a keresztény szakszervezet a gazdasági-szociális érdekvédelemmel, addig az EMSZO elsődlegesen a világnézeti, lelki neveléssel foglalkozik.⁵⁸⁸

Az itt megnevezett szervezetek mindegyike, talán a Hivatásszervezet kivételével, a magyar történetírás részéről jól dokumentált feladatokban áll előtűnk. Éppen ezért a későbbiek során a szegedi kezdeményezésből kinövő, nevében is az eszmét hirdető szervezettel kívánunk behatóan foglalkozni, és mivel ennek létrehozásában kulcsszerep jutott néhány hazai hivatásrendi gondolkodónak, előbb az ő elméleti munkásságukat kívánjuk ismertetni; különösen azért, mert a hivatásrendiség egyházi felkarolása és értelmezése, valamint a nemzetközi tendenciák magyarországi érzékelése a laikus katolikus társadalomtudomány meghatározó gondolkodóira is ösztönzően hatott. Jól szemlélteti ezt, hogy 1939 tavaszán a budapesti érseki helynök konferenciára hívta a korszak legjelentősebb magyar hivatásrendi, keresztényszociális gondolkodóit, katolikus szociológusait és szociálpolitikusait. Ezek között szerepelt Freesz József, az EMSZO központ lelkészvezetője, Heller Farkas egyetemi tanár, Huszár Károly volt miniszterelnök, az AC szociális szakosztályának elnöke, Kovrig Béla egyetemi tanár, Közi-Horváth József lelkész, az AC központi titkára, Mihelics Vid egyetemi magántanár, Mikos Ferenc törvényszéki bíró, Tobler János képviselő, a keresztényszocialista szakszervezetek országos elnöke, Varga László S. J. főiskolai tanár, Vida István az EMSZO központi titkára.⁵⁸⁹ Az alábbiakban majd mindegyikük hivatásrendi nézeteire és a gazdasági-szociális válság feloldására vonatkozó megoldási javaslataikra kitérünk.

Amennyiben a magyarországi eszméket vizsgáljuk, egyetérthetünk a korszak tekintetében azzal a megfogalmazással, hogy „a reformok mellett elköteleződő katolikus értelmiségi kör nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a katolikus társadalmi tanítást a magyar viszonyokra alkalmazva a rendszer jobb- és baloldali kritikájától egyaránt határozottan eltérő katolikus javaslatokat dolgozzon ki.”⁵⁹⁰ Ennek során új orgánumok születtek (*Korunk Szava*, *Vigília*, *Új Kor*), számlálhatatlan kötet, tanulmány jelent meg (különösen a Magyar Szemle Társaság vagy a Szent István Társulat kiadványaként), ami

⁵⁸⁸ BIHARI Ferenc: Az EMSZO mozgalom eszmei iránya. *Magyar Kultúra*, 1938. 4. sz.

⁵⁸⁹ Ld. GERGELY, 1999.

⁵⁹⁰ PETRÁS, 2013. 10.

ismét aláhúzza korábban is megfogalmazott tézisünket, miszerint a kor magyar értelmisége az európai eszmeáramlatok és új nézetek fősodrában volt elhelyezhető, és lépést tartott a korszak fejlődési tendenciáival. Az Európában jelentkező nézetek és eszmék gyors visszhangra és adott esetben komoly kritikára találtak a magyar keresztény-konzervatív értelmiség köreiben is.

Így volt ez Othmar Spann univerzalista koncepciójával is, mely komoly kihívást jelentett a hivatásrendi gondolat hívei számára. Az első részletesebb elemzését e rendszernek Kislégyi Nagy Dénes (1884–1984) közgazdász, társadalomtudós, egyetemi oktató, szakíró fogalmazta meg 1931-ben a *Közgazdasági Szemle* hasábjain. Elemzése főként Spann individualizmus-ellenességét emelte ki és az organikus társadalomról alkotott elképzelést állította az előtérbe. A tanulmány érdekessége, hogy alapvetően a rendi struktúrák és az új államszervezés leíró értelmezését adja, de kérdéseket, kritikákat nem fogalmazott meg Spann munkájával kapcsolatban.⁵⁹¹ Sokkal inkább volt kritikus az univerzalizmus gazdasági felfogásával szemben a liberális közgazdaságtan, közülük is elsősorban Takaróné Gáll Beatrix, a Műegyetem első női magántanára, aki szintén a *Közgazdasági Szemle* hasábjain a „tisztá ökonómia” oldaláról közelített Spann munkásságához.⁵⁹² Hasonló módon elítélő és az univerzalizmust elvető módon értékelte Spann munkásságát a keresztény szolidarizmushoz egyre közelebb kerülő Kovrig Béla is. A hivatásrendiséget elemző cikkében együtt tárgyalta az olasz fasisztát, a német hitleri és a Spann-féle univerzalista koncepció következményeit és a totális államra irányuló törekvéseit.⁵⁹³ Az univerzalista koncepció így – noha az azzal való foglalkozás különböző vitákban tetten érhető – nem hagyott érezhető nyomot a magyar keresztény-konzervatív oldal gondolkodóinak munkásságán. A hazai megoldások sokkal inkább egyfelől a megjelenő korporatív olasz állam, valamint az ettől elemeiben eltérő osztrák és portugál kísérlet hatására születtek, másfelől pedig éppen a pápai enciklikák és a szolidarizmus tanítása oldaláról, a hitélettel összekapcsolva igyekeztek a „szociális rend” megvalósítását felkarolni.

Ennek nyomán bontakozott ki 1940-re egy rendkívül komoly eszmei

⁵⁹¹ ORMOS, 2004. 258–259.

⁵⁹² TAKARÓNÉ GÁLL Beatrix: A tisztá ökonómia és az univerzalizmus viszonya. *Közgazdasági Szemle*. LVII. évf. 76. k. 12. sz. (1933. december) 745–784.

⁵⁹³ KOVRIG Béla: Új rendiség felé. *Magyar Szemle*. XXI. kötet. 1. sz. (1932. május) 15–25.

vita a keresztényszociális szakszervezeti mozgalom, különösen annak vezetője Tobler János és az egyre népszerűbb, de radikálisabb hangot megütő hivatásrendi, sőt korporatív nézeteket valló gondolkodók, különösen az EMSZO vezetői között. A radikális hangú cikkekben az *Új Rend* kifejtette, hogy a keresztény szakszervezet fölött eljárt az idő, mivel nem hajlandóak követni a *Quadragesimo anno* által lefektetett új alapelveket, és csak szociálpolitikai reformokra koncentrálnak a társadalom és gazdaság teljes megújítása helyett.⁵⁹⁴ A vita ugyan komoly áttörést, vagy akár maradandó eredményeket nem hozott a világháborúba sodródó magyar politikai életben, de a kérdés a 30-as évek közepétől folyamatosan napirenden volt a társadalmi-gazdasági válsághelyzet nyomán. Így a következőkben a hivatásrendi gondolat legmeghatározóbb magyar megfogalmazóit igyekszünk röviden bemutatni.

2.8.1. A hivatásrendi gondolat főbb szószólói Csonka-Magyarországon

Véleményünk szerint a magyarországi hivatásrendi gondolat legfontosabb képviselőjének, teljes rendszert alkotó gondolkodójának páter Varga László S. J. tekinthető, aki mellett a jezsuita rendből különösen P. Kerkai Jenő és P. Nagy Tőhötöm emelkedett ki, mint szervező. A világi tudósok közül a továbbiakban különösen Mihelics Vid katolikus szociológus, az egeri katolikus Jogakadémia szociológiai professzorának nézeteivel és Kovrig Béla professzor, Teleki Pál gróf miniszterelnök szociálpolitikai tanácsadójának gondolataival kívánunk behatóan foglalkozni. Mindemellett természetesen a hazai tudományos diskurzusban számos egyéb meghatározó állásfoglalás is napvilágot látott a hivatásrendi, majd azon túlmutató, új korporatív rendszer megteremtésével kapcsolatban, ám ezek részletes bemutatása túlmutat jelen kötetünk keretein. Fontos kiemelnünk, hogy a hivatásrendiség széles tudósdiskurzusban jelent meg Csonka-Magyarországon. Így meghatározó szerepet játszott többek között a jogtudomány vagy a közgazdaság modern kori útkeresésében, így többek között a napjainkban újra felfedezett Magyar Zoltán közigazgatási szakember⁵⁹⁵ munkásságában is.

⁵⁹⁴ Részletesen ld. GERGELY, 1999.

⁵⁹⁵ Vö. STRAUZSZ Péter: Kapcsolódási pontok Magyar Zoltán munkássága és a hivatásrendiség között. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 107–124.

2.8.1.1. VARGA LÁSZLÓ S. J. ÉS A SZOLIDARIZMUS MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSE

A legjelentősebb magyar hivatásrendi gondolkodónak az írásban fennmaradt elemzések és megnyilvánulások alapján egyértelműen Varga László jezsuita páter (1901–1974) tűnik. Varga László gondolatai azért is tekinthetők a két világháború közötti magyar elméletalkotás egyik legjelentősebb lenyomatának, mert mindvégig törekedett arra, hogy a valóság tényeiből kiindulva adjon szakszerű, precíz és gyakorlatias útmutatást a társadalom és gazdaság válságának feloldására. Emellett pedig célrendszerét szabatosan, közérthetően volt képes megfogalmazni, ami kiváló szónoki képességeiben is tükröződött. Az alapokat mindehhez nemcsak a közügyekben való jártassága, hatalmas klasszikus műveltsége és számos korabeli gondolkodóval való személyes kapcsolata biztosította, hanem egyben többszöri kísérlete is, hogy az egyház társadalmi tanítását a valóságos körülményekre alkalmazza.

Varga László életútjára komoly hatást gyakoroltak az őt fiatal korában érő családi tragédiák (édesapja fiatalon elhunyt, bátyja az első világháborúban halt hősi halált), valamint a Csornai Premontrei Kanonokrend Szombathelyi Főgimnáziumában folytatott tanulmányai.⁵⁹⁶ A korszak humán képzéséből fakadóan széles körű klasszikus műveltségre és kiváló latin, görög, német, valamint francia nyelvtudásra tett szert. Tanulmányi sikereit a középiskola ötödik, hatodik és hetedik évfolyamának végén egyaránt pénzjutalommal ismerték el.⁵⁹⁷ 1918-ban, még a világháború lezárulta előtt csatlakozott a Jézus Társasághoz, így a nagyszombati jezsuita novíciátusba való bevonulásával mentesült a katonai szolgálat alól. Nagyszombat csehszlovák megszállását követően 1919 júliusában novíciustársaival együtt Szegedre költözött, majd innen Kalocsára került, ahol 1921-ben sikeresen leérettségizett.⁵⁹⁸ Az érettségit követően a Szegedre költöző jezsuita főiskola bölcsészeti fakultásának hallgatója, ezalatt azonban már harmadmagával a környék többnyire szegény sorsú

⁵⁹⁶ BIELECK József: P. Varga László S. J. (1901–1974). *Anima Una*. 1974. március. 1.

⁵⁹⁷ Ld. ezekre: a *Csornai Premontrei Kanonokrend Szombathelyi Főgimnáziumának értesítőjét* a vonatkozó évekre (1911–1918). Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Törzsgyűjtemény. Raktár.

⁵⁹⁸ FÁBRY Antal: P. Varga László emlékezete. In: *Kortárs magyar jezsuiták*. II. rész. Összeállította: SZABÓ Ferenc S. J. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. Kecskemét, 1992. 90.

földműveseinek vagy gyári munkásainak hitéleti és szellemi vezetője volt. 1924-től a munkát a pécsi Pius Gimnázium konviktusában folytatta felügyelőként (1924–27), ahonnan a francia jezsuiták belgiumi főiskolájára, Enghienbe távozott továbbtanulásra.⁵⁹⁹ Végül az ausztriai Innsbruckban fejezte be képzését, ahol nemcsak pappá szentelték (1930. július 26-án), de egyben megismerkedhetett a kor legjelentősebb német katolikus gondolkodóival, így a szolidarizmus több képviselőjével is. Többek között személyes ismeretség fűzte a korábban már többször említett meghatározó jelentőségű Oswald von Nell-Breuninghoz.⁶⁰⁰

1931 őszétől a jezsuiták főiskolájának dogmatika-, majd szociológiatanára lett, ahol a virágzó szellemi központban megismerkedhetett egy, a korkérdésekre fogékony értelmiségi réteggel és egyben a nagyváros és a tanyavilág találkozásánál a korszak belső társadalmi feszültségeivel is. Mindezek mellett a körzet egyházi vezetője, Glattfelder Gyula (1874–1943) csanádi püspök lett a katolikus püspöki karban a szociális kérdésekért felelős tag, emellett 1935-től az Actio Catholica magyarországi alelnöke is. Így Varga páter korábbi tapasztalataira alapozva könnyen talált támogatásra az Egyetemi Mária Kongregáció keretében az ún. Szolidarista Klub életre hívásához. Ennek a rendszeres eszmecsereinek, az újító szelleméről és izgalmas vitáiról ismert körnek a diákokon túl a térség értelmiségije is részesévé váltak, így hamar megfelelő terep mutatkozott Kerkai Jenő munkás-paraszt mozgalmai, a Katolikus Agrár Legények Országos Testülete (KALOT) és a Hivatásszervezet elindítására is. Ezek megszervezésében és működtetésében Varga László S. J. is tevékeny szerepet vállalt.⁶⁰¹

1932-től Varga páter a Bangha Béla főszerkesztésében megjelenő, a katolikus lapkiadás „zászlóshajójának” számító *Magyar Kultú-*

⁵⁹⁹ BIELECK, 1974. 1. és VIDA István: Szociális irányú katolikus mozgalmak hazánkban (1935–1949). In: *Félbemaradt reformkor, 1935–1949: törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írásk gyűjteménye*, Róma 1991 – Budapest 2005. Szerk. KOVÁCS K. Zoltán. Püski Kiadó. Bp., 2006. 28.

⁶⁰⁰ Varga tanulmányairól, fejlődéséről ld. részletesen: RIGÓ Balázs: A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában. In: *Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok*. Szerk. STRAUSZ Péter – ZACHAR Péter Krisztián. (Modern Minerva Könyvek 6.), Heraldika Kiadó, Bp., 2013. 20–57.

⁶⁰¹ RIGÓ, 2013. 33–36., valamint VIDA István: Varga páter reménye. In: *Kortárs magyar jezsuiták*. II. rész. Összeállította: SZABÓ Ferenc S. J. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. Kecskemét, 1992.

ra újságírója, majd megjelentette első, korábbi írásait tartalmazó önálló kötetét *Új társadalmi rend felé* címmel. Ebben egyfelől a *Quadragesimo anno* enciklika magyarázatát adta, másfelől kitért megvalósításának lehetőségeire is. Írásaiban számos kortárs gondolkodóhoz hasonlóan a liberális és a marxista közgazdaság-tudomány bírálatát adta (*Társadalmi etika*, 1935), majd a hivatásrendi eszmék hullámán egy erős, szociálisan érzékeny, a szolidaritás talaján álló állam vízióját fogalmazta meg (*Magyar Cél*, 1938). Ekkor már Varga páter a Mária Kongregáció elnökeként a fővárosból igyekezett hatást gyakorolni, és felkarolta az Egyetemi Settlement Mozgalmat, amely Budapest mintegy 200 ezer barakk- és viskólakójának nyújtott segítséget szociális munkájával.⁶⁰²

1937-től az Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) mozgalmának szervező munkájába kapcsolódott be, ahol heti két alkalommal megrendezett agitátor-tanfolyamok keretében képezte nemcsak a már megalakult, hanem az alakulófélben lévő csoportok tagjait is, és rendszeresen jelentette meg írásait az EMSZO lapjában, a korábban már említett *Új (Szociális) Rend*-ben. Munkásságára természetesen felfigyelt a második miniszterelnökségét megkezdő Teleki Pál is, aki számos hivatásrendi gondolkodóval együtt bevonta Varga páttert is a magyar társadalom szervezeti kereteinek megvitatását célzó tanácskozásokba a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályának vezetője, Kovrig Béla irányításával. Így Varga László tagja volt annak az egyeztetés-sorozatnak is, amit Teleki Pál az általa tervezett érdekképviseleti reform kapcsán kezdeményezett 1940 tavaszán politikusok, szakmai érdekképviseletek, valamint a hivatásrendiséggel és közigazgatási kérdésekkel foglalkozó szakértők bevonásával.⁶⁰³ Döntő szerepe volt abban, hogy a KALOT, az EMSZO, a Hivatásszervezet és a felvidéki Prohászka-körök közös politikai programnak tekintették egy magyar munkaalkotmány és

⁶⁰² VIDA István: Az EMSZO-mozgalom és előzményei. In: *Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írsaiból*. Ugo Detti, Róma, 1990. 63–64. és BIKFALVI Géza: A magyar jezsuiták szociális apostolkodásának elvei és gyakorlata a huszadik század húszas és harmincas éveiben. In: BIKFALVI Géza: *Jezsuita olvasókönyv*. METEM. Bp., 2008. 158.

⁶⁰³ STRAUSZ Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. 165–216. Itt: 210–213., valamint RIGÓ, 2013. 42–44.

egy hivatásrendi társadalmi struktúra megteremtését.⁶⁰⁴ E gondolatait foglalta össze Varga 1941-ben a *Szociális reform és hivatásrendiség* című programadó kötetében, valamint az 1943-ban megjelentett cikkgyűjteményében is *Keresztény felelősség* címmel.

Ugyanakkor a politika nem minden tekintetben volt fogadókész elképzelései iránt. Így miközben P. Kerkai Jenő vezetésével megindult egy modern kereszténydemokrata politikai párt megalapozása hazánkban is, Varga László önkéntesen fokozatosan háttérbe vonult. A hungarista és kommunista mozgalom térnyerésével párhuzamosan a belső emigráció és a hitéleti buzgalom útját választotta a politikai részvétel helyett. 1949 szeptemberében a budapesti Jézus Szíve Lelkigyakorlatos-ház, a Manréza rektora lett, majd a jezsuita rend 1950-es feloszlását követően Szombathelyen dogmatikát tanított és innen vonult – a zaklatások és megfigyelések elől kényszeredetten – emigrációba 1952-ben. Előbb a vallon jezsuiták eegenhoveni főiskoláján tanított szociológiát, majd a Belgiumban élő magyarok főlelkésze lett. Újra visszatért az íráshoz is, 1974-es haláláig cikkei folyamatosan jelentek meg az emigrációs lapokban, folyóiratokban, sőt többször megszólalt a Szabad Európa műsoraiban is.⁶⁰⁵

Gondolatainak középpontjában a hivatásrendi társadalom felépítése állt. Számtalanszor hangoztatta, hogy a *Quadragesimo anno* megjelenését követően már nem lehet szó nélkül elmenni a változások igénye mellett: a pápai enciklika minden reform iránt fogékony gondolkodót állásfoglalásra kényszerít a megfogalmazott lelkiségi, szociális, gazdasági és társadalmi problémákkal kapcsolatban.⁶⁰⁶ A megoldáskeresés során nyilvánvalóvá tette az eddig járt utak kilátástalanságát. A szocialista tanítás megvalósítása kiiktatta a gazdaságból azt a jelentős hajtóerőt, amit a vállalkozó egyénisége, kezdeményező készsége és szervező tehetsége jelentett. Ezzel Varga László meglátása szerint lehetetlenné tette a termelés eredményességét. A másik oldalon viszont a korlátok nélküli kapitalizmus nem rendelkezett azokkal az erkölcsi erőkkal, amelyek megőrizhetnék az ember személyét és kezdeményezését a rendkívül gyorsan fejlődő technikával szemben.⁶⁰⁷ A kiút keresés során a forradalmi megoldások

⁶⁰⁴ VIDA, 1992. 102.

⁶⁰⁵ MUZSLAY István: P. Varga László utolsó napjai. In: *Kortárs magyar jezsuiták. II. rész.* Összeállította: SZABÓ Ferenc S. J. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. Kecskemét, 1992. 89–90.

⁶⁰⁶ VARGA László: *Új társadalmi rend felé.* Bp., 1933. 3.

⁶⁰⁷ VARGA László: *Szociális reform és hivatásrendiség.* (Nemzeti Könyvtár 40–41. szám.) Bp., 1941. 64.

és a diktatórikus törekvések egyértelmű elutasítását is megfogalmazta. De hitet tett az erős állam mellett, melynek feladata a nemzet szolgálata, mint annak legfőbb jogi, hatalmi és közjóléti szervezete. A társadalom minden kérdésben elsőbbséget élvez, de tovább tagolódik kisebb közösségekre, melyek a közjó mellett részleges célokat igyekeznek megvalósítani. „Az állam ezért akkor jár el a leghelyesebben, ha olyan módon szervezi meg a gazdálkodó társadalmat (vagy a gazdaságban működők társadalmát), hogy az önmagát a szociális igazságosság alapján igazgatva, önállóan szolgálhassa a nemzeti közérdeket.”⁶⁰⁸

Az állam felépítéséről és szerepéről szólva Varga páter egyértelműen a közjóért felelősséggel tartozó közhatalom erős, de korlátok közé szorított képét vázolta fel. Az állam nézetei szerint a rendi tagoltság révén „nem egyéb, mint a szociális igazságosság közjogi szervezete, amely önkormányzat alapján működik.” Az állam ténylegesen a társadalom szolgálójává válik azáltal, hogy segítségével az egyes ember könnyebben és teljesebben érheti el jogos egyéni céljait, miközben a közjó is megvalósul. Azonban az állam – a szubszidiaritás elvének eleget téve – a közjó és a béke fenntartása érdekében nem vonhat a saját hatáskörébe olyan feladatokat és ügyeket, amelyek az egyes polgárookra vagy kisebb közösségeikre tartoznak, máskülönben átfordulna egy totalitárius rezsimbe.⁶⁰⁹

Mindez pedig csak a *Quadragesimo anno* által megrajzolt gazdasági rendben, a munka és a tőke egyenrangúságával, a „munka társadalmának” felépítésével érhető el. A család és a munkaközösség, majd az állam által tagolt társadalomban lehetéssé válik az egyéni szabadság és a közérdek összebékítése (ezáltal az osztályharc felszámolása), továbbá a szociális felelősségvállalás egyben már nem csak magánügy, hanem a szolidaritás révén közügy is.⁶¹⁰ A szolidarizmus klasszikus tanait összegezve Varga László nem várt mást, mint hogy a szabad verseny és a tőke diktatúrája helyett a szociális igazságosság váljon a nemzetgazdaság legfőbb szabályozó elvévé. Ezzel megvalósítható az igazságos jövedelemelosztás, az osztályharcot pedig felváltja a különböző foglalkozási ágak együttműködése, az államhatalom vezetése és ellenőrzése mellett.⁶¹¹ Ebben a rendszerben a piacgazdaság nem mond le az egyéni kezdeményezésről, lehetőséget

⁶⁰⁸ STRAUSZ, 2011. 190.

⁶⁰⁹ VARGA, 1941. 19–23.

⁶¹⁰ VARGA, 1941. 25–31.

⁶¹¹ VARGA, 1933. 20–21.

ad a kivételes képességű egyéneknek tehetségük kibontakoztatására és egyben fokozza a vállalkozó kedvet is a társadalomban. A Fri-bourgi Unió nyomdokán haladva Varga László is kinyilvánítja, hogy a tisztességes úton szerzett haszon és nyereség erkölcsi szempontból nem kifogásolható, a gazdaságban pedig nélkülözhetetlen. Hangsúlyozza viszont a vagyon kettős természetét és az ebből fakadó szociális felelősséget.⁶¹² „Varga László éppen abban látja a rendiség bevezetésének legfontosabb következményét, hogy keretei között, a kapitalizmussal ellentétben, ahol a profit vált a gazdasági tevékenység egyetlen normájává, a magánérdek csak mint vállalkozásra és munkára ösztönző erő jelenik meg, míg az alapvető szabályozó elv a közjó érdeke, a szociális igazságosság törvénye lesz.”⁶¹³ Ezt a hitét igyekezett megvalósítani a szegedi Hivatásszervezet tevékenysége révén is, melyre a későbbiekben mint a legjelentősebb magyar rendi kísérletre még visszatérünk.

2.8.1.2. MIHELICS VID ÉS A NEMZETKÖZI MINTÁK MAGYAR TERJESZTÉSE

Ahogy az egyházi gondolkodók körében kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk Varga Lászlónak, úgy a világi gondolkodók közül a két világháború közötti Csonka-Magyarországon messze kiviláglik Mihelics Vid (1899-1968) szociológus, újságíró, szerkesztő, egyetemi m. tanár, országgyűlési képviselő személyisége.⁶¹⁴ Kötetei, cikkei, előadásai révén nem csak „a katolikus társadalmi tanítás avatott képviselőjeként, a magyar katolikus megújulás harcosaként és a keresztény ember küldetése iránt elkötelezett írástudóként” áll előttünk, hanem egyben „a katolikus reformnemzedék egyik hangadó személyisége volt, aki mind a maradi, mind a felforgató erőkkal folytatott harcában, szociális érdeklődésével a keresztény világnézet korszerű és hiteles képviselőjeként jelent meg”.⁶¹⁵

Mihelics Vid (Béla) szülei korai elvesztése után Makón végezte elemi és középiskoláit. 1912-13-ban egy évet a Magyar Királyi

⁶¹² VARGA, 1941. 65-67.

⁶¹³ RIGÓ, 2013. 57.

⁶¹⁴ Mihelics Vid munkásságának részletes bemutatását ld. FRENYÓ Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2002.; FRENYÓ Zoltán: Mihelics Vid keresztény társadalomfilozófiája. In: *Megidézett reneszánsz. A Hanák Tibor születésének 75. évfordulója tiszteletére rendezett nemzetközi konferencia anyaga*. Szerk. VERES Ildikó. Miskolc, 2006. 209-223.

⁶¹⁵ FRENYÓ, 2013. 99.

Állami Tengerészeti Akadémián töltött Fiumében, majd 1914-ben a zirci cisztercita kolostorba került novíciusként. 1917-ben leérettségizett az Egri Katolikus Főgimnáziumban, majd a Ciszterci Rend Hittudományi és Tanárképző Főiskolájának és a budapesti tudományegyetemnek lett bölcsészhallgatója. A rendből végül kilépve házitanítóként és újságíróként dolgozott.⁶¹⁶ Mindeközben egyre intenzívebben fordult a szociológia és a katolikus társadalomelmélet felé. 1922-es bölcsészdoktori oklevelét követően egy évig Párizsban folytatott tanulmányokat, majd 1923-tól az *Új Nemzedék* munkatársa lett, ahol két évvel később a lap külpolitikai szerkesztőjének nevezték ki. A budapesti jogi karra beiratkozva előbb államtudományi, majd jogtudományi doktori oklevelet szerzett, végül mind a Budapesti Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara (1932), mind a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara (1935) magántanárrá nevezte ki. Tudományos munkássága révén ezekben az években a keresztényszociális mozgalom egyik vezéralakjává lett. 1927-től a *Vox Academica*, a katolikus diákszövetség lapjának főszerkesztője, majd 1934-től hat éven át a *Katolikus Szemle* szerkesztője.⁶¹⁷

A 30-as években rendszeresen a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd a 40-es évek második felében az egri Magyar Katolikus Jogakadémián oktatott társadalomelméletet, szociálpolitikát és jogbölcséletet. Mindeközben számos kötetben vázolta elképzeléseit a korabeli társadalom és gazdaság, illetve állam reformjáról. Érdeemes kiemelnünk, hogy még a *Quadragesimo anno* pápai enciklika megjelenése előtt, 1930-ban megpróbált javaslatot megfogalmazni az „egyenjogú rendekre” épülő, (nem hagyományos parlamentáris, de) demokratikus (!) és osztálytársadalmak nélküli, az érdekiegyenlítésre irányuló államszervezésre.⁶¹⁸ Korszakalkotónak tekinthetjük az 1931-ben kiadott *Az új szociális állam* című kötetét, melyben saját utazásainak tapasztalataira alapozva és a korszak gondolkodóinak munkásságát tanulmányozva mutatta be Európa egyes országainak új alkotmányos berendezkedéseit. Mindennek során – a fenti cikkének gondolatait folytatva – kritikai hangvétellel szólt a „formálissá vált parlamentáris demokráciáról,” és azt a szociális eszme, a rendi gondolat szellemében kívánta megújítani. E téma folytatásaként

⁶¹⁶ Élete korai éveiről ld. FRENYÓ, 2002.

⁶¹⁷ FRENYÓ, 2002. 13–19.

⁶¹⁸ MIHELICS Vid: A parlamentarizmus válsága és a demokrácia. *Katolikus Szemle*, 1930. IX. sz. 734–747.

jelentette meg *Keresztényszocializmus* című kötetét (1933), mely az egyház társadalmi tanításának alapelveit és történetét tárgyalta, valamint XI. Pius pápa szociális enciklikáját méltatta. Külön kötetet szentelt a Salazar-féle államkísérletnek (*Az új Portugália*, 1938), mint a hivatásrendi eszme kézzelfogható eredményének, majd magát a hivatásrendiség eszmekörét elemezte egy hosszabb cikksorozatban a *Nemzeti Újság* hasábjain 1940/41-ben. Munkája elismerésének tekinthetjük, hogy Mihelics Vid is részese volt a Teleki Pál által az érdekképviseleti reform érdekében összehívott, hivatásrendiséggel és közigazgatási kérdésekkel foglalkozó 1940-es tanácskozásnak.⁶¹⁹

A német megszállás és diktatúra, majd a kiépülő szovjet elnyomó hatalom keretei közepette kereste a modern, demokratikus kibontakozás lehetőségeit: a kezdetektől bekapcsolódott a formálódó Demokrata Néppárt politikai programjának megalkotásába, míg 1945-től a *Magyar Közlöny* tördelőszerkesztőjeként, illetve az *Új Ember* munkatársaként, később főszerkesztőjeként dolgozott. 1947-ben a Barankovics István vezette párt országos listájáról országgyűlési képviselővé választották. Az írással és tanítással ekkor sem hagyott fel: 1947 decembere és 1949 januárja között „Pártiskola” címmel saját rovatot hozott létre a *Hazánk*, a Néppárt hetilapjának hasábjain. Itt elsősorban a DNP elvrendszerét, a kereszténydemokrácia társadalomelméleti, politikai eszméit fejtette ki. Ekkor már rendszeresen jelentések készültek róla és megfigyelések kereszttűzésben állt. Ennek ellenére 1949-ben nem követte Barankovics Istvánt és társait az emigrációba, hanem itthon az egyházi berkekbe igyekezett visszavonulni: a végleges kommunista hatalomátvételt követően a *Vigilia* főmunkatársa, majd Sík Sándor elhunytá után egészen 1968-as haláláig a lap főszerkesztője volt, ahol „elvi optimizmussal, egyházhűséggel s egy korszerű keresztény értelmiség kialakításának szándékával”⁶²⁰ írta rendületlenül cikkeit.

Mihelics filozófiájának központi gondolata nem állt messze Varga páter és a kor fő hivatásrendi csapásától, de a „sajátos magyar cél” helyett, amelyet Vargánál észlelhettünk, úgy vélte, érdemes a már sikeresnek mutakozó mintákat átvenni. Így a döntően hivatásrendi jellegű portugál államberendezkedést követendő példaként állította a magyar viszonyokat megreformálni kívánók elé. Ebben is azonban a katolikus egyházi tanítás megvalósítását látta mint egyetlen, a valóságban is járható utat. Sokat idézett meglátása szerint: „Amíg

⁶¹⁹ STRAUSZ, 2011. 210–213.

⁶²⁰ FRENYÓ, 2002. 86.

a liberalizmus csak az elszigetelt egyént, a marxizmus pedig csak az embert mint a társadalmi szervezetnek egyenlő jogú és kijelölt helyű sejtjét veszi figyelembe, ne lehessen olyan megoldás, amely biztosítja az emberi létigények kielégítését, de ezzel együtt az egyéniség kifejezhetését is? Nos, nekünk, katolikusoknak hitünk és meggyőződésünk, hogy ezt a harmadik megoldást, amely az individualizmus és a szocializmus előnyeit azok hátrányai nélkül egyesíti magában: a közel kétezer éves kereszténység szociális tanítása nyújtja. Krisztus egyháza, mint a történelemnek már annyi fordulópontján, ismét előlép, hogy megmentse az emberiséget a lelki és kulturális összeomlástól.”⁶²¹

Gondolatmenetének éppen ezért egyik fontos eleme volt, hogy az állam beavatkozása a gazdasági folyamatokba, az ezáltal elérhető organikus állam, elkerülhetetlenül szükséges, és éppen a keresztény (katolikus) tanítás szabhatja meg az állami szerepvállalás határait. Ugyanis csak az egyház társadalmi tanítása alkalmas az egyén és a közösség viszonyrendszerét harmonikus módon megközelíteni.⁶²² Emiatt határozott különbséget tett hivatásrendi társadalom (melynek kiépítését szorgalmazta) és hivatásrendi állam között, mely utóbbi véleménye szerint könnyen magában hordhatja egy totalitárius rezsim kialakulásának veszélyét. „Ha valakinek, akkor éppen a hivatásrendiség hirdetőjének kell a leghatározottabban kinyilvánítania, hogy a hivatásrendiség keresztülvitele nem egyértelmű a rendi állam megvalósításával. A hivatásrendiség, mint mélyebb elemzéséből kiviláglik, nem „államszervező”, hanem „társadalomszervező” elv s következésképpen a hivatásrendeket intézményes formájukban sem az „államcélok”, hanem a „társadalmi cél” szolgálatába kívánja állítani.”⁶²³ Véleménye szerint több társadalomban, így például a „rendi Ausztriában” is ezt a tételt nem értelmezték helyesen, és így a vezetés hibás úton járt. Vizsgálatai szerint egyedül a portugál Estado Novo volt az egyház tanításához közel álló hivatásrendinek tekinthető államkísérlet Európában. Mihelics nézetei szerint ugyanis Salazar volt az egyetlen olyan állami vezető, aki – éppen egyházhűsége okán – egyértelműen elhatárolódott a totalitárius megoldásoktól. A portugál vezető gondolatait idézve úgy vélte ugyanis, hogy „az az állam, amely kivétel nélkül mindent alárendelne az általa képviselt nemzet, vagy faj eszméjének, erkölcsöt, jogot, politikát és gazdasá-

⁶²¹ MIHELICS Vid: *Világproblémák és katolicizmus*. Bp., 1933. 8.

⁶²² EGRESI, 2008. 92.

⁶²³ MIHELICS Vid: *Hivatásrendiség és rendi állam. Nemzeti Újság*. 1940. szeptember 8.

got, szükségszerűen képzelné magát mindenható lénynek, önmaga forrásának és céljának, és gonoszabb abszolutizmust hívna életre, mint az az abszolutizmus, amelyet a liberális rendszerek felváltottak. Egy ilyen állam lényegénél fogva pogány lenne, természeténél fogva összeférhetetlen a mi keresztény civilizációnkkal, s előbb-utóbb hasonló forradalmakba döntene, mint amelyek sötétté tették a régi történeti rendszereket, sőt új vallásháborúkba, amelyek súlyosabbak a régieknél.”⁶²⁴

A korszak különböző társadalmi reformkísérleteivel kapcsolatban Mihelics Vid visszatérően hangsúlyozta, hogy a hivatásrendi gondolat sokkal inkább társadalomrendező elv, nem pedig az állam felépítésének leírása. És mint ilyen elv Mihelics véleménye szerint a hivatásrendi eszme ellene van a totalitarizmusra hajlamos univerzalista államfelfogásnak, mely ennek ellenére rendkívül népszerű volt a korabeli Európában. Mindez csupán azt bizonyította számára, hogy a tömegek alapvetően kiábrándultak a szociális problémák iránt érzéketlen liberalizmusból, s ezért a gyors és „totális” megoldást ígérő ideológiák felé fordultak.⁶²⁵ A harc ezek között az ideológiák között azonban permanens jelenség volt a korabeli Európában, és Mihelics igyekezett a magyar olvasókat meggyőzni, hogy ne az univerzalista, etatista, totalitárius utak egyikét válasszák: „a keresztény szociális mozgalom két rendszer, az individualista kapitalizmus és a marxista szocializmus ellen fordult akkor, amidőn megkezdte az alapjául szolgáló elvek érvényesítését. Napjainkban még egyik sem dőlt meg, sőt rajtuk kívül olyan új elméletek és törekvések is támadtak, amelyek élesen szembeszállnak a keresztény szolidarizmussal, ez azonban nem csökkenti utóbbinak jelentőségét és történeti hivatását.”⁶²⁶

Mihelics programja a társadalom meggyőzése volt, hogy a szélsőséges eszmék korában, a korlátlan liberalizmus, a sztálini bolsevizmus, a hitleri nemzetiszocializmus és az európai autoriter tendenciák közepette megtalálják a magyar államberendezkedés megóvását, egyben azonban jobbítását is jelentő keresztény társadalmi rendet. „Mert mi ennek a hivatásrendiségnek lényege? – írta a világháború árnyékában, 1940-ben. – A helyes rend visszaállítása az egyes ember és a közösség, a kisebb közösségek és a társadalom, a társadalom és az állam viszonyában, hogy a tömegből ismét nép alakulhasson ki,

⁶²⁴ MIHELICS, 1938. 69.

⁶²⁵ FRENÝÓ, 2002. 52–58.

⁶²⁶ MIHELICS Vid: *Keresztényszocializmus*. Magyar Szeme Társaság, Bp., 1933. 35, 68.

amelynek különösen politikai és gazdasági tevékenységét a szociális igazságosság jegyében irányítják természetes vezetői.⁶²⁷ Megkerülhetetlen tehát egy olyan állami berendezkedés megteremtése, amely a közjóra irányul és egyben biztosítja a kisközösségek, társadalmi csoportok, rendi szervezetek működését is. Vagyis a modern államnak „sem szabad tovább mennie beavatkozásával, mint amennyire a bajok orvoslása s a veszélyek elhárítása megköveteli”. Épp ezért a rendi struktúrákkal kiegészített állam „a polgárok jogait és szabadságát csak a közjó kívánalmainak mértékéig szoríthatja meg. Az a közjó elvégre, amelynek az állam a hordozója, nem végső célja a polgároknak, hanem csak eszköz az abszolút emberi cél eléréséhez.”⁶²⁸

Gondolata a hivatásrendiség dimenzióinak és a javarészt korporatív autoriter állami berendezkedésnek a szétválasztásáról rendkívül „nagy horderejű volt. Különösen annak fényében, hogy a Magyarországon 1945 után berendezkedő kommunista hatalom ráadásul mindent megtett, hogy összemossa a fasiszta korporatizmust, a náci totális társadalomirányítási struktúrát, valamint az ezekkel voltaképpen szembenálló, keresztény szellemiségű hivatásrendi gondolatot.”⁶²⁹ Mihelics és több katolikus gondolkodó, így a *Korunk Szava* körül csoportosuló hivatásrendi szerzők „fokozatos elvi elhatárolódása a korporatizmustól önálló szellemi teljesítmény” volt.⁶³⁰ Mihelics már 1931-ben kijelentette, hogy „el lehet fogadni Suarez tanítását, aki szerint 'omnis potestas a Deo per populum' származik, tehát a hatalom maga Istentől ered, de a hatalom hordozóit a nép delegálja.”⁶³¹ E gondolatból is egyértelműen kiviláglik: „a mindig is a katolikus egyház hűséges fiának számító Mihelics egyszerre volt hagyománytisztelő, és olyan újító, aki kora társadalmi, szociális és gazdasági problémáira modern és bátor válaszokat kísérelt meg adni.”⁶³² Épp ezért nem tudjuk elfogadni és értelmezni a tudományos megközelítésben előforduló azon megfogalmazást, miszerint Mihelics „híve egy bizonyos típusú demokráciának, míg éppen ő a keresztényszocialista tanok legfőbb terjesztője, anélkül azonban, hogy de facto e táborhoz

⁶²⁷ MIHELICS Vid: A korforduló veszedelmei. *Nemzeti Újság*, 1940. augusztus 18.

⁶²⁸ MIHELICS, 1933. 31–32.

⁶²⁹ STRAUSZ, 2011. 180.

⁶³⁰ PETRÁS, 2013. 18.

⁶³¹ MIHELICS Vid: *Az új szociális állam. Társadalompolitikai és gazdasági rendelkezések Európa legújabb alkotmányaiban*. Szent István Társulat, Bp. 1931. 173.

⁶³² STRAUSZ, 2011. 180.

tartozna.”⁶³³ Meglátásunk szerint éppen Mihelics az egyike azoknak, akik a keresztényszociális tábor igen sokrétű belső áramlatain belül elítélték a korabeli szinte összes totalitárius hatalomgyakorlási módot; éppen az ő megközelítése mutatja, hogy a hithű katolikus, az egyházi tanításra támaszkodva, képes az evilági politika számára is megoldást kínálni. Mihelics többször is felhívta a figyelmet arra, hogy a rendi társadalom feladata kiegészíteni a válságba jutott parlamentarizmust, és ezzel megfelelő demokratikus tartást adni egy nem csak tömegpártokon és többségi szavazásokon alapuló rendszernek. Ezzel egy olyan államszervezet jöhet létre, aminél „jobb mechanizmust a demokrácia megvalósítására nem tudunk elképzelni.”⁶³⁴ Így a hivatásrendiséggel kapcsolatos eszméi és elemzése a későbbi fejlődés menet szempontjából bizonyultak rendkívül fontosnak: Mihelics és a katolikus hivatásrendiség hívei számára lehetőséget teremtett az 1945 utáni kereszténydemokrata politikai program kidolgozására.

Ehhez jelentett fontos szellemi muníciót a *Korunk Szava* 1933. évi híres száma egy „szociális programtervről”. Itt a szerzők sorban fejtették ki az államtól elvárt szerepválallást, és egyértelműen felszólaltak „az államszocializmus minden neme ellen (...) legyen az bolsevizmus vagy fasiszta kapitalizmus.” A programtervben megteremtődött a modern kereszténydemokrata gondolat egyik sarokköve: az állam legfőbb célja „a közjó” biztosítása, amihez szükséges „decentralizáció és állami ellenőrzés.” A program értelmében az állam feladata és kötelessége beavatkozni a gazdaságba – de csak a szükséges mértékig. Ehhez szükségesek a társadalmi (rendi) testületek.⁶³⁵ Mindezek alapján tehát a demokratikus eszmék és a keresztényszocializmus nem egymással összeegyeztethetetlen, hanem éppen a totális állam korában egymásra találó elemek voltak. E gondolatok további kifejtésében és alátámasztásában volt komoly szerepe egy harmadik itt bemutatandó katolikus gondolkodónak is.

2.8.1.3. KOVRIG BÉLA ÉS A HIVATÁSRENDISÉG A MAGYAR POLITIKÁBAN

Kovrig Béla (1900–1962) szociológus, politikus, egyetemi oktató, nemcsak az elméleti oldalát ismerte a gazdasági-társadalmi válság-folyamatoknak, hanem különböző kormányzati, hivatali funkci-

⁶³³ ORMOS, 2004. 126.

⁶³⁴ MIHELICS, 1930. 747.

⁶³⁵ A *Korunk Szava* programterve. *Korunk Szava*. III. évf. 11. sz. (1933. június) 173–177.

őiből fakadóan a gyakorlati megoldásra is jelentős lépéseket tett. Középiskolai tanulmányait követően a budapesti tudományegyetemen szerzett doktorátust előbb állam-, majd jogtudományokból (1920–1921), majd ezt követően a Csonka-Magyarország újonnan felálló államadminisztrációjában vállalt munkát: 1923-ban Bethlen István miniszterelnök személyi titkára lett, majd 1927-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban dolgozott. Ettől kezdve szociálpolitikusként folyamatosan foglalkozott a szociális biztosítás különböző szegmenseivel, majd az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) aligazgatójaként részt vett többek között az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvény kidolgozásában is.⁶³⁶

Szakmai munkáját az oktatásban is igyekezett kamatoztatni, így 1935–1938 között meghívott szakelőadó volt a Budapesti Műszaki Egyetemen, majd 1940–1944 között egyetemi tanár a kolozsvári tudományegyetemen. Ez egyben tudománytörténeti jelentőségű esemény is volt, ugyanis ezzel a budapesti egyetem mellett Kolozsvárra is jött létre a második szociológiai tanszék az országban. Itt Kovrig egyben vezetői feladatokat is vállalt: előbb az újonnan létrehozott Közgazdaságtudományi Kar dékánja, majd az egyetemi tanács elnöke, végül 1942–1943-ban pedig az egyetem rektora is volt.

Hivatali-oktatói tevékenységén túl elkötelezettje volt a korszak hivatásrendi indíttatású szervezeteinek, így felszólalásaival, tudományos megnyilatkozásaival és kifejtetett propagandatevékenységével is támogatta az országban egymás után létrejövő keresztényszociális szervezkedéseket, különösen a KALOT, az EMSZO és a szegedi Hivatásszervezet munkáját. Ennek kapcsán a legjelentősebb szerepet akkor vállalta magára, amikor Imrédy Béla 1938-ban felkérte a Miniszterelnökség akkor alakuló új ügyosztálya, az V. Társadalompolitikai Osztály vezetésére, valamint amikor Teleki Pál miniszterelnöksége idején a Nemzetpolitikai Szolgálat vezetője lett.

Amennyiben a második világháború utáni szerepét vizsgáljuk, úgy érdemes kiemelni, hogy Kovrig Béla 1943-tól meghatározó szereplőjévé vált az országban megindult katolikus reformnak: Mihelics mellett kulcsembere lett a Kereszténydemokrata Néppárt, majd a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt megalakulásához vezető Katolikus Szociális Népmozgalomnak. Részben Apor Vilmos győri püspök felkérésére őt bízták meg a magyarországi kereszténydemokrácia szociális programjának kidolgozásával, ami

⁶³⁶ PETRÁS, 2013. 15.

egyben a nyilaskeresztes, majd a bolsevik mozgalom célkeresztjébe is állította. Könyveit, különösen a *Magyar társadalompolitika* című átfogó, szociológiai programadó írását már csak illegálisan lehetett terjeszteni. Mindezen felbuzdulva Kovrig szerepet vállalt az ellenállásban, németellenes politikai-közületi körökkel tartott kapcsolatot, röpcédulákat nyomtatott és terjesztett, embereket bújtatott. Ennek okán maga is menekülni kényszerült. Az ideiglenes kormány megalakulását követően viszont ismét igyekezett munkába állni: jelentkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd az Újjáépítési Minisztériumban dolgozott.⁶³⁷ A kommunista hatalom folyamatos térnyerése elől ismét az oktatásba menekült: tanított a budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, majd az Agrártudományi Egyetemen, végül 1947-től az egri székhelyű Magyar Katolikus Állami- és Jogtudományi karon (vagy, ahogy a korszakban ismerték: az egri Jogakadémián). Ezzel párhuzamosan folyamatosan bábáskodott a Barankovics-féle Demokrata Néppárt körül, mígnem 1948-ban – az állambiztonsági szolgálatok folyamatos zaklatása miatt – emigrációba kényszerült.⁶³⁸ Ezt követően 1962-es haláláig az Egyesült Államokban a milwaukee-i Marquette Egyetem elismert és köztiszteletben álló szociológiatanára volt.

A két világháború közötti időszakban termékeny szerzőnek számított, aki elsődlegesen a tudomány és a gyakorlat összekapcsolására törekedett szociológiai munkásságában. Foglalkozott többek között a munkanélküliség lehetséges felszámolásával (*A mai munkanélküliség problémája és orvoslása*, 1924; *A proletáriátus megszüntetésének módjai hazánkban*, Katholikus Szemle 1937), munkaadó és

⁶³⁷ PETRÁS, 2013. 18–19.

⁶³⁸ Kovrig életútjának nehéz fejezetét jelentette, hogy 1946 szeptemberében a Politikai Rendőrség tisztjei beszállították az Andrassy út 60-ba, ahol kényszervallatásnak is alávetették. Itt közölték vele, hogy családját már hónapok óta megfigyelés alatt tartják, és amennyiben nem hajlandó teljesíteni követeléseiket, beteg édesanyján keresztül vesznek elégtételt rajta. Ezt követően Kovrig Béla „Bihari” fedőnéven írt jelentéseket Tihanyi János nevű tartótisztjének, melyek alaposak, már-már tudományos értekezés jellegűek voltak. A katolikus közelet szereplőiről azonban egyetlen esetben sem festettek negatív képet, sőt az új rendszerhez lojálisnak, a baloldali eszmék elkötelezettjének tüntették fel őket. Az ÁVO számára írt *progresszív katolicizmus és a munkáspártok viszonyáról* című „értekezésében” Kovrig még arra is kísérletet tett, hogy a keresztényszociális és hivatásrendi gondolat és a munkásmozgalom összekapcsolását vázolja fel, de ezzel párhuzamosan a kereszténydemokrata mozgalom kiszélesítését indítványozta Magyarországon. Közeli barátja, Kerkai Jenő figyelte fel rá, hogy egyre inkább elhatalmasodott Kovrigon egy erőteljes üldözési mánia. PETRÁS Éva: *Kovrig Béla élete és pályája. Egy emigrációba menekülés báttere*. ÁBTL – Történelmi Kávéház előadássorozat. 2012. 04. 12.

munkavállaló kapcsolatának kibékítésével (Az *ipari békéről*, 1925; *A munka védelme a dunai államokban*, 1944), valamint a modern eszmerendszerekkel szemben a sajátos magyar fejlődési irányok megvédésével (A *magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében*, 1932; *Fasizmus–hitlerizmus, új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika*, 1934; *Szociálpolitika és szociális reform*, Katholikus Szemle 1934). Munkássága szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult, hogy katolikus elkötelezettsége egyben a szociális katolicizmus híveinek sorába vezette, így a korszak tendenciáinak nemzetközi fősodrában helyezkedett el. Tudományos módszereiben az újítások a nyugat-európai trendekkel egy időben jelentkeztek, így *Szociálpolitika* (1936) című áttekintő kötetében a hazai szociológiában az elsők között alkalmazta az összehasonlító megközelítésmódot. Emellett a már említett *Magyar társadalompolitika* című könyve mérföldkőnek számított a Bethlen–Horthy-rendszer társadalomtörténetének leírásában. A gyakorlati lépések terén szintén európai tendenciát tükrözött az a törekvése, hogy Magyarország egyértelmű reformokkal elinduljon a modern jóléti államstruktúrák kidolgozásának irányába.

Ebből is látszik, hogy munkájában nem a hivatásrendiség vagy a szociális katolicizmus „explicit és doktriner kibontására” törekedett, hanem sokkal inkább a gazdasági-társadalmi reform kapcsán a „gyakorlati megvalósítás lehetőségeit kutatta, és elképzeléseiben gyakran realisabb premisszákból indult ki, mint a *Quadragesimo anno* legtöbb követője.”⁶³⁹ Ennek ellenére a világ gazdasági válság korában Kovrig is a konzervatív eszmerendszer azon képviselőinek sorába tartozott, akik lesújtóan nyilatkoztak a tőkés *laissez faire* gazdaságról, és a társadalom megújításának új útjait keresték. Munkái egyértelműen bizonyítják, hogy az útkeresés során nem tudta elfogadni sem a liberalizmus, sem a szocializmus, sem a nemzetiszocializmus eszméit és az ezekből következő társadalmi-gazdasági alapelveket. Viszont több ízben is egyértelműen a diktatúrákkal szemben fogalmazta meg határozott fenntartásait.⁶⁴⁰ Az új út számára is a társadalmi érdekkiegyenlítés és a szociális reform útja volt, melynek eszköze a hivatásrendi gondolat, melyet egyértelműen elhatárolt a totalitárius törekvésektől. „De ennél a distinkciónál fontosabb modelljének azoktól az egyéb korporációs rendszerektől való makroléptékű elkülönítése, amelyekkel a marxisták össze szerették volna mosni

⁶³⁹ STRAUSSZ, 2011. 181.

⁶⁴⁰ EGRESI, 2008. 89–90.

irányzatát – például az olasz fasizmustól, amit Kovrig lényegmegragadó tisztánlátással a totális rendszertípusban tárgyal együtt a bolsevizmussal.”⁶⁴¹ Lényeges tehát ismételtén hangsúlyoznunk, hogy Varga páter és Mihelics Vid gondolataihoz hasonlóan Kovrig Béla is egyértelműen elhatárolta az egyházi, katolikus, szociális alapon álló hivatásrendi eszmét az olasz fasizmus korporatív berendezkedésétől, vagy az újrendiség Spann-féle univerzalizmusától.

Kovrig meglátása szerint a válság leküzdésének mindössze csak egyik, de igen hangsúlyos eleme az állam szerepvállalása. Többször is egyértelműen megfogalmazta: a szociálpolitika leghivatottabb művelőjének – az egyéni és civil szerepvállalásán túl – magának az államnak kell lennie. A megfelelő szabályozási kereteket a társadalompolitika megújítására csak az állami törvényhozó testületek által elfogadott jogszabályok adhatják, ezek révén jöhet létre a modern szociálpolitika. Ennek biztosítója azonban a megfelelő társadalmi háttér: a hatékony szociális mozgalmak létrejötte.⁶⁴² Mindennek során azonban nem csak „mindenható civil szervezeteket” képzelt el, mivel azok magukban hordják a visszaélés veszélyét. A civil társadalmat nem lehet véleménye szerint „felülről megkonstruálni”, az ugyanis alapvetően totalitárius törekvéseket hordoz magában. Egyetértünk azzal a megállapítással, miszerint „Kovrig vehemensen támad minden olyan kísérletet, amely a társadalmi szervezetek mesterséges, állami létrehozására irányul (...) kizárt minden olyan »rendi« szervezkedést is, amelyet az állam irányítana.”⁶⁴³ Véleménye szerint a modern államalkotó népek döntő többsége még nem érett igazi társadalommá, pedig ez alapfeltétele a modern államépítésnek: „Modern államot építeni pedig nem tömegekre, csak társadalomra lehet. (...) Ne államosítsuk a társadalmat, hanem készítsük elő, hogy majdan ez társadalmasítsa az államot.”⁶⁴⁴ Így leginkább azt kívánta, hogy öntudatos, művelt, aktív polgárokat tudjon bevonni a szociális kérdés rendezésébe: a társadalmi-politikai-gazdasági átalakulásnak együtt kell járnia a neveléssel, a műveltségi és etikai reformmal, a társadalom „rehumanizálásával.”⁶⁴⁵

Kovrig nézetei alapvetően illeszkedtek a magyar hivatásrendi

⁶⁴¹ VARGA Károly: Szárszó katolikus alternatívája. A társadalmi reform műveltségi és etikai megújulást igényel. *Magyar Nemzet*. 2000. június 28. 6.

⁶⁴² KOVRIG, 1936. 73–78.

⁶⁴³ ORMOS, 2004. 212.

⁶⁴⁴ KOVRIG Béla: Az állam fejlődő hatásköre. *Magyar Szemle*, V. kötet. 4. sz. (1929. április) 300–307. Itt: 305.

⁶⁴⁵ VARGA K., 2000.

diskurzusba, és a totalitárius államok fenyegető árnya hatására egyben a demokrácia intézményei felé is nyitottak. Ez egy modern kereszténydemokrata irányvonal megjelenését jelentette: „Kovrig Bélának a katolikus hivatásrendiség és a szubszidiaritás elve oldaláról megújított demokráciakoncepciója tökéletesen egybevág a montesquieu-i hatalommegosztás és kiegyensúlyozás (checks and balances) elvének a modern társadalomra való, kiterjesztő adaptálásával. Azzal ugyanis, hogy most már nemcsak a három klasszikus hatalmi ágnek kell egymást kontroll alatt tartania, hanem a közjó és a civil társadalom védelmében mindhármuknak a két új hatalmi ágat, a gazdaságot és a médiát is.” Ezzel a felfogással a magyar hivatásrendi gondolkodók fő sodorvonalát adó, szolidarizmusra és keresztényszociális nézetekre alapozó szerzők vallásos, szociológiai és reálpolitikusi gondolkodásmódját tükrözi, hogy mind a féktelen libertárius, mind az inherens veszélyt jelentő totalitárius gondolatokkal szemben igyekeztek saját koncepciójukat megvédeni. Összességében úgy véljük, hogy a magyar gondolkodók önálló szellemi termékként, de a hasonló nyugat-európai trendekkel egy időben és azokhoz illeszkedve megtettek egy alapvetően fontos továbblépést a hivatásrendiség újraértelmezése és modern keretek közé illesztése irányába.

2.8.2. Az eszme gyakorlati megvalósítása Magyarországon: a szegedi Hivatásszervezet

Amennyiben tehát a fentiek alapján az állam és a gazdaság, valamint az ezekkel összefüggő társadalmi kérdések körül kialakult modern kori diskurzus hazai lecsapódását vizsgáljuk, úgy túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy a 20. század első felének magyarországi tudományossága nemcsak lépést tartott az európai fejlődéssel, de komoly mértékben hozzájárult a vita kiszélesítéséhez és elmélyítéséhez. Mint rámutattunk, különösen a társadalom és gazdaság új alapokon történő átszervezésének gondolata nem egy szűk, szélsőjobboldalinak, reakciónak vagy fasisztának mondható körre („lunatic fringe”) korlátozódott. Sokkal inkább olyan széles körben elterjedt nézetkört alkottak, melyek a politikai „mainstream” részévé váltak. Figyelembe véve a szociális dimenziót, elmondható, hogy a szocialista munkásmozgalomtól egészen a politikai katolicizmusig, illetve a szélsőséges nemzetiszocialista eszmékig számos esetben szolgáltak hivatkozási alapul. A hazai vita egyik legizgalmasabb

szegmensét az elméletek gyakorlatba való átültetése jelentette, mely számos tekintetben eltért az európai mintáktól. Jelen kötetben azonban nem kívánunk részletesen foglalkozni a társadalom és gazdaság újjászervezésének kormányzati szinten megjelent alternatíváival. Úgy véljük, hogy a három ízben, Gömbös Gyula, Imrédy Béla és Teleki Pál kormányzása alatt felmerült koncepciók lényegi elemeit sikerült megfelelően dokumentálni,⁶⁴⁶ emellett pedig e három kísérlettel három egymástól alapvetően eltérő elképzelés formálódott ki a két világháború közötti Magyarországon.

Az első vita során, a Gömbös-kormány 1935-ös reformterve kapcsán megállapítható ugyan, hogy a szerzők tanulmányozták az olasz korporatív mintát, ismereteik azonban a reformelőkészítő anyagok alapján nem voltak mélyrehatóak. Sőt: az olasz korporatív ihletettséggű elképzelést sem sikerült a kormányfőnek és körének keresztülvinnie az elsősorban Bethlen köré csoportosuló, a hagyományos gazdasági-társadalmi status quót védelmező politikai elittel szemben. Ugyancsak elbukott Imrédy Béla koncepciója is, mely még jobban igyekezett a fasiszta korporatív rendszert mintául venni, és nem idegenkedett attól sem, hogy a gazdaság és társadalom újjászervezésének terén az állam minél erősebb befolyással bírjon. A rövid kormányzás egyéb terhei azonban nem hagytak elég teret a koncepció kidolgozására. A tudományos alapozottságban legtovább egyértelműen Teleki Pál miniszterelnök és köre jutott: ez a koncepció leginkább a politikai katolicizmus reformszárnyának elképzeléseit, a hivatásrendi eszme szolidarizmusát tükrözte. Imrédyvel ellentétben elsősorban nem az állami szerepvállalás növelését, sokkal inkább az alulról, szervesen építkező társadalom megvalósítását helyezte középpontjába. Az elkészített törvénytervezet szakmailag messze igényesebb volt, mint a Gömbös-féle koncepció, és emellett Imrédy tervével szemben a munkavállalók szociális érdekeit helyezte előtérbe. Mint azt Strausz Péter részletes elemzésében kifejtette: „Azonban pont hivatásrendi indíttatása miatt nem tudta feloldani e gondolat legfőbb dilemmáját: hogyan lehet rávenni az egyéneket arra, hogy önként autonóm, ám mégis a teljes adott szakmai kört átfogó szervezeteket hozzanak létre? Nyilvánvaló volt, hogy egy mindenkire kiterjedő rendszert csakis némi szelíd erőszak révén lehet megalkotni. A tudós-politikus sem tehetett mást: tervezetében az államot bízta

⁶⁴⁶ STRAUZSZ Péter: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*. LV. évf. 2010. 1. sz. 83–122.

meg e feladat végrehajtásával. Ezzel azonban értékes ellenfeleket és nem kívánt szövetségesekeket szerzett. A hivatásrendiség szakmailag képzett »doktrínere« hívei elutasították az autoriter elemeket is tartalmazó kormányzati elképzeléseket, a nyilasok viszont épp a tervezet legproblémásabb részével értettek túlontúl is egyet. Nem maradt más választás, mint a kérdést elnapolni, és remélni, hogy később majd lehetővé válik az egyén és közösség közötti gazdasági és társadalmi viszonyrendszer új szabályozását megalkotni.⁶⁴⁷

A magas szinten megfogalmazott elképzelések ellenére tehát nem került sor Csonka-Magyarországon a gazdaság és társadalom átfogó, hivatásrendi vagy korporatív mintájú átszervezésére. A korszakban tényleges gyakorlati megoldással csak a rövid ideig fennálló, ám annál komolyabb társadalomszervező erőt megjelenítő szegedi Hivatásszervezet tudott előállni.⁶⁴⁸ Külön érdekessé teszi a kérdést, hogy hazánkban a *Quadragesimo anno* által meghirdetett hivatásrendi katolikus szervezkedések elindításában a német és osztrák egyetemeken szociológiai képzést szerző jezsuiták játszották a főszerepet. Közülük kerültek ki nemcsak a hivatásrendi eszme hazai interpretációjának legfontosabb alakjai, de ők vállalták magukra a XI. Pius által közzétett elvek gyakorlati megvalósításának feladatát is: a Varga László S. J. körül csoportosuló, fiatal szegedi jezsuiták, valamint a velük szimpatizáló alsópapság képviselői, majd maga Glattfelder Gyula csanádi püspök is tevékeny részt vett a szervezet propagálásában, felállításában és támogatásában.

2.8.2.1. A HIVATÁSSZERVEZET LÉTREJÖTTE ÉS ALAPELVEI

A fentebb már említett katolikus hivatásrendi szervezetek közül utolsónként, 1936-ban a Szeged-Alsóvárosi Katolikus Legényegyletre és az Iparos Ifjak Mária Kongregációjára alapozva kezdődött meg egy új, a XI. Pius által hirdetett társadalomszervezési eszmének megfelelően szakmák szerint tagozódó mozgalom alapjainak lerakása.⁶⁴⁹ Az új

⁶⁴⁷ STRAUSZ, 2010. 121–122.

⁶⁴⁸ Hivatalos elnevezése szerint Szegedi Ipari Munkavállalók Hivatásszervezete, majd országos szervezatként Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete.

⁶⁴⁹ A már működő Alsóvárosi Katolikus Legényegylet és az Iparos Ifjak Mária Kongregációja mellett Szeged nyolc negyedében megalakultak a tanoncokat foglalkoztató Kolping Legényegyletek, és velük párhuzamosan megkezdtek munkájukat az iparos és kereskedelmi alkalmazotti leányegyesületek is. Ezek a szervezetek kulturális és valláserkölcsei tevékenységük mellett már a tagság szociális helyzetének javítására irányuló tevékenységet is folytattak: munkaközvetítőt állítottak fel a munkanélküli tagok számára, továbbá elértek,

szervezeti keretet az a tapasztalat hívta életre, mely szerint a világnézet, valláserkölcsei nevelés, amelyet az említett szervezetek végeztek, önmagában nem képes tartós befolyást biztosítani a hivatásrendi gondolat számára a munkásság soraiban. Az is egyértelművé vált továbbá, hogy a korábban felállított EMSZO azért sem alkalmas a munkások támogatásának, szimpátiájának megnyerésére, mert szervezetileg beolvad az egyházközségbe, így annak előjárósága, valamint a papság közvetlen irányítása alatt áll, azaz céljai meghatározása, illetve megvalósítása terén nem biztosít megfelelő mértékű autonómiát a munkásság számára.⁶⁵⁰ Szükség volt tehát egy olyan hivatásrendi szervezetre, amely vállalja a munkások gazdasági-szociális érdekvédelmi feladatainak ellátását, illetve az egyházszervezettől való függetlenedés programjának megvalósítását.⁶⁵¹

Ezt az igényt ismerte fel tehát az 1930-as évek derekán, Szegeden néhány elszánt, fiatal jezsuita páter, Kerkai Jenő és Nagy Tőhötöm, akik Varga László S. J., a hivatásrendiség talán legjelentősebb hazai ideológusa körül tömörültek. P. Kerkai Jenő S. J. innsbrucki egyetemi tanulmányait követően, 1935-ben került ismét a városba, ahol az Egyházmegyei Szemináriumban a teológusok prefektusa és dogmatanára lett, s szinte azonnal hozzáfekedett az agrárfiúság és a város iparos és kereskedő fiatalságának szervezéséhez, „világnézeti,

hogy a szociáldemokrata ifjúság mellett a katolikus fiatalok is hozzájuthassanak a városi gőzfürdő által biztosított kedvezményes fürdőzési lehetőséghez, sőt szakszerű úszásoktatásban is részesülhettek. Megszerzett tudásukat nyáron kedvezményes szabadfürdőben fejleszthették ugyancsak a legényegyletek közbenjárásának köszönhetően. Vö. *A szegedi Hivatásszervezet három éve*. Összeállította: RADNAI Mikes. Nyomtatvány, 1939. 2. és Jelentés a csanádi püspöknek a Szegedi Katolikus Legényegyletek működéséről. 1937. március 19. In: *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919–1944.* (VDCSMMT 1919–1944.) Szerk. SERFŐZŐ Lajos. Szeged, Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága-MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága, 1977. 280. sz. irat. 553.

⁶⁵⁰ GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*. Kossuth, Bp., 1977. 202–203.

⁶⁵¹ Ez a későbbiekben a Hivatásszervezet dokumentumaiban többször is visszaköszön, amikor annak ökumenikus (!) jellegét hangsúlyozzák, és nem a katolikus egyházhoz való szoros kötődését helyezik előtérbe. Ennek jó megfogalmazását találjuk a szervezet által kiadott *Hivatásszervezkedés* című időszakos kiadványban is: „A Hivatásszervezetben nem vitatkozunk azon, hogy kinek a vallása az igazi. A Hivatásszervezet a szociális igazságért küzd, amely természetjogi, emberi, krisztusi alapokon nyugszik. (...) Tehát e kenyérharcban nem teszünk különbséget katolikus, református, evangélikus magyar között. A pápai szociális körlevelek szociális programját mindenki elfogadhatja vezérelvül.” *Hivatásszervezkedés*, 1939. június. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatali Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

hazafias, kulturális alapokon.”⁶⁵² Erre azért is szükség volt, mivel komoly érdekvédelmi szervezetek ekkoriban Szegeden is csak a szociáldemokrata szakszervezetek voltak, ráadásul a jobboldalon tapasztalható radikalizálódási hullám visszavonulásra kényszerítette és jócskán megtépázta a keresztény szakszervezeteket.⁶⁵³ E két folya-

⁶⁵² 1925 és 1928 között Kerkai maga is itt kezdte meg tanulmányait egy évvel azután, hogy belépett a jezsuita rendbe. Szegedi évei alatt nagy hatást gyakorolt későbbi tevékenységére P. Bíró Xavér Ferenc, akinek kezdeményezései között szerepelt többek között különféle gazdasági szövetkezetek és a Mária-kongregációk megindítása. Kerkai tőle és P. Csávossy Elemértől, a rend provinciálisától nyerte indíttatását a szociális problémák valláserkölcsei reformokkal egybekötött kezelésére, és egyetértett velük abban, hogy a tevékeny katolikus értelmiség megeremtésének kiindulópontja az ifjúság katolikus, szociális alapú nevelése, a modern kor igényei szerint. BALOGH Margit: A „Kisatya”, P. Kerkai Jenő S. J. (1904–1970). In: *Az idők élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Szerk. KOVÁCS K. Zoltán – ROSDY Pál. Barankovics István Alapítvány, Bp., 1996. 44. és CSESZKA Éva: Kerkai Jenő és a KALOT. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Szerk. SZILÁGYI Csaba. Gondolat – Barankovics István Alapítvány, Faludi Ferenc Akadémia, Bp., 2008. 180. Kerkai páter későbbi életútjával és szerepvállalásával kapcsolatban ld. TAKÁTS Ágoston „*Ignis numquam dicit: sufficit... – a tűz sohasem mondja: elég...*” - Kerkai Jenő jezsuita atyára emlékezik utolsó munkatársra. 2008. Online: <http://mek.oszk.hu/10500/10536/>

⁶⁵³ A keresztényszociális szakszervezetek hanyatlása már az 1920-as években megkezdődött, amikor az ellenforradalmi erők egyesítése érdekében a Keresztény Szociális Néppárt is beolvadt a kormányzó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjába. Az önálló politikai képviselő feladásának köszönhetően az 1921-ben Keresztényszocialista Országos Szakszervezetek Szövetsége néven újjáalakult Giesswein Sándor-féle szervezet is jelentős mértékben vesztett érdekérvényesítő képességéből. A mozgalom további gyengülését az 1925-ben lezajlott újabb szervezeti átalakítás nyomán a szakszervezeti vezetésben 1926-ban bekövetkezett szakadás okozta. Az említett folyamatok eredményeként a tagság létszáma 1930-ra az egy évtizeddel korábbinak kb. a negyedére csökkent, s már alig érte el az ötvenezert főt. Bár 1931-ben a Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének közbenjárásával közös vezetőséget választottak a két irányvonal országos szervezeteinek (Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetsége, Keresztényszocialista Egyesületek Országos Szövetsége) élére, a megbékélés a felek kompromisszumképtelensége miatt végül megbukott. A helyzeten az sem javított, hogy 1932-ben a Keresztény Szakszervezetek Nemzeti Párt keretében sikerült kialakítani a keresztényszociális dolgozók frakcióját. A parlamenti képviselőt ugyanis nem tudta ellensúlyozni a *Quadragesimo anno* című enciklika nyomán meginduló katolikus reformmozgalmak térnyerését, valamint a német, majd az osztrák keresztényszociálisok megszűnése által okozott érzékeny veszteséget. Ld. erre: VIDA István: A munkásmozgalom másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In: *Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írásából*. Ugo Detti, Róma, 1990. 78–79. és GERGELY Jenő: A keresztényszocializmus a legújabb kutatások tükrében. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Szerk. SZILÁGYI Csaba. Gondolat – Barankovics István Alapítvány, Faludi Ferenc Akadémia, Bp., 2008. 83., 88–91.

mat eredőjeként a munkaügyi és bérviták esetén a katolikus fiatalok is elsősorban a baloldali szakszervezetekhez fordultak segítségért.

Az újonnan létrehozandó szervezet tehát egyfelől a munkásság hagyományos, osztályharc alapján álló mozgalmainak további meggyengítését, sőt leváltását szorgalmazta, ugyanakkor az ekkoriban már Szegeden is egyre növekvő befolyással rendelkező szélsőjobboldalt is ellensúlyozni kívánta. A Hivatásszervezet későbbi vezetője, P. Nagy Töhötöm emlékiratában a következőképpen számol be a mozgalom Kerkai Jenő által megfogalmazott célkitűzéseiről: „... az egyház sokat veszített régi befolyásából a tömegekre, sőt bizonyos rétegeket – épp a legnagyobbakat, mint a munkásréteget – lényegében elvesztette. (...) A tömegekhez pedig ma már nem a szeretet útján tudunk eljutni (...) Ma az apostolkodás igaz útja (...) a szociális igazság és szociális tömegszervezés útja.”⁶⁵⁴ Ezzel a céllal azonban csak részben feleltek meg a XI. Pius által megfogalmazottaknak, ugyanis a pápa szerint a társadalmi béke megszilárdítása és az emberek közötti kölcsönös segítségnyújtás előmozdítása céljából létrehozott intézmények sikeres működésének alapját a puszta jogszerű igazságosságon túl éppen a résztvevőket összefűző, a keresztény hitben való összetartozásukon alapuló szolidaritástudat képezi. Az ok, amiért a szegedi jezsuiták és az alsópapság körében mégis a szociális elem lett domináns, könnyen kitapintható. Erre a választ egyfelől az elmélet szintjén a pápai tanítás megfelelő recepciójával, másfelől a gyakorlat szintjén a papi hivatásból fakadó kötelezettségekkel adhatjuk meg. Már a *Rerum novarum* is egyértelművé tette, hogy „az egyház az, mely minden osztálynak iparkodását és erejét oda akarja irányítani, hogy a munkások helyzete lehető legalkalmasabb módon javuljon, aminek elérésére az állami törvények és tekintély igénybevételét is – a maga rendje és módja szerint – szükségesnek tartja.”⁶⁵⁵ Ennek gyakorlatba való átültetését láthatjuk többek között Havass Géza csanádpalotai segédlelkész egyik megnyilatkozásában is: „Papi hivatásom kötelességei közé tartozik tehát, ha nemcsak szavakkal, de tettekkel is szolgálni kívánom azt az ügyet és azok érdekeit is, amiért és akikért engem is szolgálatába hívott a jó Isten. Mert téves papi beállítottság és farizeus lelkület lenne részemről is, ha a felebaráti szeretetet hirdetve a szószékről, csak a számomra emberileg előnyös és kellemes társadalmi rétegek szempontjait látnám

⁶⁵⁴ NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Universum, Szeged, 1990. 98–99.

⁶⁵⁵ *Rerum novarum*, III. 1. 13.

meg és a megvetett, elhagyott munkásság panaszát a marxizmus rágalmaival igazolva, a vallás opiumával kenném és csitítanám el!”⁶⁵⁶ Ez pedig komoly indíttatást jelentett az alulról építkező érdekvédelmi szervezet létrehozására.

A tény, hogy a jezsuiták a KALOT és a Hivatásszervezet létrejöttében is kulcsszerepet játszottak, elsősorban azzal magyarázható, hogy a rendbe tartozó fiatalok az alapvető ismeretek elsajátítását követően az innsbrucki egyetemen folytatták tanulmányaikat, ahol a korszakban fénykorát élő jezsuita szociológiai iskola szellemiségét szívták magukba, és megismerkedhettek a délnémet szolidarizmus gondolatkörével, sőt gyakran vezető személyiségeivel is. Amellett, hogy ezáltal szakmailag ők számítottak a legfelkészültebbnek a hivatásrendi mozgalmak vezetésére, szerepvállalásukhoz az is hozzájárult, hogy a jezsuita rend kellő érzékenységet tanúsított a társadalmi kérdések iránt. Mindezek mellett az sem elhanyagolható szempont, hogy a csanádi püspök, Glattfelder Gyula volt az 1930-as években a katolikus püspöki karban a közéleti és szociális kérdések „felelőse”, 1935-től egyúttal az Actio Catholica ügyvezető alelnöke. Glattfelder számos írásában propagálta a hivatásrendiség gondolatát is. Többször is felhívta püspöksége alsópapsága figyelmét – és ezzel a fentebb idézett Havass Géza lelkésznek is municiót szolgáltatott, hogy „a papság ne húzódjék a felvilágosító eszmetérjesztés és szervezés komoly és fáradságos munkájától.”⁶⁵⁷ Ugyanis az új eszmék nem idegenek az egyház eddigi tanításától: „A pápák nem idegen területre tettek kirándulást s nem ragadtatták magukat jogbitorlásra, amikor a szociális és gazdasági rend alapvető feltételeit kodifikálták, amint isteni Üdvöztőnk sem kevert idegen hangot az Úr imádságába, amikor a mindennapi kenyér igényét megállapította.”⁶⁵⁸ Vélhetően 1939-ből származik az a nagy ívű tanulmánya is, melyet a Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam résztvevői számára adott elő „A katolikus egyház szociális célkitűzései”-ről. Ebben történelmi visszatekintésben vezeti le a két jelentős szociális enciklika

⁶⁵⁶ Havass Géza csanádpalotai segédlelkész levele Bajnok Kálmánnak, a Nagylaki Kendergyár igazgatójának, 1939. június 24-én. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

⁶⁵⁷ Szociális papi felelősség. Dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök előadása a Papi Szociális Kurzuson. 1938. június 24. SZCSPL, V. 4.b. 28. doboz. Glattfelder beszédei. 89.t. 2.p.

⁶⁵⁸ Szociális papi felelősség. Dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök előadása a Papi Szociális Kurzuson. 1938. június 24. SZCSPL, V. 4.b. 28. doboz. Glattfelder beszédei. 89.t. 2.p.

megszületését és méltatja XI. Pius pápa törekvését, hogy „az ősi keresztény igazságokat alkalmazza minden társadalmi osztályra. Annak a munkaadóval és munkással szemben első sorban való érvényesítésében mutat rá arra az expediensre, lehetséges kiútra, amelyre rá kell térni, ha a társadalmat fenyegető szociális forradalmat megelőzni kívánjuk. Ez elgondolás a munkáskérdés megoldására lényegében a magántulajdon általánosítása, az igazságos munkabér, a családi bér és hivatásszervezet gondolataiból alakul ki.”⁶⁵⁹ Majd a hivatásrendiség bemutatását követően a püspök így folytatja: „Én nagy szeretettel kérném az urakat, hogy ha majd kinn közigazgatási működésük terén találkoznak ezzel a keresztény hivatásszervezeti elgondolással, értsék meg, hogy e munkás megmozdulások a legnagyobb lelkesedéssel a pápák szociális enciklikáinak elgondolásait kívánják az életbe átültetni. A hivatásrendi mozgalom nem felforgató, társadalomellenes kísérlet, csak a szolidaritás felkeltésével, jogos érdekek kielégítésével kíván enyhülést és segítséget biztosítani. Azt a nagy ellentétet, amely ma még elválasztja egymástól a látszólag érdekellentétben álló társadalmi osztályokat, törekszik mindkét fél érdekeinek méltánylásával áthidalni.”⁶⁶⁰

Nem elhanyagolható elemet jelentett mindemellett a hivatásrendiség helyi létrejöttében a püspöki és egyetemi székhelylé emelkedő egykori parasztvároska pezsgő szellemi élete, melyre e helyütt csak utalni tudunk. Szeged a népi írók, valamint mások mellett Sík Sándor és Bálint Sándor, a néppel azonosulni tudó értelmiség számára fontos központot jelentett, mely megfelelő szellemi ösztönzést nyújtott Kerkai Jenő szociális reformokat zászlajára tűző és a földreformmal is foglalkozó elképzeléseihez, vagy Varga László munkásségéhez.⁶⁶¹

Kerkai páter még 1936 őszén felkereste a fővárosban Tobler Jánost, a Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetségének elnökét, hogy támogatást kérjen tőle a szegedi munkásság megszer-

⁶⁵⁹ A katolikus egyház szociális célkitűzései. Dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök előadása a Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon. 1939 (?). SZCSPL, V. 4.b. 28. doboz. Glattfelder beszédei. 100.t. 14–15.p.

⁶⁶⁰ A katolikus egyház szociális célkitűzései. Dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök előadása a Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon. 1939 (?). SZCSPL, V. 4.b. 28. doboz. Glattfelder beszédei. 100.t. 20.p.

⁶⁶¹ GERGELY, 1999. 156.

vezéséhez.⁶⁶² Itt azonban nem talált megfelelő támogatásra,⁶⁶³ így 1937 márciusában már a csanádi püspöknek írt jelentésében számolt be a szegedi munkásság szakmák szerinti, azaz hivatásrendi alapú megszervezésére irányuló tervéről. Írásában hangot adott azon meggyőződésének, miszerint hivatásszervezeti alapon hatékonyabb lehet az egyes szakmák érdekvédelme, és említést tett a leendő szervezet legfontosabb szociális célkitűzéseiről, a minimális munkabér és családi bér, valamint a vasárnapi munkaszünet kivívásának szándékáról is, hozzátéve, hogy ezeket az elképzeléseket első ízben az azévi pünkösdi legénynapok⁶⁶⁴ alkalmával fogják az egyleti tagság elé tárni.⁶⁶⁵

A Kerkai Jenő által megfogalmazott gondolatok e ponton szorosan kapcsolódnak a szociális enciklikákban leírtakhoz, hiszen ezek is a munkabérek igazságos, több tényezőt szem előtt tartó megállapítását szorgalmazták, melyek közül az egyik, a vállalat helyzete és a közjó követelményének teljesítése mellett, éppen a családfenntartás költségének figyelembevétele.⁶⁶⁶ A létrejövő Hivatásszervezet krédójában – szintén a pápai enciklikákhoz igazodva – fontos helyet foglalt el egy új, a munkásság érdekeit szem előtt tartó gazdasági rend felépítése is. A szegedi megnyilatkozásokból az is egyértelműen kiderül, hogy ez azonban nem egy antikapitalista, vagy akár „harmadik utas” megoldás lett volna. A gazdasági rendnek továbbra is

⁶⁶² Tobler János 1922-től került előtérbe a hazai keresztényszociális szakszervezeti mozgalomban. Mint a Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége elnökségének tagja a tényleges érdekvédelmi tevékenység, a szindikalizmus irányába kívánta továbbvinni a mozgalmat. 1926-ban a magyar keresztény szakszervezeti kongresszuson választották meg az ezen irányvonalat képviselő Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetsége elnökének. Pozícióját 1944-ig töltötte be. Ld. GERGELY, 2008. 89.

⁶⁶³ GERGELY, 2008. 94–95. Ezt azért is fontos kiemelni, mivel ez az eset is rávilágít arra összefüggésre, amire már Békés Márton is felhívta a figyelmet a hivatásrendiségről írt tanulmányában. Az említett írás hangsúlyozza, hogy a magyar hivatásrendiség nem tekinthető pusztán a „keresztényszocializmus politikai és eszmei mutációjának”, hiszen esetében egy az 1920-as évek óta azzal párhuzamosan fejlődő jelenségről van szó, amely ráadásul a módosult politikai viszonyok között egyre inkább előtérbe került a megfáradt keresztényszociális és legitimista irányzatokkal szemben. Vö. BÉKÉS Márton: A rendiség felújítása. *Első század*. 2006/1. sz. 100–124.

⁶⁶⁴ A későbbiekben ezt, a Legényegyletekkel közös rendezvényt tartották számon a szervezet első nagygyűléseként. A Rókusi Tornacsarnokban megrendezett eseményen a Hivatásszervezet számításai szerint mintegy 1500-an vettek részt. Vö. *A szegedi Hivatásszervezet három éve*. 20.

⁶⁶⁵ Jelentés a csanádi püspöknek a Szegedi Katolikus Legényegyletek működéséről. 1937. március 19. In: VDCSMMT 1919–1944. 280. sz. irat 554.

⁶⁶⁶ *Quadragesimo anno* 78–80.

a kapitalista rendszeren belül kell megvalósulnia, melynek azonban „gyökeres reformjára” van szükség. Ez pedig – a pápai enciklikák tanítása szerint – nem lehetett más, mint egy olyan rend, amelyben „a munka és a tőke, munkaadó és munkásság egyenrangú fél, mikor a munkaviszonyokról és a jövedelem igazságos eloszlásáról folyik a tárgyalás.”⁶⁶⁷

Az 1937 őszén városrészenként megrendezett, összesen tizenkét, egyenként 500-1000 fős közönség előtt lezajlott propagandagyűlés, valamint a délvidéki KALOT-szervezettel és a szegedi Legényegyletekkel közösen, 7-8000 résztvevővel lebonyolított újabb nagygyűlés volt hivatott tájékoztatni Szeged közvéleményét az útjára induló mozgalom céljairól, és előkészíteni a hivatalos megalakulást.⁶⁶⁸ Az új szervezet létrehozásához a Belügyminisztérium is komoly segítséget nyújtott, amikor a szegedi főispán, Imecs György közbenjárására 1938 januárjában háromszáz pengős államsegélyt bocsátott P. Kerkai Jenő rendelkezésére a szegedi katolikus legényegyletek szervezése és „emberbaráti működésének” támogatása céljából.⁶⁶⁹ Ennek a segítségnek is köszönhető, hogy a Hivatásszervezet már ebben az évben szert tudott tenni egy saját irodára a szegedi Dóm téren, és hivatásos titkárt is alkalmazhatott dr. Radnai Mikes egyetemi tanár személyében. Ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy itt nem a szervezet öncélú működéséről és infrastruktúra-építéséről volt szó: a tagdíjat, a szakszervezeti pénztárak iránti hagyományos bizalmatlanságra való tekintettel a lehető legalacsonyabban igyekezett megállapítani a vezetőség. A heti 10 filléres összeg meghatározása mellett azt az alapelvet is lefektették, hogy egyetlen hivatásos titkárának fizetése sem haladhatja meg egy szakmunkás mindenkori átlagjövedelmét. Ez az elv a Hivatásszervezet országossá válása után is mindvégig érvényesült.⁶⁷⁰

Természetesen nem a véletlen műve, hogy a Hivatásszervezetet a városvezetés és a nagypolitika is pártfogásába vette. Imecs György

⁶⁶⁷ *Hivatásszervezkedés*, 1939. június. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939. Ide kívánczik Varga László S. J. páter egyik szállóigévé vált mondása is, melyet többször több helyütt is idéztek: „Nem az a baj, hogy magántulajdon van, hanem az, hogy sokaknak nincs.”

⁶⁶⁸ A gyűlés előtti estén lampionokkal felszerelkezett, mintegy kétezer fős munkástömeg adott „szerenádot” a város főispánjának, polgármesterének, püspökének és hadtestparancsnokának. Ld. *A szegedi Hivatásszervezet három éve*, 20.

⁶⁶⁹ Levélváltás a Szegedi Katolikus Legényegylet támogatása ügyében. In: *VDCSMMT 1919–1944*. 290. sz. a) és b) irat. 573–574.

⁶⁷⁰ VIDA, 1990. 80.

főispán mellett ugyanis – aki egyben a NEP szegedi szervezetének vezetője is volt – Shvoy Kálmán (NEP), a város országgyűlési képviselője is támogatta a Darányi-kormány azon törekvéseit, amelyek az ellenzék, és főként a szélsőjobboldal támadásainak visszaszorítására, s ilyen módon a még Bethlen István által létrehozott konzervatív-jobboldali politikai rendszer egyensúlyának helyreállítására, illetve fenntartására irányultak. Több ponton találkoztak a szervezet elképzelései a korabeli kormányoknak a munkáskérdés megoldására irányuló terveivel is. Így például a korábban Gömbös Gyula, majd a Darányi Kálmán, de főleg Imrédy Béla és Teleki Pál miniszterelnökök által a baloldali szakszervezetek felszámolása érdekében szorgalmazott munkáskamarák felállítása, valamint az éppen aktuális kabinet munkabázisának kiszélesítése kapcsán.⁶⁷¹

Ugyanakkor a szervezet alulról építkező, munkástömegeket mozgósítani képes jellege komoly kritikát is kiváltott a kormányzati szféra és a hagyományos politikai elit részéről. Éppen ezért véleményünk szerint tézisünket, miszerint a magyar Hivatásszervezet sokkal inkább volt szakszervezeti ihletettségű mozgalom, mint bármelyik nyugat-európai társa, jól szemlélteti a következő sajtópolémia is. A kormányzat előtt a Hivatásszervezet jogosságát (és hasznosságát) a *Nemzeti Újság* 1939-ben több cikkben is igyekezett tudatosítani. Az egyik legfontosabb érv ezek során a sztrájkkérdés és a bérviták körüli, az egész gazdaság számára hátrányos következményekkel járó munkabeszüntetés rendezése volt. Noha számos „gondolkodó magyarban aggodalmakat ébresztett, hogy keresztény szellemű nacionalista szervezetek a szociáldemokráciától kidolgozott sztrájk eszközeivel küzdenek az emberségesebb munkafeltételekért”, a szerzők ezt mégis jogosnak és logikusnak látják. Hiszen a Hivatásszervezet számára – rendeltetésétől fogva – elfogadhatatlan, „hogy az iparban foglalkoztatott munkásság ne oly mértékben részesüljön az ipari fellendülés hasznából, mint a termelésben foglalkoztatott tőke.” Vagyis eltagadhatatlan a tény, hogy „voltak és vannak az ipari munkásságnak olyan jogos igényei, melyek még a mai gazdasági adottságok mellett is a vállalkozás természetes jogainak sérelme nélkül kielégíthetők.” Ezeket pedig a Hivatásszervezet karolta fel, hiszen „az igazság képviselte, kiállás érte mindenkit kötelez, akinek legfőbb életelve az erkölcsi törvény”. Mindezek tudatában a cikkírók egyértelműsítik: nem lehet a Hivatásszervezet szemére vetni, hogy a

⁶⁷¹ Vö. STRAUZS, 2011. 203–214.

pápai enciklikákban kirajzolt erkölcsi alapvetéseket igyekszik megvalósítani, hogy zászlajára tűzi az igazságosságot a munkássággal kapcsolatban, és emellett követeli az élhető körülményeket biztosító bért (az enciklikák szerinti családi bért). A cikkírók szerint káros hatása mindennek akkor lenne igazán, ha olyan szervezetek tömörítenék a munkásságot, amelyek „nem a szociális igazságosságot, a szeretet parancsát, az emberi méltóságot, a létjogot hangoztatják, hanem az erő, a tömeg, az indulat jogát.” Hiszen ha a kormányzat előtt nem a Hivatásszervezet képviselné a munkásságot, „akkor a szunnyadó szociáldemokráciától függetlenül lesznek olyan proletár-mozgalmak, amelyek tökézt kovácsolnak az anarchikus elégedetlenségből és mindent felüllicitálva, olyan magasra csigázzák fel a tömegek igényeit, amelyeket kielégíteni nemzeti jövedelmünk mai színvonalán képtelenség.” Vagyis konkludálhatjuk a szerző gondolatát: a Hivatásszervezet a kormányzat számára is megfelelő (szakszervezeti jellegű) partner lehet a bérkérdés rendezéséhez, és ha nem talál éber fülekre, akkor joggal alkalmazhatja a klasszikus munkásvédelmi eszközt, a sztrájkot.⁶⁷²

Az esetlegesen – elsősorban a gyártulajdonosok és a hagyományos „keresztény tisztviselői karban” – mutakozó negatív véleményekkel (sőt határozott megfogalmazás szerint „lelkük mélyéből fakadó” ellenszenvvel) szemben a korábban már idézett Havass Géza csanádpalotai segédlelkész mondta ki egyértelműen a Hivatásszervezet követeléseinek jogosságát: „A proletársors igazán a maga valóságában tapasztalható a munkásság körében. A társadalmi alacsonyrendűség érzése csak megerősítheti bennük ezt a beállítottságot, ha se testüknek, se lelküknek nincsenek megadva azok az emberi igény-kielégülések, melyek nemcsak a pusztá lét fenntartására vonatkoznak. (...) milyen lelkiállapotban lehet az a munkás, aki egész héten keményen robotol, vasárnap egy kis lakásban 8 v. 10-ed magával tölti el pihenő idejét és se szórakozásra, se lelki felüdülésre az eszközök teljes hiányában nincs alkalma?!”⁶⁷³

Éppen e gondolatmenetet erősítette és táplálta a *Hivatásszervezke-*

⁶⁷² Sztrájk és hivatásszervezet. *Nemzeti Újság*. XXI. évf. 142. sz. 1939. június 24. 1–2.

⁶⁷³ Havass Géza csanádpalotai segédlelkész levele Bajnok Kálmánnak, a Nagylaki Kendergyár igazgatójának, 1939. június 24-én. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939. Saját papi elhivatottsága szempontjából még hozzáfűzi: „Hogy tudjuk akkor mi papok megnyerni Istennek azt a lelket, akinek a testi szüksége oly kiáltó, hogy elnyomja a halhatatlan lélek minden megmozdulását a magasabb, a szebb igazságok és egyáltalában az Isten felé?”

dés című időszakos kiadvány is. Ebben egyértelműen megfogalmazásra került, hogy „a hazát igazán szolgálni és a nélkülözhetetlen több termelésben szívvel-lélekkel közreműködni csak jól fizetett, emberhez méltó gazdasági körülmények között élő, zavartalan háztartást vezetni képes munkás-családok tudnak!” Az ebből fakadó igazságos követelés pedig nem lehet más, mint „a szociális igazságosság szerinti igazságos bér és ennek egységes (kollektív) megállapítása az egész vonalon, ami a munkaadói karnak is az érdeke.”⁶⁷⁴

Természetesen a szervezet létrejötte ellen mind a baloldali marxista és osztályharcos alapokon álló szakszervezetek, mind a szélsőjobb-oldali radikális-nyilas szervezetek ágáltak, hiszen számukra komoly veszélyt jelentett az új típusú keresztényszociális munkásszervezet. Ebből a kvázi „féltékenységből” is jól leszűrhető, hogy a Hivatásszervezet a szociáldemokrata szakszervezetekhez és a nyilas párt-szervezethez hasonlóan alulról építkezve, a helyi erőket mobilizálva igyekezett teret nyerni.⁶⁷⁵ Mindemellett fontos adalék a nyilasokhoz fűződő viszonytal kapcsolatban, hogy P. Nagy Tőhötöm 1938. március 12-i naplóbejegyzése szerint egy helyi nyilasvezető felkereste P. Kerkait azzal, hogy az egyik megbeszélésükön felmerült a Hivatásszervezet két nappal későbbi munkásgyűlésének megzavarása, ám végül az ötletet elvetették. A megkeresés egyrészt jelezte, hogy a szociáldemokraták mellett a nyilasok is potenciális versenytársként tekintettek az új szervezetre, másrészt azt is érzékeltette, hogy ilyen módon igyekeztek kiváltani a lekötelezettség érzését a szervezőkben. Az esetleges közeledést, majd az ezt követő vélhető beolvasztási kísérletet Kerkai páter egyértelműen visszautasította. Meghívta a nyilas urakat, „hogy jöjjenek és zavarják meg a gyűlésünket, mert legalább alaposan elverhetjük őket; csak egy szavamba kerül, s legényeink úgy elverik magukat, hogy egy sem megy haza a saját lábán.”⁶⁷⁶ Majd a nagygyűlés során még egyszer nyomatékosította centrista, szélsőséges álláspontokat a keresztény hit alapján teljesen kizáró álláspontját: „(...) hajnalról álmodunk és reggelért dolgozunk

⁶⁷⁴ *Hivatásszervezkedés*, 1939. június. 1. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

⁶⁷⁵ A marxista szervezetek ellenakcióival kapcsolatban ld. A. SAJTI Enikő: *A munkásság bérharcai és küzdelme a Hivatásszervezet ellen Szegeden 1936–1939*. Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta Historica LIII. Szeged, 1975. 94.

⁶⁷⁶ *Beszélgetéseim Istennel. P. Nagy Tőhötöm naplói*. 1938. márc. 12-i bejegyzés.

szilárd hittel, amelyet nem rombolhat le semmiféle szovjet mennykő, de új pogány csizma sem taposhat el.”⁶⁷⁷

Ilyen előzmények után, 1938. március 14-én került sor a szervezet, hivatalos nevén a Szegedi Ipari Munkavállalók Hivatásszervezete zászlóbontására az Ipartestület nagytermében. Az egyház és a kormány ezúttal is kézzelfogható jelét adta támogatásának, a nagygyűlésen ugyanis – ahogy Radnai Mikes fogalmazott – addig „egyedülálló módon” egyszerre jelent meg Glattfelder Gyula csanádi püspök és Bornemissza Géza iparügyi miniszter is. Az esemény társadalmi presztízsét jelzi, hogy az említett magas rangú személyeken kívül megtisztelte jelenlétével az egybegyűlteket a szegedi közélet szinte valamennyi kiemelkedő alakja. A *Délmagyarország* című napilap híradása szerint az iparügyi miniszter kíséretében érkezett a rendezvényre Imecs György főispán és Buócz József rendőrfőkapitány-helyettes, míg Pálffy József, Szeged polgármestere, dr. Gelei József, a szegedi egyetem rektora, Rainer Ferenc, az iparkamara elnöke és Ruskó Sándor prelátus az első sorokban foglaltak helyet.⁶⁷⁸ A nagygyűlésen Bornemissza Géza iparügyi miniszter és P. Kerkai Jenő is a háromoldalú együttműködést, illetve a munkavállaló és a munkaadó viszonyába történő állami beavatkozás időszerűségét boncolgatta.⁶⁷⁹ A miniszter egy, a nagygyűlést követő informális meghallgatás során erkölcsi és anyagi támogatásáról biztosította a mozgalmat, míg Glattfelder Gyula megyéspüspök alig egy évvel később arról számolt be, hogy elégedett a Hivatásszervezet munkájával, és kijelentette: „(...) mindig a mozgalom mellett álltam, és a jövőben is mellette fogok állni.”⁶⁸⁰

2.8.2.2. A HIVATÁSSZERVEZET ORSZÁGOS KITERJESZTÉSÉNEK KÍSÉRLETE

A hivatalos megalakulást követően a szervezet az alapítók által már korábban megállapított elvek mentén kezdte meg működését. Ezek értelmében a Hivatásszervezet pártpolitikától független, tisztán

⁶⁷⁷ *Délmagyarország*, 1938. márc. 15. 3–4. és *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. március 15. 3.

⁶⁷⁸ *Délmagyarország*, 1938. március 15. 3–4.

⁶⁷⁹ Az 1929–33-as gazdasági világválság hatására az 1930-as években kiépülő totális államok, tekintélyelvű és liberális politikai rendszerek mindegyike valamilyen formában az állami beavatkozás mellett döntött. Ennek magyarországi előzményeiről Károlyi Gyula (1931–1932) és Gömbös Gyula (1932–1936) miniszterelnöksége, majd a Darányi-kormány alatt ld. EGRESI, 2008. 217–219.

⁶⁸⁰ Vö. *Beszélgetéseim Istennel. P. Nagy Tőhötöm naplói*. 1938. március 15-i és március 25-i bejegyzés. Illetve VDCSMMT 1919–1944. 297. sz. irat. 584.; valamint *Szegedi Új Nemzedék*, 1939. február 28. 4–5.

gazdasági érdekvédelmi alakulat, melynek szelleme „általános, keresztény és magyar”.⁶⁸¹ A *Hivatásszervezkedés* című időszakos kiadványban pedig a lehető legélesebben körvonalazták a szervezet lényegét: „A foglalkozást, szakmát, melyet egész életünkben űzünk, mi keresztények nem pusztán fizikai robotnak tekintjük, hanem emberi és nemzeti élethivatásnak. Tehát a Hivatásszervezet = krisztusi és hazafias szellemű vaserejű szakszervezet.”⁶⁸²

Ez utóbbi megfogalmazás is egyértelművé tette: a Hivatásszervezet a nagyobb hivatásrendi érdekkiegyenlítés helyett a kisebb közös érdekcsoportot alkotók érdekeinek védelmére, és ezen keresztül az igazságos jövedelemelosztás gyakorlati megvalósítására helyezte politikájában a hangsúlyt. Programjának kidolgozói szerint hosszú az út az egyház organikus társadalmi szemléletmódjában megfogalmazott tőke és munka szükségszerű egymásraltaltságáig. A meglévő gazdasági érdeellentéteket a munkaadói és a munkavállalói oldal képviselői között – a gazdasági élet alapvető törvényszerűségei miatt – nem lehet pusztán a pápai körlevél által javasolt módon a keresztényi szeretetre alapozva megszüntetni, mivel azok a munkaadók, akik így tesznek, versenyhátrányba kerülnek a többi munkáltatóval szemben. Ennek nyomán a szűkebb szakmai érdekközösségek által kialakítandó, horizontális és vertikális irányú működést egyaránt kifejtő érdekvédelmi alakulatok, illetve az ezeket magukban foglaló munkáskamarák létrehozását javasolták a munkásság összes anyagi, továbbá egészségügyi, emberjogi, esetleg kulturális érdekeinek szolgálatára és védelmére. Érvelésük lényege, hogy a munkaadók és munkavállalók között fennálló gazdasági érdekkülönbséget csak a szociális igazságosság megvalósítása esetén lehet feloldani. Ez pedig meglátásuk szerint csak úgy lehetséges, ha az említett felek saját érdekeik érvényesítésekor egymástól függetlenül, cselekvőképességük teljes birtokában vannak. Ezért is kívántak élni a szakszervezetek mindenkor eszköztárának egészével érdekeik és céljaik keresztülvitele érdekében, ha a munkaadói oldal nem mutat partneri hajlandóságot.

A szervezet munkásvédelmi és a pápai enciklika értelmében alulról, önként építkező jellegét dokumentálja véleményünk szerint a Hivatásszervezet által 1939-ben többször is használt jelszó „Munkauzsora ellen, szociális igazságért!” Erre hivatkozott például P. Hunya Dániel S. J. is, aki a szegedi szervezet új-nagylaki munkásgyűlésének volt az

⁶⁸¹ *A szegedi Hivatásszervezet három éve. 2.*

⁶⁸² *Hivatásszervezkedés*, 1939. június. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

egyik vezérszónoka P. Nagy Töhötöm mellett, 1939. június 18-án. Beszédében kiemelte, hogy a szervezkedés célja nem a munkásság „paradicsomi sorsának” elérése, hanem az „emberi mivoltunkhoz méltó sors” megteremtése. A szervezet jellegét bemutatva hangsúlyozta, hogy „nem véres szájjal és erőszakkal” kívánják a munkásság jogos követeléseit megvalósítani, hanem „törvényadta jogainknak okos érvényesítésével.”⁶⁸³

Ezek egyik eszköze a „bázismunka” volt, vagyis a Hivatásszervezet munkatársai, elsősorban a négy titkár (Dr. Radnai Mikes, Dr. Olti Vilmos, Rakoncay Márton és Horváth Géza) folyamatosan kereste a munkáskerületek problémáit. Ennek jellegzetes formája volt a „kiteleplülés” egyes községekbe „panaszfelvételtre”, amikor is a kiküldöttek „kis csoportokkal való beszélgetés formájában (...) magánházakban vagy kocsmákban” ismerkedtek meg a munkásság gondjaival. Mindennek során részükről „semmiféle agitáció” nem történt, „tisztán adatgyűjtés és a munkásság hangulatának lecsillapítása.”⁶⁸⁴ Klasszikusan a panaszok felvételét követően „közvetlenül a gyárhoz fordulnánk, azok orvoslását kérnénk, és egyúttal bejelenténénk a Hivatásszervezet megalakulását, a szervezet elismerését és figyelembe vételét egyenrangú tárgyalófélként”. Radnai Mikes főtitkár is tisztában volt ugyanakkor az ellenérzésekkel: „eleinte persze prüsszögni fognak, de mi mint Szegeden is történt, fölvilágosítjuk, meggyőzzük és betörjük őket.” A munkások védelme is fontos szempont volt a helyi szervezetek megszervezése során. „Kezdetben minden nevet titokban tartunk, ahonnan információkat szereztünk, de később, mikor a csoport megalakult, kifejezetten bejelentjük a gyárnak a vezetőséget és ezekkel szemben vállaljuk a felelősséget és a közösséget.”⁶⁸⁵

A Hivatásszervezet tehát egy széles, átfogó mozgalom kialakítására törekedett. A munkásság megnyerése érdekében aktív érdekvédelmi tevékenységet folytatott és 1938 nyarára már komoly eredményeket tudott felmutatni. Ekkorra a kisipari munkásságnak közel 70%-a csatlakozott a szervezethez, akik mintegy tizenkét szakosztályban folytatták tevékenységüket, és a kefégyári, majd a kenderfonógyári

⁶⁸³ P. Hunya Dániel S. J. beszédének leirata. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

⁶⁸⁴ Radnai Mikes felirata a Csanádpalotai Főszolgabíróságra, 1939. június 23-án. 430/1939 Dr.R.Sz. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

⁶⁸⁵ Radnai Mikes főtitkár levele Havass Géza csanádpalotai segédlelkésznek, 1939. június 1-én. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

dolgozók csatlakozásával a gyári munkásság körében is elindult a szervező munka. A megszorodó teendők kézzelfogható jeleként a nyár végére a Dóm téri szervezeti központ és irodahelyiség immár szűknek bizonyult, így a Hivatásszervezet a Korona utca 29. szám alatti új, emeletes székházába költözött.⁶⁸⁶ A gyors sikerhez nagyban hozzájárult, hogy 1938. május 1-jei hatállyal életbe lépett a szervezet első önálló kollektív szerződése is, amely amellett, hogy átlagosan 30-70%-os béremelést biztosított a Bádogos Vízvezeték és Központi-fűtést szerelő és berendező Szakcsoport kötelékébe tartozó munkásoknak, rögzítette a túlóradíj és az akkordbér⁶⁸⁷ mértékét is. A munkaadók és a munkavállalók között felmerülő vitás kérdések rendezésére az elbocsátás és a munkabeszüntetés tiltása mellett – a XI. Pius által megfogalmazott hivatásrendi eszme jegyében⁶⁸⁸ – négytagú, paritásos alapon működő bizottság felállítását irányozta elő a megállapodás, azzal a kitételrel, hogy amennyiben a felek az elnök személyében nem tudnak megegyezni, a tisztségre a mindenkori iparhatósági biztost kell felkérni.⁶⁸⁹

Bár tevékenységét mindvégig a munkaadóval való megegyezés, s nem az osztályharc szellemében végezte, a munkásság bizalmának elnyerése érdekében – mint arra fentebb is utaltunk – olykor, felülmelkedve elvein, hajlandó volt sztrájk szervezésére is – különösen, ha az már ki is robbant. A Hivatásszervezet az első munkabeszüntetést 1938. május elején a kárpitos szakmában szervezte, mivel az ágazatban Szegeden évek óta nem volt béremelés, s az erre irányuló, két héttel korábban megkezdett tárgyalások eredménytelenek voltak. A tizenegy üzem 29 munkására kiterjedő háromnapos sztrájk, amely szokatlan forгатókönyve miatt még a fővárosi lapok érdeklődését is felkeltette, 1938. május 4-én egy, a szegedi Fogadalmi templomban megtartott misével kezdődött, s még ugyanezen a napon országos viszonylatban elsőként az egyetemi és főiskolai hallgatóság szimpátiatüntetésével folytatódott.⁶⁹⁰ A megegyezés végül az iparügyi minisztérium által kiküldött miniszteri biztos, Regös Ferenc köz-

⁶⁸⁶ *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. augusztus 5. 5.

⁶⁸⁷ Meghatározott munkafeladatra, munkamennyiségre, megállapodás alapján fizetett teljesítménybér.

⁶⁸⁸ „A rendi testületek ugyanakkor a szakmának vagy foglalkozásnak munkaadó- és munkásszervezeti képviselőiből tevődnek össze. Ezek mint valóságos és sajátos állami szervek vagy intézmények a szakszervezetek fölött állnak s közös ügyeikben egyeztetnek, határoznak. A munka leállítása (sztrájk, kizárás) tilos. Ha a felek megegyezni nem tudnak, a hatóság dönt.” *Quadragesimo anno*

⁶⁸⁹ *Hivatásszervezkedés*, 1938. 1. sz. 4.

⁶⁹⁰ *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. május 5. 3.

vetítésével született meg, és 20-90%-os béremelést irányzott elő a kárpitós szakmában dolgozó szegedi munkások számára.⁶⁹¹ Ez azonban még csak a kezdet volt. 1938 nyarától megkezdődött a gyári munkásság beszerzése is, és az év végére 51 szakosztályban már 6330 munkás tartozott a Hivatásszervezet égisze alá, a sajtófelületét biztosító *Szegedi Új Nemzedék* című napilap pedig hétről hétre újabb hivatásszervezeti akciókról tudósított.⁶⁹²

Az első sikereket követően, 1938 és 1939 őse között a Hivatásszervezet saját kimutatása szerint Szegeden 55 bérmozgalmat szervezett önállóan, további 22-t pedig részben, s ezek kivétel nélkül bérjavítással, és/vagy egyéb kedvezmény kivívásával végződtek. A szegedi munkásság anyagi boldogulása érdekében a bérmozgalmak szervezése mellett komoly munkát végzett a Hivatásszervezet az érdekvédelem más területein is. Számos lépést tett többek között a hivatalos legkisebb bértervezetek elkészítése, szakszerű összeállítása és előterjesztése ügyében, illetve a már megállapított minimális bérek akár visszamenőleges kifizetése, a törvényes fizetési szabadság és a hozzá kapcsolódó jogos járandóság megadása, a családi bérpótlékokhoz és a munkanélküliséggel járó illetményekhez való hozzájutás érdekében, sőt szövetkezetet állított fel, amely a munkásoknak a kereskedelmi forgalomban előforduló árnál olcsóbban adta az alapvető szükségleti cikkeket. Ezenkívül igyekezett érvényt szerezni a munkás-egészségvédelmi előírásoknak, továbbá ingyenes jogi tanácsadással vagy jogi képviselőt biztosításával segítette a munkásokat, például a munkahelyükön őket érő, emberi méltóságukat sértő bánásmód megszüntetése, illetve szankcionálása tárgyában. A bérvédelem, illetve a munkások jogainak érvényesítése mellett nagy figyelmet fordított a Hivatásszervezet az érdekeltségébe tartozó munkások szakmai fejlődésére is. Ennek jegyében több szakmai tanfolyamot és előadást, valamint műhelylátogatásokat és tanulmányi kirándulást is szervezett tagsága számára az Iparügyi Minisztérium támogatásával. Mindezek mellett igyekezett biztosítani a Hivatásszervezet az általa beszerzett munkások közösségének összetartását, illetve művelődését elősegítő alkalmakat is, kultúrestek, közös

⁶⁹¹ *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. május 7. 4

⁶⁹² A Hivatásszervezet elsősorban a textilgyárakban volt aktív és sikeres, amit igazol Földes Mihály, az SZDP és a szakszervezeti Bizottság szegedi titkárának 1938. december 20-i jelentése: „Szegedi viszonylatban tökéletesen elveszítettük a csatát a textiles szervezkedés terén.” BALOGH, 1998. 86. és A. SAJTI, 1975. 96.

vacsorák, bálók, táncestek, ünnepi összejövetelek előkészítése és lebonyolítása révén.⁶⁹³

A látványos eredmények arra készítették a szervezet vezetőit, hogy hosszas előkészítés után kiterjesszék tevékenységét az ország egészére. Erre vonatkozóan már az 1938. november 6-i nagygyűlésen megfogalmaztak követeléseket. Így – néhol radikális hangvétel mellett (például az ország társadalmi viszonyait „szociális mocsárként” aposztrofálva) – Imrédy Béla miniszterelnöktől követelték a 48 órás munkahétnek és a legkisebb munkabéreknek minden iparágban és a kereskedelembe való országos érvényű bevezetését, szorgalmazták külön ipari rendőrség és a munkáskamarák mielőbbi felállítását, valamint a földreform megvalósítását is.⁶⁹⁴ Mindeme szándékuk nyomtatékosítására Kerkai páterék 1938 végén előbb Miskolcon és Debrecenben, majd 1939 márciusában Budapesten is útjára indították a hivatásszervezeti mozgalmat. A szervezet Budapesten tíz nagygyűlésből álló tömeggyűlés-sorozattal adott magáról hírt, néhány nappal később pedig – némi agitációs felhanggal – már arról számolt be az *Új Nemzedék*, hogy a fővárosban 53 munkásszakosztálya működik, az agitátorképző tanfolyamokon 250 főt képeznek, a Hivatásszervezet kiadványai pedig több ezer példányban forognak közkezen.⁶⁹⁵ Végül a hónap végén – Imrédy Béla miniszterelnök hathatós támogatásának is köszönhetően – megalakították az immár világi irányítással működő Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetét, melyet a belügyminiszter 1939. március 30-án 106.285/1939/VII. számú rendeletével hagyott jóvá.⁶⁹⁶ A szervezet elnöke Meggyesi Sándor tanító, a Szlovenszkoí Katolikus Egylet aktivistája és a KALOT főtítkárhelyettese lett. Alelnökként Mednyánszky Miklós ügyvéd a szellemi dolgozókat, Radzik János műszerész az ipari munkásságot, Pernecky József földműves pedig az agrárnépességet képviselte.⁶⁹⁷ Ezzel ugyan formailag a főváros vált a szervezet hivatalos központjává, és tevékenysége az ipar mellett kiterjedt az agráriumban és az értelmiségi szakmákban dolgozók érdekvédelmére is, szilárd bázisa

⁶⁹³ Vö. A szegedi Hivatásszervezet három éve. 14–15.

⁶⁹⁴ Ld. erre részletesen: Szegedi *Új Nemzedék*, 1938. november 8. 7. és 1938. november 16., valamint CSÉPÁNYI Dezső: *A hivatásszervezet története 1938–1939*. Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. XI. Szeged, 1973.

⁶⁹⁵ Szegedi *Új Nemzedék*, 1939. március 4. 4. és 1939. március 7. 5.

⁶⁹⁶ *Új Rend*. 1939. április 5. 1.

⁶⁹⁷ BALOGH, 1998. 87.

továbbra is Szegeden volt, és tagozatai közül is csak a már korábban is meglévő ipari működött látványosan.⁶⁹⁸

A szervezet helyenként kiemelkedő sikere elsősorban alapítói és vezetői, Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm jezsuita páterek fáradhatatlan szervező munkájának és azon felismerésének köszönhető, hogy a korabeli Magyarországon, ahol az összlakosság majd' 65 százaléka vallotta magát a római katolikus felekezet követőjének, a kifulladásban lévő keresztényszociális mozgalom mellett igény mutatkozhat egy katolikus elvi alapokon nyugvó, ám szervezetenként az egyháztól teljesen független, így világnézeti szempontból a társadalom valamennyi tagja számára nyitott gazdasági-szociális érdekvédelmi szervezetre. A sikerben véleményünk szerint annak is nagy szerepe volt, hogy a Varga László S. J. szellemi útmutatása mellett tevékenykedő szegedi jezsuiták nemcsak magukévá tették a XI. Pius által meghirdetett modern társadalomszervezési elveket, hanem annak megvalósítására nézve kidolgozott, távlatos programmal rendelkeztek, melynek az általuk képviselték érdekvégyesítésére vonatkozó pontjai közül az adott körülmények között a lehető legtöbbet a gyakorlatban is igyekeztek érvényre juttatni. Ebben komoly szerepe volt a szakszervezetekéhez hasonló agitációs, valamint érdekképviseleti munkának, mely keretébe – szükség esetén – a munkabeszüntetés mint ultima ratio is bekerülhetett.

A belső feltételek mellett természetesen komoly előnyt jelentett a Hivatáásszervezet számára, hogy a katolikus püspöki karnak a hivatásrendi mozgalmakkal szemben tanúsított elutasító magatartása ellenére maguk mögött tudhatták Glattfelder Gyula Szeged-csanádi püspök pártfogását, és ami még ennél is fontosabb, a korszak miniszterelnökei, Imrédy Béla és Teleki Pál is támogatták törekvéseiket. Az 1939-es, illetve az azt követő visszaesés többek között éppen annak tudható be, hogy a megelőző év második felétől éles ellentét alakult ki a szervezet vezetői és az egyre inkább radikalizálódó Imrédy között, Teleki rövid kormányzása alatt pedig nem jutott elég idő az országos szervezet kiépítésére, a feladatok hatékony elosztására, míg végül a kormányfő 1941-es halála, és hazánk belépése a második világháborúba, a hivatásrendi szervezetek összefogására irányuló,

⁶⁹⁸ A Hivatáásszervezet ipari tagozata 1939. júniustól októberig – saját kimutatása szerint – 71 érdekvédelmi, illetve kollektív bérkövetelési ügyben járt el, melyek ugyan az ország egész területére kiterjedtek, közülük azonban 34, azaz mintegy a „mozgalmak” fele Szegeden zajlott le. GERGELY, 1999. 171.

folyamatosan meg-megújuló törekvések ellenére, végleg megpecsételte a Hivatásszervezet sorsát.

Összességében ugyanakkor hatása nem volt elhanyagolható. Működése pártok feletti és felekezetfölötti volt. Ennek köszönhetően öt év alatt egy újfajta, országos szakszervezetté fejlődött, közel 100.000 taggal és 20 városi, illetve megyei titkársággal. A szervezet elismerését az is jelezte, hogy – a kisebb súrlódások és ellentétek dacára is – a Giesswein Sándor által alapított első győri keresztényszociális szakszervezet is beolvadt a Hivatásszervezet keretei közé.⁶⁹⁹ A szervezet jelentőségét szintén jól bizonyítja, hogy a diktatúra időszakában kétszer is feloszlatták: még 1944 során a nyilas kormányzat hozott döntést a Hivatásszervezet megszüntetéséről, majd 1945-ben a kommunista hatalom is hasonló álláspontra helyezkedett.

Mint arra a következő fejezetben rá kívánunk mutatni: Nyugat-Európa 1945 utáni történetében a katolikus egyház társadalmi tanítása nagymértékben járult hozzá a modern piacgazdasági és államszervezési modell kialakításához. Döntő volt e tekintetben az a négy alapelv, mely a két világháború közötti törekvésekben a magyar Hivatásszervezet dokumentumaiból is visszaköszön: a személyiség elve, vagyis hogy az individualista és a totalitárius tanítással szemben az ember személyi méltósága a döntő tényező; a szolidaritás elve, vagyis hogy az egyének másokkal együtt vannak jelen a társadalmi-gazdasági folyamatokban és ezáltal a felelősségen is osztoznak; a szubszidiaritás elve, vagyis az egyének és kis csoportok önrendelkezése olyan ügyekben, melyeket hatékonyabban tudnak ellátni, mint a közösség egésze; valamint a közjó elve, vagyis az állam partner a társadalmi csoportok fejlődésében, és segítségével a partikuláris érdekek háttérbe szoríthatók a közösség egészének érdekével szemben. Hazánkban azonban a második világháború során ez a keresztény humanista alternatíva elbukott a létrejövő nyilas, majd sztálinista totalitárius állammal vívott küzdelemben. A meghatározó gondolkodók, ahogy azt a korábbi életutak tanulságaként is láthattuk, vagy azonnal távoztak az országból, vagy a folyamatosan kiépülő diktatúra nyomására vonultak előbb belső, majd külső emigrációba. A kereszténydemokrata politizálás számára legkésőbb 1948 után Közép-Európa szovjet megszállás alatt sínylődő részében nem maradt lehetőség.

⁶⁹⁹ VARGA József: Keresztényszociális mozgalmak Magyarországon. *Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata*. 1993/12–13. 447–490. Itt: 486–488.

IV. KITEKINTÉS: A VÁLSÁGKORSZAK EURÓPAI FELOLDÁSA – A „NEOKORPORATÍV” ÁLLAM-MODELL

A második világháborút követő európai fejlődésmenet ismételten alapvető változásokat hozott mind a politikai határok, mind az egyes országok társadalmi-gazdasági berendezkedése tekintetében. Úgy tűnt, a kialakuló új világrend egyik oldalán igyekeztek a liberális eszmék feltámasztásával meghaladni a két világháború közötti tudományos diskurzust, és elvetni annak autoriter és totalitárius ideológiákban diszkreditált vonásait, míg a másik oldalon éppen nem a liberalizmus megerősítését tűzték a politikai ideológusok zászlajukra. A szovjet Vörös Hadsereg által megszállás alatt tartott és a kommunista pártok által diktatórikus eszközökkel irányított közép- és kelet-európai országok fejlődésmenete élesen elvált a hagyományos polgári fejlődés pályájára visszakanyarodó nyugat-európai országokétól. Az államosítás és a központosított tervgazdálkodás körülményei között a centralizált társadalomirányítás nem hagyott kibontakozási lehetőséget az érdekegyeztetési mechanizmusok és a modern társadalmi-gazdasági érdekképviseltek kiépülése számára. Ezáltal ezek az országok, fejlődésükben megakasztva, kiszakadtak a nemzetközi folyamatokból, és izolált körülmények között egy diktatórikus állammodell kísérleti alanyaivá váltak.

Ezzel szemben – ha a felszíni liberális szövegek mögé nézünk – úgy Nyugat-Európa 1945 utáni társadalmi-gazdasági folyamatainak jellege és iránya esetében kimutathatóak bizonyos kapcsolódási pontok, kitapintható egyfajta folytonosság az 1918–1945 közötti szervezetek és intézmények, valamint az állam és társadalom kapcsolatrendszerében. A magát kifejezetten a két világháború közötti diktatórikus-totalitárius elméletekkel szemben meghatározó, sok elemében liberális indíttatású pluralizmus létrejöttével a kezdetektől megfigyelhető volt az érdekek szervezett megjelenítésének, a társadalmi-szociális feszültségek enyhítésének, a gazdaság állami keretek általi szabályozásának törekvése is. A nyugat-európai tár-

sadalmak változásainak eredményeképpen egyre inkább azok az új jelenségek kerültek a tudományos vizsgálódás középpontjába, melyek valamilyen formában kötődtek a gazdasági-társadalmi interakció növekvő szervezettségéhez, az állami beavatkozás kérdéséhez, illetve az érdekközvetítés és érdekkiegyenlítés új módszereihez. A pluralizmussal vitába szálló elméletek egyik legfontosabb alaptétele az volt, hogy a korábbi állításokkal ellentétben a második világháború utáni Európában sem a politikában, sem pedig a gazdaság rendszerében nem jelent meg „univerzális valóságként”, illetve a fejlődés végeredményeként a liberális pluralizmus. Az empirikus kutatás emellett arra is rámutatott, hogy a liberális-pluralista elképzeléseket leginkább követő országok fejlődésükben gyakran elmaradtak azok mögött, amelyek teret engedtek a különböző társadalmi érdekcsoportok kollektív (megszervezett, korporatív) fellépésének.

A liberális eszmerendszer számos vezető gondolkodója eltávolodott a libertárius szabadelvűség vadhajtásait jelentő jelenségektől, és közeledett mind a szocialista eszmék társadalmi érzékenységéhez, mind a konzervatív körök közösségpártiságához. A baloldali táborban – a szovjet fejlődés egyre nyilvánvalóbb embertelensége által megerősítve – előtérbe került egy, a piacgazdaságot, a magántulajdont és az emberi méltóságot is elfogadó balközép szociáldemokrácia, míg a konzervatív oldal is alaptézisként fogadta el a liberális szabadságjogok kánonját. Sőt a korábbi korszak pápai enciklikái az egyház modern társadalmi tanításának kidolgozásával az emberi szabadság új katolikus felfogását alapozták meg. Ezzel lehetővé tették az emberi szabadság önrendelkezésékként való meghatározását, és ennek alapvető következménye lett a demokratikus politikai rendszer szükségességének levezetése. Ez végérvényesen a második világháború végére került megfogalmazásra: „XII. Pius pápa 1944-es karácsonyi beszédében kifejezésre juttatta, hogy kellő szellemi és erkölcsi alkattal a demokrácia eszközrendszere megfelelően működtethető. Jacques Maritain neotomista filozófus, az emberi jogok élharcosa 1943-ban New Yorkban megjelent könyvében hitet tett a keresztény demokrácia mellett. »Kereszténység és demokrácia« című tanulmányát magyarul a *Vigília* 1946-os és 1947-es évfolyamai közölték. Maritain munkáját azután New Yorkban magyarul éppen Barankovics István jelentette meg. A magyar viszonyokra világít rá, hogy az ehhez az

uralkodó eszméhez kapcsolódó Barankovics Párt taktikai okokból a »keresztény« jelzöt kiiktatta a nevéből.⁷⁰⁰

A korszakban a liberális személyi szabadságjogok és demokratikus alapelvek iránti nyitás azért is tűnt könnyebbnek, mert a „neoliberalizmust” nem terhelte a ma ismert fogalom körüli negatív konnotáció. A liberális gondolat megújításában érdekelték elsősorban a német nyelvterület liberális gondolkodói köréből kerültek ki, különösen a Freiburgi Iskola, valamint az emigrációba kényszerült Alexander Rüstow, és mindenekelőtt Wilhelm Röpke sorolhatók abba a körbe, akik a történelmi tapasztalatok alapján egy új, liberális, ám szociálisan elkötelezett és a társadalmi érdekiegyenlítést zászlajára tűző gazdasági, társadalmi, állami szféra kialakítását óhajtották. A Walter Eucken (1891–1950) által a nemzetiszocialista diktatúra éveiben elindított értelmiségi diskurzus résztvevői felismerték, hogy az emberi hatalomvágy és a monopóliumok uralma okozta többek között a manchesteri kapitalizmus első jelentős válságát.⁷⁰¹ A német történelmi iskolával szembeni kritika alapján dolgozták ki a működőképes és egyben emberhez méltó gazdasági rend elméletét.⁷⁰² Ennek a rendnek feltétele a pontosan körülírt állami szabályozás és az állampolgárok fokozott személyes elkötelezettsége. A korabeli közgazdasági felismerések és a két világháború tapasztalata alapján elvetették az átfogó állami beavatkozást, mely korlátozta az egyén döntési és cselekvési szabadságát. De ugyanakkor kritikával viszonnyultak a piac korlátlan érvényesülésével szemben is. A keresztény szociális tanítást szem előtt tartva szükségesnek ítélték a hatékony törvényi keretfeltételek meglétét, és lehetőséget tartották az állam korlátozott megjelenését beavatkozásával a piacon – különösen a szociális kiegyenlítés érdekében. Ez az ún. „ordoliberalis koncepció” összekapcsolta a személyes szabadságot a gazdasági hatékonysággal és a társadalmi kötelezettségvállalással. Az ordoliberalisok egyaránt elvetették tehát a gazdaságban működő erők teljesen szabad játékának, valamint a semmivel sem törődő államnak a hagyományos libertárius elképzelését, továbbá a túl hatalmas és mindenbe bele szóló, a polgárok szabadságát és felelősségét korlátozó állam etatis-

⁷⁰⁰ FRENYÓ, 2013. 93.

⁷⁰¹ OSWALT, Walter: Was ist Ordnungspolitik? In: EUCKEN, Walter: *Ordnungspolitik*. Szerk. OSWALT, Walter. Münster, 1999. 59–96. Itt: 82.

⁷⁰² Vö. WILLGERODT, Hans: Der Neoliberalismus – Entstehung, Kampfbegriff und Meinungsstreit. In: *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Band 57. (2006). 47–89.

ta-szocialista elképzelését.⁷⁰³ Olyan szabadságon alapuló gazdaságot akartak, amely az önállóan és önmagával szemben felelősségteljesen cselekvő ember működése révén bontakozhat ki. A cél az volt, hogy ez az ember szabadon valósíthassa meg önmagát, és alkotó képességével értéket teremtsen az állam által meghatározott gazdasági rend keretén belül. Az ordoliberalis közgazdászok és államfilozófusok célja tehát egy olyan társadalmi-gazdasági alkotmány létrehozása volt, amelynek középpontjában újra maga az ember áll teljes szabadságával és egyben felelősségével, másrészt pedig a dinamikusan fejlődő gazdaság mint ennek kibontakozási terepe.⁷⁰⁴

Ezek a hatások összekapcsolódtak a konzervatív táboron túl is egyre ismertebbé váló Carl Schmitt (1888–1985) filozófiájával és államelméletével. Elképzelései szerint a pluralizmusban követett kiegyenlítési politika csak akkor lehet sikeres, ha a társadalmi csoportok alávetik magukat az állam szuverén tekintélyének. Az egymással szemben szerveződő érdekek ugyanis a történelmi tapasztalatok alapján sok esetben nem bizonyulnak kibékíthetőnek, a versengés révén megoldhatónak.⁷⁰⁵ Ilyenkor szükség van egy kimagasló rendezési elvre, ami pedig az államnak jár; feladata e tekintetben különösen az önálló jogköri funkciók és a hatalom gyakorlásának védelme. Ha ez nem így lenne, az állam csak egy lesz a konfliktus során a számos egyesülés/szövetség között, és az egyén maga választhat, hogy lojalitását melyik egyesülésnek ajánlja fel, ahelyett, hogy egyértelműen az állam mellett állna ki. Az államiság elvesztésével szemben csak a hivatalnok-állam és az államelnök kompetenciáinak erősítése hathat.⁷⁰⁶ Vagyis e megközelítésben az állam vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen, a tárgyalások, egyeztetési mechanizmusok során is domináns félként kell fellépnie.

Mindezek az elméletek számos nyugat-európai országban elősegítették egy jelentős, aktív mezoszféra kialakulását; az ilyen típusú államokban mind a mai napig megfigyelhető azoknak a gondolkodóknak a hatása, akik a két világháború közötti társadalmi-gazdasági megújulás (hivatásrendi) elméletei mögött álltak. Összességében elmondható: a társadalmi béke, a gazdasági stabilitás Európa nyugati részében a második világháború után szorosan összekapcsolódott a

⁷⁰³ Ld. RÖPKE, Wilhelm: *Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*. Erlenbach-Zürich, 1946. 77–78.

⁷⁰⁴ TAENZER, Uwe: *Soziale Marktwirtschaft: Grundlagen und Aufgaben*. Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung, Stuttgart. 1992. 95.

⁷⁰⁵ Vö. G. FODOR, 2009. 21–22.

⁷⁰⁶ Ld. SONNBERGER, 1983. 28–30.

szervezett érdekek megjelenésével, a piac jogszabályok közé szorításával, az intézményesített érdekegyeztetési folyamatokkal. Ezek a pillanatnyi csoport- és pártérdekektől függetlenül a konkordanciát, a partikuláris osztályérdekek helyett a közjót helyezték előtérbe. Emellett megjelent a szubszidiaritás, mely révén az egyes társadalmi csoportok önkormányzatiságát teremteték meg, illetve, mely a szabad versenyt egy erkölcsi normarendszer keretein belül tartotta megvalósítandónak. A francia, német és olasz kereszténydemokrácia nem tudott elvonatkoztatni a pápai tanítástól, még ha azt igyekezett is felekezetek feletti jelleggel és elsősorban szekularizált társadalmi-gazdasági értékekkel felruházni. Ezek nélkül az alapértékek nélkül elképzelhetetlen a modern Európa működése, és feldolgozhatatlan a szociális piacgazdaság modelljének megjelenése a nyugat-európai országokban. Az osztrák államban a politikai elit tagjai között több, a hivatásrendi modellben komoly szerepet betöltő értelmiségit találunk, akik az érdekképviseltek együttműködésével kívántak új lendületet adni az 1955-ben újjászülető független államnak. Emellett az Ibériai-félszigeten – szinte változatlan formában – továbbéltek a két világháború közötti időszak modelljei, és csak az 1970-es évek közepétől indult meg demokratizálódásuk és a társadalmi-gazdasági struktúrák átalakítása az akkor már tetőpontjára jutó „neokorporatív modell” szellemében.

Az első szintéziskísérlet az ordoliberalisok és a rendi gondolat hívei között ugyan mind Otto Veit (1898–1984) munkásságában,⁷⁰⁷ mind Karl Paul Hensel (1907–1975) gazdaságfilozófiai tanulmányaiban,⁷⁰⁸ mind a másik oldalon Oswald von Nell-Breuning gondolataiban⁷⁰⁹ nagyon távolinak tűnt. A hidat azonban különösen az olyan konzervatív liberálisok tudták a két fél között létrehozni, mint Alfred

⁷⁰⁷ VEIT, Otto: *Ordo und Ordnung. Versuch einer Synthese*. In: *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Band 5. (1953). 3–47.

⁷⁰⁸ HENSEL, Karl Paul: *Ordnungspolitische Betrachtungen zur katholischen Soziallehre (im Sinne der päpstlichen Enzykliken Rerum Novarum und Quadragesimo Anno)*. In: *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Band 2. (1949). 229–269.

⁷⁰⁹ NELL-BREUNING, Oswald von: *Können Neoliberale und Katholische Soziallehre sich verständigen?* In: *Wirtschaftsordnung und Staatsverfassung, Festschrift für Franz Böhm zum 80. Geburtstag*. Szerk. SAUERMAN, Heinz – MESTMÄCKER, Ernst-Joachim. Tübingen 1975. 461–470.

Müller-Armack vagy éppen Wilhelm Röpke (1899–1966),⁷¹⁰ akik mélységeiben is ismerték a katolikus szerzők, különösen Johannes Messner paritásos érdekegyeztetésről vallott álláspontját. Röpke már az 1930-as években tanulmányozta az egyházi írókat, és a gazdasági válság, a totalitárius állam, valamint az individualizmus túlkapásai láttán kereste a kapcsolatot a szolidarizmus és a liberalizmus között. Saját formálódó nézetei során „Röpke sorra vette, s keserű hangon elutasította az akkori gazdasági, társadalmi, szellemi élet számos jelenségét. A gazdasági növekedés és a termelékenység kultuszát, a bulvársajtót, a diszkréció, a tapintat és a magánszféra hiányát; a táj, a természet és a környezet lerombolását a technizálás és anyagi haladás jegyében; a pesszimizmust, a relativizmust, a jakobinus jellegű abszolút demokráciát, a morális normák korlátai nélkül értelmetlenné, sőt perverzé váló szabadságot; az oktatás doktriner egalitarizmusát, amely nem veszi tudomásul, hogy a tehetség ritka, és öngyilkos módon túlhajtja a demokratikus doktrínát, a képzés egyoldalúságát, specializáltságát...”⁷¹¹ Vizsgálódásai nyomán az ordoliberalisok és a rendiség hívei között a moralitás, az etikai megfontolások, a személyes felelősségvállalás, a monopóliumok felszámolása, az elszegényedett társadalmi csoportok felkarolása és a paritásos érdekegyeztetés közös pontokként körvonalazódtak.⁷¹² Mindebben annak is szerepe volt, hogy a katolikus egyház az elő-

⁷¹⁰ Röpke érettségi vizsgáit követően egyéves nyugat-franciaországi katonai szolgálatot teljesített a Nagy Háborúban, majd a béke beköszöntével a göttingeni, a tübingeni és később a marburgi egyetemen hallgatott jog- és államtudományt. Sikeres előmenetelének köszönhetően már 1921-ben Marburghban politikatudományból doktorátust szerzett, és 1922-ben habilitált politikai gazdaságtanból. Tudományos munkássága elismeréseként 1924-ben a német nyelvterület legfiatalabb egyetemi magántanárává nevezték ki Jénába. Oktatott Grazban, vizsgálta a gazdasági átalakulás kérdéseit az Egyesült Államokban, majd alma materében, Marburghban lett 1929-től egyetemi oktató. Több náciellenes megnyilvánulása miatt a Machtergreifung után az első közt távolították el az egyetemről. Előbb Hollandiába, majd Törökországba menekült családjával, végül 1937-től Genfben az Institut Universitaire de Hautes Études Internationales professzora lett. A háború után is Európában maradt, ugyanis szándéka szerint a kontinentális gazdasági-társadalmi rendszer megújításában kívánt szerepet vállalni. Életútjáról ld. PEUKERT, Helge: *Das sozialökonomische Werk Wilhelm Röpkes*. Peter Lang, Basel 1992.; HENNECKE, Hans Jörg: *Wilhelm Röpke. Ein Leben in der Brandung*. Neue Zürcher Zeitung, Zürich 2005.

⁷¹¹ CSERNE Péter: Harmadik utak – Néhány szempont Röpke és Bibó összevetéséhez. *Magyar Tudomány*. 48. (109.) évf. 6. sz. (2003/6.) 726–737.

⁷¹² RÖPKE, Wilhelm: Die Neuordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Betrachtungen zu Meßners „Die berufsständische Ordnung“. *Monatsschrift für Kultur und Politik*. 2. Jg. (1937). 325–332.

ző rezsimben a legkevésbé kompromittálódott intézmények közé számított, hisz annak maga is sokat szenvedett üldözöttje volt...⁷¹³

Miután az új társadalmi-gazdasági berendezkedés gyakorlati megvalósítása a „német gazdasági csoda” atyjának, Ludwig Erhard gazdasági miniszternek a munkájával és Konrad Adenauer akkori kancellárnak a támogatásával megindult,⁷¹⁴ valamint a minta további kereszténydemokrata vezetésű államokban is követésre talált, egyre nyilvánvalóbbá vált az új berendezkedés pozitív tartalmi oldala. Magát az új koncepció elnevezését, a „szociális piacgazdaság” kifejezést írásban, első ízben Alfred Müller-Armack (1901–1978) hozta a nyilvánosság tudtára. Müller-Armack volt az, aki egyértelműen kifejtette: a liberalizmus túl szűk gazdasági világszemléletet jelentett és mindösszesen a gazdasági aspektusra koncentrált. Valójában az általa propagált piacgazdasági berendezkedés nem a mindenekfölötti cél, hanem csak egy hatékony eszköz volt a társadalom megszervezéséhez.

Az ordoliberalisok több fontos tapasztalat miatt is elvetették a korlátlan szabadversenyos piacgazdasághoz való visszatérést. Egyfelől úgy látták, hogy ennek keretein belül a spontán alakuló monetáris és reálgazdasági folyamatok esetén elkerülhetetlenek a nagyarányú ingadozások a gazdaságban; emellett szintén történelmi tapasztalatként érzékelték, hogy a liberális piacgazdaságban könnyen alakulnak ki monopóliumok; valamint a manchesteri kapitalizmus körülményei között nemkívánatos mértékű jövedelmi differenciálódás indult meg a 19. század utolsó harmadában. Ennek megfelelően két irányból igyekeztek „rendet” vinni a piacgazdaságba: Walter Eucken és Franz Böhm mindenekelőtt a gazdasági hatalomkoncentrációt és a monopóliumképződést, valamint a kartellestedést igyekezett megakadályozni. Wilhelm Röpke és Alfred Müller-Armack pedig a szociálpolitikai kiegyenlítést tartotta fontosnak – de csak abban az esetben, ha az érintettek már minden tőlük telhető lehetőséget kihasználtak sorsuk javítására.

Ezek a kérdések rendkívül fontos kapcsolódási pontot jelentettek a korszak egyházi társadalmi tanításához. Az ordoliberalis gondolkodó

⁷¹³ Vö. BOTOS Katalin: Gazdaság és etika. A katolikus társadalmi tanítás gazdaságetikája történeti perspektívában. In: *Tantörténet és közgazdaságtudomány. Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal professzor születése 80. és tanári pályájának 50. évfordulója alkalmából*. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula, 2003. 257–271.

⁷¹⁴ Vö. GLOSSNER, Christian L. – GREGOSZ, David: *The Formation and Implementation of the Social Market Economy by Alfred Müller-Armack and Ludwig Erhard*. Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin – Berlin, 2011.

szerint nem lehetett a piac automatizmusaira bízni a teljes társadalmi rend megvalósítását, mivel a gazdaság nem fogja önmaga figyelembe venni az állami és kulturális élet szükségszerűségeit. „A piacgazdasági rendet tudatosan az átfogó életrendben kell elhelyezni, mely képes végrehajtani azokat a szükséges korrekciókat és kiegészítéseket, melyek az árutermelés csupán technikai folyamataiban nem jelennek meg.”⁷¹⁵ Müller-Armack és társai az új piacgazdaság definíciója során „két alapvetően erkölcsi célt” állítottak fel: a szabadság és a szociális igazságosság eszméjét. A szabadság megkövetelte a természetes árképzést, az egészséges versenyfeltételeket, a gazdálkodó emberek (mind a munkaadók, mind a munkavállalók) alkotóerejének szabad játékát. De a szabadság önmagában nem volt elég, hiszen a szociális igazságosság nélkül csak egy kiüresedett fogalomnak bizonyult. „Ezért a szociális igazságosságot a szabadsággal együtt és a szabadság mellett a jövőendő gazdasági rend integráns részévé kell tenni.”⁷¹⁶ Ehhez azonban csak az állam megfelelő szabályozói tudnak garanciát jelenteni.

A gazdaságpolitika új iránya tehát alapvetően három fontos elem-ből állt össze: 1) a piac szilárd kereteket igényelt, így az államra jelentős feladatok hárultak (megfelelő gazdaságpolitikai keretek megteremtése az egészséges pénzrendszer és okos hitelpolitika révén), 2) jól átgondolt jogrendszer kialakítása, mely kizárta a piaci szabadsággal való visszaélést, valamint 3) a piacgazdaság számos tökéletlenségének mérséklését szolgáló intézkedések bevezetése. Ez utóbbival függött össze a piacgazdasági működés eredményezte elosztás bizonyos korrekciója a szociálpolitika révén: biztonsági garanciák és a gyengék védelmének beépítése a rendszerbe.

Ennek a gondolatnak a gyakorlati kibontakozását végül a szolidarizmus második generációjának mértékadó gondolkodói is el tudták fogadni, mint az általuk is preferált modern társadalmi-gazdasági berendezkedés, sőt az egyház társadalmi tanításának egyik lehetséges megvalósulását. A hivatásrendi gondolat fő ideológusai, Oswald von Nell-Breuning (1890–1991), Gustav Gundlach (1892–1963) és Johannes Messner (1891–1984) egészen a 60-as évekig propagálták ugyan elképzeléseiket, de a gyakorlatban a szervezett társadalmi-gazdasági érdekegyeztetés (neokorporatív) mintáit a szolidaritás

⁷¹⁵ MÜLLER-ARMACK gondolatait idézi: RAUSCHER, Anton: Katholische Soziallehre und liberale Wirtschaftsauffassung. In: *Selbstinteresse und Gemeinwohl. Beiträge zur Ordnung der Wirtschaftsgesellschaft*. Szerk. RAUSCHER, Anton. (Soziale Orientierung, Band 5.) Duncker und Humblot, Berlin, 1985. 289.

⁷¹⁶ MÜLLER-ARMACK gondolatait idézi: RAUSCHER, 1985. 290.

és szubszidiaritás egyik megvalósulási lehetőségeként értelmezték.⁷¹⁷ A német gondolkodók végül 1963-tól egyértelműen hitet tettek az új rendszer mellett: egy augsburgi titkos találkozáson Alexander Rüstow és Wilhelm Röpke, valamint Oswald von Nell-Breuning és Gustav Gundlach tisztázták érvrendszerüket, és a Ludwig Erhardnak közösen írt feljegyzésben kijelentették, hogy „az adott körülmények közepette Németországban a katolikus társadalmi tanítás alapelveinek leginkább a szociális piacgazdaság felel meg”.⁷¹⁸ Ezt a folyamatot elősegítette a liberális közgazdaságtan és az egyházi társadalmi tanítás egymásra találásának európai jelentőségű lenyomata, az egyházi tanításban 1945 után meghatározóvá váló *Mater et magistra* pápai enciklika (1961) mondandója is. A XXIII. János pontifikátusában kulcsszerepet betöltő pápai megnyilatkozás nemcsak érintelte a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* időtállónak bizonyult megfogalmazásait a szolidaritásról és szubszidiaritásról, de egyben ki is egészítette azt a kor szellemében. Rámutatott a korlátlan állami beavatkozás veszélyeire, hangsúlyozta az autonóm ember fontosságát. A „szociális piacgazdaságban” az enciklika a barbár világ humanizálására tett gazdasági kísérletet látott.⁷¹⁹

Müller-Armack definíciója mellett egy másik kifejezés is egyre inkább teret nyert az új államrend leírására. Ez nem a szociális dimenziót, hanem a szervezethez állította előtérbe, és igyekezett magát a leíró fogalmat elszakítani a korábbi diszkreditáló elmélektől, a fasiszta olasz államrendszertől és a marxista filozófiatudomány vádjaitól; elvonatkoztatva olyan iparosodott kapitalista rendszerek és társadalmak leírására használta fel az egyre jobban terjedő „neokorporatív” jelzőt, melyekben a gazdasági, szociális és politikai interakciókban a szervezethez mechanizmusai átfedték és/vagy helyettesítették a piac mechanizmusait. „Az állam és társadalom közötti dinamika, a folytonos feszültség és küzdelem, a korporatizmus elméletének középpontját adja, ahogy a személyes

⁷¹⁷ RAUSCHER, Anton: Solidarismus. In: RAUSCHER, Anton: *Kirche in der Welt. Beiträge zur christlichen Gesellschaftsverantwortung*. Würzburg, 1988. 128–149.

⁷¹⁸ EMUNDS, Bernhard: Ungewollte Vaterschaft. Katholische Soziallehre und Soziale Marktwirtschaft. *Ethik und Gesellschaft. Ökumenische Zeitschrift für Sozialethik*. 2010/1. (»Wem gehört die »Soziale Marktwirtschaft«?« Herkunft und Zukunft einer bundesrepublikanischen Erfolgsformel.)

⁷¹⁹ Kulcsmomentumnak tekinthető, hogy a pápa kifejtette: az autonómiájától megfosztott modern ember egyre jobban hozzászokik ahhoz, hogy helyette minden fontos kérdésben mások döntsenek, ami nem más, mint manipulálhatóságának meglegya. Vö. BOTOS K., 2003. 257–271.

szabadság a liberalizmus és az osztályharc a marxizmus központi eleme.⁷²⁰ A legtöbb (neo)korporatizmussal kapcsolatos elmélet a 70-es évek során látott napvilágot, ami miatt számos kutató ezt tekintette a „korporatizmus évtizedének”. Ekkor már nem csak azok az országok alkalmazták a szociális és gazdaságpolitika terén a közös politikaformálás és megvalósítás eszköztét (*concertation*), amelyekben hagyományosan mutatkoztak intézményi és szervezeti szinten korporatív vonások. Egyes megfigyelők ezért már-már trendről, általános érvényű folyamatról beszéltek. Emellett a korporatista skála élén szereplő országok gazdaságilag is sikeresnek mutatkoztak, így a (neo)korporatista irodalom is „növekedési üzletággá” vált.⁷²¹

Az így létrejött új típusú államról az első, közismertté váló tudományos jellegű elemzést minden bizonnyal Philippe C. Schmitter kérdésfelvetése jelentette, melyben a pluralizmus-elméletekkel szemben azt a tényt fogalmazta meg, hogy a 20. század „még mindig a korporatizmus évszázada.”⁷²² Híressé váló 1974-es munkája nyomán maga a vitatott a kifejezés is átalakult: a régi típusú, két világháború közötti modellek leírásánál alkalmazott *korporativizmus* kifejezés átalakult *korporatizmussá*, melyet gyakran a „neo-” előtaggal is ellátnak. Ez nem jelenti a történelmi hagyományok és folytonosság elvetését, hanem éppen a régi eredményekre alapozva egy új, modern forma megjelenését vetítette előre.⁷²³

⁷²⁰ WIARDA, Howard J. : Corporatism and Comparative Politics. The Other Great „Ism”. London – New York, 1997. 24.

⁷²¹ Ld. REGINI, Mario: Still engaging in corporatism? Einige Lehren aus jüngsten italienischen Erfahrungen mit der Konzertierung. *Politische Vierteljahresschrift. (PVS) Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft*. Jg. 38. 1997/2. 298–317. Itt: 299. Roland Czada kutatása mutatta ki, hogy a korporatizmus-fogalom használata 1973 és 1992 között ciklikus növekedést mutat, ami egyértelműen egy divathullám terjedésének felel meg. Ld. CZADA, Roland: Konjunkturen des Korporatismus: Zur Geschichte eines Paradigmenwechsels in der Verbändeforschung. In: *Staat und Verbände. Sonderheft – Politische Vierteljahresschrift. (PVS) Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft*. Szerk. STREECK, Wolfgang. 1994/25. 37–63. Itt: 39–40.

⁷²² SCHMITTER, Philippe C. : Still the century of corporatism? *The Review of Politics*. Vol. 36. No. 1. 1974. 85–131. Itt: 85. Ugyanakkor a fogalom maga már az 50-es évektől utat talált a tudományos diskurzusba: Gunnar Heckscher és Stein Rokkan skandináv munkáikban (1951, 1966) előszeretettel értekeztek „szabad korporatizmusról” és „korporatív pluralizmusról”. Ld. erről: BEYME, Klaus von: Der Neokorporatismus – Neuer Wein in alte Schläuche? In: *Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Jg. 10. Nr. 1984/2. 211–233. Itt: 211.

⁷²³ A német/angol nyelvű munkák esetében ez a fogalmi fejlődés párhuzamba állítható a régi típusú konzervativizmus „konzervatizmussá” történő átalakulásával. Ld. BEYME, 1984. 211.

A fogalom sikeréhez hozzájárult, hogy a politikatudomány mindhárom nagy metaelméleti irányzata foglalkozott a témakörrel. A szociológiai orientáltságú rendszeranalízisben nem lehetett az amerikai pluralizmust egészében Európára ráhúzni, hiszen itt a mindennapok valósága azt igazolta, hogy számos csoport állami segítséggel (támogatással) jött létre; így az arányos képviseleti demokrácia (*Proporzdemokratie*) és a megegyezéssel berendezkedés (konkordancia) teoretikusai könnyen fedezték fel a liberális korporatizmust. Ennek során magas szinten integrált és elit csoportok léptek fel azon konfliktusok rendezése érdekében, melyeket nem lehetett a többségi elv alapján eldönteni. A konzervatív normativisták – Schmitt hagyományait követve – éppen a „kormányozhatatlanság” feloldását láthatták a nagy szervezett érdekek bevonásában, illetve egy szakszervezetellenes, a szövetségek hatalmának korlátozására irányuló variánst, mely az „erős állam” elméletét proklamálta. A neomarxista dialektikusok számára pedig adott volt egy negatív konnotációval rendelkező ellenség-fogalom, mely megmagyarázhatta, hogy a tervbe vett szindikalizmus miért nem tudott sikereket elérni. Ennek nyomán a (neo)korporatizmus fogalma a késői kapitalizmus időszakában egy egész társadalom leírására alkalmas jellemzővé vált.⁷²⁴

A megfigyelt tény nem más volt, mint hogy a kapitalista ipari országokban már idejekorán kialakultak a kooperatív politika bizonyos formái. Az állami döntéshozók felismerése, hogy a politikai és gazdasági stabilitás a nagy érdekképviselők (gazdaság)politikai döntési folyamatokba történő bevonásával és a felelősség legalább egy részének rájuk történő áthelyezésével érhető el, ahhoz vezetett, hogy az állami fórumok és a reprezentatív, kisszámú szövetségi képviselők között egy részben intézményesült, részben spontán kapcsolati háló alakult ki, mely lehetővé tette, hogy egy növekvő munkamegosztás jöjjön létre e két csoport között. A tudományos elméletek egy fontos része így nem lát ellentétet pluralizmus és korporatizmus között. A korporatív politika nem a pluralizmus ellenpólusa, hanem annak egyik továbbfejlesztett megjelenési formája. Ennek meghatározó elemei a funkcionális érdekképviselő és a politikai liberalizmus is, ami által az érdekpolitika új variánsa jön létre.⁷²⁵

Schmitter elméletében a korporatizmus egy „érdeket és/vagy állásfoglalást közvetítő rendszer”, mely alkalmi módszerekkel vagy intézményesített megállapodásokkal „a civil társadalom szövetség-

⁷²⁴ BEYME, 1984. 212–213.

⁷²⁵ BEYME, 1984. 222.

gekbe szervezett érdekeit kapcsolja össze az állami döntéshozatal struktúráival.⁷²⁶ A korporatizmusban olyan érdekközvetítő rendszert lát, mely a funkcionálisan differenciált, köztestületi státusszal és képviseleti monopóliummal rendelkező, centralizált és hierarchikus felépítéssel szervezett szövetségek között jön létre.⁷²⁷ A korábbi politikai, állami korporativizmussal szemben a „társadalmi korporatizmust” (*societal corporatism*) látja a modern formának, mely éppen a stabil, polgárság által dominált rendszer fenntartása érdekében váltja fel a pluralizmust. Ugyanis a gazdasági koncentráció folyamatának megerősítése, a nemzetgazdaságok közötti verseny, az állami beavatkozás kiterjesztése, a döntéshozatali folyamatok racionalizálása abba az irányba hatnak, hogy az alárendelt osztályokat és státuszcsoportokat jobban lehessen integrálni a politikai folyamatokba. A társadalmi korporatizmus a korábban pluralista érdekkonstruktúrákat jobban összefogja. Az állam és szövetségek között összefonódások jönnek létre. A szervezett érdekközvetítés strukturális átalakításával mindkét fél számára előnyök adódnak: az állam felhasználja a nagy egyesüléseket az állami irányítási feladatokra, míg a szövetségek cserébe saját folytonosságuk garanciáját és érdekeik hatékony megvalósítását kapják.⁷²⁸

A két világháború közötti eszmék közül levezethető, hogy együttműködésük jellemzője a '*concertation*', a közös politikaformálás, mely a gazdaságpolitikai érdekkiegyenlítést öleli fel és a társadalom, valamint az állam divergáló érdekeit hivatott összhangba hozni. A liberális pluralizmus keretein belül az érdekközvetítés során a szervezett érdekek részéről nyomásgyakorlás történik (*pressure*), a politikai akaratképzési folyamatban tanácsadóként és ellenérvek hangoztatóiként jelennek meg. Ekkor azonban a politika megvalósításáért a felelősség mindvégig az állami autoritás oldalán marad. Az új típusú közös politikaformálás (*concertation*) során az érintett érdekek a politikai folyamatban elismert, megkerülhetetlen tárgyaló-

⁷²⁶ SCHMITTER, 1974. 86.

⁷²⁷ „A korporatizmus az érdekközvetítés rendszere, melynek legfontosabb alkotóelemei korlátozott számú egyedi, egymással nem versengő, hierarchikus struktúrával rendelkező és egymástól funkcionális szempontok alapján elhatárolt kényszeregyesülésekbe szervezettek. Vagy állami elismeréssel, vagy felhatalmazással rendelkeznek (vagy maga az állam ösztönzésére hozták őket létre). Az általuk képviselt területen kifejezetten képviseleti monopóliummal rendelkeznek, melyért cserébe a vezető személyeknek a kiválasztásánál és igények, illetve támogatások megfogalmazásakor bizonyos feltételeket figyelembe kell venniük.” SCHMITTER, 1974. 93–94.

⁷²⁸ Vö. SCHMITTER, 1974. 105–115.

felekként kerülnek bevonásra, és a politikai döntések végrehajtásáért félállami, kváziállami jelleget öltve közös felelősséget vállalnak. Ezzel Schmitter számára a társadalmi korporatizmus a nyugat-európai liberális-demokratikus iparosodott országok társadalompolitikai fejlődésének új lépcsőfoka, melynek lényege az érdekközvetítés új formája. Ami a diszkreditálódott, szélsőségesnek tartott⁷²⁹ államkorporatizmusból megmaradt, az valójában annak a nézetnek a kifejezése, hogy a modern korporatizmus a szervezett kapitalizmus egyfajta működési variánsa. Ebben pedig az érdekszervezetek, különösen a munkavállalói szervezetek meghatározó szerepet játszanak a gazdasági tevékenység megszervezése és az ország gazdasági teljesítőképessége szempontjából.

Még tovább megy a liberális korporatizmus (liberal corporativism) leírásában Gerhard Lehmbuch. Számára a „liberális korporatizmus” a modern ipari társadalmak velejárója, melyben éppen a pluralista politikai rendszer funkcionális differenciálódása megy végbe. A pártok és a parlament hagyományos politikai alrendszere mellett létrejön egy korporatív alrendszer is, melyben könnyebb a konszenzus megvalósítása, és mely a gazdaságpolitikai döntéshozatal és megvalósítás (policy-making) jelentős részét átveszi. Így az érdekpolitika és a pártkormányzás nem összeegyeztethetetlen, sőt szimbiózisban létezik. Ezáltal a politikai rendszer összességében nagyobb problémamegoldó képességre tesz szert.⁷³⁰ Véleménye szerint az érdekszövetségek önkéntes részvételére azért kerül sor a korporatív megállapodásokban, mert egy átfogó, szektorokon átvívelő csereügyletben vesznek részt, mely során előnyös ellenszolgáltatásokat kapnak az engedményekért. Itt a konfliktusok feloldása nem a közös politikaformálás (*concertation*), hanem a megegyezés (konkordancia) révén jön létre: a kötelező tárgyalási eredmény nem többségi döntéshozattal, hanem a politikai elitek tárgyalása, kompromisszuma révén jön létre. Az érdekközvetítés szempontja nem válik el a politika-megfogalmazás szempontjától, ezért a korporatív viselkedés jelentős elemeként tekint a kormány, a parlament, a pártok és a közigazgatás szoros összefonódására. E szempontból döntő egyfajta formális vagy

⁷²⁹ Vö. WIARDA, 1997. 19–20.

⁷³⁰ GRANDE, Edgar – MÜLLER, Wolfgang C.: (Neo-)Korporatismus Verlauf und Ertrag einer politikwissenschaftlichen Diskussion. *Zeitgeschichte*. Jg. 13. Heft 2. (Oktober 1985 – September 1986). 66–78. Itt: 68.

informális tripartizmus megléte (állam – tőke – munka), mely adott esetben korlátozódhat csak gazdasági kérdésekre.⁷³¹

A Schmitter–Lehmbruch által eltérő előjelekkel felvázolt társadalmi/liberális korporatizmus nem kívánt normatív szereppel élni. Elemzői azonban igyekeztek bizonyítani, hogy minden résztvevő számára racionális megoldást jelenthet az együttműködés (szemben a marxi állásponttal és a laissez faire liberalizmussal, melyek egyike sem látott történelmileg lehetséges kapcsolódási pontokat és egyetértésből fakadó megoldásokat).⁷³² E tekintetben rendkívül sokatmondónak tartjuk az új társadalmi-gazdasági rendszer egyik, ha nem legjelentősebb „atyjának”, Wilhelm Röpkének sokszor és sok helyütt idézett gondolatait: „E keretekhez nem kevésbé hozzátartozik a jog, az állam, az erkölcs, a szilárd normák és az értékmeggyőződés, mint az a gazdaság-, szociál- és pénzügypolitika, amely a piacon kívül egyeztetni az érdekeket, védi a gyengéket, a gátlástalanokat kordában tartja, lenyesi a kinövéseket, korlátozza a hatalmat, meghatározza a játékszabályokat és betartásukat ellenőrzi. [...] A piacgazdaság szükséges, de nem elégséges feltétele a szabad, boldog, gazdag,??? igazságos és rendezett társadalomnak. [...] A piacgazdaság sorsa végső soron [...] a keresleten és kínálaton túl dől el.”⁷³³ Ez a megközelítés nagymértékben elősegítette a modern társadalmi-gazdasági érdek-képviselő és érdekérvényesítés elfogadottá tételét, és a tudományos diskurzus deskriptív elemzései hozzájárultak a neokorporatív minták Európán belüli terjedéséhez is.

⁷³¹ Ld. erről ALEMANN, Ulrich von – HEINZE, Rolf G.: *Kooperativer Staat und Korporatismus*. In: *Neokorporatismus*. Szerk. ALEMANN, Ulrich von. Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1981. 52. A későbbi elemzések szempontjából lehet érdekes annak megítélése, hogy egy-egy konkrét esetben az érdekegyesülések részvétele és együttműködése csak a gazdaságra szorítkozik-e, vagy ténylegesen a társadalompolitika teljes spektrumára is kiterjed-e. A proporcionális és konkordanciára hajló demokratikus berendezkedésben a nagy egyesüléseket különösen a politikai pártokkal való összefonódásuk miatt nem lehet a politikai rendszerből eltávolítani. Számos nem gazdasági témájú törvénytervezettel kapcsolatban is véleménynyilvánítási joguk van. De ha mindössze „csak” a gazdasági kérdésekre koncentrálnak, akkor is komoly befolyást gyakorolnak a politikai rendszerre, hiszen a bérviták, árkérdések olyan területek, melyek meghatározzák a társadalmi békét és a szűkebb értelemben vett szociálpolitikát. Ld. erről: SONNBERGER, 1983. 68–69.

⁷³² GRANDE – MÜLLER, 1986. 69.

⁷³³ Többek között idézi: *Az Európai Unió gazdasága. Minden, amit az EU gazdasági és pénzügyi politikáiról tudni kell*. Szerk. MARJÁN Attila. HVG Kiadó, Bp., 2005.

V. ZÁRSZÓ

Amennyiben kötetünk és kutatásunk legfontosabb tanulságát kívánjuk összegezni, úgy kijelenthető: a két világháború időszakában az ismertetett ideológiák alapvetően a társadalom és a gazdaság új alapokra helyezését célozták meg. Igen komoly szerepet játszott ebben a hivatásrendi eszmékör: „a szolidaritás, szubszidiaritás és társadalmi-gazdasági együttműködés együttes fontosságát először ez az elmélet fogalmazta meg, mindez a gyakorlatban azonban az örök emberi tulajdonságoknak köszönhetően nem valósulhatott meg maradéktalanul.”⁷³⁴ A vizsgált korszakban az eszmék gyakorlati átültetése során leginkább az etatista, sőt autoriter központosítási tendenciák kerültek előtérbe. Miközben a kritikusok egyre élesebben világítottak rá a parlamentáris demokrácia hiányosságaira és emiatti hanyatlására, nyilvánvalóvá vált, hogy a helyébe képzelt korporatív vagy hivatásrendi szervezeteken alapuló állam sem teljesítheti hivatását. „Zsákutcának bizonyult az államra bízni e társadalmi szervezetek létrehozását, hiszen kivétel nélkül minden esetben rátelepült azokra, sokszor erősen etatista arculatot adva a rendszernek.”⁷³⁵ Így egyértelművé vált, hogy az adott tapasztalatokat figyelembe véve, 1945 után csak a demokratikus állami berendezkedés elfogadható a modern államfejlődésben. „A második világháború után azonban az eltorzult eszmékkel együtt a hivatásrendi gondolat is a lomtárba került. A lényege azonban, a munkáltatók és munkavállalók érdek-

⁷³⁴ STRAUSZ: Érdemes-e újra felfedezni a hivatásrendiséget? In: *A felfedező tudomány*. Főszerk. BESZTERI Béla. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2013.

⁷³⁵ STRAUSZ, 2013.

harmonizálása a gazdaságban, továbbra is megmaradt, s a jellegzetesen kontinentális kapitalista modelljének fontos tényezője lett.⁷³⁶

Kutatásunk hivatásrendiségre vonatkozó legfőbb mondanóját kiemelve: nem tudjuk elfogadni azt a történeti megközelítést, amely szerint a magyar és nemzetközi hivatásrendi gondolkodók a korszakban manifesztálódó – szűkebb értelemben vett olasz – korporatív állam hívei lettek volna. A két irányzat között alapvető és jelentős különbség húzódott. Már egy korabeli amerikai elemzés is kiemelte, hogy a hivatásrendi gondolat teljesen más, teljesen új, sőt a cikk írója szerint „szó szerint lefordíthatatlan, valami olyasmit jelent, ami a »korporatív« és a »céh« rendszer között helyezkedik el.”⁷³⁷ Véleményünk szerint az egyházi társadalmi tanításon alapuló hivatásrendi mozgalmaknak ebből is levezethetően egy sajátos, egyedi, de jól körülhatárolható társadalom- és gazdaságképük volt. Egyetértünk azzal, hogy ezeknek „semmi köze nem volt a kor fasiszta államainak tényleges valóságához, hanem sokkal inkább hasonlított a posztmodern, posztindusztriális német vagy osztrák, állandó és széles körű érdekegyeztetésen és az államnál alsóbb fokú önszerveződő közületek autonómiáján, az állam »kisegítő« szerepén alapuló rendszereihez.”⁷³⁸ Ezért is tudtak megválni könnyűszerrel a diszkreditálódott autoriter államberendezkedéstől és igazodni a modern demokratikus államszervezési formákhoz.

Az új demokratikus államnak a liberális tradíciók és alapelvek mellett azonban már figyelembe kellett vennie ezt a keresztény társadalmi tanítást, különösen a pápai szociális enciklikák szellemiségét, melyek az osztályharc kiküszöbölését, a liberális és szocialista eszmék túlkapásainak kiiktatását célozták. Alapvető felismerés volt két világégés, a megvalósított fasiszta és nemzetiszocialista, valamint nemzetközi szocialista (kommunista) diktatúra árnyékában, hogy a totalitárius rendszerekkel szemben a kisközösségek, a szubszidiárius önkormányzó testületek által átszőtt társadalomban épülhet ki egyedül valódi demokrácia, amely a (keresztény) etika talaján korlátozza a tőkét és az államot egyaránt.

⁷³⁶ BOTOS Katalin: A hivatásrendiség relevanciája a 20. század második felében. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Tanulmányok.* Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 162–163.

⁷³⁷ GUNTHER, John: Dollfuss and the Future of Austria. *Foreign Affairs*, XII. (January 1934). 306–318.

⁷³⁸ HÁMORI Péter: A katolikus jobboldal eszméi. *Valóság*. 39. évf. 2. sz. (1996) 102.

A két világháború közötti tendenciák fő törekvésének látjuk, hogy a teljes liberalizmus és kollektívizmus (szocializmus) közötti lehetséges „harmadik utat” keresték igen eltérő előjelekkel és következtetésekkel. Fontos közös hagyománya ugyanekkor e törekvéseknek, hogy a gazdasági folyamatok elemzését integrált kulturális, politikai és etikai megközelítésben konkrét szociálpolitikai hasznosíthatóság érdekében végezték el. Ezáltal a gondolatok megalapozták a modern institucionalizmust, mely kooperációra és gazdaságetikai normákra épít.⁷³⁹ A párbeszéd-folyamatok, az együttműködés és konkordancia az a hagyomány, mely a közép-európai gondolkodók munkásságából jelzőfényként kitűnik. Alapvetően izgalmas további kutatási témát jelentene annak feltárása, hogy a német közgazdaságtan történeti iskolája, mely protestáns dominanciájú volt, miként kapcsolódott össze e kérdésekben a délnémet vezetésű szolidarizmus katolikus gondolkodóinak alapértékeivel és elképzeléseivel. A Fribourgi Unió államszervezési gondolataira visszanyúló „ideológia eredetisége a konzervatív gondolkodás és a szociális programok összeházasításában áll, melynek legfőbb szereplője a strukturált felépítésű állam. Ezt a gondolatot ugyanis kiegészíti a társadalom és a gazdaság hierarchikus, korporatív felépítésének elve is, amely politikai jellegként a szakmai érdek-reprezentációban nyilvánul meg.”⁷⁴⁰

Az új koncepció kereteiben egy „megszelídített” piacgazdaság létrehozásában gondolkodtak, ahol egyfelől az ember személyes szabadsága és felelősségvállalása, továbbá a kis- és középtulajdonosok széles köre biztosítja az erős középosztályt és a politikai részvétel lehetőségét a polgári demokrácia intézményi keretei között. Ez a felfogás – mely elsősorban a kereszténydemokrata politikai elit körében fogalmazódott meg – egyszerre fordult szembe a korábbi kapitalizmusban jellemző, nagyvállalati magánszféra egyoldalú dominanciájával és a marxista, államkapalista koncepciókból kinövő túlzott államosítás szocialista programjával.⁷⁴¹ Mindez alátámasztja számunkra, hogy „a keresztényszocializmus, a hivatásrendiség és a kereszténydemokrácia, mialatt maguk is egy folyamat során kapják meg ma ismert jelentésüket, egymásnak nagyobb részben kortársai, és végeredményben ugyanannak a kibontakozó keresztény társadalmi

⁷³⁹ Vö. EBNER, 2006. 257–259.

⁷⁴⁰ BOTOS M., 2010. 97.

⁷⁴¹ Az európai tendenciákról a kereszténydemokrata politizálásban ld. *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*. Szerk. GEHLER, Michael – KAISER, Wolfram – WOHNOUT, Helmut. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2001.

tanításnak az adott történelmi feltételek közepette megnyilvánuló formái voltak.⁷⁴² Ahogy azt a keresztény gondolkodók mindig is hirdették, 1945 után egyértelműen rögzítésre kerül: az állam nem csupán jogállam és nem csak a törvényes rend őre, hanem kötelessége a köz- és magánjólét elősegítése is. Ez viszont nem valósulhat meg az érdekeltek önszegélyezése nélkül, amiben központi szerepet kell kapniuk az alulról építkező érdekképviseleteknek.⁷⁴³ „A kialakult keresztény társadalomfilozófia és gazdaságetika a perszonalista társadalom kívánalmát tartalmazza. Múlhatatlanul szükséges a gazdaság visszavétele a társadalomba, ennek társadalmi ellenőrzése erkölcsi és jogi keretekben. Kívánatos a sok kis- és középtulajdonos, kisegyszisztencia (a középosztály) megteremtése, amely a személy méltóságának és függetlenségének biztosítója. Ekkor a személy nem függ sem a magántulajdonos munkaadótól, sem az államtól, hanem fizikai, politikai és erkölcsi önállóságra tesz szert.”⁷⁴⁴ Mindebben érhetjük tetten leginkább a két világháború közötti korszak egyházi tanításának hagyományát és lényegi örökségét 1945 után.

Míg a katolikus társadalmi tanítás nem kívánt politikai programot adni, a nyugati kereszténydemokrácia mozgalma ennek elméleteire és gondolati rendszerére támaszkodva dolgozta ki saját koncepcióját a modern szubszidiárius és szolidáris társadalomról. Ebben ugyan az evangéliumi értékekkel összhangban álló politikát kívánt követni, de mindezt az egyházszervezettől elkülönülő laikus mozgalomként valósította meg, ami lehetővé tette hitéleti kötöttségek nélküli tömegpárttá válását. Ebben minden bizonnyal segítette az alapító atyák gondolatalkotását, hogy a társadalmi kérdésekkel foglalkozó pápai enciklikákban a katolikus hittételek nem játszottak központi szerepet. „Nem dogmákat, hanem egy természetjogi rendszert tárnak fel és dolgoznak ki, amely elfogadja Istent teremtetőnek s vallja az embernek azt a végső célját, hogy végül Isten látására jusson. Ahhoz tehát, hogy az enciklikákat értékeljük és értékesítsük, nem szükséges katolikusnak lenni. Tanításuk elfogadható mindazok számára, akik hívei a nyugateurópai keresztény kultúrának” – írta már az 1930-as években Mihelics Vid is.⁷⁴⁵

⁷⁴² FRENYÓ, 2013. 96.

⁷⁴³ ZSINKA László: *Modernitás, globalizáció, nemzetközi rendszer és a katolikus társadalmi tanítás fejlődése*. Műhelytanulmány (working paper). Budapesti Corvinus Egyetem, Bp., 2010.

⁷⁴⁴ FRENYÓ Zoltán: A keresztény gazdaságetika érvénye. *Jel*. 2007. június.

⁷⁴⁵ MIHELICS Vid: A pápai enciklikák és a szociális fejlődés. *Szociális szemle*. 1. évf. 2. sz. (1939–1940) 49–55.

A kereszténydemokrata mozgalom alapító atyái helyesen látták, hogy „az egyenlőség és a szabadság két elve külön-külön, egymás nélkül, sok vívmányhoz, de még több tragédiához elvezetett már a történelem során. Belátható, hogy bár értékes elvek: egymással szöges ellentétben állnak, s külön érvényesítésük a másik sérelmére és pusztulására vezet. Azaz, egyén és közösség viszonyában a két végletet jelentik: egyfelől szocialista, kommunista, bolsevik kollektizizmust, másfelől atomizáló, destruáló liberalizmust. (...) Ezért valójában szocializmus és liberalizmus elvének szüntelen összeegyeztetésére, egyensúlyára van szükség. Ezt az összeegyeztetést márpedig csak a keresztény társadalmi tanítás alapján lehet a siker reményében folytatni.”⁷⁴⁶ Az „arany ötvenes, és az ezüst hatvanas évek” gyors európai fejlődésének alapja meglátásunk szerint éppen ez az új típusú szociális piacgazdaság volt, mely „sokban támaszkodik a keresztény társadalmi tanítás elveire. Ahogy a *Quadragesimo anno* enciklika is felhívja az államot szerepének újraértelmezésére, úgy a gyakorlatban is megvalósult a szabályozó állam szerepének megerősödése, a magántulajdonon alapuló versenygazdaság mellett. A társadalom szempontjából kívánatos jövedelemosztzkodás nem központilag volt meghatározva, de az állam támogatta ezt a megegyezéssel al-kufolyamatot. S mivel az infrastruktúrában még Németországban is jelentős volt az állami tulajdon aránya, a közvetlen bérmeghatározással is hatást lehetett gyakorolni a vásárlóerő-teremtésre.”⁷⁴⁷ Az új érdekképviselők önkormányzatisága és az alkufolyamatok felett őrködő állam képes volt feloldani a közjóra negatív hatást gyakorló feszültségeket. Az új érdekképviselői szervezetek feladata nem az volt, hogy egyes csoportok specifikus követeléseit érvényre juttassák a társadalom egészével szemben, hanem hogy a belső rend és érdekazonosság megteremtésével a közjót szolgálják. Emellett pedig teret nyert a baloldali gondolatokból és a keresztényszociális tanításból (különösen a Pesch hagyományaira építő Johannes Messner gondolataiból) kivilágló paritás-elv: az azonos súlyú munkaadói és munkavállalói érdekképviselők teremtsenek a munkásság számára egyenjogú lehetőséget a gazdasági-szociális kérdések alakításában. Nem más volt ez, mint a szolidaritás és a szubszidiaritás – keresztény egyházi tanításon nyugvó – államszervezési formában történő megjelenése. Annak elkerülése érdekében, hogy egyik vagy másik

⁷⁴⁶ FRENYÓ Zoltán: Kereszténység és politika. In: FRENYÓ Zoltán: *Kereszténység és filozófia*. Kairosz, Bp. 2006. 297–306.

⁷⁴⁷ BOTOS K., 2013. 163.

társadalmi csoport túlsúlyra tegyen szert, és ezáltal az „osztályharc” ismét kiéleződjön, egyértelmű volt a partnerségi viszony kialakításának szüksége. Ebben pedig döntő szerepet játszanak a munkaadói és munkavállalói oldal törvényileg szabályozott, köztestületi jelleggel bíró érdekképviselői. Az egyes szakmai szakszervezetek és a velük kapcsolatban álló munkaadói szervezetek kollektív szerződéseket köthettek, és az állam ezt követően arra szorítkozott, hogy az általános szociális irányvonalakat meghatározza, mivel a szociális problémák nagy részét az érdekképviselők maguk is meg tudták oldani.

A két világháború társadalmi-gazdasági válságainak tapasztalatai nyomán kialakult tehát egy modern (neo)korporatív társadalom- és gazdaságpolitika, ami nem más, mint állami hatóságok és magángazdasági alanyok, illetve szervezeteik között létrejött két- vagy többoldalú megállapodásokkal fémjelzett irányítási-érdekegyeztetési rendszer. Ennek jellemzője, hogy az állami politika nem szükségszerűen mindig a „pressure politics” eredménye, hanem fakadhat az érdekszövetségek és az állam közötti konszenzusból; még akkor is, ha erős, irányító állam jön létre – amely azonban nem autoriter vagy totalitárius. Emellett az érdekszövetségeket igénybe lehet venni a közös politikaformálás (*concertation*) keretében kialakított politika megvalósításához. A modern állam nemcsak a politika megfogalmazása és megvalósítása terén mutat jelentős autonómiát, hanem a társadalmi érdekek megszervezésében is komoly részt vállal: irányított állami keretek között jönnek létre az állam által strukturált és szabályozott érdekcsoportok. Ezáltal a társadalmi/liberális korporatizmus olyan irányítási és szabályozási mechanizmusok sora, melyeket a fennálló politikai rendszerben alkotmányjogilag nem terveztek, illetve nem legitimáltak. Ezek vagy a pluralista jellegű politikai rendszerből fejlődtek ki, vagy demokratikus környezetbe helyezett folytatásai korábbi (két világháború között működő) államkorporatista rendszereknek. Hatásukra a fennálló társadalmi (osztály) ellentéteket az állam igyekszik azáltal leküzdeni, hogy bevonja – lehetőség szerint az összes – gazdasági/társadalmi szektort a döntéshozatali folyamatokba (*decision-making*).

Ezen folyamatok nyomán azokban az országokban, társadalmakban, ahol a kollektív érdekeket fontosabbnak tartják, mint az individuális, egyéni érdeket, a korporatizmus az egész társadalmat átszövő modellté válhat. Az elmúlt időszak gazdasági-társadalmi feszültségeit és válságjeleit is figyelembe véve ismét időszerű Európa-szerte átgondolni, hogy a civil társadalom miként járulhat hozzá

ezek leküzdéséhez. Véleményünk szerint elsődlegesen ott alakulhat ki átfogó korporatív berendezkedés, ahol a szervezett társadalom nem individualista alapokon nyugszik, hanem funkcionális, társadalmi vagy korporatív szervezeteken; emellett az állam ezeket a csoportokat strukturálja, számukban korlátozza és megszervezi, hogy ellenőrizhetők legyenek. Majd igyekszik őket egyfajta magán-szektor kormányzati (private-sector-government) formában a döntésekbe bevonni, és cserébe maguk a csoportok is elfogadják, sőt üdvözik ezt a típusú bevonásukat, mivel ezzel lehetőséget látnak, hogy előnyökhöz jussanak és megőrizték autonómiájukat és önellátásukat. Mindennek köszönhetően rendszerré válik a bi- vagy tripartit megállapodások sora, mely nem nulla értékű játszmához vezet, hanem amelyek révén a felek haszna egyértelműen nő. Az állami adminisztráció közvetlenül jobb információkhoz jut hozzá és segítséget kap a társadalmi érdekek megfelelő csatornázására, melyek pedig saját érdekeiket hatékonyabban tudják kifejezni.

A második világháború után fokozatosan kiépülő paritásos érdekképviselési rendszer felismerése volt a szociális béke megteremtésének szükségessége. Éppen ezért a demokratikus állammodellhez való visszatérés már nem járt kéz a kézben a laissez fair típusú gazdaság változtatás nélküli felújításával. A demokráciába ágyazott érdekkiegyenlítés mindkét nagy társadalmi csoport, a munkaadók és munkavállalók számára is garantálhatta a társadalmi békét, az osztályharc fenyegető rémének kiküszöbölését és ezzel párhuzamosan a döntéshozatalban való közös részvétel lehetőségét. Mindez az állam számára pedig fenntartotta a piaci mechanizmusokba való bizonyos fokú beavatkozás új módját. A pluralizmus szabályozatlan versengése helyett előbb a szabályok közé szorított bipartit, majd tripartit érdekegyeztetési folyamatok váltak meghatározóvá a nyugat-európai (neokorporatív) szociális piacgazdaság keretei között.

A munkavállalók és a munkaadók egyenrangú együttműködése révén valósulhatott meg kibékíthetetlennek tűnő ellentétük áthidalása. A 19. századi osztálytársadalom helyébe, mely ellenfelekké formálta a munkapiacon megjelenő feleket, önkormányzati szervek párbeszéde léphetett, mely a paritásos érdekegyeztető intézmények révén hozzájárulhatott a társadalmi jólét megalkotásához és a közjó formálásához. Mindez az államot tehermentesíti, a társadalom számára nagyobb mozgásteret jelent: a gazdaság- és szociálpolitikai feladatok jelentős része az egyes autonóm testületek párbeszéd-folyamata révén valósul meg, míg az állam a közjó védelmére koncentrál.

Csakis akkor lép közbe közvetítőként – mint a közjó felügyelője –, ha az államalkotó csoportok nem képesek saját hatáskörükön belül eljárni. Ez pedig a két világháború között is vizionált és csak nagyobb vonalaiban megrajzolt társadalmi csoportok (rendi) együttműködése az új társadalmi-gazdasági rendszer keretei között. Nem más ez, mint a – keresztény egyházi tanításon nyugvó – szolidaritás és a szubsidiaritás államszervezési formában történő megjelenése Európában...

FELHASZNÁLT SZAKIRODALMAK JEGYZÉKE

- ABSE, Tobias: Italian Workers and Italian Fascism. In: Fascist Italy and Nazi Germany. Comparisons and Contrasts. Szerk. BESSEL, Richard. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 40–60.
- ÁDÁM László: A válság és a gazdasági kibontakozás útja. Magyar Piac, Bp., 1926.
- ADRIÁNYI, Gabriel: Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte. 1895–1945. Hase & Koehler Verlag, Mainz, 1947.
- ADRIÁNYI Gábor: A szociális kérdés a német és a magyar katolikus egyházban 1891 előtt. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 1995/1–2. sz.
- ALEMANN, Ulrich von – HEINZE, Rolf G. : Kooperativer Staat und Korporatismus. In: Neokorporatismus. Szerk. ALEMANN, Ulrich von. Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1981.
- ALMÁSY József: A tízparancsolat a közéletben. Árkádia Könyvkiadó, Bp., 1942.
- ALMÁSY József: Magyar hivatásrendiség? Magyar Szemle, 1944. évf., XLVI. köt. 2. sz. (198.) 67–76.
- ANDERLÉNÉ SAJTI Enikő: A munkásság bérharcai és küzdelme a Hivatásszervezet ellen Szegeden 1936–1939. Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta Historica LIII. Szeged, 1975.
- ANTAL Zsuzsanna – BAKSA Máté: A közgazdasági képzés története, a vezetés- és szervezéstudomány fejlődése a kezdetektől 1948-ig. In: Tanulmányok a magyar menedzsmenttudomány 20. századi történetéről. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2014. 25–41.
- ANZENBACHER, Arno: Keresztény társadalometika. Szent István Társulat Kiadó, Bp., 2001.
- ARDELT, Rudolf G. : Der Ständestaat – Ein postparlamentarisches System? Zeitgeschichte. Jg. 13. Heft 3. (Oktober 1985 – September 1986.) 109–121.

- BAADER, Franz von: Über das damalige Mißverhältnis der Vermögungslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Klassen der Sozietät in Betreff ihres Auskommens sowohl in materieller als intellektueller Hinsicht aus dem Standpunkt des Rechts betrachtet. In: Christliche Sozialreformer des 19. Jahrhunderts. Szerk. BREDENDIEK, Walter. Verlag Koehler & Amelang, Leipzig 1953.
- BABÓTHY Ferenc et. al.: Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írásaiból. Ugo Detti, Róma, 1990.
- BÁCSFAINÉ HÉVIZI Józsa: Prohászkaik lelkiülettel – a hit szárnyain: Új kihívások és megoldási kísérletek a székesfehérvári egyházmegyében és a budafoki egyházközségek életében (1930–1970). Kézirat, PhD disszertáció, PPKE, 2009.
- BÁLINT László: Az industrializmus válsága. Korunk, 1926/4. sz. (1926. április).
- BÁLINT László: A kétféle szocializmus. Korunk 1927./12. sz. (1927. december).
- BALLA Antal: A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai. Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt, Bp., 1926.
- BALLA Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Bp., 1935.
- BALOGH Margit: A „Kisatya”, P. Kerkai Jenő S. J. (1904–1970). In: Az idők élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949). Szerk. KOVÁCS K. Zoltán – ROSDY Pál. Barankovics István Alapítvány, Bp., 1996.
- BALOGH Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. MTA Történettudományi Intézete. Bp., 1998.
- BALOGH Margit: A keresztényszociális mozgalmak az 1930-as években és a kereszténydemokrácia. In: Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége. Barankovics István Alapítvány - Gondolat, Bp., 2007. 87–125.
- BÁN Éva: Az Estado Novo politikai rendszere. Valóság. XLVI. évf. 4. sz. (2003. április) 66–75.
- BANGHA Béla S. J. : Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Szent István Társaság, Bp., 1920.
- BARANOWSKI, Shelley: Strength through joy: consumerism and mass tourism in the Third Reich. Cambridge University Press, 2004.

- BARITZ Sarolta Teréz: Háromdimenziós gazdaság. Lehet-e gazdálkodni erényetikai paradigmában? Doktori disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástudományi Ph. D. program. Kézirat, 2014.
- BARITZ Sarolta Laura OP: Új bort új tömlőkbe? Önérdék, piac és profit az utilitarizmus és az erényetika tükrében. In: Válságtapasztalatok és etikai távlatok: a Kolozsvári Alkalmazott Etikai Konferencia előadásai. Szerk. UNGVÁRI ZRÍNYI Imre – VERESS Károly. Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2011. 99–115.
- BARITZ Sarolta Laura OP: Az emberközpontú közgazdaságtan történeti gyökerei. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 155–160.
- BÄRNTHALER, Irmgard: Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation. Europa Verlag, Wien 1971.
- BAYERTZ, Kurt: Solidarity. (Philosophical studies in contemporary culture.) Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1999.
- BÉKÉS Márton: A rendiség felújítása. Első század. 2006/1. sz. 100–124.
- BEKKER Zsuzsa: A „praktikus eszmemenetektől” a „doktrinár” fejtegetésekig. Bevezető áttekintés. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002.
- BEKKER Zsuzsa: Kautz Gyula élete és munkássága. Hitelintézeti szemle. 3. évf. 5. sz. (2004)
- BEKKER Zsuzsa: A magyar gazdaságelméleti gondolkodás új generációja az 1930-as években. In: Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében. Szerk. Dévényi Anna – Rab Virág. Pro Pannonia, Pécs, 2007. 9–29.
- BEKKER Zsuzsa – HILD Márta: Közgazdaságtan a két világháború között. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002. 521–523.
- BELL Miklós: Mi a mostani nyomorúság oka? Az aranyfedezett pénzrendszer haldoklása. Első Debreceni Irodalmi Társulat, Debrecen, 1933.
- BENE Krisztián: A gazdasági válság és a katolikus rendpártiság Franciaországban. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013.

- BERAN Ferenc – LENHARDT Vilmos: Az egyház társadalmi tanítása. Szent István Társulat. Bp., 2003.
- BERESZTÓCZY Miklós: A magyar katolicizmus harca a nemzetiszocializmus ellen. In: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Szerk. MESZLÉNYI Antal. Szent István Társulat, Bp., 1947.
- BERTÉNYI Iván, ifj.: Fasiszta diktatúra vagy a keresztény társadalmi tanítás megvalósítása. Protestáns Szemle. 2000/4. sz. 237–259.
- BEYME, Klaus: Interessengruppen in der Demokratie. R. Piper Verlag, München, 1974. 17.
- BEYME, Klaus von: Der Neokorporatismus – Neuer Wein in alte Schläuche? In: Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. Jg. 10. Nr. 1984/2. 211–233.
- BIELECK József: P. Varga László S. J. (1901–1974). Anima Una. 1974. március.
- BIHARI Ferenc: Az EMSZO mozgalom eszmei iránya. Magyar Kultúra, 1938. 4. sz.
- BIKFALVI Géza: A magyar jezsuiták szociális apostolkodásánál elvei és gyakorlata a huszadik század húszas és harmincas éveiben. In: BIKFALVI Géza: Jezsuita olvasókönyv. METEM. Bp., 2008. 158.
- BIKKAL Dénes: A világválságból a gazdasági demokrácia korszaka felé. Stephaneum Nyomda Rt., Bp., 1932.
- BIKKAL Dénes: Bevezetés a szociálpolitikába. Bp., 1941.
- BIKKAL Dénes: Totális állam – Érdekképviselői állam – Munkáskamarák. Dr. Halla Aurél előszavával. A szerző kiadása, Bp., 1941.
- BINDER, Dieter Anton: 12. Februar 1934. – Ort des Erinnerns. In: Österreich 1934. Vorgeschichte-Ereignisse-Wirkungen. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 99–108.
- BIRMINGHAM, David: Portugália története. Pannonica Kiadó. Bp., 1998.
- BIZZARRI, Aldo: Origine e caratteri dello „Stato Nuovo” portoghese. Istituto per gli studi di politica internazionale. Milano, 1941.
- BLEEK, Wilhelm: Friedrich Christoph Dahlmann und die „gute” Verfassung. Politische Vierteljahresschrift. (PVS) Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft. Jg. 48. 2007/1. 28–43.

- BOHN, Sascha: Die Idee vom deutschen Ständestaat. Ständische, berufsständische und korporative Konzepte zwischen 1918–1933. Diplomica Verlag, Hamburg, 2011.
- BOLDIZSÁR Iván: Az EMSZO kiállása. Katholikus Szemle. 1938/6. sz. 356–358.
- BOOTH, Philip (szerk.): Catholic Social Teaching and the Market Economy. IEA - The Institute of Economic Affairs, London, 2007.
- BORSÁNYI György: Válságévek krónikája 1929–1933. Az 1929–1933-as gazdasági világválság hatása Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986.
- BOTOS Katalin: Gazdaság és etika. A katolikus társadalmi tanítás gazdaságetikája történeti perspektívában. In: Tantörténet és közgazdaságtudomány. Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal professzor születése 80. és tanári pályájának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula, Bp., 2003. 257–271.
- BOTOS Katalin: Katolikus gazdaságetika néhány kérdése. In: Kapitalizmus és kereszténység. Szerk. Bethlenfalvy Gábor. IGEN Kiadó, Bp., 2004.
- BOTOS Katalin: Keresztény társadalmi tanítás – gazdasági valóság. Magyar Szemle, Új folyam, XIV. évf. 9–10. sz. (2005) 45–64.
- BOTOS Katalin: A hivatásrendiség relevanciája a 20. század második felében. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Tanulmányok. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013.
- BOTOS Máté: A konzervatív társadalomfilozófia atyja: Frédéric Le Play (1806–1882). Magyar Szemle. Új folyam V. évf. 5. sz. (1996. május) 522–524.
- BOTOS Máté: Az állam szerepei és értelmezése a keresztény-szociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. In: Ezredforduló, századforduló, hetvenedik évforduló: tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Osiris Kiadó. Piliscsaba – Bp., 2001. 268–281.
- BOTOS Máté: La postérité de l'Union de Fribourg dans la mémoire catholique. Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte. 2006/4. 305–315.
- BOTOS Máté: Az állam szerepei és értelmezése a keresztényszociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. In: Heller Farkas Füzetek. Gazdaság- és esztörténeti tanulmányok. VIII. évf. Tarsoly Kiadó, 2010.
- BOTTAI, Guiseppe: La Carta del Lavoro. Roma, 1927.

- BOTTAI, Giuseppe: Corporate State and the N.R.A. Foreign Affairs. 1935. július. 612–624.
- BÖCK, Thomas: Christlich-konservative Öffentlichkeitsarbeit als Realisationsversuch des päpstlichen Gesellschaftsmodells im Österreichischen Ständestaat. Disszertáció. Kézirat. Wien, 1992.
- BRAUNS, Heinrich: Katholische Sozialpolitik im 20. Jahrhundert. Ausgewählte Aufsätze und Reden. Bearb. v. Hubert Mockenhaupt. Mainz, 1976.
- BREHMER, Karl: Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877) – Arbeiterbischof und Sozialethiker. Auf den Spuren einer zeitlosen Modernität. Verlag Schnell und Steiner, Regensburg 2009.
- BREUER, Stefan: Ordnungen der Ungleichheit. Die deutsche Rechte im Widerstreit ihrer Ideen 1871–1945. WBG, Darmstadt, 2001.
- BRUCKSCHWAIGER, Karl: Othmar Spann. Ein österreichischer Vertreter der konservativen Revolution? In: Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Bd. V. Im Schatten der Totalitarismen. Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie. Philosophie in Österreich 1920–1951. Szerk. BENEDIKT, Michael – KNOLL, Reinhold – ZEHETNER, Cornelius. WUV Facultas, Wien, 2005. 460–466.
- BUGELNIG, Philipp: Der Ständestaat – Dessen Voraussetzungen und Verwirklichung. Verlag der St. Josef Bücherbruderschaft, Klagenfurt – Rosenheim, 1935.
- BUNZEL, Julius: Der Zusammenbruch des Parlamentarismus und der Gedanke des ständischen Aufbaues. Zeitfragen aus dem Gebiete der Soziologie, Soziologische Gesellschaft Graz, Zweite Reihe, 1. Heft.) Leuschner & Lubensky, Universitätsbuchhandlung. Graz – Leipzig, 1923.
- CAMERON, Rondo: A világgazdaság rövid története. Maecenas – Talentum, Bp., 1998.
- CAVALLIER József: A keresztény szociális reform. In: Katolikus írók új magyar kalauza. Szerk. ALMÁSY József. Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, Bp., 1941.
- CSAPODY Csaba: A keresztény rendi állam publicisztikája Ausztriában. Magyar Szemle, 1934. évf. XXI. köt. 1. sz. (81.) 26–31.
- CSÉPÁNYI Dezső: A hivatásszervezet története 1938–1939. Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. XI. Szeged, 1973.

- CSERNE Péter: Harmadik utak - Néhány szempont Röpke és Bibó összevetéséhez. *Magyar Tudomány*. 48. (109.) évf. 6. sz. (2003/6.) 726-737.
- CSESZKA Éva: Kerkai Jenő és a KALOT. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919-1945)*. Szerk. SZILÁGYI Csaba. Gondolat – Barankovics István Alapítvány, Faludi Ferenc Akadémia, Bp., 2008.
- CZADA, Roland: Konjunkturen des Korporatismus: Zur Geschichte eines Paradigmenwechsels in der Verbändeforschung. In: *Staat und Verbände. Sonderheft – Politische Vierteljahresschrift. (PVS) Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft*. Szerk. STREECK, Wolfgang. 1994/25. 37-63.
- DAHRENDORF, Ralf: *Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*. R. Piper Verlag, München, 1961.
- DAHRENDORF, Ralph: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, Bp. 1994.
- DARDOT, Pierre – LAVAL, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Egy-Kettő Kiadó, Bp., 2013.
- DASSEL, Reinald: *Gegen Parteienstaat für Ständestaat*. Wien – Graz – Klagenfurt, 1929.
- Demokrácia – kereszténység – humanizmus: Giesswein Sándor, a modern kereszténydemokrácia közép-európai előfutára. (Kereszténység és közélet sorozat) Barankovics Alapítvány. Bp., 1994.
- DINAPOLI, Mario: The Italian Chamber of Fasci and Corporazioni. A Substitute for Parliament in a Totalitarian Regime. In: *Repräsentation in Föderalismus und Korporativismus*. Hrsg. BRAUNEDER, Wilhelm – BERGER, Elisabeth. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main – Berlin – New York, 1998. 253-265.
- DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1939. História - MTA Történettudományi Intézete*, Bp. 1997.
- DIRSCH, Felix: *Solidarismus und Sozialethik. Ansätze zur Neuinterpretation einer modernen Strömung des katholischen Sozialphilosophie*. LIT Verlag, Berlin, 2006.
- DONOVAN, John F. : Pope Leo XIII and a Century of Catholic Social Teaching. In: *The Heart of Catholic Social Teaching: Its Origin and Contemporary Significance*. Szerk. MATZKO MCCARTHY, David. Brazos Press, Baker Publishing Group, 2009. 55-72.

- EBNER, Alexander: Normative Grundlagen der Sozialpolitik. Solidarismus, Historische Schule und die politische Ökonomie des Wohlfahrtsstaates. Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik – ZFWU. Vol. 7. Nr. 2. (2006) 240–262.
- EBNER, Alexander: Die katholische Soziallehre und der Geist des Kapitalismus. Eine Betrachtung der ersten Sozialenzykliken im Kontext der Deutschen Historischen Schule. Ethik und Gesellschaft. Ökumenische Zeitschrift für Sozialethik. Sonderheft 2011. (Arbeit – Eigentum – Kapital. Zur Kapitalismuskritik der großen Sozialenzykliken.)
- EGRESI Katalin: Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939. Napvilág Kiadó, Bp., 2008.
- EMUNDS, Bernhard: Ungewollte Vaterschaft. Katholische Soziallehre und Soziale Marktwirtschaft. Ethik und Gesellschaft. Ökumenische Zeitschrift für Sozialethik. 2010/1. (»Wem gehört die ›Soziale Marktwirtschaft‹?« Herkunft und Zukunft einer bundesrepublikanischen Erfolgsformel.)
- ESTÓK János: A boldog békeidők 1848–1914. Helikon, Bp., 1998.
- FÁBRY Antal: P. Varga László emlékezete. In: Kortárs magyar jezsuiták. II. rész. Összeállította: SZABÓ Ferenc S. J. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. Kecskemét, 1992.
- FANFANI, Amintora: Catholicism, Protestantism and Capitalism. Sheed & Ward, London, 1935.
- FÁSKERTI Tibor: Irányított gazdálkodás. Stádium, Bp., 1934.
- Félbemaradt reformkor, 1935–1949: törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írások gyűjteménye, Róma 1991 – Budapest 2005. Szerk. KOVÁCS K. Zoltán. Püski Kiadó, Bp., 2006.
- FELDMANN, Christian: Adolph Kolping. Ein Leben der Solidarität. Herder, Freiburg 2008.
- FELLNER Máté: Az osztrák alkotmány átalakulása 1920 és 1934 között. In: Kutatási Füzetek 13. Szerk. BENE Krisztián – SARLÓS István – VITÁRI Zsolt. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2008. 53–72.
- FELLNER Máté: Heinrich Ahrens – A természetjog hozzájárulása a hivatásrendi gondolathoz. In: *Történelem Doktori Program Kutatási Füzetek* 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005. 11–32.

- FERGE Zsuzsa: A gazdaság történelmileg változó jellege és helye a társadalmi újratermelésben. In: Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból. T-WINS. Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-TWINS Kiadó kiadványa, Bp., 1991.
- FESTING, Heinrich: Adolph Kolping und sein Werk. Ein Überblick über Leben und Wirken des großen Sozialreformers, sowie über die Entwicklung seines Werkes bis heute. Herder, Freiburg, 1981.
- FRENYÓ Zoltán: Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2002.
- FRENYÓ Zoltán: Kereszténység és politika. In: FRENYÓ Zoltán: Kereszténység és filozófia. Kairosz, Bp. 2006. 297–306.
- FRENYÓ Zoltán: Mihelics Vid keresztény társadalomfilozófiája. In: Megidézett reneszánsz. A Hanák Tibor születésének 75. évfordulója tiszteletére rendezett nemzetközi konferencia anyaga. Szerk. VERES Ildikó. Miskolc, 2006. 209–223.
- FRENYÓ Zoltán: A keresztény gazdaságetika érvénye. Jel. 2007. június.
- FRENYÓ Zoltán: A tanítás problémája Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás szerint. In: Aquinói Szent Tamás nyomában. A Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság konferenciái, 2004–2005. Szerk. CSELÉNYI I. – HOPPÁL B. – KORMOS J. Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság, Bp. 2007. 204–226.
- FRENYÓ Zoltán: A keresztény gazdaságetika érvénye. In: FRENYÓ Zoltán: Filozófiai kultúra. Tinta Kiadó, Bp., 2008. 316–328.
- FRENYÓ Zoltán: A keresztény szociális doktrína Mihelics Vid munkásságában. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 91–106.
- FRYER, Peter – PINHEIRO, Patricia McGowan: Oldest ally. A Portrait of Salazar's Portugal. Dennis Dobson. London, 1961.
- G. FODOR Gábor: Az érdek mint a politika mozgatórugója. In: Kormányzati, gazdasági és civil érdekérvényesítés az Európai Unióban. Szerk. BAYER József – KÉGLER Ádám, MTA PTI, Bp., 2009.
- GEHLER, Michael – KAISER, Wolfram – WOHNOUT, Helmut (szerk.): Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2001.

- GEHLER, Michael – KAISER, Wolfram – WOHNOUT, Helmut (Szerk.): *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2001.
- GERGELY András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. (Osiris tankönyvek-sorozat). Osiris, Bp., 2003.
- GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.
- GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*. Kossuth, Bp., 1977.
- GERGELY Jenő: *A Kereszténydemokrata Néppárt előtörténete*. Műhely. 1984/3. sz. 3–21.
- GERGELY Jenő: *A százéves Rerum Novarum. História*, 1991/5–6. 3–4.
- GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–44*. Typovent, Gödöllő, 1993.
- GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött” ember*. Gondolat. Bp., 1994.
- GERGELY Jenő: *Szociális enciklikák és a magyar katolicizmus*. In: *Ministerio. Nemzetközi történész konferencia előadásai*. 1995. május 24–26. Szerk. BÁRDOS István és BEKE Margit. Esztergom-Budapest Érsekség, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány. Esztergom–Tatabánya, 1998. 185–197.
- GERGELY Jenő: *XIII. Leó és a keresztényszocializmus*. *Vigilia*, 1998/11. 826–829.
- GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Pannonica Kiadó, Bp., 1999.
- GERGELY Jenő: *A keresztény szindikalizmus története a XIX–XX. században*. (A Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége). MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport. Bp., 2007.
- GERGELY Jenő: *A kereszténydemokrácia Magyarországon*. In: *Múltunk*. 2007/3. sz.
- GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus a legújabb kutatások tükrében*. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Szerk. SZILÁGYI Csaba. Gondolat – Barankovics István Alapítvány, Faludi Ferenc Akadémia, Bp., 2008.
- GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948*. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Bp., 2010.

- GIANONE András: Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében. In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk. BÁNKUTI Gábor – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2012.
- GIERS, Joachim: Wesen und Wandel des organischen Denkens in der katholischen Soziallehre. In: Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften (JSCW) 1966–1967 (Nr. 7–8.)
- GIESSWEIN Sándor: Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben. Stephaneum Nyomda Rt. Bp., 1913.
- GLOSSNER, Christian L. - GREGOSZ, David: The Formation and Implementation of the Social Market Economy by Alfred Müller-Armack and Ludwig Erhard. Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin – Berlin, 2011.
- GOLDBERG, Jonah: Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig. XX. Századi Intézet, Bp., 2012.
- GOTTSCHALCH, Wilfried: Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding. Soziologische Abhandlungen, Heft. 3. Berlin, 1962.
- GÖHRING, Walter – PELLAR, Brigitte: Anpassung und Widerstand. Arbeiterkammern und Gewerkschaften im Österreichischen Ständestaat. ÖGB Verlag, Wien, 2001.
- GRAML, Hermann – BENZ, Wolfgang – BUCHHEIM, Hans – MOMMSEN, Hans (Hrsg.): Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft. Fischer-TB, Frankfurt am Main 1993.
- GRANDE, Edgar – MÜLLER, Wolfgang C.: (Neo-)Korporatismus Verlauf und Ertrag einer politikwissenschaftlichen Diskussion. Zeitgeschichte. Jg. 13. Heft 2. (Oktober 1985 – September 1986). 66–78.
- GRIFFITHS, Richard: Fascism. Continuum International Publishing Group, Chippenham, 2005.
- GROßE KRACHT, Hermann-Josef – KARCHER, Tobias S. J. – SPIEß, Christian (szerk.): Das System des Solidarismus – Zur Auseinandersetzung mit dem Werk von Heinrich Pesch S. J. LIT Verlag, Berlin 2007.
- GROßE KRACHT, Hermann-Josef: Wilhelm Emmanuel von Ketteler. Ein Bischof in den sozialen Debatten seiner Zeit. Ketteler-Verlag und Lahn-Verlag, Köln – Kevelaer, 2011.

- GROßE KRACHT, Hermann-Josef: Zwischen Soziologie und Metaphysik. Zur Solidarismus-Konzeption von Heinrich Pesch S. J. In: Das System des Solidarismus. Zur Auseinandersetzung mit dem Werk von Heinrich Pesch S. J. Szerk. GROßE KRACHT, Hermann-Josef – KARCHER, Tobias S. J. – SPIEß, Christian. LIT Verlag, Berlin 2007. 59–91.
- GSCHEIDLINGER, Fridolin: Die katholische Soziallehre und die Rezeption von ausgewählten Inhalten der ersten beiden päpstlichen Sozialenzykliken 'Rerum Novarum' und 'Quadragesimo Anno' sowie des österreichischen Sozialhirtenbriefes 1925 in Österreich. Disszertáció. Kézirat. Linz, 1998.
- GUITON, Raymond-Jean (szerk.): Nationalökonomen der Neuzeit – die „Geschichte der Wirtschaftstheorien“ im Überblick. Rheinfelden, 1999.
- GULICK, Charles A. Jr. : Administrative and Judicial Processes As Instruments of Clerical Fascism in Austria. Reprinted from California Law Review. June 1944. Vol. XXXII. 162–181.
- GUNTHER, John: Dollfuss and the Future of Austria. Foreign Affairs, XII. (January 1934). 306–318.
- HAAG, John: Othmar Spann and the Quest for a 'True State'. Austrian History Yearbook, Vol. XII–XIII., 1976–1977. 227–250.
- HAID Tibor: A portugál alkotmány történeti előzményei. Bolyai Szemle. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Bolyai János Katonai Műszaki Kar Kiadványa. 2010/ 1. sz. 123–146.
- HAID Tibor: Az állam és az erőszak szerepe két pápai enciklika tükrében. Polgári Szemle, 10. évf. 1–2. sz. (2014. március)
- HÁMORI Péter: A katolikus jobboldal eszméi. Valóság. 39. évf. 2. sz. (1996) 102.
- HANISCH, Ernst: Der politische Katholizismus als ideologischer Träger des „Austrofaschismus“. In: Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933–1938. Szerk. TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang. LIT Verlag, Wien, 2005. 68–86.
- HARKÁCSI Péter: Az osztrák hivatásrendi alkotmány (1934). Disszertáció. Kézirat, Debrecen, 2006.
- HARSÁNYI Iván: Salazar és hivatásrendi állama az európai történelemben. In: Iberoamericana Quinquecclesiensis 3. Szerk. FISCHER Ferenc – KOZMA Gábor – DOMINGO Lilón. PTE Ibero-Amerika Központ. Pécs, 2005. 71–98.
- HAVAS Imre: A kapitalizmus vége? Korunk. 1928/11. szám. (1928. november).

- HELLER Farkas: Magyarország socialpolitikákja. Németh József Könyvkereskedése, Bp., 1923.
- HELLER Farkas: Közgazdaságtan. II. kötet: Alkalmazott közgazdaságtan. Mérnöki Továbbképző Intézet, Bp., 1947.
- HENDLER, Reinhard: Geschichte und Idee der funktionalen Selbstverwaltung. In: Handbuch des Kammerrechts. Szerk. KLUTH, Winfried. Nomos Verlag, Baden-Baden, 2005. 23–39.
- HENSEL, Karl Paul: Ordnungspolitische Betrachtungen zur katholischen Soziallehre (im Sinne der päpstlichen Enzykliken *Rerum Novarum* und *Quadragesimo Anno*). In: *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Band 2. (1949). 229–269.
- HERRFAHRDT, Heinrich: Das Problem der berufsständischen Vertretung von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart – Berlin, 1921.
- HETÉNYI István: Gazdaságpolitikai kérdések a dualizmus korában. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002.
- HILD Márta: Univerzalizmus. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp., 2002.
- HILSCHER Rezső: A hivatásrendi berendezkedés az egykori Németausztriában. *Szociális Szemle*, 1940. 1. évf. 10. sz. 371–378.
- HILSCHER Rezső: Munkáskamara – munkakamara. *Szociális Szemle*, 1939–1940. 1. évf. 1. sz. 8–12.
- HITES Imre: Rendi állam és katolikus társadalomszemlélet. *Magyar Szemle*. 1941. XLI. köt. 4. sz. (170) 240–244.
- HODGSON, Geoffrey: *How Economics Forgot History. The Problem of Historical Specificity in Social Science*. Hertford. 2001.
- HOLTMANN, Everhard: Zwischen Unterdrückung und Befriedung: Sozialistische Arbeiterbewegung und autoritäres Regime Österreich, 1933–1938. (Studien und Quellen zur österreichischen Zeitgeschichte Bd. 1.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1978.
- HORVÁTH Jenő: Olaszország és a Keresztény Demokrácia (1943–1994). *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*. 2007/3. 237–274.
- HORVÁTH Pál: Fides et ratio – pápai körlevél a hit és az ész kapcsolatáról. *Vigilia*. 64. évf. 1999/8. sz.

- HÖFFNER, Joseph: Gustav Gundlach – Biographische Skizze. In: Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften (JSCW). 1962. (Band 3.) 7–13.
- HUBER Szebasztián: A katolikus egyház politikai és szociális enciklikái és történeti hátterük. Politikai elemzések. Író Gergely Alapítvány. III. évf. 3. sz. (2003. május).
- HÜLSMANN, Jörg Guido: Mises: The Last Knight of Liberalism, Ludwig von Mises Institute 2007.
- ISERLOH, Erwin: Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877). Beiträge zur Katholizismusforschung Bd. 4. Reihe A. Verlag Schöningh, Paderborn – München, 1990.
- JAHN, Georg: Die Historische Schule der Nationalökonomie und ihr Ausklang – von der Wirtschaftsgeschichte zur geschichtlichen Theorie. In: Geschichte der Volkswirtschaftslehre. Szerk. Montaner, Antonio. Köln. 1967.
- JEDLICKA, Ludwig: Österreich von 1933 bis 1938 – Innen- und außenpolitische Probleme. In: 1918–1968. Österreich – 50 Jahre Republik. Red. SCHEIDL, Karl. Hrsg. vom Institut für Österreichkunde. Verlag Ferdinand Hirt, Wien, 1968.
- KAHN, Daniela: Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie. (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 212. Das Europa der Diktatur Nr. 12.) Klostermann, Frankfurt am Main, 2006.
- KAPOSI Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus, Bp. – Pécs, 2010.
- KARÁCSONY András: Organikus demokrácia kontra liberális jogállam. Világosság, 2010 ősz. 117–143.
- KARPELES, Benno: Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament. Typographische Anstalt, Wien, 1933.
- KAY, Hugh: Salazar and modern Portugal. Hawthorn Books, New York, 1970.
- KÁROLYI Imre: A kapitalista világrend válsága. Pantheon Irodalmi Intézet, Bp., 1931.
- KÉK Emerencia: A hivatásrendiség előzményei a katolikus egyház szociális tanításában a Rerum novarum és a Quadragesimo anno enciklikák alapján. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 37–45.

- KEMÉNY Gábor: Katolikus közgazdasági gondolkodás a XX. század első felében, különös tekintettel Oswald von Nell-Breuning S. J. gondolataira. PPKE BTK, disszertáció, kézirat, 2010.
- KEMPER, Claudia: Das „Gewissen“ 1919–1925: Kommunikation und Vernetzung der Jungkonservativen. Oldenbourg, München, 2011.
- KEREKES Lajos: Ausztria története. 1918–1955. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.
- KEREKES Lajos: Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
- KEYNES, John Maynard: A háború gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, Bp., 1991.
- KLIEBER, Rupert: „Pius XI. und Österreich“: Konturen eines internationalen Projekts. Römische Historische Mitteilungen, RHM 54. 2012. 501–507.
- KLIEBER, Rupert: Die moralische und politische Schützenhilfe des Hl. Stuhles für den „Staatsumbau“ Österreichs 1933/34 im Lichte vatikanischer Quellenbestände – Vi è una durezza che diventa misericordia (Pius XI., 16. Februar 1934). Römische Historische Mitteilungen, RHM 54. 2012. 531–584.
- KLIEBER, Rupert: Az autoriter kormányzás pápai receptúrája? A Quadragesimo anno enciklika és Új-Ausztria „hivatásrendi állama” (1934–1938). In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013.
- KLOPP, Wiard: Die socialen Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang. Grundzüge einer christlichen Gesellschafts- u. Volkswirtschaftslehre aus dem literarischen Nachlasse desselben zusammengestellt. Pressevereinsdruckerei (Franz Chamra), St. Pölten, 1894.
- KLUGE, Ulrich: Der österreichische Ständestaat. Entstehung und Scheitern. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1984.
- KLUTH, Winfried: Entwicklungsgeschichte und aktuelle Rechtsgrundlage der Kammern im Überblick. In: Handbuch des Kammerrechts. Szerk. KLUTH, Winfried. Nomos Verlag, Baden-Baden, 2005. 41–108.

- KNOLL, Reinhold: Die „verdrängte“ Soziologie: Othmar Spann. In: Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Bd. V. Im Schatten der Totalitarismen. Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie. Philosophie in Österreich 1920–1951. Szerk. BENEDIKT, Michael – KNOLL, Reinhold – ZEHETNER, Cornelius. WUV Facultas, Wien, 2005. 460–466.
- KONCZER, Reinhard Rudolf: Warum ist die Sozialpartnerschaft entstanden? Kézirat, Wien, 1991.
- KONRAD, Helmut: Der 12. Februar 1934 in Österreich. In: Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004.
- KOVÁCS K. Zoltán: A magyar katolikus egyház és a szociális kérdés. In: Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége. Barankovics István Alapítvány – Gondolat. Bp., 2007.
- KOVRIG Béla: Az állam fejlődő hatásköre. Magyar Szemle, V. kötet. 4. szám (1929. április) 300–307.
- KOVRIG Béla: Új rendiség felé. Magyar Szemle. XXI. kötet. 1. sz. (1932. május) 15–25.
- KOVRIG Béla: A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében. A Munkaügyi Szemle kiadványai, 8. szám. Wodianer, Bp., 1932.
- KOVRIG Béla: A keresztény rendi állam. Magyar Kultúra. XXIII. évf. 12. sz. (1936. június) 363–366.
- KOWNACKI, Robert P.: Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434.
- KOZÁRI Mónika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Napvilág, Bp., 2003.
- KRACHT, Hans-Joachim: Adolph Kolping, Priester, Pädagoge, Publizist. Im Dienst christlicher Sozialreform. Leben und Werk aus den Quellen dargestellt. Herder, Freiburg 1993.
- KRUSE, Alfred: Adolf Weber als Nationalökonom. In: In Memoriam Adolf Weber. Ansprachen bei der Gedächtnisfeier in der Münchener Universität am 14. Mai 1963. Dunckler & Humblot, Berlin, 1964.
- KUNSCHAK, Leopold: Werden und Reifen der ständischen Idee. Bund christl. Arbeiter u. Angestellter, Wien, 1936.

- LAKNER, Zoltán: Egyház és társadalom. A tanítás forradalma. Szent István Társulat, Bp., 2012.
- LÁSZLÓ T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Szent István Társulat. Bp., 2005.
- LEHNER, Oskar: Autoritäre Züge der ständestaatlichen Rechtsordnung in Österreich. Zeitgeschichte. 10. Jg. Heft 1. (Oktober 1982 – September 1983.) 3–25.
- LICHTBLAU, Klaus – WILLMS, Claudia (Hrsg.): Liberaler Sozialist, Zionist, Utopist – Der Soziologe und Nationalökonom Franz Oppenheimer (1864–1943). Begleitkatalog zur Ausstellung. Institut für Soziologie, Frankfurt, 2014.
- LIECHTENSTEIN, Aloys: Ueber Interessenvertretung im Staate, mit besonderer Beziehung auf Oesterreich. Mayer, Wien, 1877.
- LŐRINCZNÉ BENCZE Edit: A közép-európai térség történelmi, politikai változásai. In: Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Tanulmánykötet. Szerk. BESZTERI Béla – VIZI László Tamás. KJF, Székesfehérvár, 2007. 36–47.
- M. SZEBENI Géza: A francia kereszténydemokrácia történetéről. Múltunk. 2007/3. sz. 166–201.
- MACHEN, J. Gresham: Christianity and Liberalism. William B. Eerdmans Publishing Company, 1923.
- MADARÁSZ Aladár: A német történeti iskola. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. BEKKER Zsuzsa. Aula Kiadó, Bp. 2002. (2002a)
- MADARÁSZ Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle, XLIX. évf., 2002. október 838–857. (2002b)
- MADERTHANER, Wolfgang: Die Krise einer Kultur – Die große Depression. In: Österreich 1934. Vorgeschichte – Ereignisse – Wirkungen. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 60–63.
- MANN, Golo: Németország története 1919–1945. Balassi, Bp., 1997.
- MANTELLI, Brunello: Kurze Geschichte des italienischen Faschismus. Wagenbach, Berlin 2008.
- MARCUSE, Herbert: Kultur und Gesellschaft I., Suhrkamp, Frankfurt am Main 1965.

- MARKÓ Csaba: A liberalizmus ellen – Prohászka Ottokár közéleti szerepvállalása. Nagy Magyarország történelmi magazin. II. évf. 6. sz. (A keresztényszociális gondolat). 2010. december.
- MATOLCSY György: A neoliberais gazdaságpolitika téveszméi. Polgári Szemle, 3. évf. 7–8. sz. (2007. augusztus).
- MÁTYÁS Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. KJK, Bp., 1979.
- MÁTYÁS Antal (szerk.): Magyar közgazdászok a két világháború között. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.
- MÁTYÁS Antal: Adalék Heller Farkas elméleti munkásságához. Közgazdasági Szemle, XLV. évf. 7–8. sz. (1998. július–augusztus) 738–746.
- MAYER-TASCH, Peter Cornelius: Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee. Athenäum Verlag, [Frankfurt am Main], [1971].
- MAZUREK, Franciszek Janusz: Die Konzeption des gesellschaftlichen Solidarismus nach Heinrich Pesch. In: Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften (JSCW) 21. 1980. 73–98.
- MESSNER, Johannes: Zum Begriff der sozialen Gerechtigkeit. In: Die soziale Frage und der Katholizismus. Festschrift zum 40jährigen Jubiläum der Enzyklika Rerum Novarum. Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im Katholischen Deutschland, Sektion für Wirtschafts- und Sozialwissenschaft. Paderborn, 1931.
- MESSNER, Johannes: Wirtschaft- und Sozialpolitik in der berufsständischen Ordnung. In: Erste soziale Woche des Volksvereins für das katholische Deutschland. (Schriftenreihe des Volksvereins für das katholische Deutschland.) Szerk. Velden, Joseph van der. Köln, 1933.
- MESSNER Johannes: Die soziale Frage der Gegenwart. Eine Einführung. Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck – Wien – München 1934.
- MESSNER, Johannes: Die berufsständische Ordnung. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck – Wien – München 1936.
- MEYER, Thomas: Stand und Klasse. Kontinuitätsgeschichte korporativer Staatskonzeptionen im deutschen Konservativismus. (Studien zur Sozialwissenschaft, Band 184.) Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997.
- MIHELICS Vid: Az olasz munkaalkotmány. Bp., 1927.
- MIHELICS Vid: A parlamentarizmus válsága és a demokrácia. Katholikus Szemle, 1930. IX. sz. 734–747.

- MIHELICS Vid: Az új szociális állam. Társadalompolitikai és gazdasági rendelkezések Európa legújabb alkotmányában. Szent István Társulat, Bp. 1931.
- MIHELICS Vid: Keresztényszocializmus. Magyar Szeme Társaság, Bp., 1933.
- MIHELICS Vid: Világproblémák és katolicizmus. Dom kiadás. Bp., 1933.
- MIHELICS Vid: Az új Portugália. Franklin Társulat. Bp., 1938.
- MIHELICS Vid: A pápai enciklikák és a szociális fejlődés. Szociális szemle. 1. évf. 2. sz. (1939–1940). 49–55.
- MIHELICS Vid: Hivatásrendiség és rendi állam. Nemzeti Újság. 1940. szeptember 8.
- MISES, Ludwig von: Liberalismus. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1927.
- MOELLER VAN DEN BRUCK, Artur: Das dritte Reich. 1933. 88. Elektronikus kiadás: <http://www.archive.org/details/Bruck-Art-hur-Moeller-van-den-Das-dritte-Reich>
- MOELLER VAN DER BRUCK, Artur – GLEICHEN, Heinrich von – BOEHM, Max Hildebert (szerk.): Die neue Front. Berlin, 1922.
- MUSSOLINI, Benito: A korporációs állam. Firenze, 1941.
- MUZSLAY István: Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1997/34. sz.
- MUZSLAY István: Gazdaság és erkölcs. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1992/7. sz.
- MUZSLAY István: P. Varga László utolsó napjai. In: Kortárs magyar jezsuiták. II. rész. Összeállította: SZABÓ Ferenc S. J. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. Kecskemét, 1992.
- MÜLLER, J. Heinz: Grundgedanken der Enzyklika Quadragesimo anno und die Nachkriegsentwicklung in der Bundesrepublik Deutschland. In: Die Enzyklika Quadragesimo anno und der Wandel der sozialstaatlichen Ordnung. Szerk. Mückl, Wolfgang J. Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft. Neue Folge, Heft 62. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1991. 9–23.
- NAGY Töhötöm: Jezuíták és szabadkőművesek. Universum, Szeged, 1990.
- NELL-BREUNING, Oswald von: Wandlungen der Katholischen Soziallehre. In: Wie sozial ist die Kirche? Leistung und Versagen der katholischen Soziallehre. Patmos Verlag, Düsseldorf 1972. 35–54.

- NELL-BREUNING, Oswald von: Können Neoliberale und Katholische Soziallehre sich verständigen? In: Wirtschaftsordnung und Staatsverfassung, Festschrift für Franz Böhm zum 80. Geburtstag. Szerk. SAUERMAN, Heinz – MESTMÄCKER, Ernst-Joachim. Tübingen 1975. 461–470.
- NOCKEN, Ulrich: Korporatistische Theorien und Strukturen in der deutschen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Neokorporatismus. Szerk. ALEMAN, Ulrich. Frankfurt am Main, 1981.
- NOLTE, Paul: Ständische Ordnung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. In: Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit. Szerk. HARDTWIG, Wolfgang. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 56.) Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2003.
- OBERLÄNDER, Erwin: Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Verlag Schöningh, Paderborn, 2001.
- OHNSORGE-SZABÓ László: Hayek az igazságségről és a hatékonyságról. Pro philosophia füzetek. Történet-és Kultúrbölcséleti Al-Manah. (Veszprémi Egyetem) 1999/1. sz. 27–50.
- ORGLER, Siegfried: Der autoritäre Ständestaat Österreich 1934/38 und die Typologie des politischen Systems. Kézirat. Innsbruck, 1993.
- ORMOS Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja. PolgArt, Bp., 2004.
- ORMOS Mária: Katolicizmus a világválság sodrában. A pápaság és a magyar egyház, különös tekintettel a pécsi egyházmegyére 1929–1933. In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk. BÁNKUTI Gábor – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2012.
- OROSZ Róza: Kautz Gyula munkássága és helye a közgazdasági gondolkodás történetében. In: Magyar közgazdászok arcképvázatai. Szerk. Mihalik István. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem PTK, Bp., 1991.
- OSWALT, Walter: Was ist Ordnungspolitik? In: EUCKEN, Walter: Ordnungspolitik. Szerk. OSWALT, Walter. Münster, 1999. 59–96.
- PAJZS Elemér: Salazar. Egy kis ország nagy építője. Auróra Könyvkiadó. Bp., 1924.
- PALLAI László: A közép-európai egységtörekvések egy elfeledett magyar képviselője: Hantos Elemér. Debreceni Szemle, 1996/4, 581–590.

- PÁNDI Lajos: A Salazar-diktatúra évei. Századok. 1987/6. sz. 1061–1099.
- PAULHUS, Normand J. : Social catholicism and the Fribourg Union. In: Selected Papers from the Annual Meeting 1980. Society of Christian Ethics. (Continued by Annual of the Society of Christian Ethics 1981–2001. Vols. 1–21) 1980. 63–88.
- PAYNE, Stanley G. : A History of Fascism, 1914–1945. University of Wisconsin Press, 1995.
- PELINKA, Anton: Stand oder Klasse? Die Christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933 – 1938. Wien 1972.
- PESCH, Heinrich: Lehrbuch der Nationalökonomie. Erster Band: Grundlegung. Freiburg, 1914.
- PETRÁS, Éva: “A Splendid Return”. The Intellectual Reception of the Catholic Social Doctrine in Hungary (1931–1944). Wesley János Lelkészképző Főiskola, Department of Theology & Religion. Bp., 2011.
- PETRÁS Éva: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944. Egyháztörténeti szemle. 14. évf. 2. sz. (2013).
- PEUKERT, Helge: Das sozialökonomische Werk Wilhelm Röpkes. Peter Lang, Basel 1992.
- POMBENI, Paolo: The ideology of Christian Democracy. Journal of Political Ideologies. Vol. 5. Nr. 3 (2000), 289–300.
- PRIBRAM, Karl: Geschichte des ökonomischen Denkens. Frankfurt am Main. 1998.
- PRIBYL, Herbert: Sozialpartnerschaft in Österreich. Verlag A. Schendl, Wien, 1991.
- PROHÁSZKA Ottokár: A liberalizmus utópia. (1896) In: PROHÁSZKA Ottokár: Korunk lelke. Prohászka Ottokár Össze gyűjtött Munkái. X. kötet. S.a.r. SCHÜTZ Antal. Szent István Társulat, Bp., 1928.
- PROHÁSZKA Ottokár: Keresztény szociálista akció. (1894) In: PROHÁSZKA Ottokár: Kultúra és terror. A társadalmi kérdés. Prohászka Ottokár Össze gyűjtött Munkái. XI. kötet. S.a.r. SCHÜTZ Antal. Szent István Társulat, Bp., 1927.
- PUHLE, Hans Jürgen: Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. In: Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. 1984/2. sz.

- PYSZKA, Stanislaw: The Evolution of Catholic Social Teaching in the Years 1891–2002. FORUM PHILOSOPHICUM. Facultas Philosophica Ignatianum Cracovia - Krakow. 2005/10. 129–148.
- PYTLIK, Alexander: Berufsständische Ordnung oder „Ständestaat“? Die Idee der berufsständischen Ordnung bei Johannes Messner. Eigenverlag des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften der Kath.-Theol. Fakultät der Universität Wien (Schriftenreihe des Instituts für Ethik und Sozialwissenschaften), Wien, 1993.
- RAB Virág: Memorandum a nemzetközi összefogás szükségességéről. In: TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM Kutatási Füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005. 190–202.
- RAB Virág: Az 1920-as brüsszeli nemzetközi pénzügyi konferencia előkészítése. In: TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM Kutatási Füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005. 314–329.
- RAB Virág: A nemzetközi együttműködés lehetőségei és korlátai a két világháború között. In: Együttműködés – versengés. Szerk. RAB Virág – DEÁK Anita. Gondolat, Bp., 2010. 155–161.
- RAB Virág: Tények és gondolatok az informális kommunikáció jelentőségéről a nagy gazdasági világválság kapcsán. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 147–154.
- RADNAI Mikes (szerk.): A szegedi Hivatásszervezet három éve. Nyomtatvány, 1939.
- RAO, John C.: Portugal, Austria and Catholic Counterrevolution in Interwar Europe. Faith and Reason. Spring 1985. 1–25.
- RAUSCHER, Anton: Das Subsidiaritätsprinzip in der Kirche. In: Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaft (JCSW) 1969. Band 10. 301–316.
- RAUSCHER, Anton: Katholische Soziallehre und liberale Wirtschaftsauffassung. In: Selbstinteresse und Gemeinwohl. Beiträge zur Ordnung der Wirtschaftsgesellschaft. Szerk. RAUSCHER, Anton. (Soziale Orientierung, Band 5.) Duncker und Humblot, Berlin, 1985.
- RAUSCHER, Anton: Katholische Soziallehre und liberale Wirtschaftsauffassung. In: Selbstinteresse und Gemeinwohl. Beiträge zur Ordnung der Wirtschaftsgesellschaft. Szerk. RAUSCHER, Anton. (Soziale Orientierung, Bd. 5.) Duncker&Humblot, Berlin, 1985. 279–320.

- RAUSCHER, Anton: Solidarismus. In: RAUSCHER, Anton: Kirche in der Welt. Beiträge zur christlichen Gesellschaftsverantwortung. Würzburg, 1988. 128–149.
- REGINI, Mario: Still engaging in corporatism? Einige Lehren aus jüngsten italienischen Erfahrungen mit der Konzertierung. Politische Vierteljahresschrift. (PVS) Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft. Jg. 38. 1997/2. 298–317.
- REICHHOLD, Ludwig: Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluß 1933–38. Eine Dokumentation. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1985.
- REICHHOLD, Ludwig: Schiedewege einer Republik. Österreich 1918–1968. Verlag Herder, Wien, 1968.
- RESELE, Gertraud: Othmar Spann's Ständestaatkonzeption und politisches Wirken. Kézirat. Wien, 2001.
- RESNICK, Stephen A. – WOLFF, Richard D.: Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR. Routledge, New York, 2002.
- RIGÓ Balázs: A szociális érdekegyeztetés ideológiája Portugáliában az 1930-as években. In: A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011.
- RIGÓ Balázs: A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában. In: Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok. Szerk. STRAUSSZ Péter – ZACHAR Péter Krisztián. (Modern Minerva Könyvek 6.), Heraldika Kiadó, Bp., 2013. 20–57.
- RIGÓ Balázs: Egyén és közösség az Egyház társadalmi tanításában. In: Műhelytitkok (Tanulmányok a politikai filozófia, a politika és a szociológia tudományterületeiről). Szerk. DITZENDY Orsolya. ELTE Eötvös József Collegium, Bp., 2014. 47–61.
- RITTER, Gerhard A.: Politische Repräsentation durch Berufsstände. Konzepte und Realität in Deutschland 1871–1933. In: Repräsentation in Föderalismus und Korporativismus. Szerk. BRAUNEDER, Wilhelm – BERGER, Elisabeth. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main – Berlin – New York, 1998. 231–252.
- RIX, Walter T.: Arthur Moeller van der Bruck: „...Um die Hälfte der Welt” – Visionärer Wanderer zwischen Kunst und Politik. I. Teil. Das Ostpreußenblatt, 2000. május 27.
- ROLL, Eric: The Historical School. In: ROLL, Eric: A History of Economic Thought. New York. 1942.

- ROMSICS Gergely: Habsburg és Ständestaat. A legitimizmus politikai stratégiái a harmincas évek Ausztriájában. Századvég 2005/1. 105–148.
- ROMSICS Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp., 2005.
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 2010.
- RONCHI, Ennio: *Economia liberale, economia socialista, economia corporativa*. Augustea, 1932.
- RÖPKE, Wilhelm: *Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*. Erlenbach–Zürich, 1946.
- RÖPKE, Wilhelm: *Die Neuordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Betrachtungen zu Meßners „Die berufständische Ordnung“*. Monatsschrift für Kultur und Politik. 2. Jg. (1937). 325–332.
- SÁFRÁNY Attila: Giesswein Sándor emlékezete. Vigilia 69. évf. 2004/6. (2004. június).
- SALAZAR, Oliveira: *A békés forradalom*. Athenaeum. Bp., 1941.
- SANDGRUBER, Roman: *Ökonomische Krise und Delegitimierung der Demokratie*. In: *Österreich 1934. Vorgeschichte-Ereignisse-Wirkungen*. Szerk. SCHEFBECK, Günther. (Österreich Archiv – Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2004. 43–59.
- SCHÄFFLE, Albert Eberhard Friedrich: *Aus meinem Leben*. I–II. Verlegt bei E. Hofmann, Berlin, 1905.
- SCHINDLER, Franz Martin: *Die soziale Frage der Gegenwart vom Standpunkt des Christentums*. Wien, 1905.
- SCHLÜTER, André: *Moeller van den Bruck - Leben und Werk*. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 2010.
- SCHMIESING, Kevin E.: *Another Social Justice Tradition: Catholic Conservatives*. University of St. Thomas Law Journal. Vol. 2. Nr. 2. (2005 Spring).
- SCHMITT, Carl: *Politische Romantik*. Duncker und Humblot, Berlin, 1998.
- SCHMITTER, Philippe C.: *Still the century of corporatism? The Review of Politics*. Vol. 36. No. 1. 1974. 85–131.
- SCHMOLLER, Gustav: *Historisch-ethische Nationalökonomie als Kulturwissenschaft. Ausgewählte methodologische Schriften*. Szerk. NAU, Heino Heinrich. Metropolis, Marburg, 1998.

- SCHULMEISTER, Stephan: Neoliberalismus, Katholische Soziallehre und gesamtwirtschaftliche Effizienz. *Wirtschaftspolitische Blätter* 1998/5. 450–457.
- SCHWARTE, Johannes: Die Auseinandersetzung mit dem Sozialismus bei Gustav Gundlach S. J. (1892–1963). In: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 1975. (JCSW 16.) 83–137.
- SCHWEINZER, Paul: Two Competing Paradigms In Austrian Economic Theory. *Notizie di Politeia*, XVI, 59, 2000, 44–66.
- SEEFRIED, Elke: Reich und Stände. Ideen und Wirken des deutschen politischen Exils in Österreich 1933–1938. (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 147.) Droste Verlag, Düsseldorf, 2006.
- SENFT, Gerhard: Weder Kapitalismus noch Kommunismus. Silvio Gesell und das libertäre Modell der Freiwirtschaft. (Archiv für Sozial- und Kulturgeschichte. Bd. 3.) Libertad, Berlin, 1990.
- SENFT, Gerhard: Im Vorfeld der Katastrophe. Die Wirtschaftspolitik des Ständestaates Österreich 1934–1938. (Vergleichende Gesellschaftsgeschichte und politische Ideengeschichte der Neuzeit. Bd. 15.) Braumüller, Wien. 2002.
- SENFT, Gerhard: Gazdaság és politika az osztrák hivatásrendi államban 1934–1938. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 59–72.
- SENFT, Gerhard: In Alternativen denken: Franz Oppenheimer zum 150. Geburtstag. *Zeitschrift für Sozialökonomie*. ZfSÖ. Jg. 51. Folge 182/183. (Oktober 2014). 34–39.
- SIEGFRIED, Klaus-Jörg: Universalismus und Faschismus. Das Gesellschaftsbild Othmar Spann's. Europaverlag, Wien, 1974.
- SMITH, Denis M.: *Modern Italy. A political history*. University Press, New Haven, Conn. 1997.
- SMITH, Thomas W. : Catholic Social Thought and Modern Liberal Democracy. *LOGOS Journal*, Vol. 11. Nr. 1. (2008) 15–45.
- SOMBART, Werner: *A szocializmus és a szociális mozgalom*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1908.
- SOMERVILLE, Henry: *Studies in the Catholic Social Movement*. 1933. Reprint. IHS Press, London, 2010.
- SOMLÓ Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1907.

- SONNBERGER, Hannes: Neo-Korporatismus statt Pluralismus im politischen System Österreichs, am Beispiel der Paritätischen Kommission für Preis- und Lohnfragen. Disszertáció, kézirat, Universität Wien, 1983.
- SPANN, Othmar: Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft. Verlag von Quelle und Meyer, Leipzig, 1923.
- SPANNENBERGER, Norbert: Die Katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006.
- STEINER, Guenther: Wahre Demokratie? Transformation und Demokratieverständnis in der Ersten Republik und im Ständestaat Österreich 1918–1938. Wien, 2004. Online: http://www.ihs.ac.at/powio4/papers/AG%20transformationsprozesse/Steiner_G%FCntner.pdf
- STORCK, Thomas: A Giant Among Catholic Economists. Review of Lehrbuch der Nationalökonomie by Heinrich Pesch. New Oxford Book Reviews. Volume LXXII, Number 2. (2005. február).
- STRAUSZ Péter: Biztosítóintézetek a két világháború között. In: Autonómiák Magyarországon 1848–2000. Szerk. GERGELY Jenő. ELTE TDI – L'Harmattan, Bp., 2005. I. k. 163–167.
- STRAUSZ Péter: Kamarák a két világháború közötti Magyarországon. L'Harmattan, Bp., 2008.
- STRAUSZ Péter: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselői rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. Múltunk. Politikatörténeti folyóirat. LV. évf. 2010. 1. sz. 83–122.
- STRAUSZ Péter: A két világháború közötti olasz gazdaságirányítási és érdekegyeztetési kísérlet. In: A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. 70–82.
- STRAUSZ Péter: A totalitárius német gazdaságirányítási és érdekegyeztetési modell (1934–1945). In: A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. 83–87.
- STRAUSZ Péter: A Quadragesimo anno és a hivatásrendiség. In: A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. 106–111.

- STRAUSZ Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. Szerk. DOBÁK Miklós. L'Harmattan, Bp., 2011. 165–216.
- STRAUSZ Péter: Érdemes-e újra felfedezni a hivatásrendiséget? In: A felfedező tudomány. Főszerk. BESZTERI Béla. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2013.
- STRAUSZ Péter: Kapcsolódási pontok Magyar Zoltán munkássága és a hivatásrendiség között. In: Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Tanulmányok. Szerk. ZACHAR Péter Krisztián. L'Harmattan, Bp., 2013. 107–124.
- SZABÓ Ferenc S. J. – MÓZESSY Gergely (szerk.): Prohászka Ottokár – Magyarország apostola és tanítója. Agapé. Szeged, 2002.
- SZABÓ Ferenc S. J. : Prohászka Ottokár élete és műve, 1858–1927. Szent István Társulat. Bp., 2010.
- SZABÓ Ferenc: A politikai közösség Krisztus fényében. Távlatok. 1992/7. sz.
- SZABÓ Tibor: Olaszország politikatörténete (1861–2011). Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2012.
- SZÁSZ Péter Domonkos: Keresztény közéletiség – a politikai katolicizmus irányai 1895–1945 között. Nagy Magyarország történelmi magazin II. évf. 6. sz. (A keresztényszociális gondolat). 2010. december.
- SZATMÁRI Péter: A nemzetté lett paradoxon – nemzeti kérdés az Első Köztársaságban. In: Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. Szerk. HÁDA Béla – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – PETNEHÁZI Margit. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. Bp., 2009.
- SZATMÁRI Péter: Az osztrák dilemma: Engelbert Dollfuß kancellársága. Valóság. 2001/12. sz.
- SZEKFŰ Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Élet, Bp., 1920.
- SZEKFŰ Ignác: Totális állam és katolicizmus. Magyar Szemle, 1934. XX. köt. 1. sz. (77) 28–38.
- SZILÁGYI Ágnes Judit: A portugál integralista mozgalom. In: Met-széspontok – Tanulmányok a portugál és brazil történelemből. Szerk. ANDERLE Ádám. SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Programja. Szeged, 2009. 65–75.

- SZOLNOKY Erzsébet: Szociális igazságosság és keresztény szeretet: Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója. Éghajlat Könyvkiadó. Bp., 2003.
- TAENZER, Uwe: Soziale Marktwirtschaft: Grundlagen und Aufgaben. Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung, Stuttgart. 1992.
- TAKARÓNÉ GÁLL Beatrix: A tiszta ökonómia és az univerzalizmus viszonya. Közgazdasági Szemle. LVII. évf. 76. k. 12. sz. (1933. december) 745–784.
- TAKÁTS Ágoston: „Ignis numquam dicit: sufficit... – a tűz sohasem mondja: elég...” - Kerkai Jenő jezsuita atyára emlékezik utolsó munkatársra. 2008.
- TÁLOS, Emmerich – MANOSCHEK, Walter: Zum Konstituierungsprozeß des Austrofaschismus. In: Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933–1938. Szerk. TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang. LIT Verlag, Wien, 2005. 6–25.
- TÁLOS, Emmerich: Das austrofaschistische Herrschaftssystem. In: Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. 1933–1938. Szerk. TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang. LIT Verlag, Wien, 2005. 394–420.
- TOMKA Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Századvég, Bp., 2003.
- TOMKA, Miklós: Az egyház társadalmi tanítása. In: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. TOMKA Miklós – GOJÁK János. Szent István Társulat. Bp., 1993.
- Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919–1944. (VDCSMMT 1919–1944.) Szerk. SERFŐZŐ Lajos. Szeged, Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága-MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága, 1977.
- VARGA József: Keresztényszociális mozgalmak Magyarországon. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1993/12-13. 447–490.
- VARGA Károly: Szárszó katolikus alternatívája. A társadalmi reform műveltségi és etikai megújulást igényel. Magyar Nemzet. 2000. június 28.
- VARGA László: Szociális reform és hivatásrendiség. (Nemzeti Könyvtár 40–41. szám.) Bp., 1941.
- VARGA László: Új társadalmi rend felé. Bp., 1933.
- VEIT, Otto: Ordo und Ordnung. Versuch einer Synthese. In: Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. Band 5. (1953). 3–47.

- VERLEY, Patrick: A közgazdaság mítosza - és a történelem. Valóság. XLIX. évf. 11. sz. (2006. november) 124-128.
- VIDA István: A munkásmozgalom másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In: Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írásaiból. Ugo Detti, Róma, 1990.
- VIDA István: Az EMSZO-mozgalom és előzményei. In: Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írásaiból. Ugo Detti, Róma, 1990.
- VIDA István: Varga páter reménye. In: Kortárs magyar jezsuiták. II. rész. Összeállította: SZABÓ Ferenc S. J. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. Kecskemét, 1992.
- VIDA István: Szociális irányú katolikus mozgalmak hazánkban (1935-1949). In: Félbemaradt reformkor, 1935-1949: törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írások gyűjteménye, Róma 1991 – Budapest 2005. Szerk. KOVÁCS K. Zoltán. Püski, Bp., 2006. Püski Kiadó. Budapest, 2006.
- VIGVÁRI Gábor: Nemzetiszocialista keynesiánusok? FORDULAT. A Társadalomelméleti Kollégium Szakmai Folyóirata. Konferencia Különszám. Keynes 120. 2003. tavasz. 61-72.
- VIZI László Tamás: Birodalmak és nagyhatalmak hatása a 19-20. századi közép-európai egyensúlypolitikára. In: Közép-és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe. Tanulmánykötet. Szerk. BESZTERI Béla - VIZI László Tamás. KJF, Székesfehérvár, 2007. 24-35.
- VIZI László Tamás: Duna-völgyi együttműködési kísérletek az 1930-as évek első felében. Fejeztek a közép-európai integrációs törekvések történetéből. In: Civil társadalom és érdekképviselő Közép-Európában. Szerk. SIMON János. L'Harmattan – CEPoliti Kiadó, Bp., 2012. 17-33.
- VIZI László Tamás: Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin, XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70-76.
- WEBER Adolf: Volkswirtschaft und Politik. In: Adolf Weber zum hundertsten Geburtstag. Szerk. ISSING, Otmar. Duncker und Humblot, Berlin, 1977.
- WEBER Adolf: Weltwirtschaft. Duncker&Humblot, Berlin, 1950.

- WEBER, Adolf: Sowjetwirtschaft und Weltwirtschaft. Duncker und Humblot, Berlin, 1959.
- WEBER, Quirin: Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1989.
- WEINZIERL, Erika: Kirche – Gesellschaft – Politik von der Ersten zur Zweiten Republik. In: Kontinuität und Bruch 1938–1945–1955. Beiträge zur österreichischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte. Szerk. STADLER, Friedrich. Lit Verlag, Münster, 2004. 51–67.
- WEIß, Volker: Moderne Antimoderne: Arthur Moeller van den Bruck und der Wandel des Konservatismus. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2012.
- WELK, William G: Fascist Economic Policy and the N.R.A. Foreign Affairs. 1933. október. 98–109.
- WENTZEL, Bettina: Der Methodenstreit. (Europäische Hochschulschriften.) Frankfurt am Main, 1999.
- WIARDA, Howard J. : Corporatism and Comparative Politics. The Other Great „Ism”. London – New York, 1997.
- WILLGERODT, Hans: Der Neoliberalismus – Entstehung, Kampfbegriff und Meinungsstreit. In: Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. Band 57. (2006). 47–89.
- WILTSCHEGG, Walter: Die Heimwehr. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1985.
- WINKLER, Heinrich August: Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. Verlag C. H. Beck, München, 1994.
- WINKLER, Heinrich August: Németország története a modern korban I–II. Osiris, Bp., 2005.
- WOHNOUT, Helmuth: Regierungsdiktatur oder Ständeparlament. Verlag Böhlau, Wien 1993.
- ZACHAR József: A mi huszadik századunk. 1918. 1944. 1956. Heraldika Kiadó, Bp. 2007.
- ZACHAR Péter Krisztián: Autonómia és központosítás Magyarországon 1919–1944. In: Autonómiák Magyarországon 1848–2000. Főszerk. Gergely Jenő. L'Harmattan, Budapest 2005. I. k. 66–79.
- ZACHAR Péter Krisztián: Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. KÚT – Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola folyóirata, 2006/2–3, 115–137.

- ZACHAR Péter Krisztián: Az uniós (neo)korporatív gazdaság- és társadalompolitikai érdekkiegyenlítés szervezetei. Történelmi tanulságok, jövőbeni perspektívák. In: A huszonegyedik század kihívásai és Magyarország jövőképe. Szerk. Beszteri Béla – Majoros Pál. MTA VEAB – Budapesti Gazdasági Főiskola, Veszprém, 2011. 75–84.
- ZACHAR Péter Krisztián: A társadalmi érdekkiegyenlítés hivatásrendi alapjai. JEL. XXIII. évf. 1. sz. (2011) 7–11.
- ZACHAR Péter Krisztián: Alternative Wege der Gesellschafts- und Wirtschaftslenkung im Ständegedanken. In: Változó világ: gazdasági és társadalmi útkeresés. Szerk. Beszteri Béla – Majoros Pál. Veszprém, MTA VEAB - Széchenyi István Egyetem, 2012. 347–355.
- ZACHAR Péter Krisztián: A liberális gazdaságszervezés alternatívái Közép-Európában a két világháború között. Közép-Európai Közlemények. Történészek, regionalisták és geográfusok folyóirata. VI. évf. 3. sz. (2013/3. No. 22.) 194–204.
- ZÁMBÓ Tibor: Állam és etika. Az állami beavatkozás etikai és politikai alapjai Keynesnél. FORDULAT. A Társadalomelméleti Kollégium Szakmai Folyóirata. Konferencia Különszám. Keynes 120. 2003. tavasz. 53–60.
- ZEIDLER Miklós (szerk.): Trianon. (Nemzet és emlékezet sorozat 2.) Osiris, Bp., 2008.
- ZSINKA László: Modernitás, globalizáció, nemzetközi rendszer és a katolikus társadalmi tanítás fejlődése. Műhelytanulmány (working paper). Budapesti Corvinus Egyetem, Bp., 2010.
- ZSUGYEL János: Hantos Elemér útja a nagyterg gazdaság eszméjétől a közép-európai országok átfogó együttműködésének gondolatáig. Polgári Szemle. 5. évf. 6. sz. (2009. december).

KUTATÓCSOPORTUNK SZERVEZÉSÉBEN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

- Baritz Sarolta Laura OP:** *Civil gazdaság - az emberközpontú közgazdaságtan történeti gyökerei.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Bene Krisztián:** *A gazdasági válság és a katolikus rendpártiság Franciaországban.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Botos Katalin:** *A kopernikuszi fordulat az Egyház társadalmi-gazdasági tanításában.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Botos Máté:** *A modern hivatásrendi gondolat kezdetei – adalékok a szubszidiaritáselv kialakulásához.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Frenyó Zoltán:** *A keresztény szociális doktrína Mihelics Vid munkásságában.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Kék Emerencia:** *A hivatásrendiség és előzményei a katolikus Egyház szociális tanításában a Rerum novarum és a Quadragesimo anno kezdetű enciklikák alapján.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Klieber, Rupert:** *Ein päpstliches Konzept für autoritäres Regieren? Die Enzyklika Quadragesimo Anno' und der „Ständestaat” Neu-Österreich (1934–38).* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.

- Rab Virág:** *A gazdasági világválság és a korabeli gazdasági szakemberek.* „Történelem és politika – régen és ma” konferencia, Modern Minerva Alapítvány – Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2012. október 12.
- Rab Virág:** *Hungarian Economy and Transnational Network in the 1920s.* „44th Annual Convention, Association for Slavic, East European and Eurasian Studies”, New Orleans, LA, 2012. november 16.
- Rab Virág:** Az informális kommunikáció jelentősége és a nagy gazdasági világválság. „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Rab Virág:** *Economy and Economists.* 46th Annual Convention of the ASEES (Association for Slavic, East European & Eurasian Studies). San Antonio Marriott Rivercenter, San Antonio, TX. 2014. november 20-23.
- Rigó Balázs:** *A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában.* „Történelem és politika – régen és ma” konferencia, Modern Minerva Alapítvány – Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2012. október 12.
- Rigó Balázs:** *Egyén és közösség az Egyház társadalmi tanításában.* „Egyén és közösségek változó viszonyai.” Interdiszciplináris társadalomtudományi konferencia, Eötvös József Collegium, Társadalomtudományi Műhely, Budapest, 2013. március 22.
- Senft, Gerhard:** *Wirtschaft und Politik im österreichischen Ständestaat (1934–1938).* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.
- Strausz Péter:** *Érdemes-e újra felfedezni a hivatásrendiséget?* „A felfedező tudomány” konferencia, VEAB – Széchenyi István Egyetem, Győr, 2013. május 16.
- Strausz Péter:** *Kiutkeresés a gazdasági világválságból - Hivatásrendi gondolat a két világháború közötti Európában és Magyarországon.* Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Budapest: 2013. június 13.
- Strausz Péter:** *Hivatásrendi elemek Magyar Zoltán munkásságában.* „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.

- Zachar Péter Krisztián: *Magyar és nemzetközi válaszok a világgazdasági válságra 1929–1939. „Magyarság és Európa Szabadegyetem”, Székesfehérvár, 2012. február 22.*
- Zachar Péter Krisztián: *Német-Ausztria keresztény-konzervatív gondolkodói és válaszaik a gazdasági-társadalmi válságperiódusra (1918–1938). „IV. Többnemzetiségű államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában” konferencia, SZTE – Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2012. március 2.*
- Zachar Péter Krisztián: *Egyén és közösség a politikában – Individualizmus, kollektívizmus, hivatásrendiség és a keresztény társadalmi tanítás. Aquinói Szent Tamás KÉSZ Akadémia, Budapest, 2012. december 8.*
- Zachar Péter Krisztián: *Pártok, pártrendszer és alternatív (hivatásrendi) közösségi szerveződések a két világháború között. Aquinói Szent Tamás KÉSZ Akadémia, Budapest, 2013. január 26.*
- Zachar Péter Krisztián: *„Államkapitalizmus” – „szervezett piacgazdaság” – „hivatásrendi állam”? A liberális gazdaságszervezés alternatívái Közép-Európában a két világháború között. „V. Többnemzetiségű államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában” konferencia, SZTE – Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2013. március 2.*
- Zachar Péter Krisztián: *Der Ständeversuch in Ungarn: Die Ständeorganisation von Szeged. „Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában” nemzetközi konferencia, Kodolányi János Főiskola, Budapest, 2013. október 11.*
- Zachar Péter Krisztián: *A piacgazdaság és a verseny keresztény szemléletű értelmezése a két világháború időszakában és újraértelmezése 1945 után. Aquinói Szent Tamás KÉSZ Akadémia, Budapest, 2013. október 12.*
- Zachar Péter Krisztián: *Az első világháborút követő társadalmi átalakítás kérdése: jól-lét diskurzus és kapitalizmus-kritika a két világháború közötti Magyarországon. „V. Többnemzetiségű államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában” konferencia, SZTE – Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2014. március 7.*
- Zachar Péter Krisztián: *Magyar társadalmi-gazdasági válaszok a kapitalizmus válságára a két világháború között. „5. Báthory-Bras-sai Konferencia”, Óbudai Egyetem, Budapest, 2014. május 21–22.*
- Zachar Péter Krisztián: *„A Nyugat alkonya”, avagy társadalom, politika és gazdaság útkeresése a „polgári korban” (1890–1945). Szent Korona Szabadegyetem, Budapest, 2014. november 9.*

Zachar Péter Krisztián: *Kapitalizmus-kritika és hivatásrendi gondolatok a „Nagy Háború” korában. Hősök, áldozatok és mindennapok* – Székesfehérvár, Magyarország és a „Nagy Háború” konferencia, Székesfehérvár, 2014. december 11.

A KUTATÁSHOZ KAPCSOLÓDÓAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Rab Virág:** *A gazdasági válság és a korabeli gazdasági szakemberek.* In: Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok. Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. (Modern Minerva Könyvek 6.) Budapest, Heraldika Kiadó, 2013. 13–19.
- Rigó Balázs:** *„Ha a kenyér megvédéséről van szó, mi akkor is kiálunk” – A hivatásrendi gondolat és a Szegedi Hivatásszervezet.* In: Történelmi emlékezet és identitás. Tanulmányok. Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. (Modern Minerva Könyvek 5.) Budapest, Heraldika Kiadó, 2012. 165–191.
- Rigó Balázs:** *A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában.* In: Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok. Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. (Modern Minerva Könyvek 6.) Budapest, Heraldika Kiadó, 2013. 20–57.
- Rigó Balázs:** *Egyén és közösség az Egyház társadalmi tanításában.* In: Műhelytitkok (Tanulmányok a politikai filozófia, a politika és a szociológia tudományterületeiről). Szerk. Ditzendy Orsolya. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. 47–61.
- Strausz Péter:** *Érdemes-e újra felfedezni a hivatásrendiséget?* In: A felfedező tudomány. Főszerk. Beszteri Béla. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2013. Online: http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmanyok/strausz_peter.pdf
- Zachar Péter Krisztián:** *Német-Ausztria keresztény-konzervatív gondolkodói és válaszaik a gazdasági-társadalmi válságperiódusra.* In: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2012/2. (V. évf. 2. sz. No. 17.) 29–41.
- Zachar Péter Krisztián:** *A liberális gazdaságszervezés alternatívái Közép-Európában a két világháború között.* In: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. VI. évf. 3. sz. (2013/3. No. 22.) 194–204.

Zachar Péter Krisztián: *A possible heritage of anti-libertarian political thoughts of the interwar period in Central Europe: the tripartite social dialogue.* In: Central European Political Science Review. Spring 2013. Vol. 14. Nr. 51. 35–46.

Zachar Péter Krisztián: *Kiútkeresés a gazdasági válságból – Hívásrendiség, keresztény szociális tanítás és a modern gazdasági-társadalmi érdekiegyenlítés Európában.* In: Kodolányisok Világa, 2013. július. Online: <http://www.kodolanyi.hu/kv/cikk/kiutkereses-a-gazdasagi-valsagbol-37>

Zachar Péter Krisztián: *Politik, Wirtschaft, Selbstverwaltung – Die Wirtschaftskammern in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und der Versuch einer Neuorganisation nach der Wende.* In: Einhundertfünfzig Jahre Rückständigkeit? Wirtschaft und Wohlstand in Mitteleuropa von 1867 bis zur Gegenwart. Hrsg. Christopher Walsch. Gabriele Schäfer Verlag, Herne, 2013. 141–159.

Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában. Tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest, 2013. 176 p. ISBN 978-963-236-797-2

Zachar Péter Krisztián: *Gesellschaftliche und wirtschaftspolitische Antwortversuche auf die Krise des Kapitalismus in Ungarn in der Zwischenkriegszeit – Ein Überblick.* (megjelenés alatt, 2015.) *Áthallások a régi válságra adott válaszokból.* Fejér Megyei Hírlap, 2012. március 2/3. nyomtatott és online verzió.

Terítéken a modern gazdaság- és társadalompolitika eszmei háttere. Konferenciakötet és szakmai viták. Kodolányisok Világa, Online, 2013. október 12. <http://www.kodolanyi.hu/kv/cikk/konferenciakotet-es-szakmai-vitak-105>

ECONOMIC CRISES, SOCIAL TENSIONS, AND MODERN ATTEMPTS AT TACKLING THEM IN EUROPE BETWEEN THE TWO WORLD WARS ABSTRACT

The global crisis started in the autumn of 2008 had a profound effect not only on the production, services, and social systems of Western type democracies, but also generated an academic interest in the crisis periods of the past (notably the great depression in 1929) and the solution alternatives found during those periods. There was a need to make contemporary processes understood by drawing historical parallels and know more about previous theories and practical questions whose elements could be used even today to overcome our present-day difficulties. The present monograph wants to join this trend and provide a multifaceted analysis of the economic-social changes between the two world wars and corresponding social and political models.

The economic crisis that erupted in the United States in 1929 grew to be the longest and most devastating crisis of Manchester-type *laissez faire* capitalism so far within an extremely short time. Its impacts led entire societies into survival crisis and at the same time opened up the way for the rapid spread of numerous extremist ideas. Crisis awareness pervaded society and the political elite throughout the era between the two world wars, and found its way to the life of "average citizens", too. Experts dealing with the crisis in the new circumstances clearly saw that the liberalism-based, Manchester-type economic system and the socio-political system based on individualism got into a very serious situation.

The first part of the book presents the perception contemporary people had about the crisis, and how the symptoms of the crisis occurred in the liberal organization of politics, economy and society. Economic slowdown could already be experienced throughout Europe on the way towards the First World War; the downsides of modern European social, economic and political systems built in the preceding decades also became clear. The "era of plutocracy"

occurred as result of the success of scientific and technical development, giving rise to the coherent world market. However though, it was the international expansion of public limited companies and the increasing capital need of the market that brought about the escalation of exploitation, a way of modern "industrial slavery", the strengthening of neo-protectionism in the world market, and a series of protective measures against liberal trade. The first serious international crisis (1873) revealed new anti-liberalism and anti-capitalism movements and ideas taking shape in societies and politics more and more intensely. The conservative circles' opposition of the liberal thought became extremely strong when it entered into an alliance with democratism, as it also meant battle against monarchical state forms and the need to change the social-economic system stemming in old traditions fundamentally. At the same time socialist thought gained mass support and criticized the consequences of the unequal division of properties created by the liberal accumulation of capital, aiming its abolition in a basically aggressive way and the seizure of power whatever it takes. The socially sensitive leading liberal thinkers of the era did not think that the general decrease of income differences was their task; they only dealt with those at the lowest social stratum. Therefore an increasing need for a complete reform of the socio-economic system emerged. This decade-long process was completed by the First World War (also called the Great War by contemporaries), which made it clear for everyone that an era was over. In our opinion the resulting economic, administrative, societal and social crisis created the general viewpoint that traditional liberal views and the closely related classic Manchester capitalism plunged into deep crisis.

We consider it a fact that the creation and interconnection of modern economic structures and liberalism within the evolution of the 19th century enabled an increasing number of humans to reach mundane welfare and personal freedom. However though, it went hand in hand with the elimination of traditional social and economic structures, and caused a serious crisis with inadequate living conditions for further masses. The overstatement of individual freedoms led to the development of individualism and the drive for unlimited individual benefits, but also caused revulsion considering the social consequences of the industrial revolution. Several thinkers questioned the liberalist concept of man; they stated that humans would be unable to develop their own earthly existence,

and liberty for everyone would not result in a more humane and liveable society. The extension of freedom has not become a source of happiness, but an even more intense manifestation of the "homo homini lupus" principle. Market and economy tendencies also played a significant role in this phenomenon. Although Europe developed and built wealth as a result of free research and industrialization supported by liberalism, the continent soon lost its pace and moral power. The "natural social and economic order" regulated by the market remained a utopia: liberals also believed in natural laws regarding the market, providing the appropriate economic processes by themselves, but they did not manage to create social welfare and peace. The tension between privileged wealthy classes and the poor further increased. It became clear that the liberal idea of liberty and its application was limited: it only provided "liberty" for individuals, certain privileged rich people. Therefore this approach faced severe criticism from the last third of the 19th century. Community, the emphasis on social cohesion, and the reexploration of ethical and moral issues strengthened steadily. Existing problems could not be resolved by the Versailles-Washington peace system following the First World War; moreover, several contemporary analyses pointed out that the "new" Europe will not be economically viable. The inflation in contemporary Europe, the emptying of cash reserves, unemployment and poverty generated social tensions that revealed the downsides of liberal money market and political attitudes, all based on free competition.

Political instability and the growing impact of social tension put radical solutions in the foreground. The communist movement built on the Marxist theory of class struggle gained ground first in Tsarist Russia, then in Eastern and Central Europe during the collapse following the war. The radical left attempted to seize power by revolutionary means in order to settle political and social issues according to their own principles. As the key aspects of their actions included ruthless struggle, the denial of the equalization of various social interests, and the creation of proletariat power using violent tools, they inevitably provoked fierce counter-reaction. The state of Italian fascism lead by Benito Mussolini was built in Italy starting from 1922, and German national socialism (Hitlerism) made its first attempt to seize power in 1923.

As a result of the perception of the crisis the "new nation states" of Central Europe also made efforts to break away from the "dem-

ocratic" state system forced on them by the winning powers. Thus the region served as a perfect basis for movements envisioning the creation of "unity, order and integrity". Therefore politicians, sociologists, social scientists and economists susceptible to problems considered the strengthening of the state structure and the clarification of its status within national economy as a primary question. The notion of moral crisis going hand in hand with socio-economic crisis and the critique of democratic parliamentary frameworks and party systems became widely known. The professional and political scenes of the countries agreed that such crises could not be overcome through individualistic and scattering societies, but by strengthening the social level. They also defined the basic theory that the perfunctory management of symptoms (that is, social tension and socio-economical problems) was an insufficient reaction, and a much more in-depth solution, that is, an entirely new political and socio-economic system would be needed. As a consequence the believers of liberalism had to reassess their framework and opportunities, and the first measures for comprehensive liberal reforms were taken. The main chapters of the book provide an in-depth discussion of these various attempts.

Traditional liberal views did not undergo any significant changes – neither as a result of late 19th century crises, nor according to the events of the 1920's. The most prominent liberal thinkers refused any state intervention in economy. They followed the ideas of Smith, Mill and the fathers of classical capitalism, and still believed that the basic reason of all social problems was state authoritarianism that should be eliminated in order to let economy control itself. The prolonged crisis situation, fierce counter-reactions and newly emerging socio-economic theories made certain people uncertain, and they realized that economy could not be operated without central state intervention.

The book also presents the second generation of the German history school (*Historische Schule der Nationalökonomie*) still present in that period, and their debates on scientific issues. The Austrian school of neoclassical liberalism (*Österreichische Schule der Nationalökonomie*) was also born before the turn of the century based on the work of Carl Menger. The general turnaway from the ideas of liberalism, international free trade and Manchester capitalism meant a straight way to decay for them. The primary reason for their criticism was the idea of organic economy and any kind of collectivisation.

In this book the author presents two highly influential thinkers of the younger generation; the ideas of Ludwig von Mises (1881–1973) and Friedrich August von Hayek are discussed which are different by themselves and represent the crisis of the Austrian school, too. We can consider the book *Liberalism*, published in 1927, as Mises' most important work. In the book he argued that liberalism was the first political philosophy that would benefit nations and bring prosperity to all individuals, not just to certain social groups. In his opinion capitalism was the only system that could enable people to reach the aims they kept in their minds, and it had to be accompanied by a parliamentary system. According to Mises the criticism of Parliamentarism and other significant objections could be manifested because the ideal parliamentary system based on party politics remained unrealised even in an era also known as the "the golden age of liberalism". The solution would be the creation of a party system where modern political parties could have different views on each political issue, but they would consider themselves the representatives of a nation and not only specific social strata or special interests. Hayek (1899–1992) was Mises' follower and colleague; his work was mostly acknowledged after the Second World War. He basically criticised systems that regarded society and economy as an organisation. He also would not accept the theory that something called distribution would work in economy. Therefore he took the view that free market was an almighty power. Economist Adolf Weber (1876–1963), one of the most prominent liberal thinkers of the era similarly condemned concepts of closed national economies and state control over economy in his various works.

However though, the crisis arriving in 1929 resulted in the appearance of people promoting the necessity of state intervention in liberal thinkers' circles, too. Richard Kahn explained his specific series of thoughts on beneficial state intervention in 1931. Stuart Chase urged economic reforms in his work titled "A new deal" published in the United States in 1932. The most severe criticism and most important relevant ideas of the liberal political side were certainly voiced by no else than John Maynard Keynes (1883–1946). This group of liberal economists did not recognize the totally autonomous operation of economics and the all-round freedom of economy. They found it necessary to secure a certain degree of state intervention, but they also attempted to provide a clear definition for it both politically and economically.

The author, of course, details the response to these liberal ideas in Hungary, and, inter alia, presents the work of Gyula Kautz (1829–1909) and the most prominent economists of the era between the two World Wars. One of the most significant summaries of the impacts of the crisis in Hungary and the necessary steps stemming from the renewal of liberalism was published by journalist and economist László Ádám (1899–1976). The most influential Hungarian economist of the era was certainly Ákos Navratil (1875–1952). Based on the prevailing liberal trends he called for an interdisciplinary examination of economy; his theoretical work in this field in Hungary was trend-setting: his approach included those elements of each (German, Austrian, neoclassical) school that he considered useful. Throughout his works he argued that economic freedom and economic development stem from the same root, and the fundamental values of classical liberalism may not be questioned. The other most prominent Hungarian economist of the period between the two World Wars was Farkas Heller (1877–1955). The increasingly severe problems of economic policy during the era, including social and income distribution issues, urged him to reassess the economic role of the state. He finally followed Western trends and declared that certain degree of state intervention must be provided.

An early impression of the leftist criticism of liberal ideas was the emergence of the “state capitalism” or “organised capitalism” notion in the 1920s. We can consider German economist Werner Sombart (1863–1941) as one of the fathers of this theory. The essence of state capitalism is the intervention of the state in certain economic and social processes – besides management activities by the state, means of production remain the property of capitalists. The state only regulates the production and circulation of goods, but has control over the distribution of incomes through its influence on prices and employment, too. This concept was further developed by the “organized capitalism” concept of Robert Hilferding (1877–1941). According to his theory economy can be organized to an extent that a general comprehensive economic cartel would control production, creating a possibility to overcome the prevailing anarchy of the capitalist method of production. In this group of modern thinkers the author deals also with the works of Franz Oppenheimer (1864–1943), a German sociologist and political economist. In the 1920s his book “*Der Staat*” was a widely read and heatedly discussed book. In his work Oppenheimer also considered capitalism as a system of ex-

exploitation and capital revenues as the gain of that exploitation. He saw the state as the original creator of inequality. His ideal was a state without class or class interests in which the bureaucracy would become the impartial guardian of the common interests.

The most important part of the book presents not only these theories but also discusses in great detail the most significant and rather misinterpreted ideology of the era, that is, the idea of vocational order (*"Ständegedanke"*). The work does not only look back on the historical background of order thought (the theological works of St. Thomas Aquinas including the birth of the notion of *bonum commune*, that is, common good), but also presents its 19th century reinterpretations: the theory of "political romanticism", the philosophy of Adam Heinrich Müller (1779–1829), the major thinkers of the 19th century dealing with orders, and their theories. The work also devotes great attention to the views of Karl von Vogelsang (1818–1890), a highly influential thinker of the last third of the 19th century. He left to his 20th century followers a greatly sophisticated system of the early order thought and a social policies program. Both his vision and language had novel characteristics: he mentioned "social illness" and "health problems" appearing in the body of society in several of his works. He contrasted the "greatest intellectual product of world history", the creation of the Christian social order to the abovementioned phenomenon, and suggested that order should be given "mundane presence". He derived the social order based on social justice from godly moral commandments, but stated that it is a state task to free workers, artisans and craftsmen from fears of economic instability.

The analysis gives an even greater emphasis to the idea of solidarism based on works by Adolph Kolping (1813–1865) and Bishop Wilhelm Emmanuel Ketteler (1811–1877). The Catholic Union of Social and Economic Studies (Fribourg Union) was one of the most important promoters of the notion. According to Catholic scholars the occasional assistance of poor, fallen social groups would not be a solution to the social issues lying at the root of the problem, and it should be approached focusing on the idea of social justice. Therefore they drew up the theory of private property duality, that is, private property is not only intended to serve individual prosperity, but also has social aspects. They accepted the necessity of market economy, but declared that its contemporary form was egoistic and evil as shown by the problems of social structures. In view of the

above, state intervention would be needed in order to correct and balance the negative tendencies of the system.

It was inevitable that all these thoughts influenced the message of the papal encyclicals of the era and were partially included in them. In his encyclical *Rerum Novarum* Pope Leo XIII gave clear instructions regarding contemporary issues – he sought to reform the capitalist social and economic system with charity and social measures in the name of solidarity. Therefore the new social doctrine of the church could be created, further deepening the discourse on state reforms.

The most important person drawing up the theory of solidarism was Jesuit pater, economist and social philosopher Heinrich Pesch (1856–1926). The several thousand pages of his works had a significant impact on the views of Oswald von Nell-Breuning and Gustav Gundlach during the period between the two World Wars. In their opinion a new social system should be realized according to Christian morals and religious teachings in order to promote relations of solidarity between people; these relations would be manifested in natural communities such as family and state. Liberalism and individualism focused its teachings on the notion of liberty, marxism and socialism put equality in the spotlight, but the most important aspect of solidarism was unity, commitment towards each other, and solidarity.

The work of these early thinkers is also reflected in Hungary at the beginning of the 20th century in the ideas of Székesfehérvár Bishop Ottokár Prohászka (1858–1927) and papal prelate Sándor Giesswein (1856–1923). Their activity resulted in the appearance of Christian social political thinking and Christian worker unions in Hungarian political life.

The idea of vocational order was promoted to be a political program all around Europe after the period following the First World War. In the Weimar Republic the first significant political supporter of the order system was Arthur Moeller van der Bruck (1876–1925) and the "Juni-Klub" that brought together radical thinkers. Heinrich Herrfahrdt (1890–1969) created the first account of the vocational order thought and its development description of historical depth during this period, too. These works envisaged the process that formed corporative views and the thought of vocational order into a vision of an authoritarian state.

The second generation of solidarism had somewhat contrary views – the leading figure of "Königswinterer Kreis" was Jesuit

priest Oswald von Nell-Breuning (1890–1991) whose aim was not to rearrange the entire state system, but to rethink relations between social partners and components of society. The most important works were published by Gustav Gundlach and Johannes Messner (1891–1984). Messner's approach was not anti-capitalist, and he did not search for a "third way solution" between planned economy and free market economy. He rejected the downsides of capitalism, that is, its egoism and socially destructive effects on a solid Catholic, church basis. At the same time he thought that these norms could be realized in the framework of market economy based on vocational orders. These views had a great influence on Pope Pius XI, who was primarily assisted by Nell-Breuning in publishing his encyclical *Quadragesimo Anno* in 1931, which became one of the most important church documents of the era.

The work of Othmar Spann (1878–1950) had an even greater influence on the development of the idea of vocational order. The concept created by him deprived vocational orders of faith and church doctrines, thus the idea of universalism was born. The expression itself was also created by him back in 1908, and by that he aimed to confront individualism. He stated that individuals had no separate, independent existence in an organic society, and individuals are only a part, a member of a real, meaningful, uniform organization, that is, society. According to Spann overcoming liberalism and democracy was required to tackle individualism, therefore the notion of vocational orders and its realization was needed, even by force if necessary. The radical right wing also aimed to make the best use of the popularity of the eccentric thinker – Spann maintained active relations with the national socialist party, and he was used to spread the Nazi ideology in intellectual circles...

At the same time the book does not only present theories from the period between the two World Wars. Practical experiments also play a significant role. The work details the Austrian state (*Ständestaat*) based on vocational orders, its philosophical foundations and institutional system. It also discusses the Portuguese state experiment and institutional order of Antonio de Oliveira Salazar (*Estado Novo*). The book aims to point out that the Austrian and Portuguese cases only included the social teachings of the church in rhetoric and references. The practical realization of the concept of solidarism and voluntary vocational orders outlined by popes could not take place in the given authoritarian conditions. However, the

two experiences provided an opportunity for the author to point out the tangible differences between the corporative state and the vocational order system. The work therefore makes a clear distinction between corporative state and society based on vocational orders, often blurred in the science of history.

The last but one part of the book discusses theories and practical experiments in Hungary. In this section the author details the intense social discourse that was established around vocational orders. The leading figures of Hungarian political Catholicism also believed that the harmful socialist and liberal influence could be done away with according to new papal instructions, and the opposition of social stana could be eliminated by the cooperation and Christian organization of professional groups. Consequently, the first organisations of vocational orders very quickly appeared in the 1930s. From 1933 the mass organization of *Actio Catholica* seemed the most determined to create the organizational framework of vocational orders. This was followed by the layer organizations operated under the umbrella organization. *KALOT* (*Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete*, that is, the National Body of Catholic Agricultural Youth Societies) was founded in 1935 and has built a significant tradition ever since. In 1936 *KALÁSZ* (*Katolikus Lánykörök Szövetsége*, that is, the Alliance of Catholic Girl Societies) was established under the patronage of Bishop Lajos Shvoy. The task of organizing the industrial working class was undertaken by *HSZ* (*Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete*, that is, the National Vocational Organization of Hungarian Workers) from the year 1939.

The Catholic clergy, especially Jesuits played an important role in these movements. Therefore the book presents the theoretical and practical work of father László Varga (1901–1974) and the role of Jesuit fathers Jenő Kerkai and Tőhötöm Nagy. Besides them we can get acquainted with the views of outstanding Hungarian thinkers such as Vid Mihelics and Béla Kovrig. They had the great merit of establishing connections with international scholar networks and setting up a framework for their own concepts and views on the renewal of the state in Hungary. Just as several others, Vid Mihelics (1899–1968) considered the unsolved social issue the greatest problem of his era. He used this reason to justify the necessity of state intervention in economic processes and the creation of the organic state, but he differentiated between a society of vocational orders (the creation of which he aimed) and a state based on vocational

orders that could easily carry the risk of establishing a totalitarian regime in his opinion. Therefore he also dealt with the Austrian and Portuguese state system in detail. If the political and social life of Hungary had not suffered from German and Soviet occupation, the Catholic journalist would have been a far-reaching theoretician of Hungarian Christian democracy. Even in that situation he enriched the Hungarian interpretation of the vocational order thought by several important conclusions.

All in all, the book proves that vocational order ideas and visions of future found their way to the works of several European thinkers and politicians between the two World Wars. During this period these ideas were not limited to a narrow circle that could be called right-wing, reactionary or fascist ("lunatic fringe"), but rather formed a wide-spread set of ideas that became a part of political "mainstream". Also considering the social dimension we can say that these ideas were used as a point of reference in several cases, from the socialist workers' movement to political Catholicism, or extreme national socialist ideas. Taking into account the polemics of economic theory surrounding "state capitalism" and "planned economy", the contemporary pro-collectivist and anti-liberal tendencies had a favourable impact on the spread of the vocational order thought, especially because the latter disapproved the idea characterizing the other two major ideologies, that is, the limitation of private property and etatism. Therefore the system based on vocational orders seemed to be competitive with social democracy and totalitarianism, too.

At this point, it deserves special mention that the exact way the state system based on vocational orders should have been realized was not detailed in its various interpretations. As a contemporary columnist said, the public assumed that there is a complete (vocational) order system that can be introduced in the same way as the metric system or the reform of the diary. However, reality is much more complicated, and it took a while to transform the old system into a new one. There was no uniform theoretical order construction that could be applied for the state system of a specific state. Therefore the conservative camp included believers of the etatist approach, supporters of authoritarian structures, anti-etatists and anti-libertarians alike. As a result, the actual organisational realities of states aiming to put the vocational order theory into practice (e.g. German-Austria or Portugal) were quite different, with various interpretations of the notion "vocational order system".

The final conclusion of the book is that these ideas did not disappear after the Second World War. We can say that the majority of vocational order interpretations that survived 1945 were in accordance with the social teachings of the Catholic church. Therefore they also had an influence on the formation of modern Christian democratic thought. A key element of this process was that despite heated argument and polemics several ideas of classical liberalism were inevitably incorporated in moderate (be it conservative or leftist, socialist) political ideologies. A common element of answers was that they all accepted the existence of state organization and its necessity, and regarded the construction of a state promoting common good as a priority. Modern social democratic ideas, papal decrees and conservative socio-economic theories stemming from them did not question the foundations of capitalism, that is, the freedom of the individual. In the Catholic mainstream, believers of vocational orders put solidarity in the focus as a Christian conservative solution – the support of any social group should not be used against another, and the stronger one must lend a hand to the weaker one. They made it clear that man can only be interpreted as a social being, and human dignity is an inseparable and inherent feature of personality. Therefore no one may be considered a mere factor of production selling himself/herself in the market and submit to the mechanism of demand and supply. The believers of modern Christian democracy think that the dialogue between once implacable factors of the labour market leads to the establishment of social solidarity. In the modern terminological framework “vocational order system” fully discredited by national socialism was replaced by new terms that became acceptable for most of the social democratic middle and the liberal camp. In order to avoid negative connotations neocorporative elements were established within the pluralist society. Therefore our opinion is that the resolution and heritage of the economic and social crisis is no else than cooperation in solidarity, that is, social partnership manifested in modern social market economy.

ÖKONOMISCHE KRISEN, SOZIALE SPANNUNGEN, MODERNE ANTWORTVERSUCHE IN EUROPA IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT RESÜMEE

Die im Herbst des Jahres 2008 nach Europa einbrechende globale Krise hatte nicht nur einen verheerenden Effekt im Hinblick auf die Produktions-, Dienstleistungs- und Sozialsysteme der Demokratien westlichen Typs, sondern generierte auch ein akademisches Interesse an den Krisenperioden der Vergangenheit (vor allem an der großen Wirtschaftskrise von 1929) und den Lösungsalternativen, die während dieser Zeit formuliert worden waren. Es entstand ein Bedürfnis die gegenwärtigen Prozesse durch historische Parallelen oder durch frühere theoretische und praktische Fragestellungen besser zu verstehen und nach Elementen zu suchen, die helfen könnten die gegenwärtigen Schwierigkeiten schneller zu überwinden. Der vorliegende Band fügt sich in diese Reihe und versucht eine vielseitige Analyse der ökonomischen und sozialen Veränderungen, sowie der damit verbundenen sozialen und politischen Modelle in der Zwischenkriegszeit zu geben. Dabei handelt es sich um eine interdisziplinäre Analyse der modernen Ideengeschichte.

Die im Jahre 1929 in den Vereinigten Staaten von Amerika losbrechende Wirtschaftskrise wurde innerhalb kürzester Zeit zur bis dato bekannten längsten und verheerendsten Kraftprobe des laissez-faire Manchester-Kapitalismus. Ihre Folgen stürzten ganze Gesellschaften in Überlebenskrisen und ebneten den Weg vor der besonders schnellen Verbreitung zahlreicher radikaler Ideologien. Das Krisenbewusstsein durchdrang die Gesellschaft und die politische Elite der Zwischenkriegszeit und fand von hier aus zumeist auch den Weg ins Leben der „Alltagsbürger“. Für die Intellektuellen, die sich mit der Krise beschäftigten, war es unter den gegebenen Umständen eindeutig, dass in Wirklichkeit das Wirtschaftssystem des Typs Manchester, sowie das Gesellschafts- und politische System der Vorkriegsära, das auf liberalen Grundlagen beruhte und sich dem Individualismus verpflichtet hatte, in eine schwerwiegende Situation geraten war.

Im ersten Teil des Bandes wird dargestellt, wie die zeitgenössischen Denker die Krise erlebten, welche Anzeichen in der liberal organisierten Politik, Wirtschaft und Gesellschaft auf die Krise deuteten. Schon auf dem Weg in den Ersten Weltkrieg war überall in Europa ein wirtschaftlicher Rückschlag zu verzeichnen; die Schattenseiten der in den vorausgehenden Jahrzehnten ausgebauten modernen Sozial-, Wirtschafts- und Politiksysteme in Europa wurden immer offensichtlicher. Infolge der Erfolge der wissenschaftlichen-technischen Entwicklung entstand zwar „das Zeitalter des Großkapitals“, das die Entfaltung eines zusammenhängenden Weltmarktes mit sich brachte. Aber gerade die internationale Verbreitung der Aktiengesellschaften, der unbändige Kapitalbedarf des Marktes brachten die Verschärfung der modernen „Industriesklaverei“ und zugleich die Verstärkung des Neoprotektionismus und eine Reihe von Vorsichtsmaßnahmen gegenüber dem liberalen Handel mit sich. Die erste ernste internationale Krise (1873) lenkte die Aufmerksamkeit auf die antiliberalen und antikapitalistischen Bewegungen und Ideen, die in den Gesellschaften und der Politik immer deutlicher an den Tag traten. Die Abneigung der konservativen Kreise gegenüber dem liberalen Ideensystem wurde umso mehr verstärkt, als dieser sich mit dem Demokratismus verbündete: dies bedeutete nämlich den Kampf gegen die monarchistische Staatsform und den Anspruch zur grundlegenden Veränderung der Grundbeschaffenheit der Gesellschafts- und Wirtschaftsstrukturen, die in den alten Traditionen wurzelten. Das zur gleichen Zeit immer größere Massenunterstützung erhaltende sozialistische Gedanken- gut prangerte die Folgen der ungleichen Vermögensverteilung an, die aus der liberalen Kapitalakkumulation abgeleitet wurden und war bestrebt diese negativ erachteten Tendenzen mit einer gewaltsamen Machtübernahme zu eliminieren. Die sozial empfindsamen führenden liberalen Denker sahen es nicht als ihre Aufgabe die allgemeine Dämpfung der Einkommensunterschiede anzustreben, sie beschäftigten sich nur mit den Bürgern, die auf die untersten Stufen der Gesellschaft genötigt wurden. So entstand ein immer akuterer Anspruch die gesamte Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung zu verändern. Diesem Jahrzehnte langen Prozess wurde vom ersten Weltbrand, der von den Zeitgenossen nur „Großer Krieg“ genannt wurde, die Krone aufgesetzt: dadurch wurde für jedermann das Ende einer Epoche offensichtlich. Der Autor ist der Meinung, dass infolge der entstandenen Wirtschafts-, Gesellschafts-, Staatsorganisations- und Sozialkrise jener Standpunkt allgemein anerkannt

wurde, dass die traditionelle liberale Betrachtungsweise und der mit ihr eng verflochtene klassische Manchester-Kapitalismus in eine schwere Krise geraten war.

Man kann als Tatsache festhalten, dass in der Entwicklung des 19. Jahrhunderts die Entstehung der modernen Wirtschaftsstrukturen und ihre Verbindung mit dem Liberalismus für immer mehr Menschen den Wohlstand in dieser Welt und auch die persönliche Freiheit eröffnen konnten. Dies ging jedoch Hand in Hand mit der Auflösung der traditionellen Gesellschafts- und Wirtschaftsstrukturen und führte zu gravierenden Krisensituationen und unwürdigen Lebensverhältnissen für neue Menschenmassen. Die Überbetonung der persönlichen Freiheitsrechte, die zur Entstehung des Individualismus und zur Jagd nach schrankenlosen persönlichen Vorteilen führte, erregte besonders infolge der gesellschaftlichen Folgen der industriellen Revolution Anstoß. Zahlreiche Denker stellten daraufhin das Menschenbild des Liberalismus in Frage: der Mensch sei nicht fähig sein irdisches Dasein zu verbessern, durch die Freiheit aller werde keine humanere Gesellschaft, in der das Leben besser ist, entstehen. Die Ausbreitung der Freiheit wurde nicht zur Quelle der Glückseligkeit, sondern brachte eine noch weiter verstärkte Präsenz der „homo homini lupus“-Doktrin. Dabei spielten die wirtschaftlichen Prozesse eine wesentliche Rolle. Europa ging den Weg einer ständigen Entwicklung und Bereicherung infolge der freien Forschung und Industrialisierung, die vom Liberalismus unterstützt wurde, aber verlor bald den Schwung und die moralische Kraft. Die vom Markt regulierte „natürliche Gesellschafts- und Wirtschaftsordnung“ blieb eine Utopie: die Liberalen glaubten auch hinsichtlich des Marktes an den Naturgesetzen, die von sich aus die entsprechenden Wirtschaftsprozesse realisieren würden, aber diese brachten keinen sozialen Wohlstand und Frieden. Der Antagonismus zwischen den privilegierten Reichen und den Armen wurde immer größer. Es wurde immer deutlicher, dass die liberale Freiheitsidee und ihre Umsetzung eingeeengt war: sie sicherte nur einzelnen Individuen, den privilegierten Reichen die „Freiheit“.

Gerade deswegen löste diese Konzeption seit dem letzten Drittel des 19. Jahrhunderts eine immer stärkere Kritik aus. Es verstärkte sich der Ruf nach der Betonung der Gemeinschaft, nach der Wiederentdeckung der ethischen und moralischen Fragen. Die Probleme konnten auch durch das Friedenssystem von Versailles-Washington nicht gelöst werden, zahlreiche zeitgenössische Analysen wiesen auf

die wirtschaftliche Überlebensunfähigkeit des „neuen Europa“ hin. Die Inflation, der Verlust der Geldreserven, die Massenarbeitslosigkeit und die Armut generierten in den Jahren nach dem Weltbrand soziale Spannungen, die die Schattenseiten der finanzwirtschaftlichen und politischen Grundhaltung einer liberalen, auf der unbändigen Konkurrenz beruhenden Einrichtung immer deutlicher werden ließen.

Die politische Instabilität und die immer stärkeren wirtschaftlichen-gesellschaftlichen Spannungen führten zu radikalen Lösungsversuchen: ab 1917 finden wir die Machtübernahme des antikapitalistisch, antidemokratisch, marxistisch angelehnten Kommunismus in Russland, Versuche der kommunistisch-bolschewistischen Räterepubliken in Ungarn oder Bayern, die ersten Schritte des Nationalsozialismus (Hitlerismus) mit einem Putschversuch im Jahre 1923 oder den Erfolg des Faschismus in Italien nach 1922. All diesen Bewegungen war identisch, dass sie den liberalen Staat und dessen politisch-wirtschaftliche Einrichtung zu überwinden gedachten und neue Wirtschafts- und Lenkungsmethoden über die gewaltsame Machtergreifung zu verwirklichen trachteten. Selbst in den „neuen Nationalstaaten“ Mitteleuropas gab es Versuche sich von einem „demokratischen“ politischen System abzuwenden, der ihnen von den Siegermächten aufgebürdet worden war. So galt diese Region Europas als eine perfekte Basis für Bewegungen, die eine „Einheit, Ordnung und Integrität“ zu verwirklichen trachteten. Politiker, Soziologen, Wirtschaftswissenschaftler und Historiker sahen in der Verstärkung der Staatsstrukturen und der Klärung der Positionen des Staates in der Nationalwirtschaft die erstrangige Frage zur möglichen Lösung der Zeitprobleme. Weit verbreitet wurde die Sichtweise von einer mit der gesellschaftlichen-wirtschaftlichen Krise Hand in Hand gehenden moralischen Krise, der Kritik des demokratischen parlamentarischen Staatsaufbaus und der Parteistrukturen. Die politischen und fachlichen Kreise der betroffenen Länder waren sich einig, dass eine so weitgreifende Krise nicht durch individualistische und zergliederte Gesellschaftsstrukturen überwunden werden könnte, sondern nur durch Verstärkung des Zusammenhaltes in der Gesellschaft, durch die Überwindung des Klassenkampfes. Der neue Staat der Zukunft habe statt dem Individuum wieder die Gesellschaft in den Mittelpunkt zu stellen, statt dem Grundsatz „homo homini lupus“ soll die Solidarität und das Eintreten füreinander gelten. Es bedurfte statt der Behandlung der einzelnen Symptome (der sozialen Gegensätze und Spannungen) einer tiefgreifenden, umfassenden Lösung, also

eines neuen Gesellschafts-, Wirtschafts- und Staatssystems. Unter solchen Herausforderungen waren natürlich auch die Vertreter des klassisch liberalen Gedankengutes gefordert auf die Zeitgeschehnisse zu reagieren und die Rahmenbedingungen, sowie Möglichkeiten neu zu überdenken, eine erste umfassende liberale Reform durchzuführen. Die Hauptkapitel des vorliegenden Werkes gehen diesen verschiedenen ideengeschichtlichen Lösungsversuchen der allgemeinen Krise der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts im Detail nach.

Die traditionellen liberalen Sichtweisen änderten sich trotz der Krisen am Ende des 19. Jahrhunderts und trotz der Entwicklungen der 1920er Jahre kaum. Die wichtigsten Vertreter des Liberalismus wollten – gemäß der Gedanken von Smith und Mill, sowie der Väter des klassischen Kapitalismus – nichts vom Eingriff des Staates in die Wirtschaft hören; sie waren weiterhin der Meinung, dass grundsätzlich alles Unheil in der Gesellschaft von der staatlichen Willkür verursacht werde; diese müsse um jeden Preis beseitigt werden, damit die Wirtschaft sich selbst lenken könnte. Infolge der sich dahinziehende Krise, wegen der heftigen Gegenreaktionen und mit der Entstehung der immer neueren wirtschaftlichen-gesellschaftlichen Theorien gab es jedoch auch Liberale, die in ihren Ansichten verunsichert wurden und gewillt waren anzuerkennen: die Wirtschaft kann nicht mehr ohne einen gewissen zentralen Eingriff des Staates funktionieren.

Im Band wird demgemäß die in der behandelten Epoche noch stark repräsentierte zweite Generation der deutschen Historischen Schule der Nationalökonomie, bzw. ihre wissenschaftlichen Auseinandersetzungen dargelegt. Dieser ähnlich entstand infolge der Wirkung von Carl Menger die neoklassische Österreichische Schule der Nationalökonomie noch vor der Jahrhundertwende. Die Wissenschaftler dieses Kreises hielten die Abkehr von den Ideen des Liberalismus, vom internationalen Freihandel bzw. vom Manchester-Kapitalismus als den direkten Weg ins Verderben. Besonders wurde ihre Kritik durch jedweden Gedanken der organischen Wirtschaft oder der Kollektivierung ausgelöst. Von den Mitgliedern der jüngeren Generation der österreichischen Schule werden vor allem zwei Autoren mit besonders weitreichendem Einfluss behandelt: es werden die Ansichten von Ludwig von Mises (1881–1973) und Friedrich August von Hayek dargestellt, die in sich schon divergierend waren und damit die Krise der österreichischen Schule verdeutlichen. Als eines der bedeutendsten Werke von Mises kann man sein im Jahre 1927 erschienenes Werk „Liberalismus“ ansehen. Darin legte er dar, dass

der Liberalismus die erste politische Richtung war, die dem Wohle der Nationen dienen wollte und den Wohlstand für alle und nicht nur für einzelne Gesellschaftsschichten beschern wollte. Seiner Meinung nach war zur Erreichung der Ziele, die den Menschen vorschwebten, in Wirklichkeit nur das kapitalistische System geeignet und diese musste Hand in Hand gehen mit einer liberalen parlamentarischen Staatseinrichtung. Mises meinte, dass die Kritik gegenüber dem Parlamentarismus und die immer ernsthafteren Einwände konnten deswegen aufkommen, weil es selbst in jener Zeit, die als „Blütezeit des Liberalismus“ genannt wurde, nicht gelang eine ideelle parlamentarische, parteipolitische Einrichtung zu verwirklichen. Die Lösung wäre deswegen die Schaffung eines Parteiensystems, in dem die politischen Parteien der Neuzeit zwar über einzelne politische Fragen unterschiedliche Ansichten hätten, aber sich trotzdem als Vertreter der gesamten Gesellschaft, des ganzen Volkes und nicht als Repräsentanten einzelner Gesellschaftsschichten oder einzelner Sonderinteressen verstünden. Einer der Schüler und Mitarbeiter von Mises war Hayek (1899–1992), dessen Arbeit vor allem nach dem Zweiten Weltkrieg „heranreifte“. Er kritisierte vom Grund auf jene Systeme, die die Gesellschaft und die Wirtschaft als organisch betrachteten. Er hielt es für unakzeptabel, dass in der Wirtschaft etwas wie Redistribution tätig sein sollte. Somit propagierte er die Allmacht des freien Marktes. Ihm ähnlich verurteilte der Ökonom Adolf Weber (1876–1963), einer der bedeutendsten liberalen Denker der Epoche in Europa, in mehreren Werken die sich immer mehr verbreitenden zeitgenössischen Konzepte über die geschlossene Nationalwirtschaft und die staatliche Wirtschaftslenkung.

Die im Jahre 1929 beginnende Wirtschaftskrise brachte jedoch auch im Kreis der liberalen Denker das offene Auftreten jener Wissenschaftler mit sich, die einen staatlichen Eingriff für notwendig erachteten. Richard Kahn verfasste bereits 1931 eigene Gedanken über die heilsame staatliche Teilnahme an der Wirtschaft. In den Vereinigten Staaten veröffentlichte 1932 Stuart Chase sein Werk mit dem Titel „A New Deal“, in dem er auf staatliche Wirtschaftsreformen drängte. Die härteste Kritik und die weitreichendste Doktrin in diesem liberalen Kreis verfasste jedoch mit Sicherheit John Maynard Keynes (1883–1946). Die Gruppe dieser liberalen Ökonomen anerkannte nicht die totale autonome Funktion der Nationalökonomie, die uneingeschränkte Freiheit der Wirtschaft. Sie hielten die Garantie eines staatlichen Eingriffes bis zu gewissem Maße für notwendig,

aber diese sollte in ihren Theorien sowohl politisch, wie auch wirtschaftlich gründlich abgesteckt werden.

Der Verfasser geht in seinem Werk auch detailliert auf die Resonanz dieser liberalen Ansichten im zeitgenössischen Ungarn ein; so werden unter anderem das Werk von Gyula Kautz (1829–1909), sowie danach die Tätigkeit der bedeutendsten Wissenschaftler der Zwischenkriegszeit besprochen. Eine der wichtigsten Zusammenfassungen über die Wirkung der Krise in Ungarn und über die Schritte zur Erneuerung des Liberalismus stammte bereits im Jahre 1926 aus der Feder des Journalisten und Ökonomen László Ádám (1899–1976). Der bedeutendste Nationalökonom dieser Epoche war jedoch mit Sicherheit Ákos Navratil (1875–1952). Anhand der vorherrschenden liberalen Richtungen drängte er auf eine interdisziplinäre Untersuchung der Wirtschaft; auf diesem Gebiet hatte er in Ungarn eine theoretische Wirkung, aus der eine Schule heranwachsen konnte: die als nützlich erachteten Elemente der einzelnen (deutschen, österreichischen, neoklassischen) Schulen der Ökonomie wurden in seine eigene Auffassung integriert. In seinen Werken argumentierte er dafür, dass die Wirtschaftsfreiheit und die Wirtschaftsentwicklung dieselbe Wurzel hätten und deswegen die Grundwerte des klassischen Liberalismus nicht in Frage gestellt werden dürfen.

Neben Navratil galt wohl Farkas Heller (1877–1955) als der bedeutendste Wirtschaftswissenschaftler der Zwischenkriegszeit in Ungarn. Die in dieser Zeit immer stärker auftretenden wirtschaftspolitischen Probleme, darunter die soziale Frage und die Fragen der Einkommensverteilung, trieben ihn dazu, die Rolle des Staates in der Wirtschaft neu zu überdenken. In seiner Argumentation kam Heller den aktuellen westlichen Trends nahe, als er die Sicherung eines gewissen staatlichen Eingriffes in die Wirtschaft für notwendig hielt.

Eines der frühen Abdrücke der linksgerichteten Kritik des liberalen Gedankenguts war das Auftreten der Idee des „Staatskapitalismus“ oder des „organisierten Kapitalismus“ in den 1920er Jahren. Als den wichtigsten Ideengeber dieser Theorien können wir den deutschen Ökonomen Werner Sombart (1863–1941) ansehen. Wesensmerkmal des Staatskapitalismus war der Eingriff des Staates in gewisse Wirtschafts- und Gesellschaftsprozesse: während die Leitung und Lenkung in den Händen des Staates ruhte, verblieben die Produktionsmittel weiterhin im Privatbesitz der Kapitalisten. Der Staat regulierte nur die Produktion und Zirkulation der Güter und durch die Gestaltung der Preise sowie der Arbeitsbeziehungen hatte

er Einfluss auf die Einkommensverteilung. Dieses Konzept wurde durch die Vorstellungen von Robert Hilferding (1877–1941) über den „organisierten Kapitalismus“ weiterentwickelt. Seiner Idee nach war die Wirtschaft in jenem Grade zu organisieren, dass die Produktion von einem allgemeinen, alles umfassenden Wirtschaftskartell gelenkt wurde und damit die vorherrschende Anarchie der kapitalistischen Produktionsmethoden beseitigt werden konnte. Der Autor geht in diesem Teil auch kurz auf alternative Vorstellungen, wie den Gedanken von Franz Oppenheimer (1864–1943) ein, dessen Ideen auch in Ungarn in der Epoche rezipiert und besprochen wurden.

Der entscheidende Teil des Bandes behandelt über diese Theorien hinaus das einflussreichste, aber am meisten missdeutete Ideensystem der Epoche, den Ständegedanken, im Detail. Die Arbeit blickt nicht nur auf die historischen Vorläufer des Ständegedankens zurück (unter anderem auf die theologischen Arbeiten von Thomas von Aquin und auf die Entstehung des Gemeinwohlbegriffes */bonum commune/*), sondern stellt auch die Neudefinition des organischen Staatsaufbaus im 19. Jahrhundert dar (die Theorien der „politischen Romantik“, die Philosophie von Adam Heinrich Müller /1779–1829/, sowie die wichtigsten Ständetheorien und Denker im 19. Jahrhundert). Von den wirkungsstarken Persönlichkeiten aus dem letzten Drittel des 19. Jahrhunderts wird in der Arbeit den Ideen von Karl von Vogelsang (1818–1890) breiter Raum geboten. Er hinterließ nämlich eines der subtilsten Systeme des frühen Ständegedankens und ein starkes sozialpolitisches Programm an seine Nachfolger im 20. Jahrhundert. Nicht nur seine Ansichten, sondern auch seine Sprache trugen ernsthafte Neuerungen in sich: er sprach in mehreren seiner Werke über eine „soziale Krankheit“, über „Gesundheitsstörungen“ im Körper der Gesellschaft. Diesen stellte er „das großartigste Geisteserzeugnis der Weltgeschichte“, die Schaffung einer christlichen Gesellschaftsordnung entgegen, der eine neue „Präsenz auf Erden“ gesichert werden müsse. Zwar leitete er die auf sozialer Gerechtigkeit basierende Gesellschaftsordnung aus dem göttlichen Moralimperativ ab, aber er erachtete es als Aufgabe des Staates die Arbeiter, Handwerker und Gewerbetreibende von den wirtschaftlichen Daseinsorgen zu befreien.

Eine noch tiefer greifende Analyse wird der Idee des Solidarismus im Band gewidmet, der infolge der Arbeiten von Adolph Kolping (1813–1865) und des Bischofs Wilhelm Emmanuel Ketteler (1811–1877) immer deutlichere Formen annahm. Eine der wichtigsten

Verfechter dieser Idee war der Zusammenschluss katholischer Soziologen und Geistlichen in der Union Catholique d'études sociales et économiques, der sog. Union von Fribourg. Die katholischen Denker waren der Meinung, dass eine gelegentliche Beihilfe für die Armen und für die hilfsbedürftigen Gesellschaftsgruppen die wirklichen, in der Tiefe des Problemkreises zu erblickenden Gesellschaftsnöte nicht lösen kann. Deswegen verlangten sie, dass man sich den Zeitproblemen vor allem durch den Gedanken der sozialen Gerechtigkeit näherte. Sie elaborierten die Theorie von der doppelten Natur des Privateigentums: Eigentum soll nicht nur dem Vorankommen des Einzelnen dienen, sondern es verfügt auch über eine gemeinschaftliche Dimension. Sie akzeptierten die Unumgänglichkeit der Marktwirtschaft, erklärten aber, dass sie in ihrer aktuell verwirklichten Form egoistisch und an den Problemen der Gesellschaftsstruktur schuld sei. Aus diesem Grund sei ein staatlicher Eingriff notwendig, um die falschen Tendenzen im System ausbessern und kompensieren zu können.

Diese Gedanken wirkten unmittelbar auf die Entwicklung des katholischen Gedankengutes und wurden in die päpstlichen Enzykliken der Epoche inkorporiert. Papst Leo XIII gab in der Enzyklika *Rerum Novarum* infolge der Wirkung der Union von Fribourg eine eindeutige Lehre über die Fragen der Zeit: die kapitalistische Gesellschafts- und Wirtschaftseinrichtung sollte mit karitativen, sozialen Maßnahmen im Zeichen der Solidarität reformiert werden. Damit entstand zur Jahrhundertwende eine neue kirchliche Soziallehre, die den Disput über die Staatsreformen weiter vorantrieb und vertiefte.

Als der wichtigste Theoretiker der Idee des Solidarismus gilt der Jesuit, Ökonom und Sozialphilosoph Heinrich Pesch (1856–1926). Seine über mehrere Tausend Seiten ausmachenden Schriften hatten eine große Wirkung auf die Formung der Ansichten von Gustav Gundlach und Oswald von Nell-Breuning in der Zwischenkriegszeit. Sie waren der Meinung, dass auf Grundlage der christlichen Ethik und anhand der Glaubenslehren ein Gesellschaftssystem verwirklicht werden sollte, das die solidarischen Beziehungen zwischen den Menschen zur Geltung bringen kann; diese Beziehungen offenbarten sich in solchen natürlichen Gemeinschaften, wie der Familie oder dem Staat. Während der Liberalismus und der Individualismus den Freiheitsbegriff, der Marxismus und Sozialismus den Gleichheitsbegriff in den Mittelpunkt seiner Lehren stellte, stand im Fokus des Solidarismus die Einheit, die Verpflichtung füreinander, die Solidarität.

In Ungarn waren diese frühen Gedanken der christlichen Sozialordnung vor allem in den Werken des Bischofs von Székesfehérvár, Ottokár Prohászka (1858–1927) und des päpstlichen Prälaten Sándor Giesswein (1856–1923) präsent. Ihre Tätigkeit um die Jahrhundertwende verhalf der christlich-sozialen Politik und der christlichen Arbeitsgewerkschaften zu einer wachsenden und nicht zu unterschätzenden Bedeutung im ungarischen öffentlichen Leben.

Die Zeit nach dem Ersten Weltkrieg brachte in Europa generell die Erhebung des Ständegedankens zum politischen Programm. Auf dem Gebiet der Weimarer Republik war einer der ersten politischen Verfechter der ständischen Einrichtung Arthur Moeller van der Bruck (1876–1925), sowie der auch radikalen Denker als Forum dienende „Juni-Klub“. Zu dieser Zeit entstand auch die erste tiefgreifende historische Aufarbeitung und Entwicklungsbeschreibung des Ständegedankens im Werk von Heinrich Herrfahrdt (1890–1969). Diese Tendenzen warfen den Schatten einer Transformation der korporativen und ständischen Ideen in einen autoritären Staatsgedanken voraus.

Dieser Entwicklung stellte sich die zweite Generation des Solidarismus entgegen: die zentrale Figur des „Königswinterer Kreises“ wurde Jesuitenpater Oswald von Nell-Breuning (1890–1991), der nicht eine Neuordnung des gesamten Staatssystems zu erreichen gedachte, sondern die Neudefinition der Beziehungen zwischen den Sozialpartnern und den Bausteinen der Gesellschaft. Neben ihm und Gustav Gundlach war es vor allem Johannes Messner (1891–1984), der die bedeutendsten Analysen zu einer ständisch geprägten demokratischen Staatsordnung publizierte. Seine Ansichten waren nicht antikapitalistisch und bildeten auch keinen „dritten Weg“ zwischen der Plan- und der freien Marktwirtschaft; auf soliden katholischen, kirchlichen Grundlagen verwarf er nur die Schattenseiten des Kapitalismus: den Egoismus und dessen verheerende Folgen für die Gesellschaft. Seiner Meinung nach können die geforderten Normen am einfachsten unter den Umständen einer ständisch organisierten Marktwirtschaft verwirklicht werden. Diese Ansichten hatten großen Einfluss auf Papst Pius XI, der – vor allem mithilfe von Nell-Breuning – im Jahre 1931 seine Enzyklika *Quadragesimo Anno* veröffentlichte, die zu einem der wichtigsten Kirchendokumente der Epoche im Kampf gegen Totalitarismus, Kommunismus und uneingeschränkten Liberalismus wurde.

Noch stärker beeinflusste jedoch die Wirkung von Othmar Spann

(1878–1950) die Entwicklung des Ständegedankens. Die von ihm entworfene Ständekonzeption entkleidete die Idee des Glaubens und der kirchlichen Soziallehre; damit entstand die Theorie des Universalismus. Selbst der Begriff wurde von Spann selbst im Jahre 1908 geschaffen, um damit dem Individualismus die Stirn zu bieten. Seiner Ansicht nach hatte der Einzelne in der organischen Gesellschaft kein selbständiges, unabhängiges Dasein; das Individuum war nur ein Teil, ein Glied eines wirklichen, mit eigener Gesinnung gefüllten größeren, lebenden Organismus, der Gesellschaft. Spann wollte zur Überwindung des Individualismus sowohl den Liberalismus, als auch die Demokratie in ihrer bestehenden Form abschaffen. Dazu war seiner Meinung nach der ständische Aufbau notwendig, der im gegebenen Falle auch mit Gewalt zu verwirklichen war. Die Bekanntheit des exzentrischen Denkers wollte gerade wegen dieser Gedanken selbst die extreme Rechte zu ihrem eigenen Nutzen aufwenden: Spann, der selbst mit der immer kräftiger werdenden nationalsozialistischen Partei kokettierte, wurde zur Propagierung der NS-Ideologie in intellektuellen Kreisen ausgenutzt und nach dem Erfolg der Machtergreifung wieder fallen gelassen...

Im Band werden jedoch nicht nur die Theorien und verschiedenen Ideen der Zwischenkriegszeit detailliert dargelegt. Eine bedeutende Rolle kommt auch den praktischen Verwirklichungsversuchen zu. So werden in der Monographie der österreichische Ständestaat, dessen philosophischen Grundlagen und Verfassungsstruktur besprochen. Ebenfalls wird der portugiesische Staatsversuch von Antonio de Oliveira Salazar und dessen konstitutionelle Einrichtung (Estado Novo) im Lichte der Ständeidee untersucht. Der Autor versucht aufzuzeigen, dass sowohl im österreichischen, wie im portugiesischen Fall die katholische Soziallehre und der solidarische Ständegedanke zumeist nur in Worten und immer wieder betonten Bezugnahmen im Staatsaufbau aufzufinden war. Die Konzeption des Solidarismus und der von den Päpsten für die Wirtschaftsordnung aufgezeigte Dialog von freiwilligen Ständen konnten unter den gegebenen autoritären Rahmenbedingungen nicht verwirklicht werden. Diese zwei Versuche, sowie die Beschreibung der faschistischen und nationalsozialistischen Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung ermöglichen jedoch dem Autor die eindeutigen Unterschiede zwischen dem korporativen und dem ständischen Staatsaufbau darzulegen. Die Arbeit grenzt damit die in den Geschichtswissenschaften oft miteinander vermischten

Begriffe des korporativen Staates und der ständischen Gesellschaft voneinander eindeutig ab.

Der vorletzte Teil des Buches beschäftigt sich mit den Ideen und praktischen Umsetzungsversuchen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit. Dabei geht der Autor detailliert auf die lebhafteste Debatte der zeitgenössischen Gesellschaft in Ungarn über den Ständegedanken ein. Die führenden Persönlichkeiten des politischen Katholizismus wähten auch in Ungarn den für schädlich befundenen sozialistisch-kommunistischen, sowie liberalistischen Einfluss mithilfe der päpstlichen Instruktionen beseitigen zu können. Der Gegensatz der verschiedenen Gesellschaftsschichten sollte durch die Zusammenarbeit und christliche Organisation der verschiedenen Berufssparten behoben werden. Infolge erschienen bald nach der Weltwirtschaftskrise die ersten ungarischen Organisationen mit ständischem Charakter. Ab 1933 erschien die Massenorganisation der Actio Catholica am besten dazu berufen, die Rahmenbedingungen der Ständeorganisation zu verwirklichen. Diesem folgten die unter die Schirmorganisation integrierten ständischen Spartenorganisationen: im Jahre 1935 wurde der bis heute über bedeutende Traditionen verfügende KALOT (der Landesverband Katholischer Gesellenvereine) gegründet. Im folgenden Jahr wurde unter der Schirmherrschaft von Bischof Lajos Shvoy der KALÁSZ (der Katholische Mädchenbund) ins Leben gerufen. Zur Organisation der Industriearbeiterschaft diente vor allem die ab 1939 mit landesweiten Befugnissen ausgestattete Ständeorganisation der Ungarischen Arbeiter (Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete – HSZ). In diesen Bewegungen übernahm die katholische Priesterschaft, vor allem die Jesuiten eine besonders bedeutende Rolle. So wird im Band sowohl die theoretische, wie praktische Arbeit von Pater László Varga (1901–1974), sowie die Rolle der Jesuiten Jenő Kerkai und Tőhötöm Nagy hervorgehoben. Neben diesen Kirchenmännern werden unter anderem solche bedeutenden Theoretiker der Zwischenkriegszeit in Ungarn, wie Vid Mihelics oder Béla Kovrig im Einzelnen besprochen. Ihr Verdienst war, dass sie in Verbindung mit den internationalen Wissenschaftler-Netzwerken ihre eigenen Gedanken und Theorien über die Erneuerung des Staates auch in Ungarn systematisieren und in die Diskurse einbringen konnten. Wie viele seiner Weggefährten erachtete auch Vid Mihelics (1899–1968) als das schwerwiegendste Problem seiner Zeit die ungelöste soziale Frage. Damit begründete er den Eingriff des Staates in die Wirtschaftsprozesse und die Notwendigkeit der Errichtung eines orga-

nischen Staatsaufbaus. Er unterschied jedoch eindeutig zwischen einer ständisch organisierten Gesellschaft im Staatsgebilde (dessen Verwirklichung er propagierte) und einem „Ständestaat“; letzterer trug seiner Meinung nach leicht die Ausformung eines totalitären Regimes in sich. Aus diesem Grund beschäftigte sich Mihelics eingehend mit der österreichischen und portugiesischen Staatseinrichtung. Falls im politischen-gesellschaftlichen Leben Ungarns nicht zuerst die nationalsozialistische, danach die kommunistische Okkupation des Landes stattgefunden hätte, wäre der katholische Journalist zusammen mit seinem Reformers-Kreis sicherlich zu einem der bedeutendsten Theoretiker der ungarischen modernen Christdemokratie geworden. Aber trotz der kurzen Zeit ihres Wirkens konnten die ungarischen Theoretiker bedeutend die Interpretation des Ständegedankens in Ungarn bereichern.

Alles in Allem zeigt der vorliegende Band auf, dass die Ständekonzeptionen und Reformvisionen in der Zwischenkriegszeit in Europa in die Werke zahlreicher Denker und Politiker Einzug gefunden haben. Dabei begrenzten sich diese Ideen nicht auf einen engen, als rechtsextrem, reaktionär oder faschistisch anzusehenden Zirkel („lunatic fringe“). Vielmehr handelte es sich um eine weitverbreitete Theoriesammlung, die zum Bestandteil des politischen „Mainstreams“ geworden ist. In Anbetracht der sozialen Dimension des Ständegedankens diente die Idee von der sozialistischen Arbeiterbewegung bis zum politischen Katholizismus, bzw. bis zum extremen nationalsozialistischen Gedankengut als Bezugsgrundlage. Wegen der wirtschaftstheoretischen Polemik um den „Staatskapitalismus“ und der „Planwirtschaft“ begünstigte die antiliberale und dem Kollektivismus gegenüber offene Zuneigung der Ära die Verbreitung des Ständegedankens. Auch deswegen, weil diese letztere Idee die charakteristischen Gedanken der beiden anderen Richtungen, die Begrenzung des Privateigentums und den Etatismus eindeutig ablehnte. Damit erwies sich der Ständegedanke konkurrenzfähig im Wettbewerb mit der Sozialdemokratie und dem Totalitarismus.

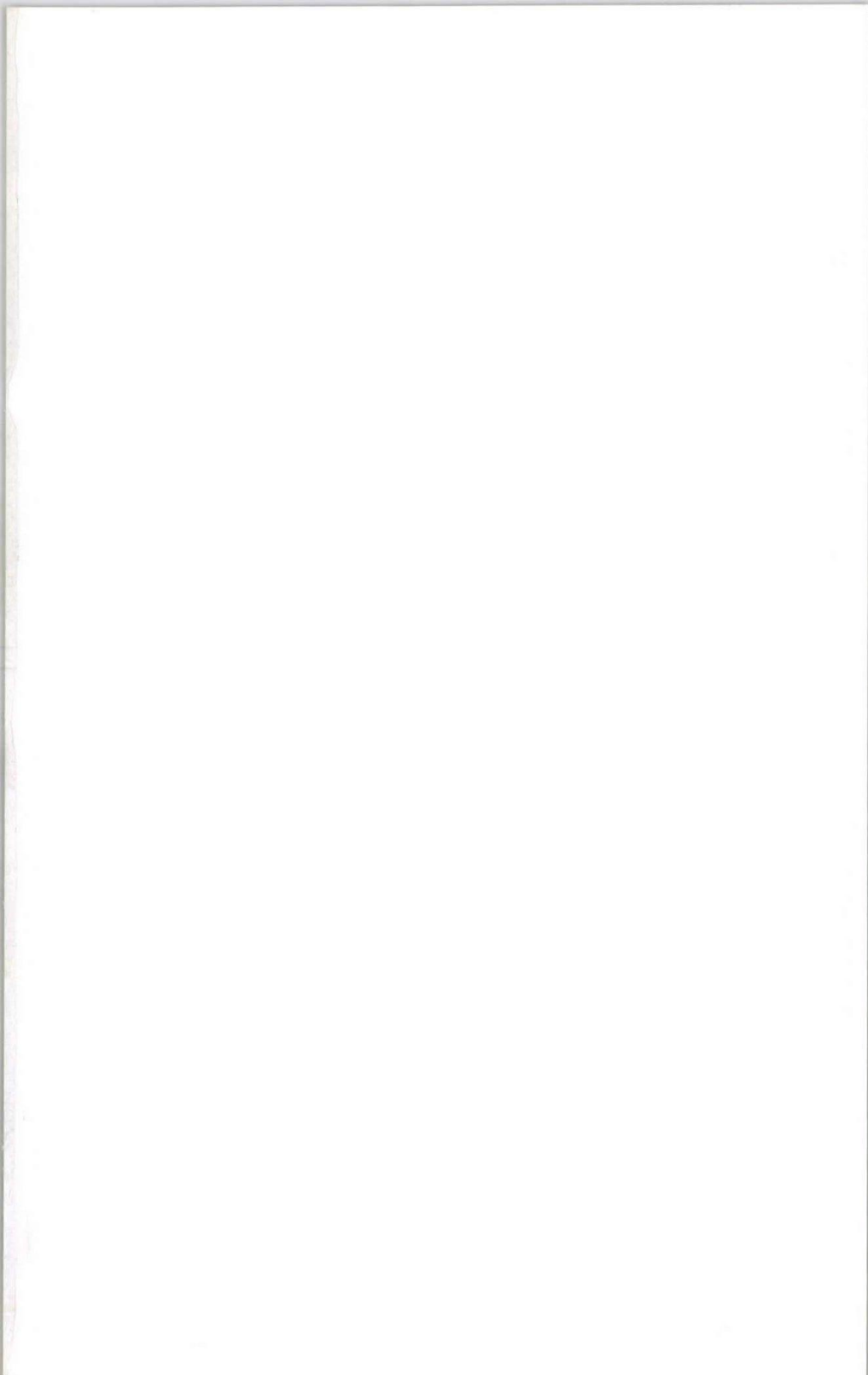
Es ist wichtig auch an dieser Stelle die Tatsache hervorzuheben: die genaue Verwirklichung der verschiedenen ständischen Staatseinrichtungen wurde von den Theoretikern nur in seltenen Fällen dargelegt. Wie ein zeitgenössischer Publizist formulierte: die öffentliche Meinung ging davon aus, dass es ein fertiges Ständesystem gebe, das dem metrischen Maßsystem oder der Kalenderreform entsprechend von einem Tag auf den anderen eingeführt werden

könnte. Die Wirklichkeit war jedoch viel komplexer; aus dem alten System konnte nur langsam ein neues errichtet werden. Es gab keine einheitliche Ständestaatskonstruktion, die auf die Einrichtung eines beliebigen Landes übertragen hätte werden können. Auch aus diesem Grund findet man im konservativen Lager die Verfechter sowohl der etatistischen Annäherung und der autoritären Strukturen, als auch die anti-etatistischen aber zugleich antiliberalen Strömungen. Deswegen wurde die tatsächliche Organisationswirklichkeit jener Staaten, die den Ständegedanken in die Praxis umzusetzen trachteten (z. B. in Deutsch-Österreich oder Portugal) so unterschiedlich, hinter der „ständischen“ Bezeichnung so divergierend.

Die Endkonklusion des Bandes lautet, dass die dargestellten Ideen in der Zeit nach dem Zweiten Weltkrieg nicht verschwunden sind. Es waren vor allem jene ständischen Gedanken, die mit der Christlichen Soziallehre in Einklang waren, die den zweiten Weltbrand überlebten. Sie übten einen bedeutenden Einfluss auf die Entstehung des modernen christlich-demokratischen Gedankengutes aus. In diesem Prozess war es von entscheidender Bedeutung, dass trotz der großen Dispute und Polemiken zahlreiche Teile der klassisch liberalen Ideen unzweifelhaft Eingang in die gemäßigten (konservativen oder links-sozialistischen) politischen Ideologien gefunden haben. Zum gemeinsamen Element der neuen Antwortversuche wurde die Akzeptanz der Existenz und Notwendigkeit einer Staatsorganisation; somit sahen sie den Aufbau eines Staates, der das Gemeinwohl sicherte, als ihre Aufgabe an. Dem Staatsaufbau ähnlich wurden auch die Grundlagen des Kapitalismus, die Freiheit der Einzelnen weder von der modernen sozialdemokratischen Ideologie, noch von den päpstlichen Äußerungen und den darauf basierenden konservativen Gesellschafts- und Wirtschaftstheorien angezweifelt. In der bedeutendsten Strömung der katholischen Ständekonzeption setzte man als christlich-konservative Lösung die Solidarität in den Mittelpunkt: die Unterstützung jeweils einzelner Gesellschaftsgruppen kann sich nicht gegen andere richten, aber die stärkeren sind verpflichtet, den schwächeren die Hand zu reichen. Es wurde klar unterstrichen, dass der Mensch nur als geselliges Wesen zu interpretieren sei und die menschliche Würde untrennbar mit der Persönlichkeit des Einzelnen verbunden ist. Gerade deswegen könne kein Mensch nur als Produktionsfaktor angesehen werden, der sich selbst auf dem Markt als Ware anbietet und sich damit den Mechanismen von Angebot und Nachfrage unterwirft. Für die

Anhänger der modernen Christlichen Demokratie führt deswegen der Dialog der einst unversöhnlichen Akteure des Arbeitsmarktes zur Entstehung der Solidarität in der Gesellschaft. Unter den modernen terminologischen Rahmen wurden anstelle des Begriffes des „Ständegedankens“, die von den Nationalsozialisten vollkommen diskreditiert worden waren, neue Begriffe gestellt, die auch für einen bedeutenden Teil der sozialdemokratischen Mitte und des liberalen Lagers akzeptierbar erschienen. Um die negativen Konnotationen zu vermeiden wurden die modernen neokorporativen Elemente innerhalb einer pluralistischen Gesellschaft verwirklicht. Damit erscheint als die Lösung und zugleich als Erbschaft der Wirtschaftskrise und der Gesellschaftsprobleme der Zwischenkriegszeit nichts anderes, als die Sozialpartnerschaft und solidarische Zusammenarbeit in der modernen sozialen Marktwirtschaft.

A két világháború közötti Európa komoly gazdasági, politikai és társadalmi válságokkal nézett szembe. A nyugati típusú laissez faire kapitalizmus és a vele kéz a kézben járó liberalizmus megkérdőjelezhetetlennek tűnő egyedurialma komoly csorbát szenvedett. A kialakult krízishelyzet nyomán a tudományos érdeklődés középpontjába egyre inkább az egymással szorosan összefüggő társadalmi, gazdasági és államszervezési kérdések kerültek. Jelen kötet a válság meghaladására kidolgozott különféle elméletek interdiszciplináris vizsgálatára tesz kísérletet. Középpontjában nemcsak a liberalizmus megújítása, nemcsak az etatista államkapitalizmus kísérlete, de egyben a sokszor és sokáig félreismert hivatásrendi gazdasági-társadalmi berendezkedés elmélete és gyakorlati megvalósítása áll. Ennek során a munka megkülönbözteti egymástól a szolidarizmus – egyházi társadalmi tanításból kinövő – eredeti hivatásrendi koncepcióját, a hittől megfosztott autoriter újrendiséget és a mindezekről eltérő korporatív államberendezkedést. A kötet így mind az egyház társadalmi tanításának fejlődését, mind Nyugat-Európa legjelentősebb ideológusait, mind a korszak meghatározó magyar gondolkodóit bemutatja és végkicsengetésében rámutat a két világháború közötti diskurzus máig élő hagyományaira.

Dr. Zachar Péter Krisztián, történész, főiskolai tanár, a Kodo-
lányi János Főiskola Nemzetközi Tanulmányok és Történelem
Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a 19. és 20. század
politikátörténete Európában, különös tekintettel az érdekkép-
viselési és érdekvédelmi szervezetek létrejöttére és fejlődé-
sére, a kamarai mozgalmak szerepére, a társadalmi érdekki-
egyenlítés és a szociális partnerség történelmi hagyományaira.

3900 Ft

ISBN 978-963-236-955-6

9 789632 369556

www.harmattan.hu